

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

**АРХЕОЛОГІЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ
В УКРАЇНІ
2014**

КИЇВ - 2015

УДК 904(477)
ББК Т4(4Укр)я43

А-87

Археологічні дослідження в Україні 2014. – К.: «Стародавній Світ», 2015. – 314 с.

Видання є щорічником, який готується до друку Польовим комітетом Інституту археології НАН України. Містить інформаційні повідомлення про роботу археологічних експедицій поточного польового сезону.

Стане в нагоді науковцям, студентам і всім, хто стежить за розвитком сучасної української археологічної науки.

Головний редактор
Болтрик Юрій Вікторович, к.і.н.

Редакційна колегія
Буйських Алла Валеріївна, д.і.н.
Бунятян Катерина Петрівна, к.і.н.
Залізник Леонід Львович, д.і.н., проф.
Івакін Гліб Юрійович, член-кореспондент НАН України, д.і.н., проф.
Крижицький Сергій Дмитрович, член-кореспондент НАН України, д.арх., проф.
Кулаковська Лариса Віталіївна, к.і.н.
Моця Олександр Петрович, член-кореспондент НАН України, д.і.н., проф.
Отрощенко Віталій Васильович, д.і.н., проф.
Потехіна Інна Дмитрівна, к.і.н.
Скорий Сергій Анатолійович, д.і.н., проф.
Супруненко Олександр Борисович, к.і.н.
Терпиловський Ростислав Всеволодович, д.і.н., проф.
Чабай Віктор Петрович, член-кореспондент НАН України, д.і.н., проф.

**Затверджено до друку Вченою радою
Інституту археології НАН України**

Прийом матеріалів:
Польовий комітет ІА НАН України
просп. Героїв Сталінграда 12
м. Київ 04210
тел. (044) 254-11-37, 254-11-66
факс (044) 418-33-06

ISBN 978-966-2608-34-2

© Інститут археології НАН України, 2015
© Автори статей, 2015

ЗМІСТ

АВТОНОМНА РЕСПУБЛІКА КРИМ

Кислий О.Є, Іслямов Е.М., Кислий М.-О.О. ДОСЛІДЖЕННЯ КЕРЧЕНСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ КРИМСЬКОГО ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ 8

Чабай В.П., Весельський А.П., Утмаєв Т., Манько В.О. КОМПЛЕКСНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СЕРЕДНЬО-ПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ ЗАСКЕЛЬНЕ V У 2012–2013 РОКАХ 10

ВІННИЦЬКА ОБЛАСТЬ

Болтрик Ю.В., Ігначек М., Ліфантій О.В., Шелехань О.В. ДОСЛІДЖЕННЯ СЕВЕРИНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА 14

Болтрик Ю.В., Каряка О.В. РОЗВІДКИ У ВІННИЦЬКІЙ ОБЛАСТІ 16

Виногородська Л.І., Калашник Є.С. ДОСЛІДЖЕННЯ У ДВОРІ СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКОГО СОБОРУ У м. ВІННИЦЯ 17

Рудь В.С., Косаківський В.А., Федоров С.С. РОЗВІДКИ У ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ЧАСТИНІ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ 19

Черновол Д.К., Корвін-Піотровський А.О., Радомський І.С. РОЗКОПКИ РАННЬОТРИПІЛЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ БЕРНАШІВКА У 2013–2014 рр. 21

ВОЛИНСЬКА ОБЛАСТЬ

Баюк В.Г. ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА У м. ЛУЦЬКУ 23

Верба Т.В. РОЗВІДКИ У СЕРЕДНІЙ ТЕЧІЇ р. ЧОРНОГУЗКИ 25

Златогорський О.Є., Теліженко С.А., Ткач В.В. ДОСЛІДЖЕННЯ В УРОЧИЩІ РІПИСЬКО 26

Златогорський О.Є., Верба Т.В. РОЗКОПКИ НА НОВОВІЯВЛЕНІЙ ПАМ'ЯТЦІ В с. РАТНІВ 28

Златогорський О.Є., Верба Т.В. ДОСЛІДЖЕННЯ У СЕЛІ РОВАНЦІ НА ВОЛИНІ 29

Панишко С.Д., Златогорський О.Є., Верба Т.В. ДОСЛІДЖЕННЯ НА ГОРОДИЩІ «ВАЛИ» У м. ВОЛОДИМИРІ-ВОЛИНСЬКОМУ 31

ДОНЕЦЬКА ОБЛАСТЬ

Горбов В.М., Усачук А.М., Божко Р.П. ДОСЛІДЖЕННЯ НЕОЛІТИЧНОГО ШАРУ ПОСЕЛЕННЯ КАЛЬМІУС НА ТЕРИТОРІЇ м. МАРІУПОЛЯ 33

ЖИТОМИРСЬКА ОБЛАСТЬ

Павленко С.В., Томашевський А.П. РОЗВІДКИ НА ЖИТОМИРЩИНІ 36

Петраускас А.В., Хададова М.В. АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ У м. ОЛЕВСЬКУ В 2013 р. 38

ЗАКАРПАТСЬКА ОБЛАСТЬ

Котигорошко В.Г. РОЗКОПКИ МАЛОКОПАНСЬКОГО ДАКІЙСЬКОГО ГОРОДИЩА 42

Мойжес В.В. ДОСЛІДЖЕННЯ БАГАТОШАРОВОЇ ПАМ'ЯТКИ УЖГОРОД-ГОРЯНИ 44

Прохненко І.А. РОЗКОПКИ КОРОЛІВСЬКОГО ЗАМКУ НЯЛАБ 46

ЗАПОРІЗЬКА ОБЛАСТЬ

Андрух С.І., Тошчев А.Г. ДОСЛІДЖЕННЯ НА МАМАЙ-ГОРІ 48

Антонов А.Л. РОЗКОПКИ БІЛЯ с. БІЛЕНЬКЕ ЗАПОРІЗЬКОГО РАЙОНУ 49

Голик А.А. АРХЕОЛОГІЧНА РОЗВІДКА У БЕРДЯНСЬКОМУ ТА ПРИМОРСЬКОМУ Р-НАХ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛ. 49

Джос В.С. ДОСЛІДЖЕННЯ КАМ'ЯНИХ ЗАКЛАДOK БІЛЯ СЕЛИЩА МИРНЕ НА МЕЛІТОПОЛЬЩИНІ 51

Єльников М.В. ДОСЛІДЖЕННЯ ЗОЛОТООРДИНСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ «МЕЧЕТЬ-МОГИЛА» В ЗАПОРІЗЬКІЙ ОБЛАСТІ 52

Єльников М.В., Дровосєкова О.В. АРХЕОЛОГІЧНІ РОБОТИ НА ТЕРИТОРІЇ ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНОГО МУЗЕЮ-ЗАПОВІДНИКА «САДИБА ПОПОВА» У м. ВАСИЛІВКА ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ 54

Папанова В.А., Тощев Г.М., Голик А.А. НАУКОВО-РЯТУВАЛЬНІ РОЗКОПКИ ПОБЛИЗУ с. ДМИТРІВКА БЕРДЯНСЬКОГО РАЙОНУ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ 56

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКА ОБЛАСТЬ

Ситник О., Коропецький Р. ДОСЛІДЖЕННЯ ПАЛЕОЛІТУ ПОБЛИЗУ ЄЗУПОЛЯ НА ІВАНО-ФРАНКІВЩИНІ 59

м. КИЇВ

Балакін С.А., Зажигалов О.В. ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ 62

Івакін Г.Ю., Бобровський Т.А., Козюба В.К. НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ХРАМУ ХІ ст. У САДИБІ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ 64

Козловський А.О., Ієвлев М.М., Крижановський В.О. ДОСЛІДЖЕННЯ ПО вул. МИХАЙЛІВСЬКІЙ, 10 У м. КИЄВІ 67

Козловський А.О., Ієвлев М.М., Крижановський В.О. ДОСЛІДЖЕННЯ ПО пров. ДЕСЯТИННОМУ В м. КИЄВІ 69

Козюба В.К. РОЗВІДКИ НА ТЕРИТОРІЇ КИЄВА 72

Козюба В.К., Оногда О.В., Чміль Л.В., Чекановський А.А. ДОСЛІДЖЕННЯ ОБ'ЄКТУ XVI ст. БІЛЯ БОРТНИЧІВ НА ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ОКОЛИЦІ КИЄВА 75

КИЇВСЬКА ОБЛАСТЬ

Борисов А.В. ДОСЛІДЖЕННЯ У ПОРОСЬКОМУ РЕГІОНІ 77

Готун І.А., Казимір О.М. ОБСТЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ХОДОСІВСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ 78

Готун І.А., Казимір О.М., Осадчий Р.М., Шахрай Д.О. ПАСПОРТИЗАЦІЯ ПАМ'ЯТОК У КИЇВСЬКИХ ПЕРЕДМІСТЯХ 80

Готун І.А., Сухонос А.М., Казимір О.М., Синиця Є.В., Гунь М.О. ПІВДЕННО-СХІДНА ПЕРИФЕРІЯ СЕЛИЩА ХОДОСІВКА-РОСЛАВСЬКЕ 83

Івакін В.Г., Бібіков Д.В. РОЗКОПКИ НА ТЕРИТОРІЇ м. ВИШГОРОД 84

Івакін В.Г., Козюба В.К., Хамайко Н.В., Чміль Л.В. РОЗВІДКА НА ТЕРИТОРІЇ МЕЖИПР'Я (с. Нові Петрівці Вишгородського району Київської області) 85

Казимір О.М., Готун І.А., Осипенко М.С., Синиця Є.В., Непоміятих В.Ю., Шахрай Д.О., Гунь М.О., Лозниця Т.В. ПРОДОВЖЕННЯ ДОСЛІДЖЕНЬ РОЗКОПУ ІІІ НА СЕЛИЩІ В СОФІЇВСЬКІЙ БОРЩАГІВЦІ 87

Казимір О.М., Готун І.А., Бабенко Р.В., Синиця Є.В., Непоміятих В.Ю., Шахрай Д.О., Осипенко М.С., Гунь М.О., Лозниця Т.В. РОЗКОПКИ ПІВДЕННОЇ ЧАСТИНИ СОФІЇВСЬКО-БОРЩАГІВСЬКОГО СЕЛИЩА 90

Петраускас А.В., Квітницький М.В. ВИВЧЕННЯ ТА РЕКОНСТРУКЦІЯ ФУНДАМЕНТУ ДАВНЬОРУСЬКОГО ХРАМУ НА ЗАМКОВІЙ ГОРІ м. БІЛА ЦЕРКВА 95

Непоміятих В.Ю. ОХОРОННІ РОБОТИ В с. БІЛОГОРОДКА 100

Петраускас А.В., Готун І.А., Зоценко І.В., Сергійчук Л.В. ПОШУКИ НА ТЕРИТОРІЇ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО РЖИЩЕВА 102

Роздобудько М.В., Прядко О.О. ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА «ПЕРЕЯСЛАВ» 104

Чміль Л.В., Козюба В.К. РОЗВІДКИ В ІВАНКІВСЬКОМУ РАЙОНІ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ 106

Чміль Л.В., Козюба В.К. ДОСЛІДЖЕННЯ ОБ'ЄКТА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІІІ ст. БІЛЯ ІВАНКОВА НА КИЇВЩИНІ 107

КІРОВОГРАДСЬКА ОБЛАСТЬ

Відейко М., Чапман Дж., Бурдо Н., Гейдарська Б., Рудь В., Церна С. ДОСЛІДЖЕННЯ ОБ'ЄКТІВ, ВИЯВЛЕНИХ МАГНІТНОЮ ЗЙОМКОЮ НА ТРИПІЛЬСЬКОМУ ПОСЕЛЕННІ НЕБЕЛІВКА 110

Залізник Л.Л., Курхарчук Ю.В., Ветров Д.О., Беленко М.М., Хоптинєць І.М., Нездолій О.І., Шевченко Т.О. РОЗКОПКИ ПАЛЕОЛІТИЧНИХ СТОЯНОК БІЛЯ м. НОВОМИРГОРОД 112

Собчук В.В. РОЗВІДКИ У КІРОВОГРАДСЬКІЙ ОБЛАСТІ 114

Федоров С.С., Рудь В.С. БАГАТОШАРОВА ПАМ'ЯТКА АНДРІЇВКА 116

ЛУГАНСЬКА ОБЛАСТЬ

Ветров В.С. РОБОТИ ЛУГАНСЬКОГО ЗАГОНУ НИЖНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ В 2014 р. 119

ЛЬВІВСЬКА ОБЛАСТЬ

Білас Н., Гавінський А., Гринчишин Б. РОЗКОПКИ У ВИННИКАХ НА ГОРІ ШИПШИНА 121

Гавінський А.М. ДОСЛІДЖЕННЯ У СТАВЧАНАХ ТА ЛАПАЇВЦІ НА ЛЬВІВЩИНІ 123

Гавінський А., Пастеркевич В., Рогожинський Я. ПОШУКИ ПОСЕЛЕНЬ КУЛЬТУРИ ЛІЙЧАСТОГО ПОСУДУ В ОКОЛИЦЯХ СЕЛА КОТОРИНИ НА ДНІСТРІ 125

Ільчишин В. ДОСЛІДЖЕННЯ МОГИЛЬНИКА ТА ПОСЕЛЕННЯ ВИСОЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ЛЬВІВЩИНІ 126

Онищук Я.І. РОЗКОПКИ БАГАТОШАРОВОГО ПОСЕЛЕННЯ БРОДИ-І ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ 129

Онищук Я.І., Погоральський Я.В. НОВИЙ МОГИЛЬНИК ПШЕВОРСЬКОЇ КУЛЬТУРИ З ОКОЛИЦЬ СУДОВОЇ ВИШНІ НА ЛЬВІВЩИНІ 132

Филипчук М.А., Филипчук А.М. РОБОТИ ПЛІСНЕНСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ 134

Филипчук М.А., Филипчук А.М. КОРОТКІ ПІДСУМКИ ОБСТЕЖЕНЬ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК НА ТЕРИТОРІЇ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ 135

МИКОЛАЇВСЬКА ОБЛАСТЬ

Бондаренко Д.В., Васильчук О.В., Смирнов Л.І. АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗКОПКИ ПОСЕЛЕННЯ ВІКТОРОВКА-І НА ПРАВому БЕРЕЗІ БЕРЕЗАНСЬКОГО ЛИМАНУ 136

Буйських А.В., Кузьміщев О.Г., Новіченкова М.В., Шейко І.М., Чечуліна І.О. ДОСЛІДЖЕННЯ У ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ЧАСТИНІ РИМСЬКОЇ ЦИТАДЕЛІ В ОЛЬВІЇ 138

Горбенко К.В. РОЗКОПКИ ГОРОДИЩА ФІНАЛЬНОЇ БРОНЗИ ДИКИЙ САД 140

Івченко А.В. РОБОТИ НА НЕКРОПОЛІ ОЛЬВІЇ 142

Івченко А.В., Буйських А.В., Форнас'є Й, Патцельт А. РЕЗУЛЬТАТИ ПОПЕРЕДНІХ ГЕОФІЗИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В ОЛЬВІЇ 144

Крутилов В.В., Чистов Д.Е. РАБОТЫ НА ОСТРОВЕ БЕРЕЗАНЬ 147

Піструіл І.В., Главенчук А.В. ДОСЛІДЖЕННЯ СТОЯНКИ АНЕТІВКА 1 У 2014 РОЦІ 149

ОДЕСЬКА ОБЛАСТЬ

Кіосак Д.В. РОЗКОПКИ СТОЯНКИ ЧІЛПІДЕР (Саратський р-н, Одеської області) 151

Кіосак Д.В. РОЗКОПКИ ПОСЕЛЕННЯ КУЛЬТУРИ ЛІНІЙНО-СТРІЧКОВОЇ КЕРАМІКИ КАМ'ЯНЕ-ЗАВАЛЛЯ 153

Рудь В.С., Кіосак Д.В., Корінний В.І., Федоров С.С. ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТРИПІЛЬСЬКОМУ ПОСЕЛЕННІ ГЕТЬМАНІВКА І 156

Самойлова Т.Л., Остапенко П.В., Богуславський Г.С., Старкін А.В., Леонова А.О. ДОСЛІДЖЕННЯ ТРИ-БІЛГОРОДА ТА ПОСЕЛЕННЯ ЗАТОКА І 158

ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ

Гречко Д.С. ДОСЛІДЖЕННЯ КУЗЕМИНСЬКОГО УКРІПЛЕННЯ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА 160

Гречко Д.С., Кравченко О.М., Осадчий Є.М., Приймак В.В. ПІЧ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ З ПОСАДУ СОТЕННОГО МІСТЕЧКА КУЗЕМИН 161

Задников С.А. ИЗУЧЕНИЕ ВОСТОЧНОГО УКРЕПЛЕНИЯ БЕЛЬСКОГО ГОРОДИЩА В 2014 г. 163

Коваленко О.В., Луговий Р.С. КУРГАН № 26 СТОРОЖІВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА 164

Приймак В.В. ДОСЛІДЖЕННЯ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА ТА ЙОГО ОКОЛУ 167

Пуголов Ю.О. ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ГЛИНСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ 168

Рейда Р.М., Гейко А.В., Сапєгін С.В. РОЗКОПКИ ШИЩАЦЬКОГО МОГИЛЬНИКА ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ 169

Сидоренко О.В., Супруненко О.Б. КІЛЬКА ПАМ'ЯТОК У ПОСУЛЛІ І ПОВОРСКЛІ 169

Скорий С.А., Супруненко О.Б., Корост І.І. РОЗВІДКИ НА БІЛЬСЬКОМУ ГОРОДИЩІ ТА В ЙОГО ОКОЛУ 173

Супруненко О.Б. КУРГАН У с. ЄМЦІ НА КРЕМЕНЧУЧИНІ 175

Супруненко О.Б. КУРГАНІ ПОБЛИЗУ ЄРИСТІВКИ У БАСЕЙНІ СУХОГО КОБЕЛЯЧКА 178

Супруненко О.Б., Шерстюк В.В. КУРГАНІ У НИЖНІЙ ТЕЧІЇ р. ОРЧИК НА ПОЛТАВЩИНІ 179

Супруненко О.Б., Пуголов Ю.О. НАГЛЯДОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПОСАДІ ЛІТОПИСНОЇ ЛТАВИ У 2014 р. 182

Супруненко О.Б., Мироненко К.М., Пономаренко Є.С. ОБСТЕЖЕННЯ У МАНЖЕЛІЇ НА НИЖНЬОМУ ПСЛІ 185

Супруненко О.Б. ПОХОВАННЯ ДОБИ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ У КУРГАНАХ ПОБЛИЗУ СОЛОНІЦІ НА ПОЛТАВЩИНІ 187

Супруненко О.Б., Кулатова І.М. САРМАТСЬКЕ ПОХОВАННЯ У ПОНІЗЗІ ПСЛА 190

Шерстюк В.В. АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ НА ТЕРИТОРІЇ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ У 2014 р. 192

Шерстюк В.В. ДОСЛІДЖЕННЯ ПОБЛИЗУ с. ПРИПІПКА НА ПОЛТАВЩИНІ У 2014 р. 194

Шрамко І.Б. РАБОТЫ НА ЗАПАДНОМ БЕЛЬСКОМ ГОРОДИЩЕ В 2014 г. 197

Шрамко І.Б., Задников С.А. РЕЗУЛЬТАТИ ИССЛЕДОВАНИЙ МОГИЛЬНИКА СКОРОБОР В 2014 г. 198

РІВНЕНСЬКА ОБЛАСТЬ

Войтюк О., Льчишин В. РОЗВІДКИ В ОКОЛИЦЯХ СЕЛА ПОЛУНИЧНЕ РАДИВИЛІВСЬКОГО РАЙОНУ НА РІВНЕНЩИНІ 200

Козак Д.Н., Баяк В.Г. ДОСЛІДЖЕННЯ НА ХРІННИЦЬКОМУ ВОДОЙМИЩІ (ур. ШАНКІВ ЯР) 202

Козак Д.Н., Прищепя Б.А., Войтюк О.П. РОБОТИ НА ПОСЕЛЕННІ В УРОЧИЩІ ВИСОКИЙ БЕРЕГ БІЛЯ с. ХРІННИКИ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ 203

Прищепя Б.А., Войтюк О.П., Кожушко О.К. ОБСТЕЖЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ПАМ'ЯТОК У СЕРЕДНІЙ ТЕЧІЇ РІКИ ГОРИНИ 206

Прищепя Б.А., Харковець Ю.І. ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ 209

Пшеничний Ю. ДОСЛІДЖЕННЯ У ДУБНІ ПОБЛИЗУ СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ОСТРОВІ КЕМПА 210

СУМСЬКА ОБЛАСТЬ

Жаров Г.В., Лисенко С.Д. ПОСЕЛЕННЯ ДОБИ БРОНЗИ КАМ'ЯНЕ-1 НА СУМЩИНІ 213

Каравайко Д.В., Плаксіна О.В. ГОРОДИЩА РАННЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ ПУТИВЛЬЩИНИ 216

ТЕРНОПІЛЬСЬКА ОБЛАСТЬ

Филипчук А.М. КОРОТКІ ПІДСУМКИ РОЗВІДКОВИХ РОБІТ У ТЕРЕБОВЛЯНСЬКОМУ РАЙОНІ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ 218

Ягодинська М., Льчишин В. ДОСЛІДЖЕННЯ БІЛЯ с. КОРДИШІВ ШУМСЬКОГО РАЙОНУ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ 219

ХАРКІВСЬКА ОБЛАСТЬ

Аксьонов В.С. РОБОТИ НА НЕТАЙЛІВСЬКОМУ МОГИЛЬНИКУ САЛТОВО-МАЯЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ 221

Аксьонов В.С. ДОСЛІДЖЕННЯ РАНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОГО КАТАКОМБНОГО МОГИЛЬНИКА БІЛЯ с. ВЕРХНІЙ САЛТІВ 223

Варачова К.Г., Філатов Д.О. РОЗВІДКИ У ДЕРГАЧІВСЬКОМУ РАЙОНІ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ 225

Голубєва І.В. ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК РОЗВИНЕНОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ НА ТЕРИТОРІЇ ХАРКІВСЬКОЇ ТА ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ 226

Квітковський В.І. ДОСЛІДЖЕННЯ СЕЛИЩА П'ЯТНИЦЬКЕ-І У 2014 р. 227

Колода В.В. ДОСЛІДЖЕННЯ 2014 р. ПОБЛИЗУ с. МОХНАЧ 228

Лантєв О.О. ДОСЛІДЖЕННЯ БОЧКОВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА САЛТІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ 230

Любичев М.В., Шультце Е. ДОСЛІДЖЕННЯ-АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ ПІЗНЬОРИМСЬКОГО ЧАСУ ВІЙТЕНКИ 231

Мизгін К.В., Любичев М.В. ДОСЛІДЖЕННЯ МОГИЛЬНИКА ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ЗАЧЕПИЛІВКА 234

Окаєнєко В.М. ДОСЛІДЖЕННЯ СКІФСЬКОГО КУРГАНУ БІЛЯ с. ЛИПКУВАТІВКА НА ХАРКІВЩИНІ 235

Окаєнєко В.М., Голубєва І.В. РЕЗУЛЬТАТИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ОБСТЕЖЕНЬ НА ТЕРИТОРІЇ м. ХАРКОВА і ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ У 2014 р. 237

Пеляєнєко К.Ю. ДОСЛІДЖЕННЯ ЦИРКУНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА У 2014 р. 238

Сніжко І.А. ДОСЛІДЖЕННЯ ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ БІЛЯ с. КАМ'ЯНКА У 2014 РОЦІ 240

ХЕРСОНСЬКА ОБЛАСТЬ

Никоненко Д.Д. ДОСЛІДЖЕННЯ ПІЗНЬОСКІФСЬКИХ ГОРОДИЩ НИЖНЬОГО ДНІПРА 243

Симоненко О.В., Сікоза Д.М., Дзєлєдзє О.С. ДОСЛІДЖЕННЯ ПІЗНЬОСКІФСЬКИХ ПАМ'ЯТОК НА ХЕРСОНЩИНІ 245

ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСТЬ

Якубовський В.І., Русий І.П., Тимків С.А. ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІТОПИСНОГО ГУБИНА ТА ЙОГО ОКОЛУ 247

ЧЕРКАСЬКА ОБЛАСТЬ

Відеєко М.Ю., Мюллер Й., Бурдо Н.Б., Хофманн Р., Церна С., Рудь В.С., Брандштеттер Л. РОЗКОПКИ ЗАЛИШКІВ БУДІВЕЛЬ ТА ГОНЧАРНИХ ГОРЕН У ЦЕНТРАЛЬНІЙ ЧАСТИНІ ТРИПІЛЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ БІЛЯ с. МАЙДАНЕЦЬКОГО 250

Круц В.О., Корвін-Піотровський О.Г., Чабанюк В.В., Шатіло Л.О. РОБОТИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ НА ПОСЕЛЕННІ ТАЛ'ЯНКИ (2013–2014) 252

Нєраєнєко Т.М., Журавльов О.П. АРХЕОЛОГІЧНІ ТА АРХЕОЗООЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ МОЛЮХОВА БУТРА 255

Прядко О.О. РОЗВІДКИ НА ТЕРИТОРІЇ ЧОРНОБАЇВСЬКОГО РАЙОНУ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ 257

Шидловський П.С., Нужний Д.Ю., Пеєн С.т., Лизун О.М. ДОСЛІДЖЕННЯ ГОСПОДАРСЬКОЇ ЯМИ № 6 НА МЕЖИРІЦЬКІЙ СТОЯНЦІ 259

ЧЕРНІВЕЦЬКА ОБЛАСТЬ

Авраменко М.О., Дідєнєко С.В., Рейда Р.М. АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ У КЕЛЬМЕНЕЦЬКОМУ РАЙОНІ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ 262

Бондар К.М., Петраускас О.В., Попов С.А., Хоменко Р.В. ГЕОФІЗИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ ТА МОГИЛЬНИКА ПІЗНЬОРИМСЬКОГО ЧАСУ БІЛЯ с. КОМАРІВ У 2014 р. 264

Дідєнєко С.В., Мизгін К.В. ЗНАХІДКИ АНТИЧНОГО ІМПОРТУ НА АРХЕОЛОГІЧНОМУ КОМПЛЕКСІ КОМАРІВ 266

Горбанєнєко С.А. ПАЛЕОЕТНОБОТАНІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ 2014 р. 269

Ільків М.В., Пивоваров С.В., Михайлина Л.П., Калінічєнєко В.А. ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ 271

Ільків М.В., Пивоваров С.В., Михайлина Л.П., Калінічєнєко В.А. АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ФІЛІЇ ОАСУ 273

Петраускас О.В., Авраменко М.О., Коваль О.А., Чорний А.М., Шишкін Р.Г. АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗКОПКИ ПОСЕЛЕННЯ КОМАРІВ 274

Петраускас О.В., Милян Т.Р., Нюссє Х.-Й., Хеєвїш М. ПІДСУМКИ ДОСЛІДЖЕНЬ БІЛЯ с. КОМАРІВ 276

Черновол Д.К. РОЗКОПКИ ПОСЕЛЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ОЖЕВЕ-ОСТРІВ 277

ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСТЬ

Вєрємєєчїк О.М. ДОСЛІДЖЕННЯ У смт ЛЮБЕЧ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ У 2013 р. 280

Вєрємєєчїк О.М., Бондар О.М. ДОСЛІДЖЕННЯ ЛЮБЕЦЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ 282

Кєдун І.С., Пархоменко О.Г. ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ ВЕТХЕ-І НА р. ОСТЕР 284

Ситий Ю.М., Мєзєнцєв В.І. АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ У БАТУРИНІ 285

Рудєнєк В.Я., Новїк Т.Г., Солобай П.В. ДОСЛІДЖЕННЯ НИЖНЬОГО ЯРУСУ АНТОНІЄВИХ ПЕЧЕР У ЧЕРНІГОВІ 287

Скороход В.М., Моця О.П., Ситий Ю.М., Жїгола В.С. ДОСЛІДЖЕННЯ ВИПОВЗІВСЬКОГО ГОРОДИЩА 288

Скороход В.М. ДОСЛІДЖЕННЯ НА ВИПОВЗІВСЬКОМУ ПОДОЛІ 2014 р. 291

Скороход В.М., Миронєнєко Л.В., Сїта Л.Ф. ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗКОПІВ 6, 8 НА ПОСАДІ ВИПОВЗІВСЬКОГО ГОРОДИЩА 293

Скороход В.М., Капустін К.М. ДОСЛІДЖЕННЯ НА РОЗКОПІ 7 У ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ЧАСТИНІ ПОСАДУ ВИПОВЗІВСЬКОГО ГОРОДИЩА У 2014 р. 296

Чернєнєко О.Є., Луєцєнєко Р.М., Кравчєнєко Р.А. ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ МЕЗИНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПРИРОДНОГО ПАРКУ 297

Чернєнєко О.Є., Кєдун І.С., Кравчєнєко Р.А. АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ У НОВОГОРОДСІВЕРСЬКОМУ 299

Чернєнєко О.Є., Іоєннїсїєн О.М., Новїк Т.Г. АРХІТЕКТУРНО-АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЧЕРНІГІВСЬКОГО СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКОГО СОБОРУ 300

Чернєнєко О.Є., Новїк Т.Г., Бондар О.М. ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ЄЛЄЦЬКОГО СВЯТО-УСПЄНСЬКОГО МОНАСТІРЯ У ЧЕРНІГОВІ 303

Тєрпїловський Р.В., Жєров Г.В., Жєрова Т.М., Шулєга О.С. ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ КОМПЛЕКСНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ 305

РЕСПУБЛІКА МОЛДОВА

Тєльнов М.П., Разумов С.М., Лїсєнєко С.Д., Сїнієка В.С. РОБОТИ МОЛДОВСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ (попередні результати досліджень 2012-2013 рр.) 307

Тєльнов Н.П., Разумов С.Н., Лысєнєко С.Д., Сїнїєка В.С. ИССЛЕДОВАНИЯ КУРГАННОГО МОГИЛЬНИКА ПОД ТИРАСПОЛЕМ 311

АВТОНОМНА РЕСПУБЛІКА КРИМ

О.Є. Кислий, Е.М. Іслямов, М.-О.О. Кислий

ДОСЛІДЖЕННЯ КЕРЧЕНСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ КРИМСЬКОГО ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

У 2014 році Керченська експедиція проводила археологічні роботи на трьох поселеннях – Глейки II на крайньому сході Керченського півострова біля мису Фонарь, на поселенні Кам'янка, епонімному поселенні кам'янської культури Східного Криму (північно-східна околиця м. Керч) та на поселенні цієї самої культури Коктебель біля однойменного сучасного селища міського типу (Феодосійська міськрада).

Поселення Глейки II, епоха бронзи, III тис. до н.е. Розкопки тут відновлено у 2011 р., дослідження 2014 року проводились коштом начальника експедиції. У розкопках брали участь студенти-практиканти Кримського університету культури, мистецтв та туризму (спеціальність – музейна справа).

Минулого археологічного сезону розкопки йшли на площі кв. 16, 17, 18. Підтверджено, що основні культурні відкладення поселення накопичувалися серед окремих брил каменів подібно до ситуації в інших квадратах. Декілька шарів відкладень (глибиною до 2,2 м) свідчать, що поселення існувало значний період часу. У верхньому горизонті зафіксовано матеріали кам'янської культури Східного Криму – груба ліпна кераміка з орнаментациєю валиками,

зрідка – штампом вервечкою. Нижче знаходяться власне відкладення «лейківського» типу, основний шар поселення. У проміжках між великими (1×1,5 м та ін.) брилами дикарних каменів або виступами материкової скелі влаштовувалися житла, притулки від різких морських вітрів, повітки. Кераміка ретельно виконана, тонко- та товстостінна, часто чорного лискування, рідше з червоножовтими підпалинами. Переважають форми посудин з прямими, а також злегка відхиленими всередину або назовні вінчиками, роздутим тулубом, закругленим дном. Орнаментация практично відсутня, іноді є горизонтальна канелюра при переході від тулуба до вінчика. Порівняно у широкому вжитку були кубоподібні невеликі горнятка, миски, що близькі за формою до піал та широкі тарелі, очевидно для рибних страв (Рис. 1). Зустрічаються різноманітні кам'яні розтиральники і наковаленки; риболовецькі грузила кам'янського типу – сплюснені з двома проточинами на гранях. Нижня частина «глейківського» горизонту відкладень особливо щільно насичена кістками тварин і риб.

Також у 2014 р. у культурному шарі кв. 16 виявлені залишки ще двох скелетів (поховання 2, 3), поганого збереження.

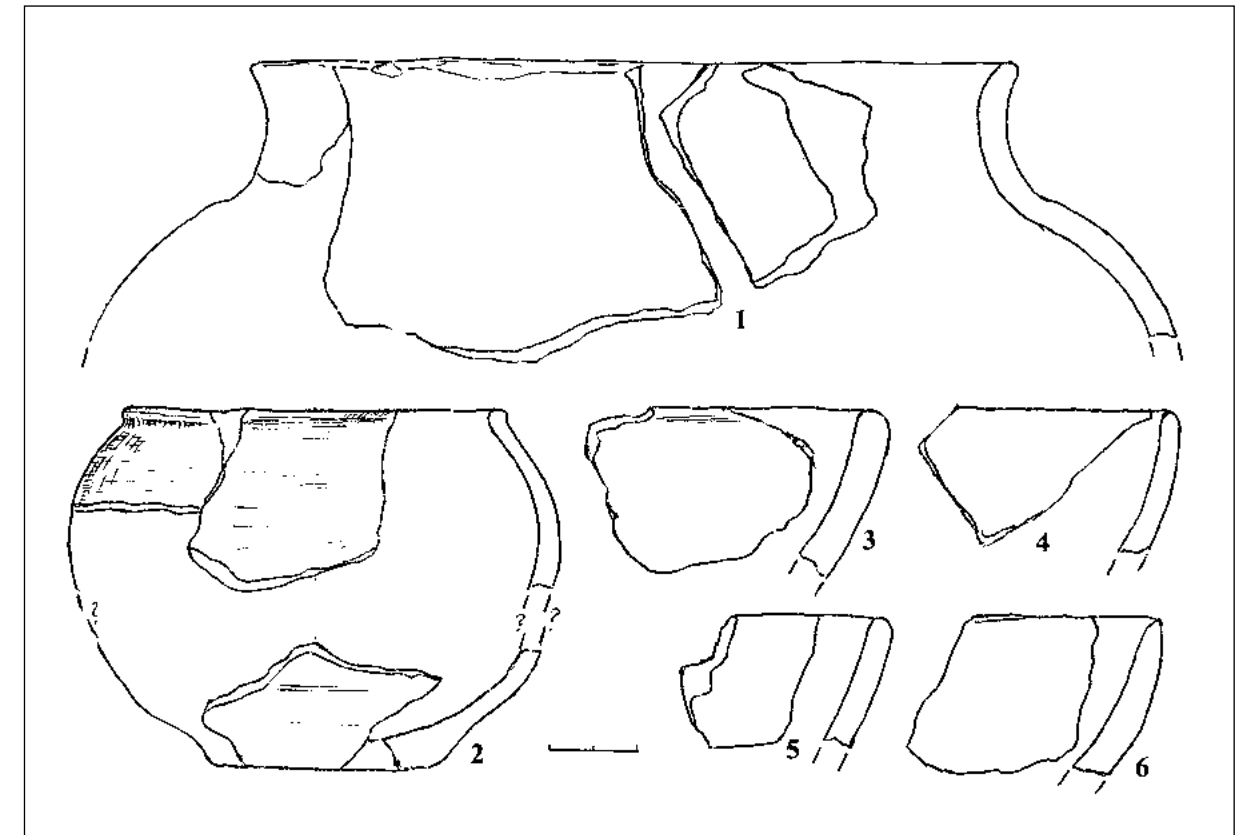

Рис. 1. Деякі зразки керамічних форм з поселення Глейки II.

Поховання 3 представлено лише окремими кістками. Поховання 2, мабуть, розчленоване (окремі кістки скелета мають анатомічні зв'язки, скелет без черепа), або, вірніше, це поховання загиблого в сутичці. Можна з певною долею вірогідності реконструювати, що забитого намагались покласти скорчено на правому боці головою на північний захід. Отже, якщо враховуємо зміну культур на поселенні, а також шар горілого ґрунту, який розділяє «глейківський» горизонт на верхню і нижню частину на значній площі розкопаних квадратів, то можна у цих фактах бачити взаємозв'язок. Ймо-

вірно, поселення зазнало якогось лиха, що закінчилося пожежею та руйнуваннями. Можливо, що у цьому ж контексті можна розглядати поховання молодої жінки та дитини у культурному шарі поселення (кв. 12). Проте більш детальні реконструкції та висновки потребують подальших досліджень.

Поселення Кам'янка та Коктебель. Тут зроблено шурфування для взяття зразків на радіовуглецеве датування. Проведені розвідки у районах від смт Орджонікідзе до Коктебеля, а також на півночі Керченського півострова в районі сіл Глазівка, Юркине та ін.

КОМПЛЕКСНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СЕРЕДНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ ЗАСКЕЛЬНЕ V У 2012-2013 РОКАХ

Стоянка у похованому гроті Заскельне V була відкрита Ю.Г. Колосовим у 1969 році. Заскельне V розташоване на висоті 189 м над рівнем моря (N45°06'57.7"; E34°36'42.1") безпосередньо під правим бортом балки Красна, яка врізана за лінією південь-схід – північ-захід у вапнякову куєсту Ак-Кая, що знаходиться на правому березі р. Біюк-Карасу між селами Біла Скеля та Вишенне Білогірського р-ну, АР Крим. Впродовж польових сезонів 1969–1997 років Ю.Г. Колосовим було розкопано 29,5 м² на глибину до 4,5 м та виділено 7 культурних шарів, товщина яких коливалась від 10 см до 50 см. Незаконсервовані борти розкопу 1969–97 років зазнали суттєвих ушкоджень внаслідок дії природних факторів. Головними завданнями комплексних досліджень 2012–13 років є верифікація літологічної та археологічної стратиграфії, відбір органічних решток для датування радіометричними методами, відбір зразків фауни, мікрофауни, малакофауни, пилку, проведення мікоморфологічних досліджень, надійна консервація розрізів. Шурф 2012–13 років розташований безпосередньо під стінкою гроту у кв. 18А, 18Б, 18В, 19А, 19Б, 19В. У залежності від конфігурації стінки гроту та зруйнованої стінки розкопу 1969–1997 років, досліджена площа стоянки коливається від 1 до 4,5 м².

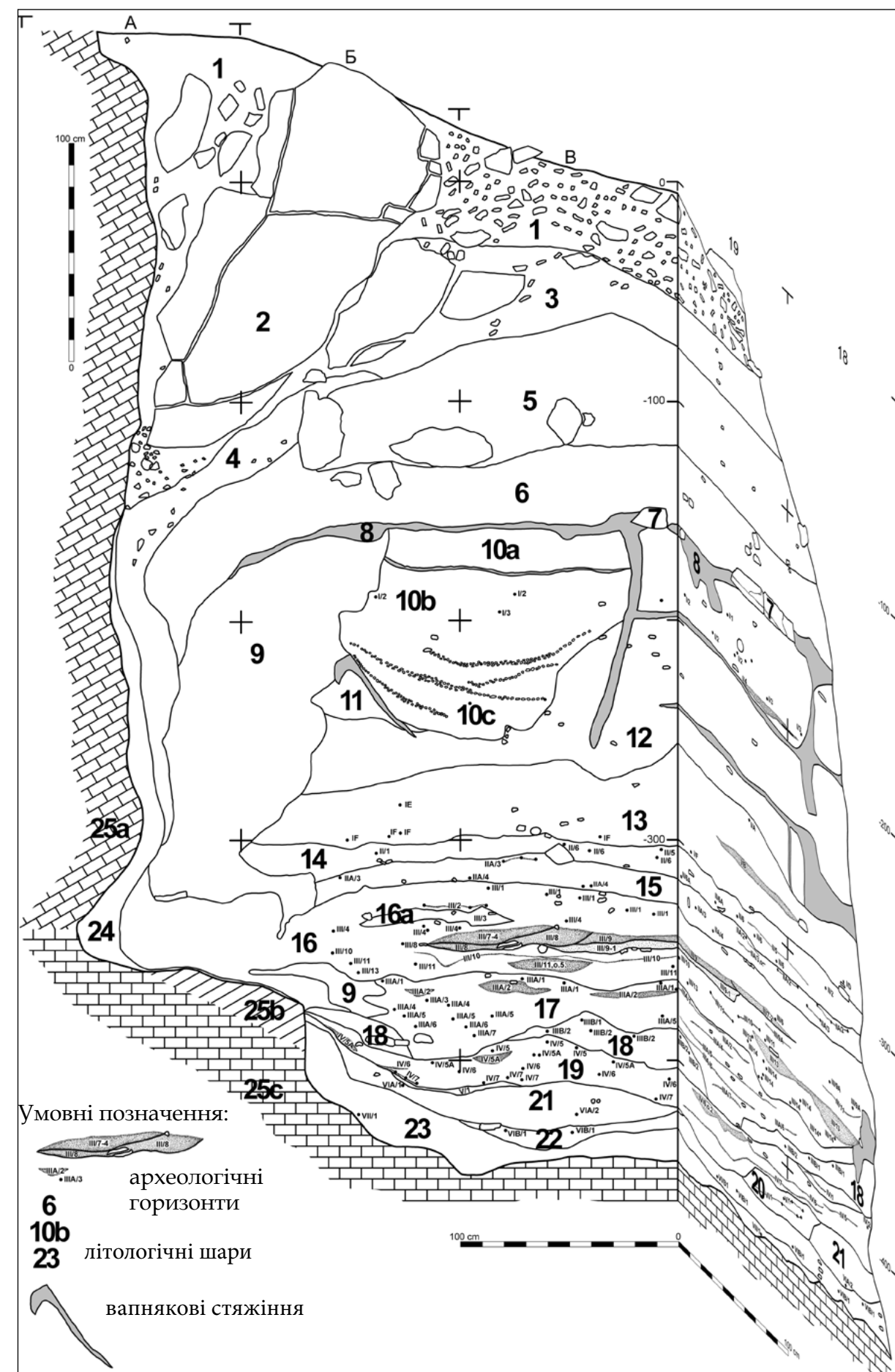
Загалом стратиграфія рихлих літологічних відкладів представлена 23 основними шарами (Рис. 1). Відклади підрозділяються на дві основні групи: голоценові (1–6) та плейстоценові (7–23). Рештки обвалу козирка гроту представлені вапняковими плитами літологічного горизонту 7 (Рис. 1). Плейстоценові відклади акумулювалися під козирком гроту та складаються з вапнякових седиментів (щебінь, нумуліти, глауконіт)

з домішками піщанистих та глинистих компонентів. Виявлені три періоди ґрунтоутворення, які співвідносяться з відкладами літологічних шарів 11, 15 та 19–22 (Рис. 1). Плейстоценові літологічні шари відкладалися на еродовані поверхні та зазнавали ерозійних ушкоджень у процесі акумуляції. Основним чинником ерозії плейстоценових відкладів були водні потоки, які періодично виникали під стінкою гроту та залишили орієнтовані по лінії схід – захід «канали». Крім водної ерозії плейстоценові відклади частково переміщені біотурбаційними процесами, які найбільш яскраво представлені літологічним шаром 9 – тунелем з кореннями дерев (Рис. 1). Проте, на більшій площі шурфу плейстоценові відклади збереглися неушкодженими, про що свідчить наявність численних вогнищ, вогнищевих ям та стан збереженості фауністичного матеріалу та артефактів.

У плейстоценовій пачці відкладів виявлено 72 археологічні горизонти, які залягають у первинному положенні, та 5 перевідкладених горизонтів. Товщина археологічних горизонтів коливається від 1 до 7 см; всі горизонти відокремлюються стерильними прошарками товщиною від 2 до 20 см. Переважна більшість археологічних горизонтів пов'язана з вогнищами або вогнищевими ямами.

У літологічних шарах 10а, 10б знайдено 17 горизонтів (I/1–I/17), які утворюють I пачку археологічних горизонтів (Рис. 1). На кв. 19Б, 19В горизонти I/10–I/13 частково зруйновані ерозійним каналом. Іншим ерозійним каналом на кв. 18АБ частково перевідкладені горизонти I/15, I/16, I/17. У літологічному шарі 12 культурні відклади не виявлені. У літологічному шарі 13 знайдено 6 археологічних горизонтів (IA–IF), від-

Рис. 1. Заскельне V, стратиграфія: →
кабінетна проекція розрізів вздовж ліній квадратів 19/20 та В/Г.

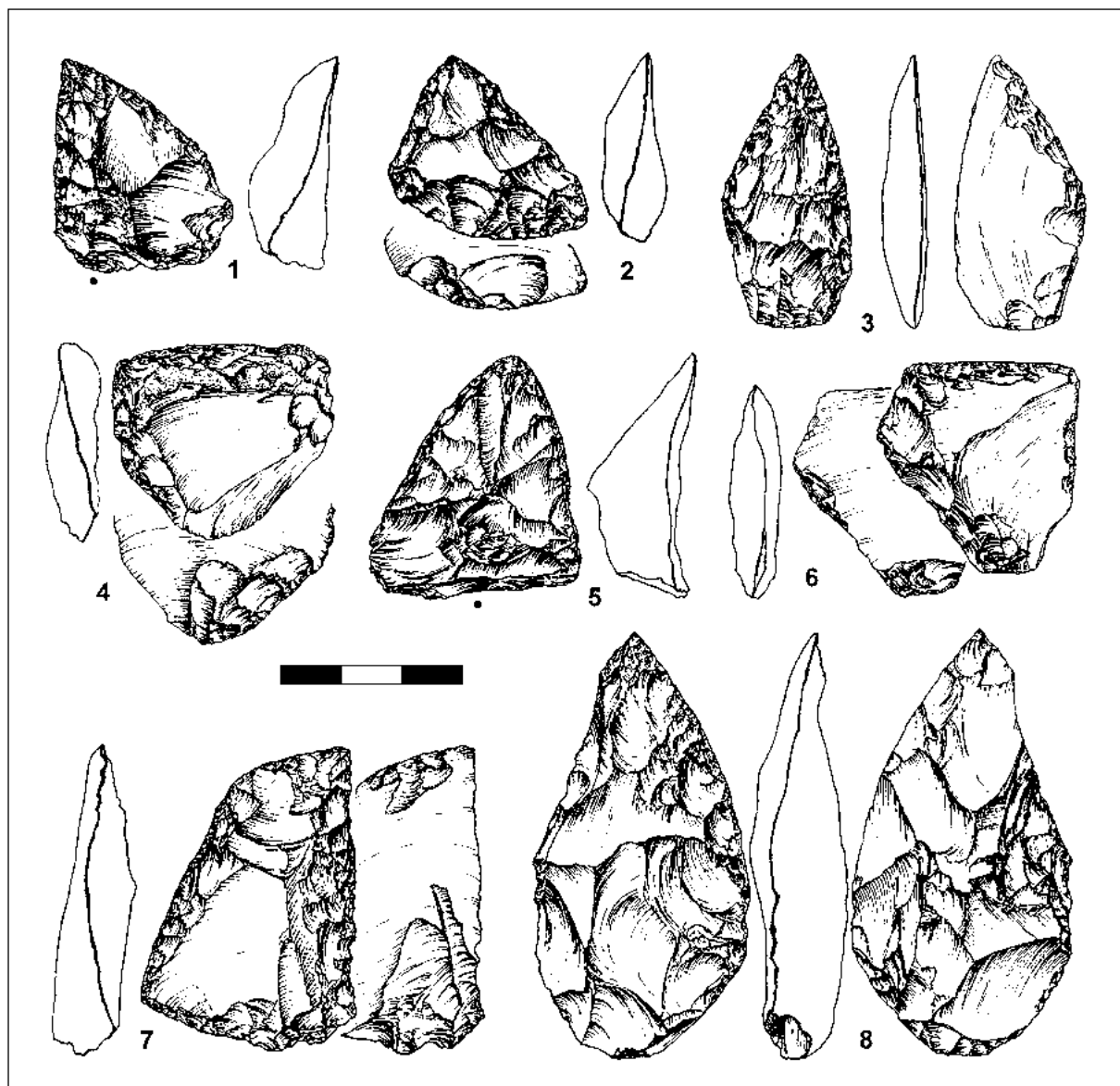

Рис. 2. Заскельне V, артефакти з археологічних горизонтів I/2 (6), I/9 (3, 5), IV/6 (1, 2, 4, 7, 8): 1 – гостроконечник напівсегментоподібний; 2 – скребло трикутне, базально-потоншене; 3 – гостроконечник трапецеподібний, тильно-потоншений; 4, 6 – скребла підтрапецеподібні, базально-потоншені; 5 – скребло трикутне; 7 – скребло трапецієподібне, бітермінально-потоншене; 8 – вістря двобічне, підлистоподібне.

несених до пачки горизонтів IAF. В літологічному шарі 14 акумулювались 8 археологічних горизонтів (II/1-II/7), віднесених до пачки горизонтів II. П'ять горизонтів (IIIА/1-IIIА/4А) утворюють пачку археологічних IIIА горизонтів, яка походить з літологічного шару 15. Третя пачка горизонтів складається з 14 горизонтів (III/1-III/14), які акумулювались в 16 та 16А літологічних шарах. У літологічному шарі 17 акумулювались 7 археологічних горизонтів (IIIА/1-IIIА/7) пачки IIIА. П'ять перевідкладених археоло-

гічних горизонтів утворюють пачку IIIВ, яка пов'язана з еродованими відкладами літологічного шару 18. Пачка археологічних горизонтів IV складається з 8 горизонтів (IV/1-IV/7), які були виділені в літологічному шарі 19. З літологічним шаром 20 асоціюється археологічний горизонт V/1. Пачки археологічних горизонтів VIA, VIB походять з літологічних шарів 20, 21 та представлені 5 горизонтами. Поодинокі артефакти з 23 літологічного шару складають горизонт VII/1 (Рис. 1).

У цілому, пачка горизонтів I співвідноситься з I культурним шаром з розкопок Ю.Г. Колосова (1983); пачка горизонтів IAF – з Ia культурним шаром; пачки горизонтів II та IIА – з II культурним шаром; пачки горизонтів III, IIIА, IIIВ – з III культурним шаром; пачка горизонтів IV – з IV культурним шаром; горизонт V/1 – з V культурним шаром; пачка горизонтів VIAB – з VI культурним шаром; горизонт VII/1 – з VII культурним шаром.

Загалом розкопками 2012-13 польових сезонів було знайдено більше 350 тис. артефактів. Кам'яні колекції всіх археологічних горизонтів відносяться до мікоксського технокомплексу, який характеризується використанням плоско-опуклого методу виготовлення двобічних знарядь. Кам'яні колекції I та IV пачок горизонтів відносяться до киїк-кобинської фації мікоксського технокомплексу; серед знарядь домінують

гостроконечники та різноманітні типи конвергентних скребел при незначній частці двобічних знарядь (Рис. 2). Кам'яні колекції II, IIА, III, IIIА пачок горизонтів відносяться до ак-кайської фації мікоку; серед знарядь домінують різноманітні типи поперечних, діагональних, повздовжніх скребел, двобічних скребел та вістрів при незначній частці конвергентних скребел та гостроконечників. Кількість артефактів у нижніх горизонтах (V/1, VII/1) та у пачках горизонтів (VIA, VIB) є недостатньою для фаціальних дефініцій. Віднесення матеріалів I та IV пачок горизонтів до киїк-кобинської фації підтверджує точку зору В.М. Гладиліна (1976) на типологічну варіабельність матеріалів Заскельної V. Подальші дослідження крем'яного інвентарю з числених зразків, здобутих у ході розкопок Заскельної V, нададуть якісно нову інформацію щодо життєдіяльності неандертальців Криму.

ВІННИЦЬКА ОБЛАСТЬ

Ю.В. Болтрик, М. Ігначек, О.В. Ліфантий, О.В. Шелехань

ДОСЛІДЖЕННЯ СЕВЕРИНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА

Спільна україно-польська археологічна експедиція провела шостий сезон досліджень Северинівського городища скіфського часу, що знаходиться у Жмеринському районі Вінницької обл.

Розкопки пам'ятки велись паралельно на двох ділянках (Рис. 1).

Дослідження рятівного характеру проведені на північно-східному краю над урвищем у кв. F15bd (№ 1 на плані), де розчищено три господарські ями №№ 27–29.

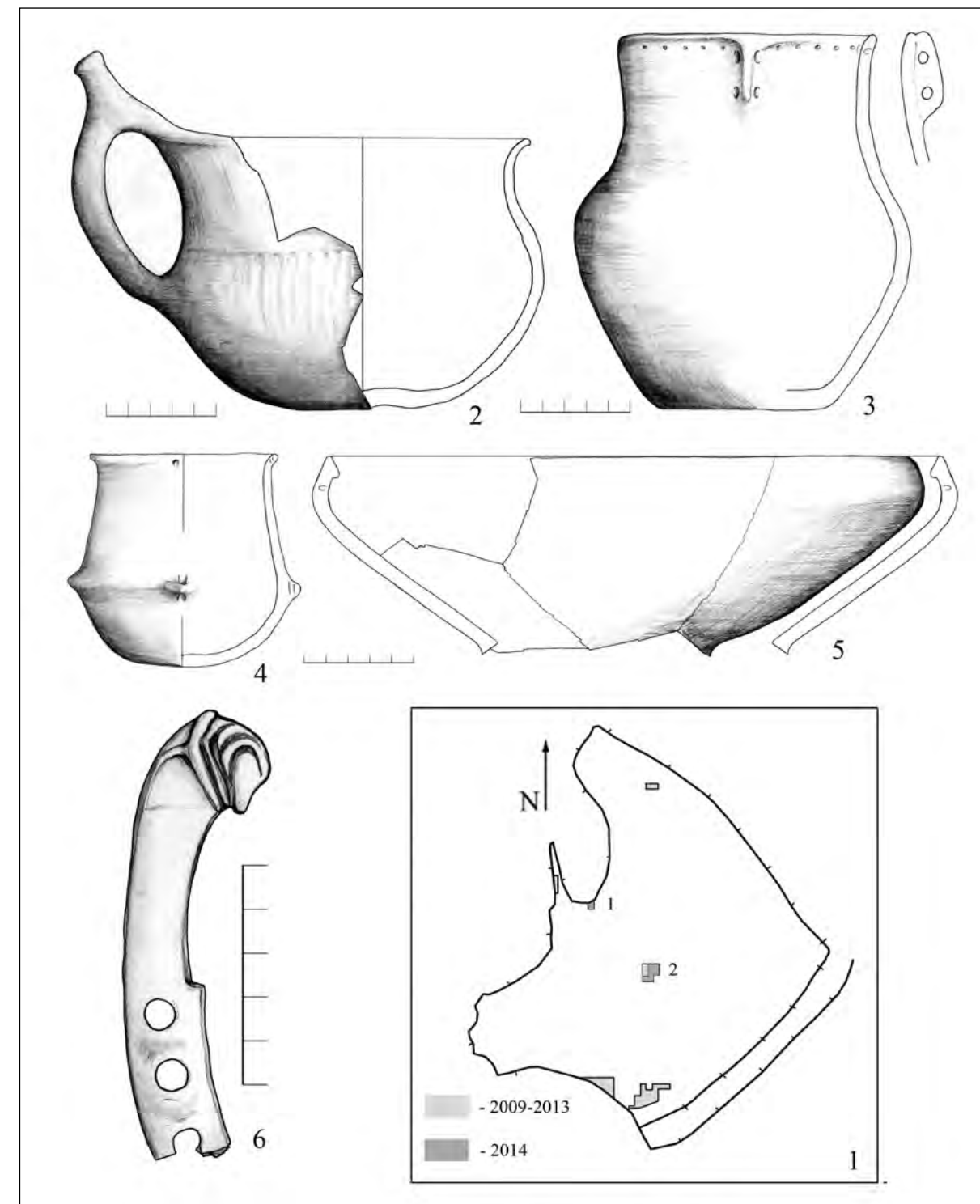
Речі з цих комплексів у культурному та хронологічному відношенні не відрізняються від матеріалів з інших ділянок городища. Найбільш представницький матеріал зафіксовано у ямі 28, де розчищено два розвали посуду. Перший презентовано уламками великого черпака з поверхнею чорного кольору та канелюрами по бортику (Рис. 2). Другий – неповним профілем великого горщика тюльпаноподібної форми з наліпним валиком на тулубі.

Основну увагу було зосереджено на продовженні дослідження комплексу в центральній частині городища (№ 2 на плані), названого нами минулого року житлом 3. У 2014 році розкоп розширено прирізкою з півдня (кв. F90b і G81a) та сходу (кв. G71), збільшення площі дослідження змусило відмовитись від вер-

сії житла, на користь якогось великого просідання культурного шару, насиченого різноманітним, доволі виразним матеріалом. Значні глибини розкопу не дозволили повністю розкрити комплекс, сподівання його збагнути перенесені на наступний сезон.

Керамічні вироби. З заповнення комплексу видобуто низку археологічно цілих форм столового посуду. Деякі екземпляри орнаментовані доволі незвично. Virізняється знахідка столового горщика, орнаментованого по вінцю проколами та парою вушок з наскрізними проколами (Рис. 3). Ще одна варта уваги знахідка кубка, його орнаментовано по бортику чотирма вушками з проколами. На вінці цього виробу, безпосередньо над вушками, нанесено відповідні чотири проколи, які додатково стабілізували посудину при підвішуванні (Рис. 4). Інші зразки посуду представлені типовими для часу скіфської архаїки формами (Рис. 5)

Рогові вироби представлені чисельними відходами виробництва (заготовки, уламками зі слідами пилки, зрізаною з рогу стружкою). Особливо вирізняється знахідка великої частини трьохдірчастого псалія, з потовщеною середньою частиною та виділеною гладенькою «шийкою». Вцілілу кінцівку прикрашено головою істоти, у якій вгадується образ грифо-

барана (Рис. 6). На відміну від виявлених раніше псаліїв, це зображення піддане ретельній обробці у всіх трьох площинах, що свідчить про намагання майстра надати виробу досконалого виду.

З іншого боку жодна з відомих аналогій не може продемонструвати таку ступінь стилізації. Тому найбільш надійною хронологічною опорою для цього псалія може бути стіночка протофа-

соської амфори, знайдена з ним в одному шарі. Оскільки нижньою межею для побутування у лісостепу протофасоської тари вважається друга чверть VI ст. до н.е., що дає підстави віднести псалій до середини вказаного сторіччя.

По завершенню робіт, розкоп було ретельно законсервовано з метою подальшого дослідження цього цікавого комплексу.

РОЗВІДКИ У ВІННИЦЬКІЙ ОБЛАСТІ

Впродовж польового сезону 2014 р. Подільським загonom (керівник загону Каряка О.В.) Северинівської експедиції (керівник Болтрик Ю.В.) було проведено серію широкомасштабних розвідок у кількох районах Вінницької області. Головною метою робіт було поставлено перевірку даних місцевих краєзнавців стосовно розташування городищ та поселень різного часу в регіоні та виявлення нових археологічних пам'яток. У результаті проведених досліджень було виявлено кілька городищ та поселень періоду Київської Русі та доби пізньої бронзи. Також було оглянуто та перевірено стан збереженості Немирівського скіфського городища (загальною площею 127,42 га), уточнення його загального плану та території розташування.

Найбільш цікавими серед оглянутих археологічних пам'яток слід виділити три городища періоду існування Київської Русі, територію та розташування яких можна чітко визначити за наявністю оборонних валів та ровів. Всі ці пам'ятки відносно невеликого розміру та побудовані за близькою традицією – розташовувались на північному схилі плато над долиною невеличкої річки та у плані мали форму півмісяця, що розкинувся вигнутою частиною на південь у бік поля з метою оборони території городища. Загострені кінцівки «півмісяця» спрямовані у бік схилу до річки. Окрім оборонного валу скрізь були простежені рови. Всі ці городища були дещо видовершені з заходу на схід у середньому на 100–120 м, завширшки близько 80 м (різні варіанти через складний рельєф місцевості). За результатами зборів підйомного матеріалу припустимо вважати, що кожне з цих городищ мало господарче передмістя.

Савранське городище – Піщанський район, землі с/р Рудницького. Серед місцевих мешканців також називається «Кінський копит» або «Замчисько». Розташоване за 1,2 км на південний схід від крайніх східних хат села Рудницьке

та 1,3 км на захід від південного краю села Городище. Займає частину північного схилу плато долини річки Савранки (за якою отримало назву). Територія пам'ятки збереглась відносно непогано та повністю вкрита сучасним лісом. Продовження оборонного рову на схилі мають очевидні ерозійні пошкодження, що ускладнює визначення точних меж пам'ятки. Рів відзначається великими глибинами, які місцями сягають 5–7 м. Загальна площа складає близько 2,00–2,26 га, (верхня частина охоплена валом 1,08 га).

Ободівка (місцева назва – урочище «Миска») Тростянецький район, на землях с/р Ободівки. Розташоване за 2,5 км південніше с. Ободівка, 2,4 км на південний захід від ободівського лісництва, та 0,2 км на схід від траси Тростянець – Чечельник. Займає частину північного схилу над долиною безіменної річки, що впадає північніше в р. Берладинка. Городище добре помітне з шосе і відоме місцевим краєзнавцям. Загалом територія пам'ятки добре збережена, але західна частина, включаючи вали, повністю зруйнована сучасним кар'єром. Особливістю цього городища слід вважати наявність другої (зовнішньої) лінії оборонних валів, що опоясували головну частину укріплень. За результатами знахідок серед підйомного матеріалу уламків бойових сокир можна припустити наявність тут місця стародавньої битви, хоча при шурфуванні на території городища залишків пожеарищ не виявлено. Також, шурфування на території городища виявило залишки культурного шару та кераміку доби пізньої бронзи, що свідчить про багаточисельність та неординарність локалізації даної пам'ятки. Загальна площа пам'ятки складає близько 1,8 га (збережена частина – 1,5 га).

«Сталінське сидло» (варіант назви «Крісло Сталіна») – розташоване у Жмеринському районі на землях Носківської сільради. Локалізується за 1,2 км на схід

від східної околиці с. Носківці, та 1,6 км на південь від південної околиці с. Демків Жмеринського району, за 0,1 м на схід від траси Бердичів – Могилів-Подільський. Городище займає північний край плато над схилом пойми безіменної річки, що тече у напрямку із заходу на схід, утворює тут невеличку долину та впадає у південний доплив річки Мурафи. Територія цього городища добре збереглась. Його площа складає близько 0,5 га.

Таким чином, оглянуті нами городища являють собою низку однотипних невеличких укріплень періоду Київської Русі, віднесених досить далеко на південь. Не виключаємо, що ці укріплення контролювали шляхи, які вели з «Очаківського степу» у лісостепове межиріччя Дністра та Південного Бугу. Переконані, що подальші дослідження та аналіз просторової ситуації навколо цих пам'яток, висвітлить їхню роль та призначення у системі оборони даного регіону.

Л.І. Виногородська, Є.С. Калашиник

ДОСЛІДЖЕННЯ У ДВОРІ СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКОГО СОБОРУ У м. ВІННИЦЯ

У 2014 р. експедицією ІА НАН України були продовжені розкопки на території Спасо-Преображенського собору у м. Вінниця. Ця територія разом з Єзуїтським монастирем є пам'яткою архітектури національного значення під назвою «Мури».

Було закладено два розкопи, один з яких прирізаний до північної частини траншеї № 2 2013 року (розкоп № 1), другий – до траншеї № 1 2013 року.

Розкоп № 1 (Рис. 1). Його загальна площа складала 60,0 м². Під час розкопок у верхніх нашаруваннях було відкрито цегляну стінку ХХ ст., що проявилася на глибині 0,3 м від сучасної поверхні, а також фрагмент фундаменту споруди ~ 0,6 м завширшки (споруда № 1) XVIII – початку ХІХ ст., зроблений з бутового каміння на глиняному розчині із включенням уламків цегли-пальчатки. Фрагмент південної частини фундаменту виходив із західної стінки розкопу і під прямим кутом входив у північну стінку розкопу. У профілях цих стінок фундамент фіксувався з глибини 0,6 м і закінчувався на глибині 1,7–2,0 м.

Споруда 2. Південна стінка споруди № 2 проявилася на глибині 2,0–2,05 м під південною кладкою фундаменту споруди № 1, яка сіла на стінку. Вона була

складена з гранітних брил та фрагментів цегли на вапняно-глиняному розчині 1,2–1,25 м завширшки і пересікала розкоп із заходу на схід. У східній частині кладка була порушена похованням (№ 3), що частково її прорізало. З північного боку вздовж кладки відкрито рівчак шириною близько 0,45 м, вірогідно пов'язаний з будівництвом споруди. З південного боку перпендикулярно до кладки примикає стіна (контрфорс?) довжиною приблизно 3,0 м, розкопана у 2013 році.

Споруда 3. Виявлена у квадратах 4, 5 та частково 6, 7 на глибині 2,0–2,5 м, підлога споруди фіксується на глибині 3,85 м. З південного боку споруда 3 обмежена материком, в який заглиблена на 2,10 м; із заходу – контрфорсом споруди 2; з північного боку її заповнення пішло під рушену кладку споруди 2, а зі сходу – у бровку розкопу. Заповнення темно-буре, гумусоване, зі значним включенням деревного тліну, ближче до підлоги фіксується наливний шар сірого ґрунту, під яким іде шар суглинку, покритий тонким прошарком попелу і вугілля. З південної сторони споруди фіксуються зотлілі лаги. У заповненні виявлені фрагменти кераміки ХІХ ст. Виявлено розвали трьох горщиків ХІХ ст.,

Рис. 1. Розкоп 1.
Вигляд з півдня.

цілу покрішку та розвал макітри. У північно-західному куті споруди виявлено розвал груби кінця XV – початку XVI ст. з глинобитними стінами, на уламках яких зафіксовані відбитки мискових кахлів, а також знайдено у великій кількості їхні фрагменти (мискових кахлів). Індивідуальні знахідки – свинцева товарна плomba з геометричною геральдичною фігурою та виявлений в ямі у південно-західному куті споруди на глибині 3,85 м перевідкладений наконечник стріли.

Поховання 1. Дитяче. Глибина виявлення 2,1 м, контури ями не простежуються. Орієнтація західна. Довжина кістяка – 0,45 м.

Поховання 2. Чоловіче. Глибина виявлення 2,1 м, глибина ями 0,49 м, розміри – 2,2×0,6 м. Орієнтація західна. Довжина кістяка – 0,86 м. У ногах небіжчика була покладена гранітна брила.

Поховання 3. Чоловіче. Перекопане. Глибина виявлення 2,6 м, висота ями 0,2 м. Орієнтація західна. Розміри не встановлюються, оскільки верхня частина поховальної камери знищена перекопом, у якому зібрано кістки небіжчика. In situ виявлено лише нижні кінцівки до колін на глибині 2,8 м.

Поховання 4. Жіноче. Глибина виявлення 3,0 м, глибина ями 0,23 м. Орієнтація західна. На черепі похованої чіткі сліди від шкіряного реміня. У заповненні виявлено 18 цвяхів від труни та дві

бронзові шпильки на рівні поясу небіжчиці, а також перевідкладені фрагменти мискових кахлів.

Розкоп 2. Прирізаний до західної стіни траншеї 1/2013 р. з метою дослідження об'єктів, виявлених у 2013 р. Площа розкопу 56 м². Виявлені такі об'єкти:

Споруда 1 локалізується у квадраті 6, 6а, 12, 12а. Являє собою кладку стіни невідомої будівлі, що проходить паралельно південній стіні «Мурів». Стіна складається з цегли-пальчатки, рівної цегли та гранітних брил на вапняному розчині. У східній частині відкритої стіни виявлено арку, що заходить у стіну розкопу. Верхня межа кладки фіксується на глибині від 1,4 до 1,8 м, висота кладки близько 2,4 м, ширина – 1,5–1,6 м. У безпосередній близькості до споруди 1 трапляються фрагменти кухонної та столової кераміки XVII –XVIII ст., серед якої варто відмітити велику кількість уламків білоглиняних поливних кубків. Також виявлено монети – коронні соліди 1659–1666 рр. Індивідуальна знахідка – пошкоджена округла свинцева товарна плomba з зображенням абрису міста, по колу фрагмент легенди: «...S...SECRET...» (глибина виявлення 4,1 –4,4 м).

Споруда 2. Виявлена на межі траншеї 1/2013 р. та розкопу 2/2014 р. у квадраті 2. Являє собою вирізаний у материку, заповнений рушеним гумусом та материковим суглинком підземний хід(?) роз-

мірами 2,0×2,65 м, що мав продовження у західному напрямку. У східній частині до ходу вели напівкруглої форми сходи, також вирізані у материковому суглинку, виявлені під час роботи 2013 року. Під час розчистки заповнення траплялися фрагменти кераміки XVII ст.

Споруда 3 (?) виявлена у південному секторі розкопу. Являє собою приміщення овальної форми, вирізане у материку, склепіння якого округлої форми завалилося на дно споруди. Глибина виявлення завалу – 3,56–3,9 м. Дно споруди вкрите гумусованою масою з вугликами і попелом, знаходилося на глибині 4,64–4,94 м. У південній стінці

розкопу зафіксовані материкові сходи (у споруду ?). Над завалом фіксуються фрагменти кераміки XVII –XVIII ст., свинцеві кулі невеликого калібру, у провалі входу виявлено зламаний черешковий наконечник стріли.

Археологічними дослідженнями 2014 р. виявлено невідомі раніше споруди XV –XVI та XVII ст., частину некрополя XVIII ст., Таким чином розширено наукові знання про забудову історичної частини м. Вінниця у післямонгольські часи; на основі численних археологічних знахідок проілюстровано матеріальну культуру мешканців пізньосередньовічної Вінниці.

В.С. Рудь, В.А. Косаківський, С.С. Федоров

РОЗВІДКИ У ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ЧАСТИНІ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

У 2014 році авторами проведено короткотермінові розвідувальні роботи у окремих частинах Чечельницького та Бершадського районів Вінницької області. Розвідки здійснено з метою повторного огляду відкритих раніше пам'яток трипільської культури. Нами обстежено поселення Білий Камінь, відоме з розвідок С.С. Гамченка та І.Ч. Зборовського (1909–1913 рр.), а також з пізніших їхніх розкопок спільно з М.Л. Макаревичем (1928 р.). Ця сама пам'ятка, починаючи з 1987 р., неодноразово обстежувалась В.А. Косаківським. Автори відвідали і пам'ятку Глинське, яку, мабуть, виявлено ще розвідками С.С. Гамченка та І.Ч. Зборовського, однак її названо ними П'ятківка. На двох трипільських пам'ятках, знайдених В.А. Косаківським, в ур. Вишенька (поч. 80 –х рр. XX ст.) та Кривецьке (2000–2003 рр.) вдалося детальніше оглянути територію та провести шурфування.

Білий Камінь. Поселення займає східну околицю с. Білий Камінь та поля сіл Рогізка (Чечельницький р-н) і П'ятківка (Бершадський р-н). Вказані площі розта-

шовані вздовж лівого берега р. Рогузки, лівої притоки р. Савранка (права притока р. Південний Буг). Зі сходу та заходу територія поселення обмежена двома безіменними струмками (ліві притоки р. Рогузки), а із північного заходу – глибокою балкою. Площа поселення складає більше 100 га.

Під час обстеження у центральній частині поселення виявлено (не вперше) кілька десятків грабіжницьких ям, площа яких коливається від 1 до 4 –5 м². У грабіжницьких відвалах знайдено численні фрагменти кераміки, які у переважній більшості належать «столовому» посуду різних форм. Незначною кількістю представлена і «кухонна» кераміка. Виявлений посуд ще раз підтверджує приналежність цієї пам'ятки до чечельницької групи. Серед знахідок маємо кілька фрагментів денець «столових» посудин з відбитками тканин, окремі знаряддя праці та численні шматки обмазки від споруд.

Вишенька. Поселення розташоване за 1,5 км на північний захід від с. Анютине (Чечельницький р-н) в ур. Вишенька.

РОЗКОПКИ РАННЬОТРИПІЛЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ БЕРНАШІВКА У 2013–2014 рр.

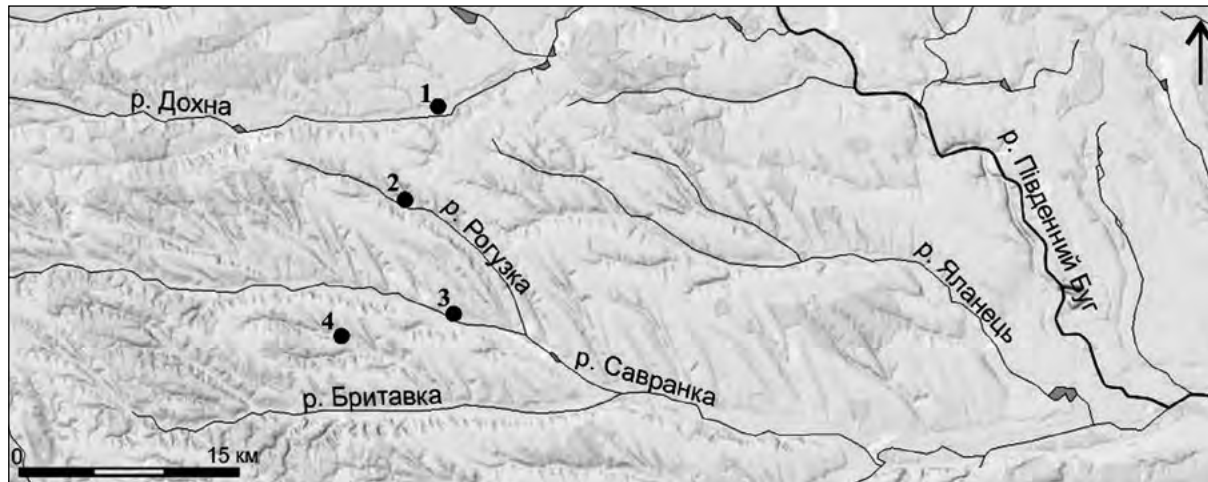

Рис. 1. Карта досліджених пам'яток трипільської (1-4) та черняхівської (1, 4) культур:
1. Глинське; 2. Білий Камінь; 3. Кривецьке; 4. Вишенька.

Займає південно-західну частину мису, який із заходу обмежений балкою, а з півдня – лівим берегом ставка, утвореного на безіменному струмку лівого допливу р. Бритавки (права притока р. Савранки). Майже уся площа пам'ятки, яка очевидно не перевищує 5–7 га, покрита давно закинутим фруктовим садом. Шурфом № 1 (2×2 м) досліджено частину споруди № 1 у західному краю поселення.

Кривецьке. Пам'ятка займає південний край плато та пологий схил, що спускається до лівого берега р. Савранки. Схил повністю зайнятий садибами та присадибними ділянками жителів північно-східної частини с. Тартак (місцева назва кутка – Кривецьке, від однойменного села розташованого тут у XIX ст.). Площа поширення підйомного матеріалу – близько 20 га. У північній частині поселення закладено шурф площею 2×2 м, яким частково досліджено споруду 1.

Глинське. Підйомний матеріал трипільської культури виявлено на східному краю невисокого плато, що різко підвищується над лівим берегом р. Дохна (права притока р. Південний Буг) на висоту близько 5–7 м. Навпроти пам'ятки, на правому березі річки, розташовані садиби жителів с. Глинське (Бершадський р-н). Відстань до найближчих будинків

цього ж села, що знаходяться по ліву сторону річки, становить 0,8 км. Про хоча б приблизну площу поселення говорити ще рано, адже нам не вдалося повністю оглянути прилеглі території. На поверхні зібрано маловиразний підйомний матеріал.

Паралельно з роботами на трипільських поселеннях нами було оглянуто дві пам'ятки черняхівської культури. Перша з них – біля с. Глинське. Вона розташована на тих самих територіях, що і згадане вище трипільське поселення. Також черняхівські артефакти трапляються й у заплаві річки. Підйомний матеріал другої пам'ятки поширений на західному схилі мису, на якому розміщена трипільська пам'ятка Вишенька, далі він розповсюджений у долині балки та вздовж лівого берега безіменного струмка.

У результаті роботи нам вдалося провести повторні обстеження чотирьох трипільських пам'яток, провести шурфування на двох із них та зібрати додатковий, переважно керамічний матеріал. Останній не суперечить висловленим думкам попередників про зарахування пам'яток Білий Камінь, Вишенька та Кривецьке до складу чечельницької групи трипільської культури. Підйомний матеріал із поселення Глинське I попередньо дозволяє віднести пам'ятку до етапу СІ Трипілья.

Поселення Бернашівка на Дністрі дуже добре відоме трипільцзнавцям за розкопками В. Г. Збеневича, здійсненими там у 1972–1975 рр. У зв'язку з відновленням будівництва Дністровської ГАЕС і зв'язаною із цим загрозою пам'ятці, роботи було відновлено. Так, упродовж 2013–2014 рр. Дністровською археологічною експедицією ДП «НДЦ «Охоронна археологічна служба України» на поселенні здійснено масштабні рятівні археологічні дослідження, зокрема повністю розкопано площадки №№ 8–14.

Площадка № 8. Розташовувалась із північного краю поселення. Довгою стороною орієнтована по лінії північний схід – південний захід. Розміри площадки – 6×9 м. Північно-західний кут споруди знищено котлованом під час будівництва гідроакумуляуючої ємності. Глиняна обмазка концентрувалась із торцевих коротких сторін будівлі, в центральній її частині та вздовж довгої західної сторони. Випал будівельних залишків слабкий, сліди шлакування обмазки відсутні. Товщина фрагментів платформи перекриття – в межах 5–8 см. Знизу на платформі в окремих випадках виявлено відбитки несучих дерев'яних конструкцій у вигляді дерева-кругляка. Відбитки дерева читаються слабо, в глиняному тісті велика домішка полови та зокрема стеблин трави.

Матеріал на площадці розміщено переважно вздовж її довгої західної сторони. Це були окремі фрагменти столового та кухонного посуду. Виявлено розвал кубкоподібної посудини та скупчення розвалів столового посуду. Серед завалу кераміки у квадраті Г₂ виявлено фрагмент антропоморфної статуетки.

Площадка № 9. Знаходилась на схід від площадки № 8. Споруда довгою стороною орієнтована по лінії захід – схід. Розміри площадки – 7×4 м. Площадка мала не чіткі обриси, про її конструкцію можна судити лише за південною довгою стороною. Північний довгий край

будівлі зберігся фрагментарно. Фрагменти обмазки з цієї сторони були редуковані та залягали аморфними скупченнями. Випал глини рівномірний, сліди ошлакування обмазки не спостерігається. Вздовж північного краю будівлі під шаром обмазки знаходилось скупчення плаского каміння подібного до зернотерок. Ймовірно, у цьому місці відбувався помел зерна.

Площадка № 10. Орієнтована по лінії північний захід – південний схід. Розміри площадки – 4×4 м. Площадка мала чіткі обриси. Випал глини мав легкі сліди ошлакування обмазки. Особливо це спостерігалось із західного та східного боків.

На площадці виявлено дві вимостки. Перша розташовувалась уздовж східної сторони площадки, друга навпроти – вздовж західної сторони. Шлакування обмазки на площадці концентрувалось саме навколо першої вимостки. Перша вимостка збереглась краще, її розміри – 1×1,2 м. Друга вимостка збереглась вкрай фрагментарно, її розміри становлять близько 0,2×0,2 м.

Матеріал розміщувався переважно вздовж периметру площадки та навколо неї. З південної сторони площадки вздовж краю концентрувалися розвали столового посуду. На другій вимостці знаходилась маленька миска. З північного торця споруди знайдено антропоморфну статуетку.

Площадка № 11. Розташована в 48 м на північ від площадки № 9, та належить до зовнішньої забудови поселення. Довгою стороною була орієнтована по лінії захід – схід, паралельно попереднім будівлям. Розміри площадки – 9×5 м. Площадка мала чіткі обриси. В основному обмазка на площадці концентрувалась з торцевих сторін. В центральній частині вона залягала окремими полосами перпендикулярними центральній вісі споруди. Випал обмазки слабкий, рівномірний, деталі платформи загалом не

мають слідів шлакування, однак по краях площадки та у центральній частині квадрату В₄ виявлено окремі фрагменти сильно ошлакованої обмазки, на яких були відбитки прутів, характерних для залишків стін.

В торцевій частині будівлі, біля короткої сторони, знаходився бортик довжиною близько 1 м, який може належати до коритця.

На площадці виявлено невелику кількість матеріалу. В основному він концентрувався в житловому приміщенні вздовж довгої північної сторони будівлі. Це – кілька розвалів столового посуду, миска та моноклеподібна посудина, фрагменти антропоморфних статуеток та антропоморфна гральна фішка.

Площадка № 12. Орієнтована по лінії захід – схід, з невеликим ухилом у північно-східному напрямку. Розміри площадки – 6×4 м. Глиняна обмазка концентрувалась щільним шаром по всій площі споруди. Випал будівельних залишків слабкий, сліди шлакування обмазки відсутні, окрім, кількох фрагментів обмазки по периметру будівлі. Товщина фрагментів платформи перекриття – в межах 5 – 8 см. Розколи по поверхні обмазки були орієнтовані перпендикулярно довгій вісі площадки. В глиняному тісті платформи велика домішка полови та зокрема стеблин трави.

Артефакти в основному розташовувались навколо споруди. Це були фрагменти кераміки, кістки тварин, вироби з кременю та слідів його обробки. В центральній частині площадки, близько до гіпотетичного входу виявлено два ромбоподібні кам'яні амулети. В одному було два отвори, просвердлені у двох кутах, в іншого – чотири, у всіх кутах.

Площадка № 13. Орієнтована довгою стороною по лінії захід – схід з невеликим ухилом з північного заходу на південний схід. Розмір площадки – 11×7 м. Глиняна обмазка потужним, щільним шаром концентрувалась із західного, торцевого боку будівлі. В центральній її частині та вздовж короткого східного краю обмазка залягала вузькими гребнями у вигляді завалів випаленої глини, орієнтованими перпендикулярно довгій вісі будівлі, від 0,5 м до 1 м завширшки.

Серед елементів інтер'єру виявлено три об'єкти, які були розміщені поверх глинобитної платформи. Перший – залишки бортика у квадраті Ж₁₁, орієнтованого паралельно довгій вісі площадки. Другий – фрагмент вертикального бортика у квадраті Ж₇, розмірами 20×20 см, товщиною 5 см. Третій – залишки вимостки у квадраті Е₇, яка буда нанесена безпосередньо на платформу. Її товщина – близько 3 см, виконана з глини без домішок полови. Не виключено, що це міг бути нівелюючий шар поверхні підлоги.

Керамічний матеріал у будівлі було розміщено переважно вздовж її довгої південної сторони та вздовж її коротких сторін. Це були окремі фрагменти столового та кухонного посуду. На межі квадратів Г_{6,7} виявлено розвал керамічної пательні, а також іще два фрагменти від двох інших подібних виробів. Серед завалів кераміки у різних місцях виявлено фрагменти антропоморфної пластики.

Площадка № 14. Орієнтована перпендикулярно попередній будівлі по лінії захід – схід, з невеликим ухилом у північно-східному напрямку. Знаходилась у 1,5 м на північ від споруди № 13. Розміри площадки – 7×3 м. Глиняна обмазка концентрувалась щільним шаром по всій площі будівлі. Випал будівельних залишків слабкий, сліди шлакування обмазки відсутні. Товщина фрагментів платформи перекриття – в межах 5 – 8 см, у південній частині – до 10 см.

На площадці практично відсутні артефакти, окрім розрізаних фрагментів кераміки, кількох кісток тварин та окремих крем'яних виробів.

Можна припустити, що площадка № 14 являє собою залишки господарської споруди. Фактично її можна вважати першою виявленою площадкою господарського призначення ранньотрипільського часу.

Дослідження ранньотрипільського поселення Бернашівка буде продовжене у наступних польових сезонах, зокрема планується дослідити площадки №№15–17, низку господарських ям, а також з'єднати розкопи попередніх років, здійснивши дослідження культурного шару міжжитлового простору поселення.

ВОЛИНСЬКА ОБЛАСТЬ

В.Г. Баюк

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА У м. ЛУЦЬКУ

Роботи 2014 року на території Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку носили розвідковий та пам'яткоохоронний характер. Було проведено наукові археологічні нагляди при прокладанні траси гідромереж по вул. Кондзелевича, при реконструкції індивідуального житлового будинку по вул. Караїмській, 23 та при проведенні ремонтних робіт гідромереж по вул. Кафедральній.

Під час нагляду при прокладанні траси гідромереж по вул. Кондзелевича (охоронна зона пам'яток Луцького Хрестовоздвиженського братства, район луцької площі Ринок) вивчено стратиграфію культурних нашарувань у зоні центру середньовічного Лучеська. Встановлено, що культурний шар репрезентує заселення даної території з кінця X ст., масові матеріали XII–XVIII ст. вказують на безперервність розвитку міста із давньоруського часу. Виявлені тут фрагменти візантійської амфори та синхронні їй фрагменти давньоруської корчаги першої половини XIII ст. свідчать про інтенсивність життя Лучеська княжої доби. Особливо цікавою є знахідка імовірно гральної фішки (жетону?) (Рис. 1). Виріб виготовлений з рогу, підквадратної форми розмірами 5×4,5 см.

На дещо випуклому аверсі знахідки у геометричному порядку висвердлені п'ять круглих отворів діаметром 0,3–0,5 см на глибину до 0,4 см, чотири – по кутах та один – чітко посередині. На краю аверсу знахідки прослідковується процарапане стилізоване зображення хреста. Весь виріб підлощений, краї затерті від використання, на краях сліди обробки інструментами (розпилювання, тесання, шліфівка). Дана знахідка, імовірно, могла використовуватися для азартних ігор (кості, доміно і т.п.) однак через порушену стратиграфію на місці знахідки продатувати її наразі досить проблематично.

Оскільки робоча глибина траншеї гідромереж порушувала лише верхній горизонт культурного шару (з кінця X ст.), можливим є виявлення тут значно ранішого матеріалу при наступних археологічних роботах.

Під час нагляду на місці реконструкції індивідуального житлового будинку по вул. Караїмській, 23 (охоронна зона пам'яток Луцької кірхи, історичний район Жидівщина) вивчено стратиграфію та культурні нашарування західної частини середньовічного міста. Культурний шар репрезентує заселення даної території з кінця X ст., масові матеріали

РОЗВІДКИ У СЕРЕДНІЙ ТЕЧІЇ р. ЧОРНОГУЗКИ

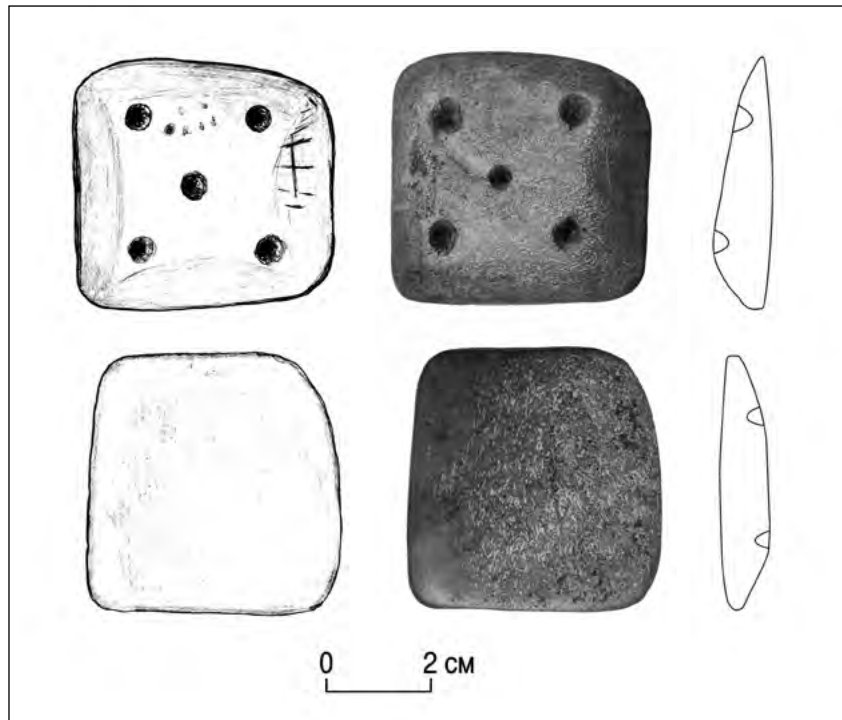

Рис. 1. Луцьк, 2014, ДІКЗ.
вул. Кондзелевича. КШ.
Гральний жетон (?). Різ.

XII–XVIII ст. вказують на безперервність розвитку цієї частини міста. Засвідчено масштабну підсипку цієї прибережної до Стиру території в часи пізнього середньовіччя. Цікавими тут є виявлені в потужному культурному шарі XIV ст. два фрагменти трубчасті кінстки з яскравими ознаками обробки інструментом (розпилювання) та придонна частина великого сіроглиняного горщика XVII–XVIII ст., щерть заповненого вапном та жовтим необробленим кременем, що без сумніву є джерелом до вивчення ремісничого виробництва давнього міста.

При проведенні ремонтних робіт траси гідромереж по вул. Кафедральній (охоронна зона Костелу Петра і Павла, Монастиря Шариток та костельної дзвіниці, район Замкової площі) засвідчено значне пошкодження культурного шару, що пов'язане з неодноразовими будівництвами та прокладанням різноманітних мереж. Серед звичних для середньовічного міста знахідок зі змішаних шарів ґрунту можна виділити фрагменти рваного каменю-вапняку, однакового з тим, який було використано при зведенні фундаменту башт і стін у Луцькому замку. Такі матеріали є археологічним джерелом до топографічного трасування оборонних укріплень луцького Окольного (Нижнього) замку

на відрізок від Монастиря Шариток до Петропавлівського костелу адже є аргументоване припущення, що для спорудження фундаментів міських стін використовувалась та ж техніка і матеріали, що і для фундаментів Верхнього замку.

Окрім того, спільними зусиллями Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку та Рівненського краєзнавчого музею (реставратор О.П. Войтюк) була проведена реставрація унікальної для історії Луцька посудини-корчаги, що походить з розкопок 1984 р. палацу у Луцькому замку М.В. Малевської. Ця досить велика (висота – 0,7 м, діаметр тулуба – 0,6 м, діаметр вінця – 0,2 м, діаметр денця – 0,18 м) сіроглиняна посудина з гофрованим вінцем та орнаментациєю по тулубу наліпними валиками була вкопана у підвальному приміщенні палацу. За рядом ознак вона відносилася до XV ст., слугувала для збереження запасів зерна у княжому палаці і стала чи не єдиним археологічно засвідченим очевидцем З'їзду у Луцьку європейських монархів 1429 р.

Заплановані подальші роботи стосуються трасування оборонних стін Окольного замку, дослідження бувших монастирських комплексів та втрачених об'єктів на території Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку.

Розвідка проводилась експедицією ДП «Волинські старожитності» та проходила на території Ратнівської та Коршівської сільських рад на відстані 0,3–1,0 км від правого берега р. Черногузки та її притоки р. Полонки, на узбережжі яких пам'ятки археології вже добре вивчені.

Передумовою для розвідок були повідомлення місцевих жителів про виявлені ними кістки, імовірно людського походження, а також недостатнє вивчення місцевості, яка не прилягає напряду до русел річок.

Метою було обстеження територій на факт наявності пам'яток археології, які прилягають до густо заселених у попередні епохи перших надзаплавних терас р. Черногузки та р. Полонки.

При виявленні нових пам'яток їм надавався цифровий індекс. До початку робіт номери були надані раніше відомим пам'яткам, які були прив'язані до населених пунктів Коршів та Ратнів

Відправною точкою маршруту стала південно-західна окраїна с. Оздова, завершальною точкою стала південно-західна окраїна с. Коршів. Під час розвідок було відкрито такі раніше невідомі пам'ятки.

1. Ратнів-9. Поселення Київської Русі (XI–XIII ст.) і періоду пізнього середньовіччя (XV–XVI ст.) та цвинтар, імовірно XIV–XV ст. приблизною площею 0,25 га, що знаходиться у північно-східній частині с. Ратнів за 240 м на захід від ставка та за 400 м чітко на південь від русла р. Черногузки. Географічні координати центру пам'ятки 50°40'49.78" пн. ш. та 25°11'36.39" сх. д. На пам'ятці було виявлено уламок манжетоподібного вінця кінця XI – початку XII ст., фрагменти білоглиняної кружальної кераміки XII – початку XIII ст., фрагменти та вінця гончарних горщиків середини-кінця XIII ст., фрагменти сковорідки, покритки та кухля XV–XVI ст. Також на обсте-

женій ділянці було виявлено розорані поховання та поодинокі кістки людського походження (фрагменти черепа, ліктьові, променеві, стегнові кістки та частини тазових кісток).

2. Ратнів-10. Курганна група, що складається з 4 курганів невідомого часу, які знаходяться на території комунального кладовища, у північній частині с. Ратнів за 30 м на північ від сільської церкви та за 200 м на захід від автодороги Ратнів-Оздів. Географічні координати кургану № 1 50°40'39.38" пн. ш. та 25°11'10.52" сх. д., кургану № 2 50°40'39.90" пн. ш. та 25°11'11.56" сх. д., кургану № 3 50°40'40.79" пн. ш. та 25°11'8.98" сх. д., кургану № 4 50°40'41.07" пн. ш. та 25°11'8.38" сх. д.

3. Коршів-19. Цвинтар невідомого часу і поселення доби Київської Русі (XII ст.) та Литовсько-польського періоду, які знаходяться у південно-західній окраїні села Коршів, за 250 м на південний захід від господарського двору та за 200 м на схід від русла р. Черногузки. Географічні координати центру пам'ятки 50°39'22.89" пн. ш. та 25°65'8.25" сх. д. На пам'ятці було зафіксовано велике скупчення кісток людського походження, у деяких місцях в анатомічному порядку, також було зібрано з поверхні ділянки фрагмент полив'яного глека XVI ст. та фрагменти кераміки давньоруського часу.

У результаті розвідкових робіт вдалося виявити нові поселення та могильники більш пізніх періодів, які хронологічно слабо пов'язані з поселеннями першої надзапальної тераси правого берега р. Черногузки, але які дають важливу інформацію про наявність поселень Литовсько-польського періоду в с. Ратнів та с. Коршів. Пам'ятки потребують подальших досліджень, особливо це стосується курганної групи та могильника невідомого часу, для визначення їхньої хронологічної приналежності.

ДОСЛІДЖЕННЯ В УРОЧИЩІ РІПИСЬКО

Багатошарова пам'ятка урочище Ріписько розташована на надзаплавній території правого берега р. Чорногузка, на північній околиці с. Ратнів Луцького району, Волинської області. Площа пам'ятки інтенсивно розорюється, на сучасній поверхні зустрічаються різночасові артефакти та залишки побутових об'єктів епохи середньовіччя. Дослідження мали на меті встановлення планіграфії, фіксацію характеру нашарувань та визначення культурної приналежності об'єктів та знахідок. Задля цього було закладено декілька шурфів та проведено візуальний огляд і збір підйомного матеріалу. Слід зазначити, не останню роль у прийнятті рішення щодо проведення розкопок зіграли чисельні факти незаконних збирань археологічних матеріалів грабіжниками з металодетекторами.

Згідно попередніх висновків можна стверджувати, що дана місцевість мала як мінімум 7-8 епізодів заселення. Найдавніші знахідки відносяться до епохи пізнього палеоліту-мезоліту, які представлені поодинокими виробами, виготовленими з кременю, поверхня якого вкрита блакитною патиною. На жаль, культурний шар цієї епохи поки що не простежено – вказані знахідки походять з мішаних горизонтів.

Наступними мешканцями поселення були представники культури лінійно-стрічкової кераміки (КЛСК) епохи неоліту, які залишили після себе котлован, ймовірно округлої форми, на дні якого розташоване вогнище. Північніше було зафіксовано ще одне вогнище, в якому догори дном стояла ліпна товстостінна чашоподібна посудина, орнаментована наліпними округлими виступами (Рис. 9). У північно-східному напрямку від вказаного вогнища, виявлено яму зі встановленою в неї ліпною посудиною, також орнаментованою наліпними округлими виступами. Наявність двох вогнищ, розташованих на різних горизонтах, а також зафіксо-

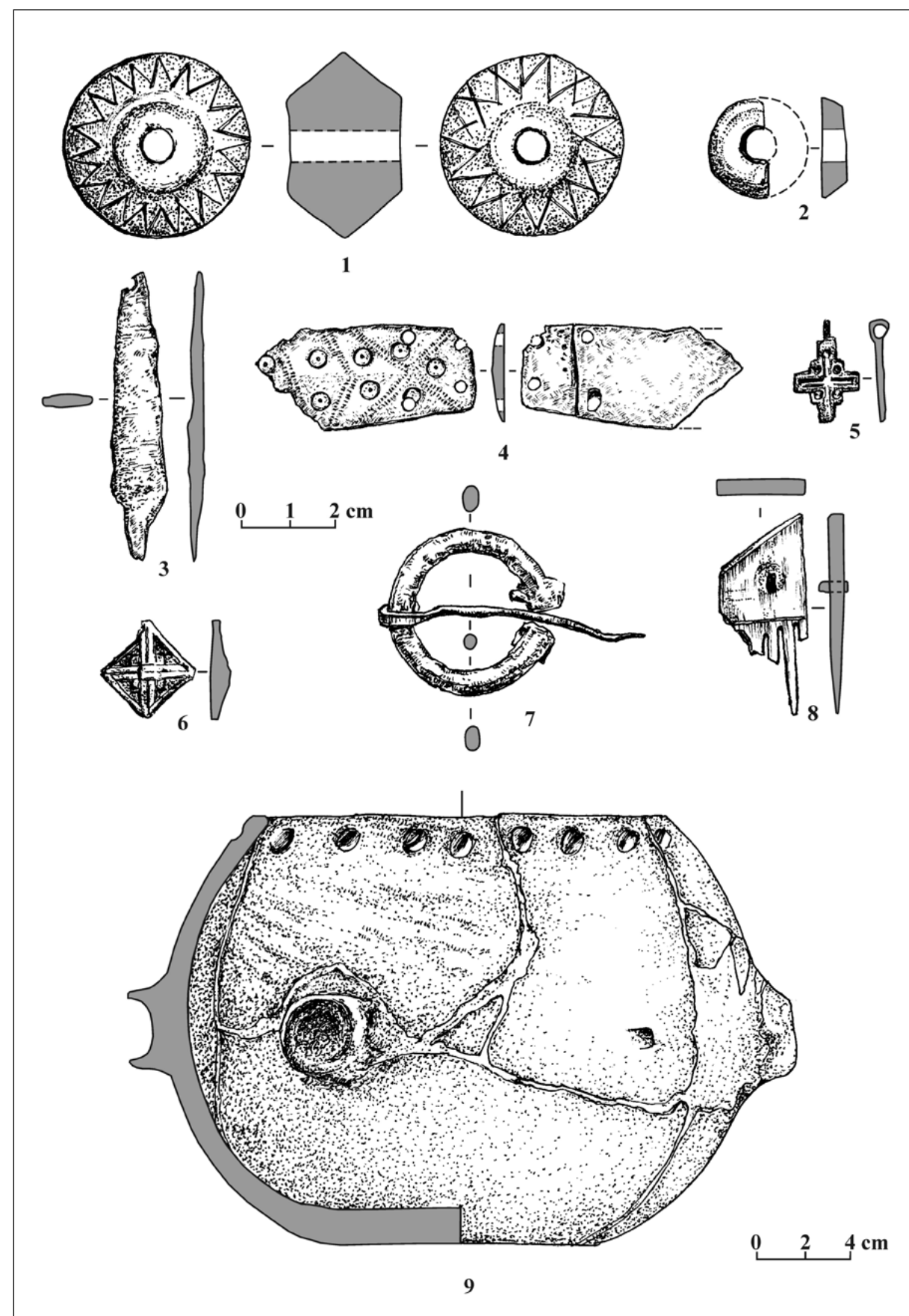
вані стерильні прошарки, дозволяють припускати як мінімум три етапи заселення даної місцевості в епоху неоліту. Окрім зазначеної посудини, епоха неоліту представлена фрагментами високоякісного лощеного кухонного посуду, декорованого так званим «лінійно-нотним орнаментом», а також кременевими знаряддями, серед яких слід відзначити вкладені серпів типу «каранова».

В епоху енеоліту місцевість відвідувалася представниками трипільської культури, які залишили після себе поодинокі уламками ліпного посуду та кременеві вироби, серед яких слід виокремити трапещеподібну сокиру, виявлену під час збору поверхневих матеріалів.

Доба бронзи на пам'ятці представлена кількома культурами. До раннього її етапу належать знахідки кераміки двох культур – межановицької та стижовської, представники яких зазвичай на Волині утворювали спільні поселення. З указаними культурами пов'язуються знахідки крем'яного серпа, двох наконечників стріл та двох уламків бойових сокир з каменю. У пізніший етап доби бронзи в урочищі проживали племена тшинецько-комарівської культури. Вдалося частково дослідити заглиблену споруду цього часу.

У ранньому залізному віці, в I тисячолітті до н.е. на Ріпиську заснували поселення носії лужицької та милоградської культур. Остання стала для дослідників несподіванкою, оскільки пам'ятки цієї культури у Волинській області ще не були відомі – традиційною територією милоградських племен є басейн р. Горинь та територія південної Білорусі. Досліджено цікавий ровоподібний об'єкт з матеріалами цих культур, призначення якого поки що не з'ясовано.

У римський час долина р. Чорногузки стала осередком вельбарської культури – тут відомо чимало її поселень та два могильники. Проживали її представники – давні германці-готи і на дослі-

джуваному поселенні. Знайдено розвал посудини, велику скляну намистину, орнаментовану кольоровими вставками, яка очевидно походила з провінцій римської імперії, а також пряслице, вкрите прокресленим орнаментом (Рис. 1), фрагмент кістяного гребеня (Рис. 8) та чотирикутну накладку з кольорового сплаву (Рис. 4).

У період середньовіччя урочище Ріписько заселяли давні слов'яни. Як вдалось виявити, поселення волинян виникло тут у VIII–IX ст. і набуло максимальної потужності у X – першій половині XI ст., коли територія Волині входила до складу Київської Русі. Огляд

поля після оранки дозволив виявити сліди кількох садиб цього періоду та знайти сліди знищеної плугом косторізної майстерні. Одне житло і кілька споруд цього часу досліджені й при розкопках. Поселення продовжувало існувати до XII–XIII ст. Знайдено ряд цікавих речей, які характеризують матеріальну культуру слов'яно-руського часу – пряслиця з глини, мергелю та сланцю (Рис. 2), скляні намистини та вставка на перстень, амулети у вигляді сокири, хрестик з міді (Рис. 5), хрестоподібну підвіску з олова (Рис. 6), залізний ніж (Рис. 3), пряжку-фібулу із залізною основою та мідним язичком (Рис. 7) та кресало.

О.Є. Златогорський, Т.В. Верб

РОЗКОПКИ НА НОВОВІЯВЛЕНІЙ ПАМ'ЯТЦІ В с. РАТНІВ

Під час розвідок було виявлено поселення Ратнів-9. На пам'ятці було знайдено уламок манжетоподібного вінця кінця XI – початку XII ст., фрагменти білоглиняної кружальної кераміки XII – початку XIII ст., фрагменти та вінця гончарних горщиків середини-кінця XIII ст., фрагменти сковорідки, покритишки та кухля XV–XVI ст. Також на обстеженій ділянці було виявлено розорані поховання та поодинокі кістки людського походження (фрагменти черепа, ліктьові, променеві, стегнові кістки та частини тазових кісток).

Пам'ятка знаходиться у північно-східній частині с. Ратнів на відстані 240 м на захід від ставка та за 400 м строго на південь від русла р. Черногузки. Географічні координати центра пам'ятки 50°40'49.78" пн. ш. та 25°11'36.39" сх. д. Пам'ятка займає південну частину пагорба з пологими схилами, який обмежений з півдня, південного заходу та сходу болотистою місцевістю.

Після проведення розвідок було прийняте рішення про початок археологічних досліджень на нововиявленій пам'ятці з метою отримання більш об-

ширних уявлень про характер поселення та цвинтаря.

У місці найбільшого скупчення кераміки було закладено траншею розмірами 1×48 м, яка перерізала пам'ятку навпіл по лінії захід-схід. Було засвідчено наявність культурного шару періоду Київської Русі (XI –XIII ст.), представленого фрагментами кераміки з валикоподібними та манжетоподібними вінцями та шаром Литовсько-польської доби (XV –XVI ст.) представленим численними фрагментами кружальної кераміки, денарієм династії Ягеллонів та фрагментом ланцюжка з металу жовтого кольору.

Також було виявлено та ексгумовано 26 поховань. Всі вони являли собою безінвентарні ґрунтові тілопокладення з розміщенням тіла горілиць на глибині від 0,6 м до 1 м від рівня виявлення: 21 кістяк – орієнтовані головами на захід (зі значними відхиленнями на південь); 4 кістяки – орієнтовані головами на схід; 1 кістяк – орієнтований головою на південь.

У 12 випадках вдалось прослідкувати положення рук. В одинадцяти похованнях руки були складені на животі

померлого, права рука піднята вище, до району серця, ліва рука більш опущена до тазу, в одному випадку руки були паралельно тілу.

Як мінімум 4 поховання були дитячими. Не було зафіксовано ніяких ознак трун чи гвіздків. Враховуючи той факт, що поховання знаходились нижче рів-

ня знахідок Литовсько-польської доби, можна припустити, що цвинтар функціонував приблизно у XIV –XV ст.

Таким чином, можна говорити про безперервність заселення с. Ратнів, починаючи, як мінімум з XV століття, можливо навіть з XI століття, тоді, як перша літописна згадка датується 1577 роком.

О.Є. Златогорський, Т.В. Верб

ДОСЛІДЖЕННЯ У СЕЛІ РОВАНЦІ НА ВОЛИНІ

Навесні 2014 року у с. Рованці Луцького району Волинської області проходили рятівні археологічні дослідження, які проводило ДП «Волинські старожитності».

Передумовою для початку розкопок було виявлення людських решток під час ландшафтних робіт власником ділянки. На початок досліджень увесь верхній шар ґрунту був знесений трактором глибиною до 2 метрів.

Ділянка знаходилась за 0,3 км на південний схід від церкви Св. Пантелеймона та за 0,48 км на південний захід від школи с. Рованці, неподалік відомої багаточислової пам'ятки в урочищі «Гнідавська гірка».

У ході досліджень було розкрито площу 64 м², виявлено об'єкт X–XI ст. та 40 різночасових поховань, у більшості своїй безінвентарних, похованих за християнським звичаєм. Найбільш цікавими були три з них, що мали супровідний інвентар.

Об'єкт № 1 зруйнований, зафіксовані розміри 1,2×1,5 м, долівка рівна. В об'єкті був виявлений округлий черинь діаметром близько 1 м. За знахідками кераміки на долівці датований X–XI ст.

Поховання № 5 являло собою врізану у материк на 0,3 м прямокутну яму із заокругленими краями. У західній частині розкопу виявлено кістяк, випростаний на спині з рівно розкинутими руками, орієнтований головою на захід, з незначним відхиленням на північ. У верхніх шарах поховання на рівні ніг було виявлено ос-

теологічний матеріал тваринного походження, очевидно залишки черепа коня. Також безпосередньо на похованні було виявлено прикраси (52 предмети) та три монети білого металу з отворами (Рис.). Монети являли собою 2 куфічні дирхеми. Один дирхем виготовлений за правління Аббасидського халіфа Аль Маммуна (початок IX ст.), другий – виготовлений пізніше, за правління халіфа Аль Муктадіра (поч. X ст.) з династії Саманідів, третя монета являла собою східноєвропейську імітацію Саманідської монети. Найімовірніше, що монети використовувались як прикраси або як елемент поховальної маски.

Прикраси, у більшості зі срібла з позолотою (техніка вогневого золочіння), були представлені петлею-кріпленням, найімовірніше до сумки, бляхою-прикрасою зі скляною серцевиною, напівкруглою пряжкою з глухою основою, хвостовиком ремня, прикрасою жовтого металу та накладками, переважно з рослинним орнаментом.

Поховання № 12 виявлено у західній частині розкопу. Кістяк випростаний на спині з руками складеними на животі, орієнтований головою на захід, опущений у материк на 0,2 м. На північ від черепа було виявлено дві посудини X–XI ст. – гончарний горщик з «манжетоподібним» вінчиком та вузькогорла посудина, яка імовірно слугувала для зберігання рідини.

Поховання № 19 також виявлено у західній частині розкопу. Кістяк випро-

станий на спині з рівно розкинутими руками, орієнтований головою на захід, опущений у материк на 0,2 м. На північ від черепа було виявлено посудину XI ст. з нетиповим клеймом на денці.

Одним із варіантів інтерпретації предметів у похованні № 5 може бути покладений разом з померлим підсумок. Антропологічні краніодослідження показали, що похований мав розтрощене

обличчя, що і стало, швидше за все, причиною смерті. Також було засвідчено його антропологічну приналежність до європеїдної раси з незначною монголоїдною домішкою.

Після пошуку аналогій можна припустити версію, що загиблий мав угорське походження, загинув у бою і був похований одноплемінниками за рідними традиціями.

С.Д. Панишко, О.Є. Златогорський, Т.В. Верба

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ГОРОДИЩІ «ВАЛИ» У М. ВОЛОДИМИРІ-ВОЛИНСЬКОМУ

Спільною україно-польською експедицією, створеною ДП «Волинські старожитності», Університетом ім. М. Коперника з м. Торунь (керівник Д. Семінська) та Товариством Незалежності з м. Люблін (Ян Федірко) проводились дослідження на городищі «Вали», що у місті Володимирі-Волинському. Роботи велись у північно-східній частині городища, в межах розкопу III. Метою робіт було подальше дослідження місць розстрілів та масових захоронень та створення передумов для розкопок фундаментів стіни середньовічного замку.

В результаті робіт було екстеровано залишки тіл 1494 осіб із шести поховальних ям.

1. Яма № 6 мала розміри 4×6 м, у плані прямокутна. У ній знаходились рештки 618 людей обох статей, включаючи значну кількість дітей. Жертви найімовірніше були вкинуті у яму, оскільки тіла лежали хаотично. На дні ями було знайдено 435 гільз калібру 7,62 мм та 13 гільз калібру 9 мм (в основному у західній частині ями). При похованих було знайдено 9 монет номіналом «5 рублів» Миколи II, 3 католицькі медальйони білого металу.

2. Яма № 7, прямокутна, розмірами 3,5×15 м, (витягнута по осі північ-південь), у якій розстріляні числом 857 осіб, розміщувались невеликими групами, долілиць, головами на північ. На відміну від аналогічних поховальних ям № 1 та № 2, земляного проміжку між групами не було. Супровідний матеріал складався з гільз калібрів 7,62 та 9 мм, приблизно у рівних пропорціях.

3. Яма № 8 мала розміри 1,1×1,8 м, витягнута по осі захід-схід. На північ від ями № 8 знаходяться могили № 9, № 10, № 11. У могилі було знайдено рештки 3 чоловіків у віці від 35 до 60 років. Розстріляні були покладені на бік, двох з них поклали головами на захід, одного на схід. Жертви були вкинуті до ями

після загибелі. На черепях є сліди входу куль від вогнепальної зброї. При тілах знайдено фрагмент тканини одягу, металеву пряжку від пояса, пластиковий гудзик, також металеву обручку (діаметр 2,2 см).

4. Яма № 9 локалізована на північ від ями № 8, виміри 1,5×2,0 м (витягнута по осі захід-схід). У могилі знайдено рештки 6 осіб; у тому числі двох жінок і чотирьох чоловіків у віці від 25 до 45 років. Рештки були вкинуті до могили після загибелі. В одному випадку не спостерігались сліди вогнепальної рани. При рештках знайдено лише фрагмент жіночого взуття.

5. Яма № 10 розмірами 1,5×2,0 м, витягнута по осі захід-схід. У могилі було знайдено рештки 4 осіб – однієї жінки і трьох чоловіків у віці від 18 до 55 років. Тіла були складені долілиць, головами на північ. Тіла були вкинуті до могили по виконанню страти. Сліди вогнепальних ран спостерігались у всіх чотирьох осіб. При рештках не знайдено жодних предметів.

6. Яма № 11 знаходилась на північ від могили № 9 (розміри 1,4–1,7 м). У могилі були рештки 6 осіб, двох жінок і чотирьох чоловіків у віці від 16 до 55 років. Рештки було вкинуто безладно, кожен скелет в інший бік, як долілиць так і на боці. 4 особи покладено головами на захід, 2 – головами на схід. Рештки були вкинуті до могили після страти. Тільки в одному випадку на скелеті спостерігались сліди вогнепальної рани. У могилі, між рештками було знайдено православний металевий хрестик, металевий гудзик, також гільзу патрона ТТ калібру 7,62 мм.

Цього року не виявлено археологічних об'єктів середньовічного періоду. Проте у перевіркових шарах розкопу та могильних ямах виявлено фрагменти кераміки XIV–XVII ст. Як відомо із попередніх досліджень 2011 року, шар XIV ст. сягає глибини 4,0 м.

У результаті польового сезону було екстумовано найбільшу за всі роки кількість тіл, знайдено новий тип поховальних ям, для яких характерні малі розміри та невелика кількість похованих. Вперше знайдено православну християнську атрибутику, що ще раз засвідчує немож-

ливість встановлення етнічної приналежності загиблих до одного народу чи нації. Цим підтверджується висловлене раніше припущення, що загиблі є громадянами Польщі, але як мінімум трьох національностей.

ДОНЕЦЬКА ОБЛАСТЬ

В.М. Горбов, А.М. Усачук, Р.П. Божко

ДОСЛІДЖЕННЯ НЕОЛІТИЧНОГО ШАРУ ПОСЕЛЕННЯ КАЛЬМІУС НА ТЕРИТОРІЇ м. МАРІУПОЛЯ

У 2014 р. експедиція ІА НАНУ разом із Маріупольським краєзнавчим музеєм продовжила розкопки багат шарової пам'ятки Кальміус у м. Маріупіль Донецької області. Дослідження проводилися у складних військово-політичних умовах, які склалися навколо Маріуполя влітку 2014 р., тому автори висловлюють щире подяку мешканцям міста, що брали участь у розкопках. Досліджувалися законсервовані у попередні роки південно-східні ділянки доби неоліту. Загальна досліджена площа пам'ятки склала 107 м² при потужності шарів до 2,6–2,8 м. Основна кількість артефактів доби неоліту відноситься до гумусового шару на глибині 2,2–2,6 м.

Стратиграфічні спостереження показують, що південно-східна ділянка неолітичного шару розкопу більш рання, ніж північна, яку досліджено у 2012 р. Певні культурно-хронологічні відмінності підтверджуються характером залягання крем'яних виробів та відщепів. Якщо на південно-східній ділянці вони залягають у шарі порівняно рівномірно, то на північній частина крем'яних артефактів, в основному відщепів, утворює скупчення від 14 до понад 200 примірників.

Для північної ділянки переважно була характерна кераміка I-A періоду азово-дніпровської культури (за Н.С. Котовою), яка відрізняється від кераміки південно-східної ділянки орнаментальними композиціями та засобом їхнього нанесення. Кераміка з південно-східної ділянки орнаментована переважно зубчастим штампом. Прокреслені композиції зустрічаються рідко (рис. 2, 1, 5). Посуд часто прикрашався орнаментальними стрічками, заповненими дрібним зубчастим штампом (подібне знаходить аналогії в орнаменталіці поселення Ракушечний Яр на Нижньому Дону). Використання орнаментальних стрічок керамістами поселення Кальміус мало місцеві особливості, які проявлялися у своєрідності композиційних рішень. Це, наприклад, поєднання орнаментальних стрічок дрібнозубчастого штампу з відбитками крупнозубчастого на одній посудині (рис. 1, 10) або їх нанесення на зовнішню поверхню увігнутого дна (рис. 2, 4). Іноді орнаментальні стрічки обмежують «резервну зону», що зустрічається у композиціях азово-дніпровської культури, але на кераміці даного пам'ятника у центрі «зони» також міг розташовуватися й додатковий елемент, наприклад

меандр (рис. 1, 1). За тістом виділяються, принаймні, два варіанти виготовлення посуду. Переважна частина фрагментів має у тісті порожнечі від вигорілої вовни

та волосся тварин. Невелика група складається з дуже запісоченої глини. Випал досить якісний: посуд у зламі має темно-сірий, чорний або червоно-бурий кольо-

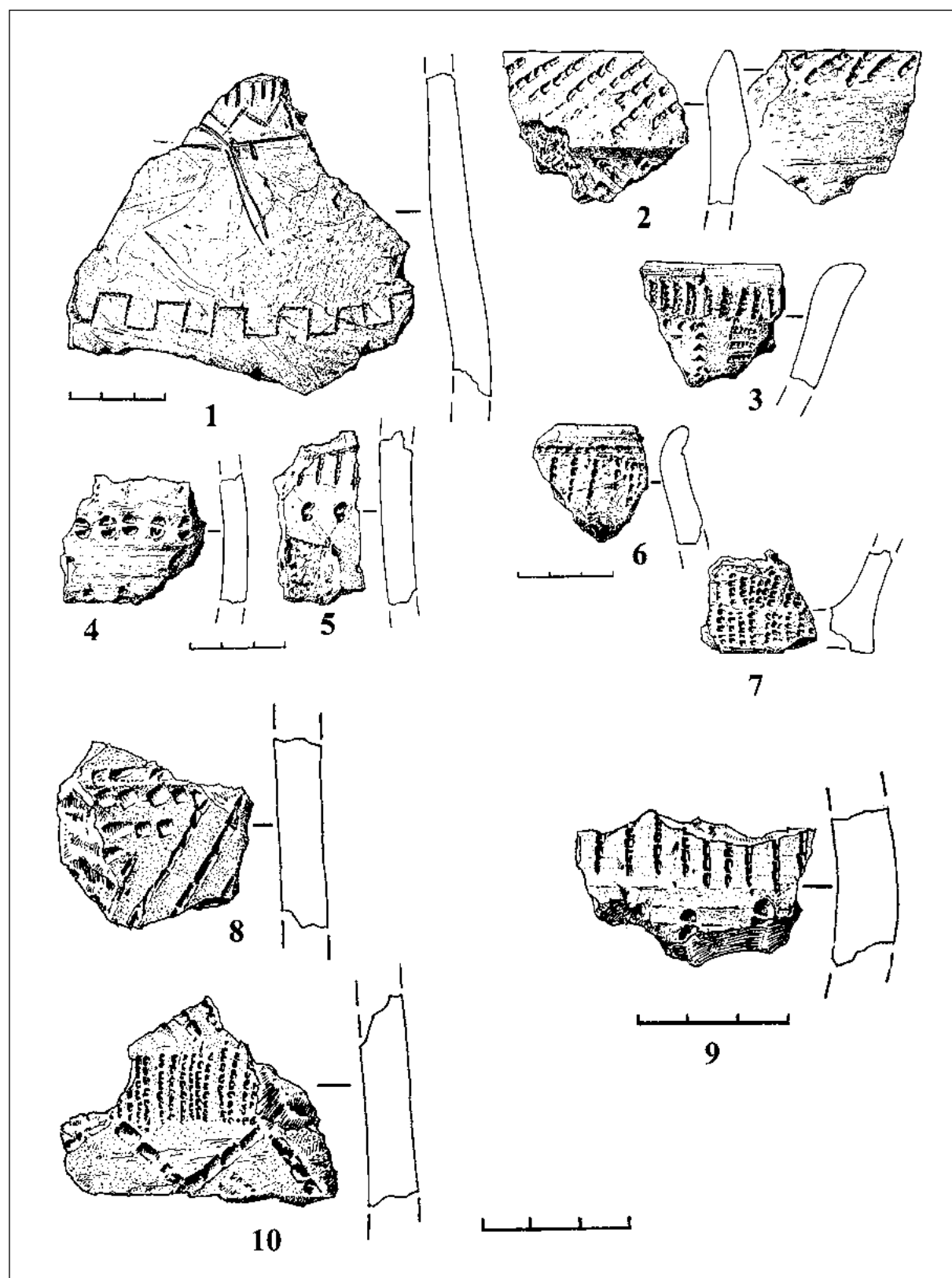

Рис. 1. Фрагменти кераміки з південно-східної ділянки розкопу.

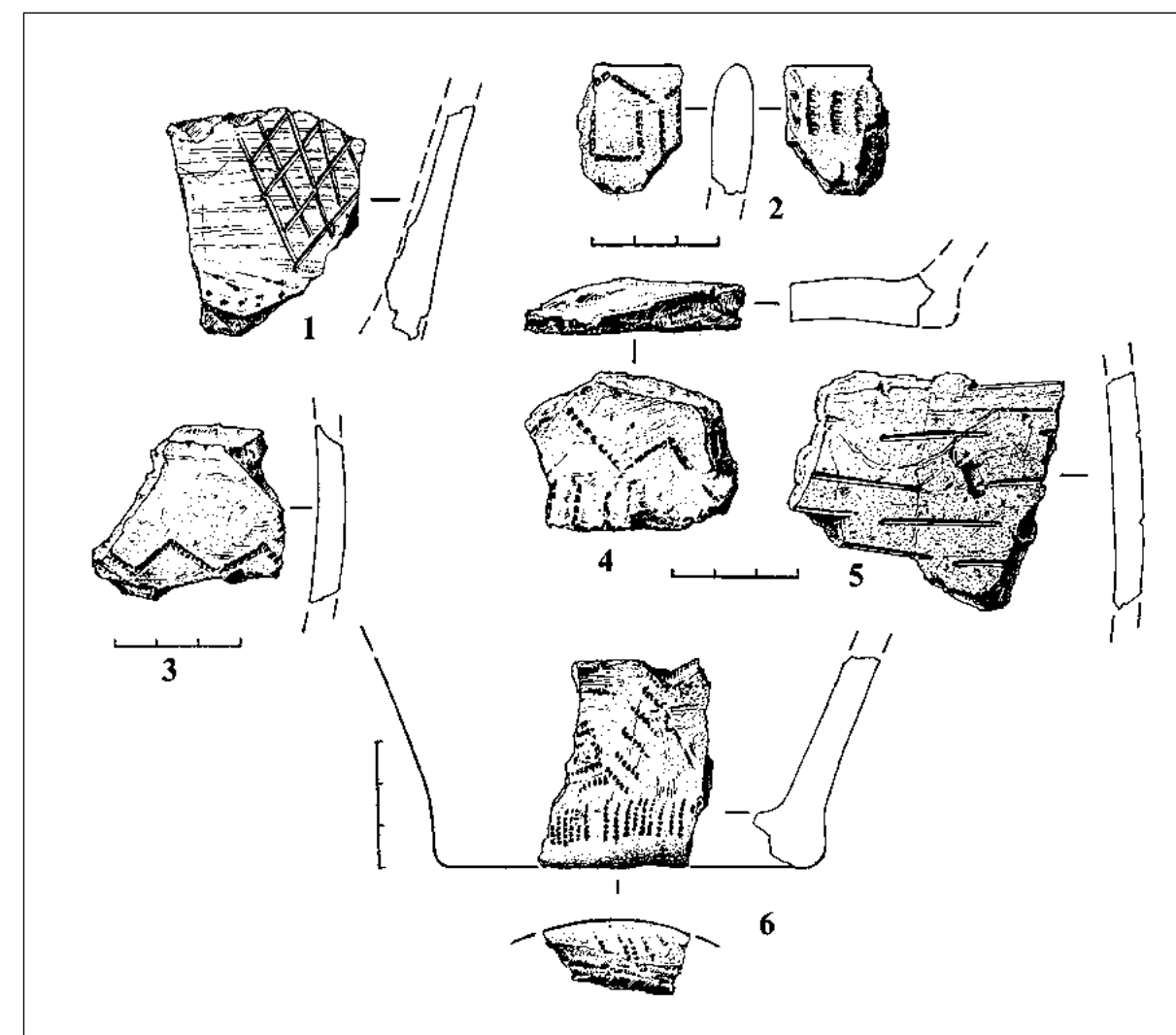

Рис. 2. Фрагменти кераміки з південно-східної ділянки розкопу.

ри, тільки дуже невелика частина фрагментів двокольорова (чорний і сірий). Зовнішня та внутрішня поверхня посуду оброблялася руками, зубчастими штампами (різноспрямовані сліди), а також якимись гладкими знаряддями (найчастіше – горизонтальні сліди). Для кераміки південно-східної ділянки (у порівнянні з керамікою північної ділянки) характерна більша різноманітність орнаментів, що відрізняються як за формами та розмірами робочої поверхні, так і за вибором сировини. Використовувалися різноманітні зубчасті штампи, тонкі вістря, а також щелепи тварин родини собачих (зокрема – вовка) (рис. 1, 4, 9). На кераміці північної та південно-східної ділянок є відмінності у розташуванні штампів по відношенню до поверхні посудин у процесі орнамен-

тації. У першому випадку штамп розташовувався вертикально, у другому – іноді під тупим кутом.

Серед кам'яних виробів виділяються дві витончені вапнякові плитки з ретельно обробленими бічними гранями (13,8×7,5×1 см; 11×6,1×2 см). Поверхні обох плиток старанно оброблені, але сліди спрацьованості відсутні.

Хронологічний розрив між комплексами південно-східної і північної ділянок, ймовірно, не був значним. Простежена міні-стратиграфія неолітичного шару поселення Кальміус (у цілому синхронного I-A періоду азово-дніпровської та I періоду нижньодонської культур) відображає складний процес міжкультурних контактів у пониззі Кальміуса в розглянуту епоху.

ЖИТОМИРСЬКА ОБЛАСТЬ

С.В. Павленко, А.П. Томашевський

РОЗВІДКИ НА ЖИТОМИРЩИНІ

Східно-Волинська експедиція ІА НАН України продовжувала проведення розвідок за програмою «Зводу пам'яток історії та культури України по Житомирській області». Польові експедиційні дослідження здійснювалися на виконання договору з Обласною редакцією з підготовки тому «Зводу пам'яток історії та культури» впродовж серпня – листопада 2014 р.

Цьогорічні дослідження були зосереджені у трьох основних регіонах: 1) у басейні верхньої та середньої течії р. Тетерів та його допливів у межах Коростишівського, Житомирського, Черняхівського, Чуднівського й частково Романівського районів; 2) у басейні верхньої та середньої течії р. Жерев у межах Лугинського й Олевського районів; 3) на південь і південний схід від Словечансько-Овруцького кряжу, у межиріччі правих допливів р. Ужа – рр. Норині, Вільшанки, Жерева й Шестеня на території Овруцького і Коростенського районів.

У басейні верхньої та середньої течії р. Тетерів цільовими і маршрутними розвідками обстежено кілька мікрорегіонів: правобережжя р. Тетерів у регіоні сс. Дриглів – Кихті – Карвинівка; лівобережжя р. Тетерів у регіоні сс. Колодязьки – Стрижівка, територій на північ

від м. Коростишів та в околицях сс. Козіївка – Високий Камінь – Городське; верхів'я р. Свинолужки (лівого допливу р. Тетерів) у мікрорегіоні сс. Троковичі – Некраші – Городище – Студениця; межиріччя р. Мики (лівого допливу р. Тетерів) й р. Очеретянки (правого допливу р. Тростяниці – Ірша) в мікрорегіоні смт. Черняхів – сс. В. Горбаша – Високе.

Всього у цьому регіоні обстежено 29 різночасових археологічних пам'яток. Серед них варто відзначити: Житомирську стоянку доби середнього палеоліту та декілька синхронних їй пам'яток в околицях с. Городище; пам'ятки пізнього (городського) етапу трипільської культури поблизу сс. Кихті, Карвинівка, Дриглів, Корчак та Городське; нові поселення пізньоримської доби (черняхівсько-вельбарських) поблизу смт. Черняхів, на північній околиці м. Коростишева та біля с. Високий Камінь; комплекси пам'яток давньоруського часу с. Городське (літописний Гродеськ), городище поблизу с. Городище та неукріплені селища біля с. Некраші та Стрижівка. Також обстежено декілька пам'яток доби мезоліту – неоліту та пізньої бронзи – раннього залізного віку. Спеціальну увагу було приділено розвідкам в околицях сс. Корчак – Перлівка – Тетерівка з метою чіткої локалізації й моніторингу

сучасного стану збереженості пам'яток празько-корчацької культури, виявлених і досліджених І.П. Русановою в 50-х – 70-х рр. ХХ ст.

У межах Лугинського й Олевського районів розвідки проводилися у верхів'ях р. Жерев в околицях сс. Білоторовичі й Запілля, у мікрорегіоні сс. Червона Волока – Бобричі – Степанівка та навколо смт. Лугини. Обстежені узбережжя допливів Жерева: обидва береги р. Конівка (Глухова) та її дрібних приток в околицях сс. Теснівка – Красностав – Станційне – Глухова; побережжя р. Жуковка на північ від с. Повч та р. Мощаниця в околицях нині відселеного однойменного села.

Загалом у даному регіоні досліджено 12 пам'яток, переважно доби мезоліту – неоліту та давньоруського часу. З них хотілось би відмітити перше поселення давньоруського часу на березі р. Жерев поблизу с. Бобричі та групу поселень давньоруського часу в басейні р. Конівка. У регіоні с. Теснівка зафіксоване поселення (частково розчищено залишки заповнення об'єкту, знищеного кар'єром) зі специфічною ліпною керамікою з дуже грубою поверхнею та крупними зернівками жорстви на поверхні. Нечисленні наявні профільовані верхні частини посудин, характер тіста, обпалу та прийоми формовки ліпних посудин поки що не дозволяють дати точне культурно-хронологічне визначення даного комплексу. Принаймні, він відноситься до слов'янської доби I тис. н.е. Не виключено, що виявлені старожитності можуть бути пов'язані зі специфічними варіантами розвитку зарубинецької культурної традиції, або, знову ж таки, можливо мають відношення до специфічних північних різновидів слов'янських культур рубежу III–IV чвертей I тис. н.е.

У цьому сезоні експедиція повернулася до пошуків поверхневих виходів сіро-зеленого серицитно-хлоритового сланцю в околицях с. Білоторовичі. Нами було підтверджено і просторово чітко зафіксовано наявність місць таких поверхневих виходів різновидів цієї сировини, відомих за спеціально вивченими нами раніше архівними геологічними документами. У цьому мікрорегіоні у

подальшому нами планується детальна археологічна розвідка.

На півночі області у межах Коростенського й Овруцького районів обстежені: витоки р. Вільшанки в околицях сс. Бондарівка – Базарівка – Гошів; ліві безіменні допливи р. Норинь в околицях сс. Радчиці – Підруддя – В. Чернігівка; узбережжя рр. Норині й Вільшанки в мікрорегіоні Мала Фосня – Малі Мошки – Яцковичі – Колосівка – Камінь; верхів'я рр. Стручок й Підлуга біля сс. Невгодів й Ліплянщини; лівий берег р. Жерев у межах с. Ігнатпіль; обидва береги нижньої течії р. Шестень на схід від с. Васьковичі. У результаті виявлено й досліджено 11 пам'яток, переважно давньоруського часу.

Таким чином, всього, протягом польового сезону на території дев'яти адміністративних районів області виявлено й обстежено 52 археологічні пам'ятки (укріплені й неукріплені поселення, стоянки, курганні могильники). З них нововиявлених – 36, повторно обстежених з метою уточнення інформації про розміри, прив'язки, склад комплексів та моніторингу стану збереженості – 16.

Щорічно констатуючи зростання масштабів нищення археологічних пам'яток мародерами-грабіжниками ми відзначаємо, що культурний шар на площі більшості обстежених у цьому році пам'яток, у тому числі – й нововідкритих, вже зруйновано численними систематичними ямами. На деяких пам'ятках нами зафіксовані масштабні за сукупною площею, не засипані «розкопи» із залишками розграбованих і понівечених археологічних об'єктів та розкиданими навколо артефактами. Спілкування з місцевим населенням і зацікавленими представниками громадськості дозволяє аргументовано передбачати активну участь у мародерському нищенні об'єктів історико-культурного надбання представників адміністрацій різного рівня та правоохоронних структур, забезпечених людей, які такою ціною організують своє культурне дозвілля.

Іншим чинником масового нищення пам'яток археології є неконтрольована забудова прирічкових зон. Так, наприклад, лівий берег р. Тетерів від с. Тетерівки і майже до с. Дениші перетворено

на великий будівельний майданчик із масштабними неконтрольованими земельними роботами не погодженими з охоронними органами, що фактично нищить комплекс унікальних епонімних пам'яток празько-корчацької культури.

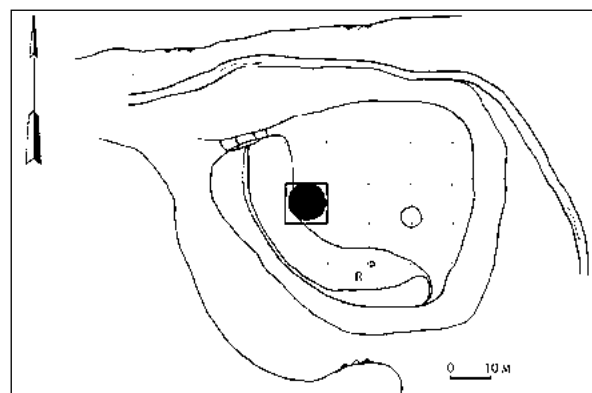
Успішне проведення робіт нашої експедицією було б неможливим без ді-

вої організаційної підтримки керівника науково-редакційної групи «Зводу пам'яток історії та культури України по Житомирській області» В.К. Безносюка, вчителя-краєзнавця с. Липники Лугинського району М.О. Хоптинця, голови Зарічанської сільради Овруцького району Т.М. Комарової.

А.В. Петраускас, М.В. Хададова

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ У м. ОЛЕВСЬКУ В 2013 р.

Археологічні дослідження на території Олевського району проводяться вже понад сторіччя. Найпершими археологічними розкопками Я.В. Яроцького вивчалися курганні насипи на території міста та в басейні р. Уборть.

↑
Рис. 1. План
городища в
ур. Бабина Гора
та місце западини
від колодязя.

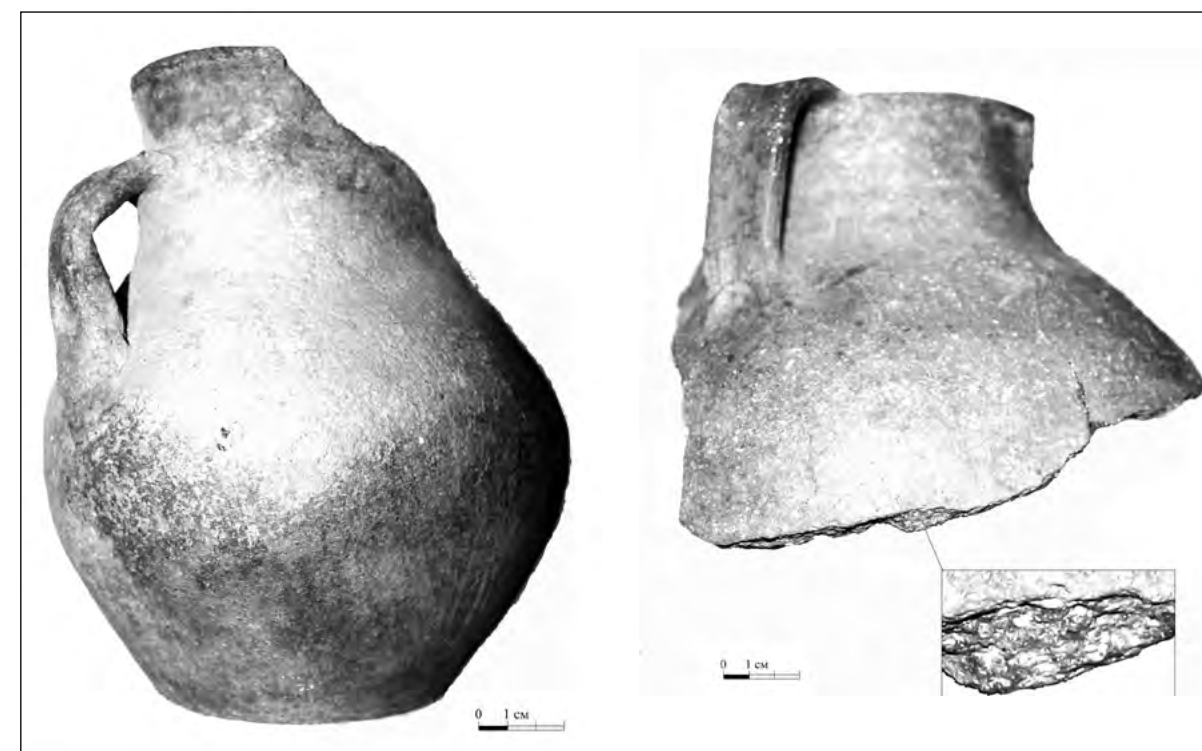
→
Рис. 2. Фото
заповнення колодязя
на глибині 3,15 м.

У 70-ті рр. XX ст. видатний дослідник давньоруських укріплених поселень М.П. Кучера проводив розвідкові обстеження городища в урочищі Бабина Гора, визначив наявність і ступінь збереженості складових пам'яток: валів, рову та в'їзду. Окремо дослідник відзначив неглибоку западину у західній частині городища, яка на його думку, могла бути співвіднесена із гідротехнічною спорудою, що забезпечувала оборонців городища водою та була необхідною складовою системи безпеки.

У польовому сезоні 2013 р. було розпочато вивчення залишків гідротехнічної споруди на майданчику городища.

Розкоп площею 100 м² було закладено у західній частині майданчика городи-

↑
Рис. 3. Кераміка
з верхніх шарів
заповнення колодязя.

→
Рис. 4. Керамічна
люлька з верхніх шарів
заповнення колодязя.

ща впритул до оборонного валу на місці западини підокруглої форми. Впродовж липня 2013 р. на площі розкопу було досліджено 80 м². У результаті виявлено північний, південний та східний край об'єкта округлої форми діаметром біля 10 м. У перетині він мав лінзовидну форму зі стінками, які плавно спускалися до центру. У центральній частині об'єкта на глибині біля 1,5 м відзначено різкий перепад у висоті та стрімке (майже вертикальне) падіння стінок до низу. Зондажна проба ґрунту у центрі об'єкта зафіксувала, що навіть на глибині 3,5 м ще продовжується заповнення.

Виявлені у ході досліджень знахідки відносились до давньоруського та піз-

ньосередньовічного часу. До глибини 1,1-1,5 м траплялись поодинокі знахідки предметів першої половини XX ст.

У польовому сезоні 2014 р. було проведено дослідження заповнення об'єкта від глибини 1,5 до 4,40 м.

Нижче рівня 1,5 м знахідки, які можна датувати у межах XX ст. не зустрічались. До рівня 2,2-2,4 м у нашаруваннях об'єкта були зафіксовані знахідки доби бронзи – раннього залізного часу, давньоруського періоду та епохи пізнього середньовіччя. Нижче у центральній частині заповнення були представлені речі, більшість яких мають верхню межу побутування у рамках першої половини XIII ст.

Рис. 5. Свинцева
пломба короля
Прусії Фрідріха II
Великого
(40 –80 -ті рр.
XVIII ст.).

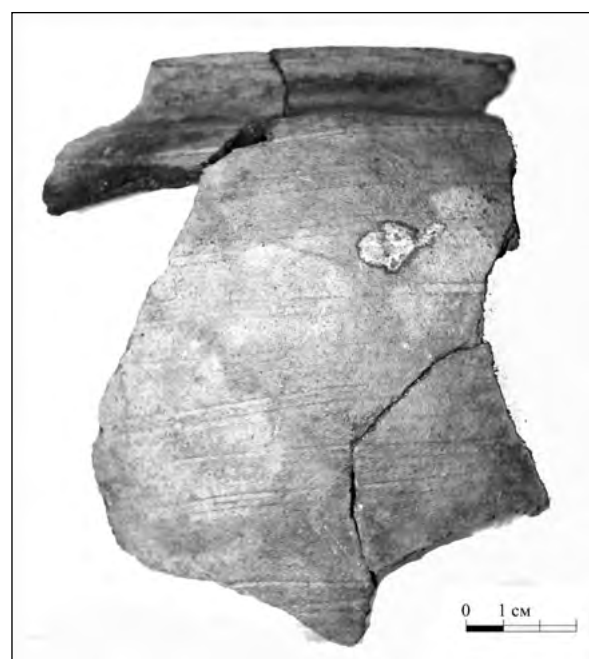

Рис. 6. Керамічний
горщик середини XIII ст.
з нижніх шарів
заповнення колодязя.

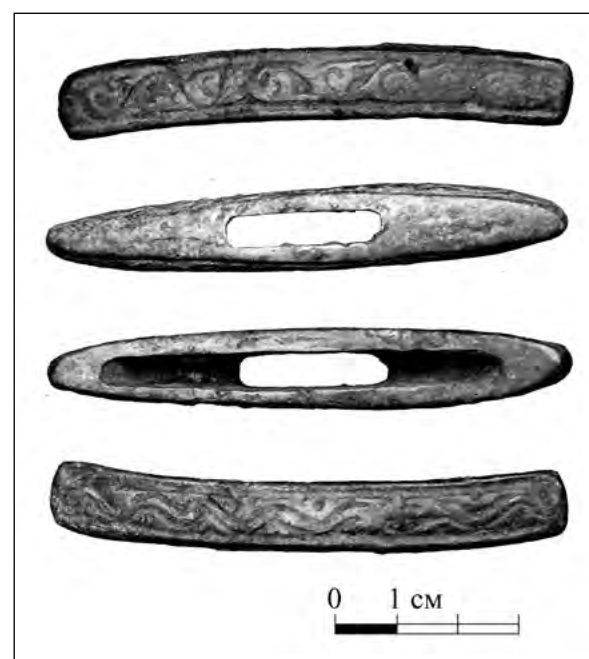

Рис. 7. Гарда бронзова від
меча XIII ст.,
виявлена у колодязі на
глибині 3,15 м.

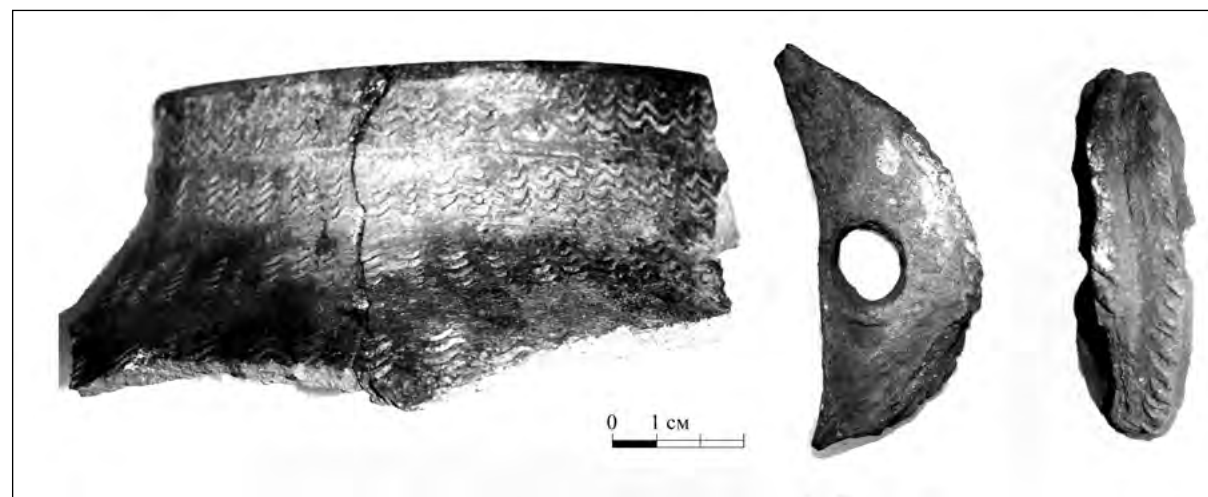

Рис. 8. Горловина та вушко від
«амфорки» для витягування
води з колодязя з нижніх
шарів заповнення.

Слід зазначити, що у сезоні 2015 року на глибині 2 м від рівня сучасної денної поверхні було зафіксовано північно-східний кут котловану колодязя, виритого у материковому супіску. Заповнення котловану колодязя у цьому кутку складалося з материкової зелено-жовтої глини з великою кількістю жорстви. Нижче на глибині 2,6 м від рівня сучасної денної поверхні зафіксовано підквадратний у плані контур котловану колодязя 5,6 × 5,4 м, який був викопаний у материковій жовто-зеленій глині з великою кількістю жорстви.

Знахідки, які виявлені у заповненні за-
бутовки між стінками котловану колодязя
та його центральною частиною, де знахо-
дилася зрубна конструкція, представлені
стінками гончарних посудин, які за осо-
бливостями складу гончарної маси, фор-
мування порожнистого тіла, використан-
ня гончарного кола, способу випалення та
орнаментативної зовнішньої поверхні можуть
бути віднесені до середини XIII ст.

Більш точне визначення дати споруд-
ження та припинення функціонуван-
ня споруди ми зможемо отримати лише
після дослідження нижніх шарів запо-
внення колодязя.

ЗАКАРПАТСЬКА ОБЛАСТЬ

В.Г. Котигорошко

РОЗКОПКИ МАЛОКОПАНСЬКОГО ДАКІЙСЬКОГО ГОРОДИЩА

У минулому польовому сезоні археологічна експедиція Ужгородського національного університету продовжила вивчення ключової пам'ятки I ст. до н.е. – I ст. н.е. біля с. Мала Копаня Виноградівського р-ну Закарпатської області.

Городище займає окраїну Рокосово-Хустського вулканічного хребта на правому березі р. Тиси (висотою 85 м від урізу води). На території пам'ятки розкрито 3,1 га, а її загальна площа – 5 га.

Для дослідження південно-західної частини городища до Р-XXX був прирізаний Р-XXXX, площею 165 м². Потужність культурного шару від 0,2 до 1 м.

Верхній шар – глина сіруватого кольору з незначним вмістом дакійського посуду і дрібних уламків від середньовічних горщиків XI–XII ст. Нижче, з глибини 0,4 м колір ґрунту міняється до темно-сірого, збільшується кількість кераміки дакійського типу. Після виходу на материк виявлені шість стовпових ямок і кілька аморфних заглиблень. Конкретні об'єкти відсутні. Крім дрібних фрагментів від кружального та ліпного посуду відзначаємо знахідки кубка, фрагмента ножа та монети.

Наступний розкоп (Р – XXXXI) закладений біля північного валу горо-

дища. Площа розкритої ділянки 152 м², потужність культурного шару до 1,6 м. До глибини 0,4 м зустрічаються уламки кружальних горщиків XI–XII ст. У квадратах А-Б-7-8 на глибині 0,3 м виявлена кам'яна кладка з андезитових плит і каменя-кругляка. Її висота 0,3 – 0,4 м. У квадратах А-Б-12-16 на глибині 0,6 м зафіксований потужний шар пропаленої глини 6,8 × 2–3,6 м. Тут знайдено і доволі значну кількість індивідуальних речей, і розвал ліпного горщика. У квадраті А-17 відкриті залишки вогнища діаметром 2 м. Випуклий підобмазаний глиною на товщину 0,1 м. Під ним залягає темно-сіра глина товщиною до 0,3 м, а нижче неї знову обмазка товщиною до 0,1 м. Аналогічні вогнища добре відомі і в інших частинах городища.

У ході розкриття ділянки було виявлено значну кількість матеріалу. У першу чергу це ліпний і кружальний посуд дакійського взірця. До його асортименту входили горщики, корчаги, конічні кружки з ручками, кубки, сіроглиняний та розписний посуд (миски, вази, горщики), а також фрагменти піфосів. Доволі багата колекція індивідуального матеріалу, виготовленого з каменю, металу та глини. Найбільшу групу представляють

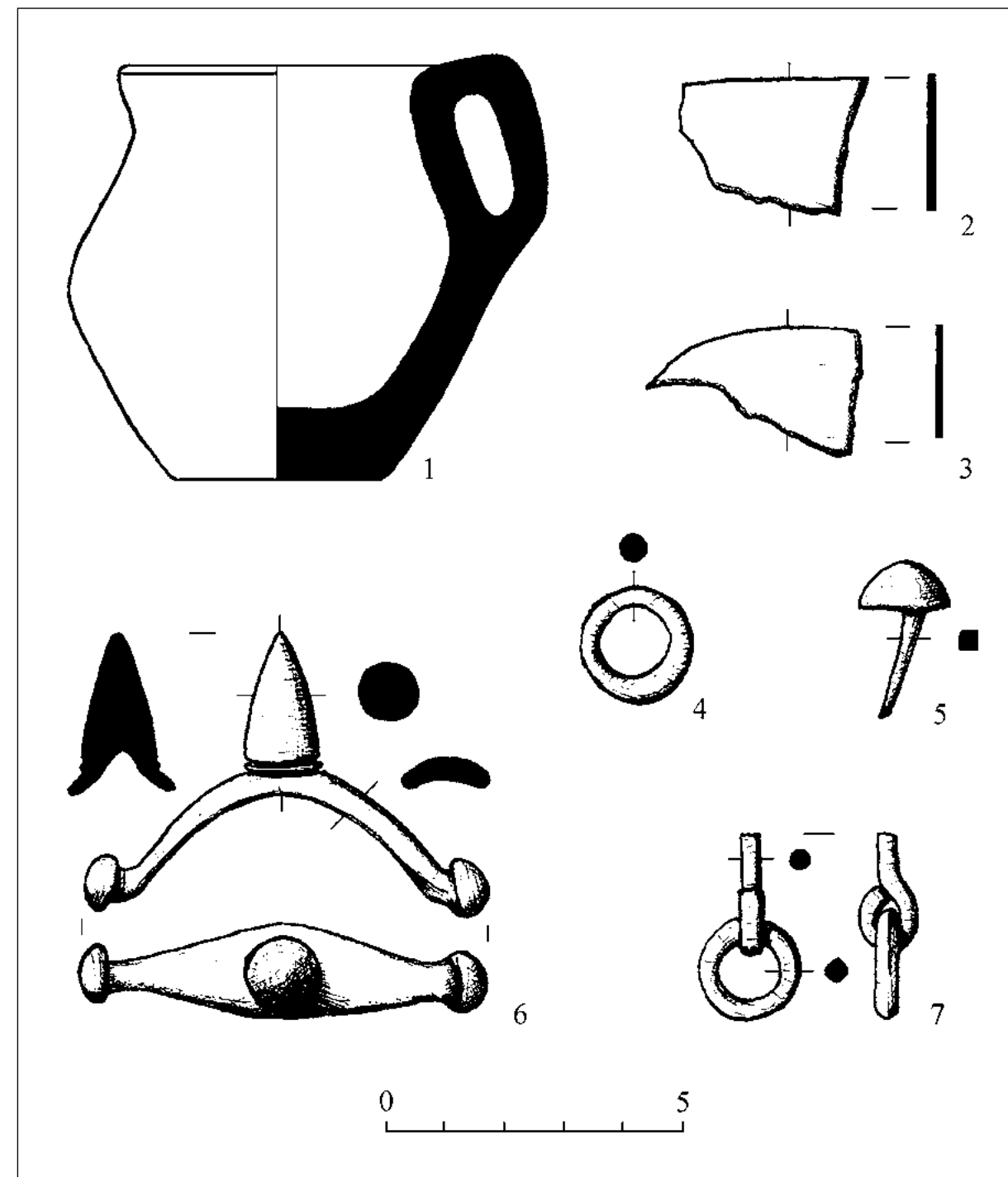

Рис. 1. Мала Копаня (ур. Городище). Інвентар розкопу XXXXI.

жорна (6 екз.), цілі та в уламках. В основному це лежачі. Інші знаряддя праці представлені прасочкою та пряслицем. З бронзи виготовлені кільце, фрагменти фібул і браслетів, підвіска. Особливо відзначаємо добре збережену завдяки ока-

лині шпору. Вона має невеликі плечики, з кнопкоподібними потовщеннями на кінцях і масивним шипом (Рис. 1, 6). Аналогічні шпори характеризують ранньоримський час, але на території городища це поки єдина знахідка.

ДОСЛІДЖЕННЯ БАГАТОШАРОВОЇ ПАМ'ЯТКИ УЖГОРОД-ГОРЯНИ

У 2014 році експедиція Ужгородського національного університету продовжила дослідження багатошарової пам'ятки на східній околиці міста Ужгород у мікрорайоні Горяни (урочище Ротонда). Конфігурація її трикутна, площею біля одного гектара. У найбільш високій частині (північно-східній) знаходиться церква-ротонда XII ст., а в низинній (південній) – фруктовий сад.

У науковій літературі дана місцевість визначається як одне з можливих місць локалізації слов'янського городища – Унга, яке було захоплене угорцями на рубежі IX –X ст., що знайшло відображення в *Gesta Hungarorum*. Однак, у ході досліджень, що проводились Ужгородським національним університетом у 2007 –2009 та 2012 –2013 роках, було встановлено існування тут багатошарового поселення, але матеріал, який би свідчив про заселення урочища Ротонда у VIII –XI ст. не виявлено.

Для отримання додаткових даних, з метою уточнення хронології та стратиграфії пам'ятки, у польовому сезоні 2014 року було вирішено дослідити дві найменш вивчені ділянки урочища.

Перша – це південна, де було закладено шурф 5 (площа 20 м²). Тут потужність культурно пласту досягала 0,7 м і складався він із двох шарів.

Верхній шар – глина однорідного світло-коричневого кольору, залягав до глибини 0,45 м і значною мірою знищений оранкою. У цьому горизонті зібрано чисельні фрагменти кружального посуду, який був виготовлений з ретельно обробленого глиняного тіста з домішкою дрібнозернистого піску. Випал якісний, колір уламків від темно-коричневого до сірого, інколи забарвлення нерівномірне, а деякі покриті розписним візерунком (Рис. 1, 1–3, 5–7, 9–10). Також виявлено фрагменти коробчастих кахлів з рослинним орнаментом. Виготовлені вони зі щільного глиняного тіста, випал

добрий, колір бежевий (Рис. 1, 11–12). За аналогіям пам'яток раннього нового часу регіону даний матеріал датується XVI –XVII ст.

Нижній шар – глина жовтуватого кольору, що залягала від 0,45 до 0,7 м від сучасної поверхні. У ньому було виявлено матеріал трьох хронологічних горизонтів – пізньоримського, гальштатського та неолітичного.

Найбільш потужним з них є пізньоримський. Він представлений уламками ліпного та кружального посуду, який був виготовлений з глиняного тіста з домішкою крупного шамоту. Випал достатній, колір нерівномірний від темно- до світло-коричневого. Це переважно фрагменти горщиків, за якими один вдалося реставрувати (Рис. 1, 14–15) та конічна чашка (Рис. 1, 13). Кружальний посуд складається з фрагментів сіроглиняного посуду та піфосів (Рис. 1, 16).

У найбільш високій частині урочища (північно-східній), біля церкви-ротонди, було закладено траншею 6 (площа 20 м²). Тут потужність культурного шару досягала від 1,2 до 1,5 м, який, однак, майже повністю знищений середньовічними похованнями, що у свою чергу були зруйновані у новітній час.

У центральній частині траншеї, на глибині 0,2–0,3 м, була виявлена кам'яна кладка (фундамент стіни) на вапняному розчині завширшки 0,8 м та збереженою висотою від 0,4 до 0,6 м. Її орієнтація та огляд прилеглої території вказує на те, що вона має продовження у дві сторони, огинаючи церкву-ротонду.

Матеріал отриманий під час дослідження траншеї 6 в основному представлений кружальною керамікою XV –XVII ст., а також фрагментами цегли XII ст. Виявлення кам'яної кладки і відсутність чіткого стратиграфічного матеріалу дає підстави для подальших археологічних робіт у північно-східній частині урочища Ротонда.

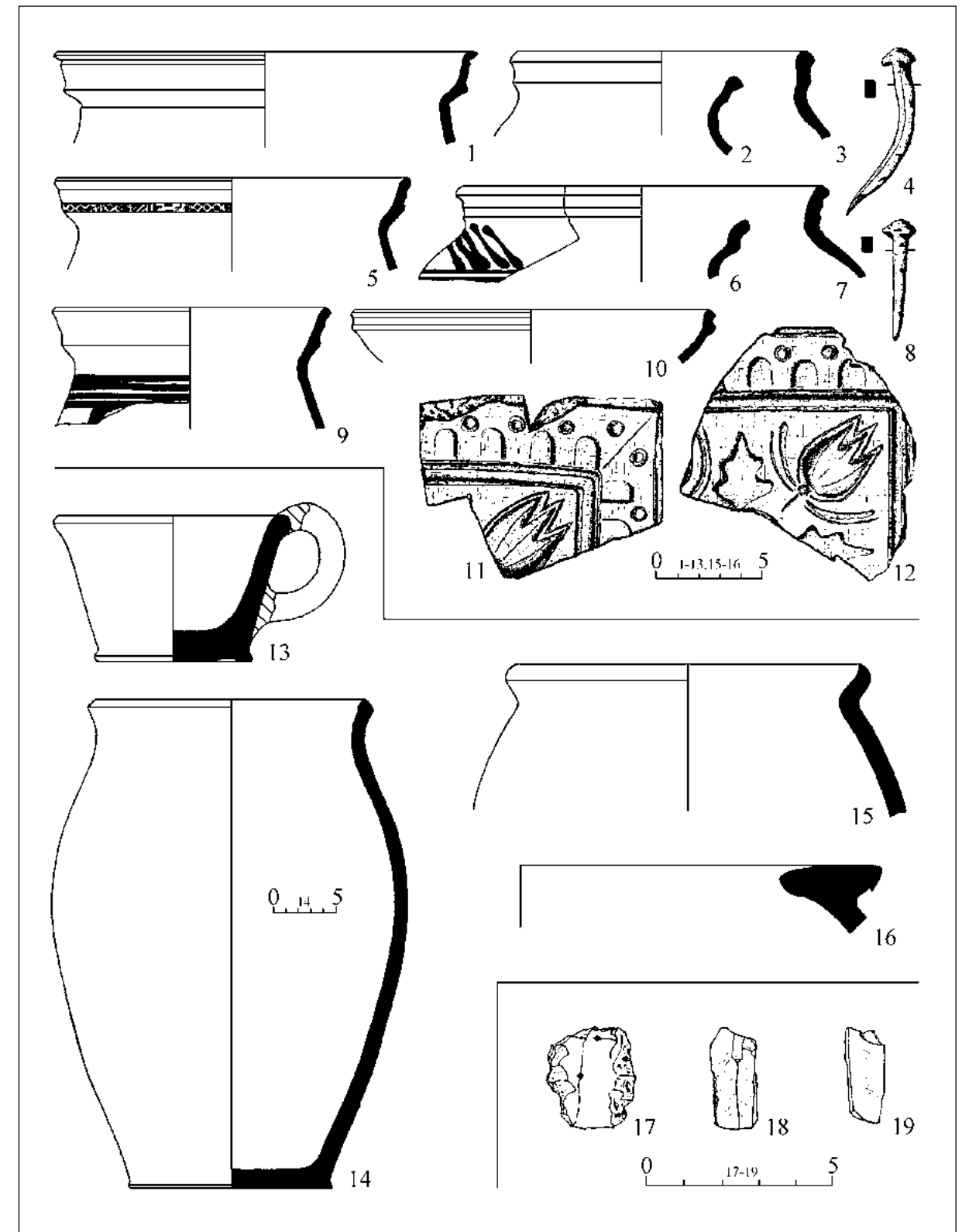

Рис. 1. Ужгород-Горяни (уроч. Ротонда). Шурф 5. Інвентар раннього нового часу (1–12), пізньоримського (13–16) та доби неоліту (17–19).

РОЗКОПКИ КОРОЛІВСЬКОГО ЗАМКУ НЯЛАБ

Замок Нялаб – одна з ключових пам'яток Закарпаття епохи пізнього середньовіччя і раннього періоду нового часу. Розташований він на північній окраїні селища Королево Виноградівського району. Висота замкової гори 52 м. З її вершини відмінно проглядається долина р. Тиси, яка протікає за 300 м від підніжжя. Центральна частина фортеці трапецієподібної форми, площею 52×47 м. Розміщена вона на північному заході вершини гори. За 30 м від основної замкової споруди проходила додаткова захисна лінія з будівлею прямокутної форми. На північно-східному боці урочища зведений бастіон клиноподібної форми, розміром 10,15×9,65 м. Письмові джерела свідчать про функціонування замку з першої половини XIV до третьої чверті XVII ст.

Археологічне вивчення пам'ятки експедицією Ужгородського національного університету здійснювалося у 2007, 2011, 2012 та 2013 роках. Простежена стратиграфічна ситуація, підкріплена значною колекцією речового матеріалу, дозволяє говорити про життєдіяльність на укріпленому пункті щонайменше з початку XIV до середини XVII ст., що узгоджується з інформацією письмових джерел.

З метою вивчення внутрішнього планування замку Нялаб, у польовому сезоні 2014 року його дослідження було продовжене. Біля південної стіни основної замкової споруди закладений розкоп III. Східним профілем він примикав до розкопу II, де у 2013 році виявлені розміщені одна над іншою житлові кімнати 1а та 1б. Розбирання поверхневих завалів каміння дозволило обмежити площу розкопу III стінами кімнати 2 (36,5 м²). Приміщення чотирикутної форми, північна та південна стіни трохи заокруглені. Довжина східної стіни – 6 м, південної – 7,1 м; західної – 7,2 м, північної – 4,4 м. Вхід до кімнати та невелике вузьке вікно знаходилися з північного боку, зі сторо-

ни внутрішнього замкового дворика.

Потужність культурного шару на дослідженій ділянці – 4,5 м. Стратиграфічні спостереження дозволили виділити два горизонти. Горизонт I (від сучасної поверхні до 3,2 м) складався, в основному, з масивних уламків стін, завалів великого андезитового каміння, штукатурки та цегли, що однорідною масою заповнили житлове приміщення. Серед уламків стін виявлена значна кількість шліфованих рельєфних кам'яних плит, на одній з яких зображений герб роду Перені (розвернута у лівий бік літаюча чоловіча бородата голова у коротких лапах тримає корону) (Рис. 1, 1). Також зафіксовані фрагменти шліфованих кам'яних блоків, прикрашених рослинним орнаментом, а на одному уламку збереглася частина напису – NVS. З індивідуальних знахідок горизонту відзначимо угорську монету і норімбергський жетон для рахівниці кінця XV – першої половини XVI ст.

У нижній частині горизонту I, біля західної стіни кімнати, за 0,6 м від входу до приміщення, виявлений завал кахляної печі. Її основа (розміри 1,6×1,3 м) знаходилася на рівні підлоги і була складена з невеликих туфових блоків. З південного та західного боків на туфову подушку були вертикально поставлені та з'єднані між собою залізною скобою дві кам'яні плити. Вони складали основу конструкції нижнього ярусу печі, до якого входили більше 60 мископодібних кахлів. Верхній ярус печі був зібраний з коробчастих неполив'яних кахлів з рослинним орнаментом, зеленоглазурованих коробчастих плиток з рослинним декором і зооморфними (єдинороги, дракон) зображеннями (Рис. 1, 2–3). Верхню окантовку печі представляли зеленоглазуровані пластинчаті кахлі, увінчані арфоподібними наліпами.

Дрова до печі завантажувалися з самої кімнати, а відвід диму здійснювався через масивний керамічний димар (висота –

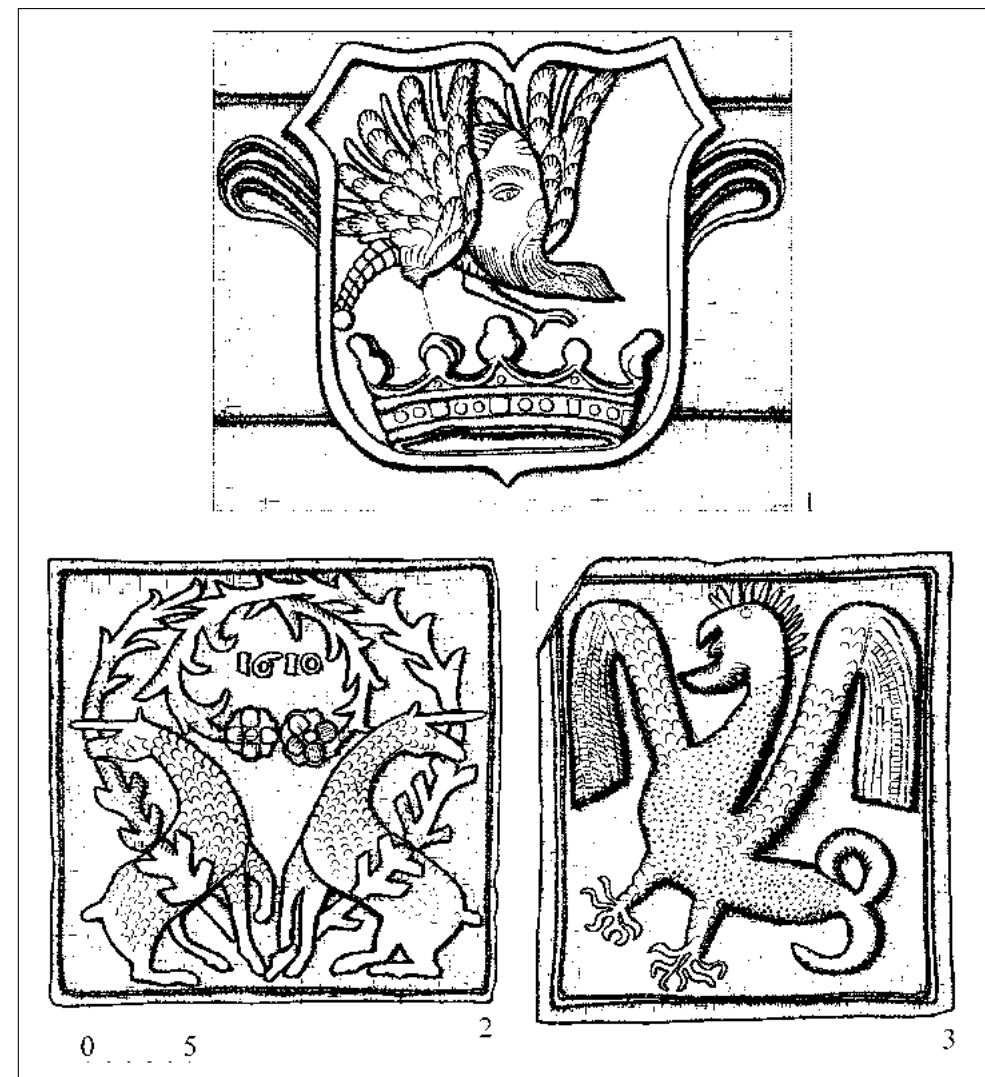

Рис. 1. Королево. Замок Нялаб. Зображення міфічних тварин на кам'яній плиті з гербом роду Перені (1) і кахлях початку XVII ст. (2–3).

0,86 м; діаметр нижнього отвору – 0,48 м; діаметр верхнього отвору – 0,3 м). Оздоблення значної кількості кахлів лускоподібним декором, виконане в єдиній художній манері, свідчить про їх спеціальне виготовлення для даної печі. Її зведення за морфологією плиток і датою на кахлі з єдинорогами (1610) (Рис. 1, 2) визначаємо першими десятиліттями XVII ст.

Горизонт II (3,2–4,5 м) залягав нижче рівня підлоги кімнати. Складався він з глини зі значним вмістом дрібного будівельного сміття (штукатурка, уламки цегли, каміння). Його заповнення становили фрагменти кераміки XIV–XVI ст. З індивідуальних знахідок горизонту від-

значимо угорську мідну монету, свинцеву плумбу, бронзові елементи оздоблення обкладинок книг, скляний гудзик, кам'яні ядра зі слідами використання та двадцять дві одиниці свинцевої картечі. Про виготовлення картечі на місці свідчать не збиті черешки, які лишилися після заливання металу до форми. Про лиття кольорового металу на замку Нялаб свідчить і знайдений на території розкопу бронзовий злиток у вигляді млинця (вага 625 гр.).

Аналіз отриманих у 2014 році матеріалів дозволяє говорити про використання дослідженої на розкопі III кімнати 2 у XVI – першій половині XVII ст.

ЗАПОРІЗЬКА ОБЛАСТЬ

С.І. Андрух, А.Г. Тощев

ДОСЛІДЖЕННЯ НА МАМАЙ-ГОРІ

На поховальних комплексах Мамай-Гори були продовжені дослідження, розпочаті ще у 1988 р. Лівобережні кручі Мамай-Гори домінують над колишньою заплавою Дніпра та Конки у районі важливої давньої переправи, відомої в середньовіччі як Микитська. За сезон вдалося відкрити площу розміром 870 м². Були завершені розкопки скіфського кургану 264 та досліджені сектори рову.

На південь від цього комплексу відкрили курган 282 (з катакомбою третього типу), оточений ровом з перемичками. У рові зустрічались уламки амфор, ліпного посуду та кістки тварин. У вхідній ямі поховальної споруди знаходився кістяк, орієнтований головою на захід, якого втиснули до ями (ноги зібгані, фаланги пальців ніг впираються у стінку). Інвентар репрезентують два

кістяні вістря стріл, проколка, прясло, крем'яхи.

Кістяк, що лежав у камері, було порушено. Небіжчика поклали випростано на спині, головою на північ. З ним знайдено уламок втоку списа, кістки крупної рогатої худоби.

Одинадцять ногайських поховань були здійснені в ямах різних конструкцій (проста форма, ями з заплечиками, підбої), кістяки лежали випростано на спині головою на захід або з відхиленнями. В одному з поховань виявлено шість монет. Таким чином, загальна кількість монет, знайдених у похованнях ногайців Мамай-Гори складає 12 одиниць.

З трьох досліджених ям дві належали до скіфського періоду (у заповненні – уламки амфор, ліпна кераміка з зачіпами по горловині), одна з ям не продатована.

РОЗКОПКИ БІЛЯ с. БІЛЕНЬКЕ ЗАПОРІЗЬКОГО РАЙОНУ

Загоном експедиції ДП «Південь-гідроархеологія» ДП НДЦ ОАСУ ІА НАНУ та Запорізького обласного краєзнавчого музею проводилися охоронні розкопки на багатошаровому поселенні в урочищі Портмашево та ґрунтовому могильнику «Балки Пушина» білозерського часу, (охоронний № 3987), розташованому за 2,3 км від с. Біленьке Запорізького району.

Поселення та могильник розташувались вздовж правого берега Каховського водосховища впродовж 2,2 км, від урочища Нова до урочища Портмашево включно. Берег обривистий, висотою від 2,5 до 12,0 м, звернений на південь.

На ґрунтовому могильнику Балки Пушиної роботи велися над зруйнованими береговим обривом, похованнями №№ 19, 20 білозерської культури.

Поховання 19 – білозерської культури, повністю зруйноване обривом берега, від скелета збереглася тільки частина черепа, тому можна припустити, що небіжчика поклали у північно-західному напрямку. Біля голови похованого знаходилися мініатюрна ліпна посудина з отвором для зливу (носик був відсутній) та фрагменти ліпного черпачка. Фрагмент ліпної кубовидної посудини, пов'язаний з цим похованням, був знайдений під кручею.

Поховання 20 – білозерської культури, знаходилося за 2 м на північний захід від поховання 19. Поховання зруйноване урвищем. За збереженими кістками скелета можна припустити, що похований лежав скорчено на правому боці головою на північний захід. Руки зігнуті у ліктях, кисті перед лицем. На лівій руці, між зап'ястям і ліктем, виявлений фрагмент спіралеподібного скроневого кільця. Друге кільце знаходилося під головою похованого. Нижня частина скелета, що виявлена в обриві, не була зруйнована падінням. Ноги були зігнуті у колінах під дуже гострим кутом, біля п'ят знаходилась ліпна кубоподібна посудина з петлеподібною ручкою.

На березі під розкопами було знайдено бронзовий дволезовий черешковий ніж, можливо пов'язаний з могильником.

На території поселення урочища Портмашево розкоп був закладений над видимим в обриві контуром зруйнованої землянки. Землянка підпрямокутної в плані форми з закругленими кутами і рівним дном. Вхід був влаштований з північно-східної сторони. Із західного боку від входу знаходилася піч. За знахідками у заповненні землянки, можна припустити, що вона відносилася до черняхівському часу (?).

А.А. Голик

АРХЕОЛОГІЧНА РОЗВІДКА У БЕРДЯНСЬКОМУ ТА ПРИМОРСЬКОМУ Р-НАХ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛ.

У вересні 2014 р. навчальною археологічною лабораторією Бердянського державного педагогічного університету проведено археологічні розвідки поблизу с. Азов Бердянського району та в

околицях м. Приморська Приморського району Запорізької області. Головне завдання розвідок – пошук та дослідження нових пам'яток доби неоліту – раннього заліза.

Фрагменти ліпної кераміки (вінчик і стінки) доби пізньої бронзи та кістки великої рогатої худоби знайдені у полі на відстані 1 км на південь від с. Азов¹.

За 1,1 км на південний захід від м. Приморська на полі зібрані фрагмен-

¹ За свідченням місцевого краєзнавця О.О. Гадючко у цьому місці дуже часто мисливці знаходять фрагменти ліпної кераміки.

ти ліпної кераміки доби пізньої бронзи та середньовіччя (Рис. 1). Зокрема, фрагменти ліпних вінчиків (Рис. 1, 1-3). Один – з орнаментом у вигляді зачіпів, інший мав напівкруглий виступ/шишечку на відстані 0,5 см від краю вінця. Кераміка середньовіччя представлена червоноглиняною керамікою (стінки, фрагмент ручки амфори) та фрагментом сіроглиняної рифленої амфори (Рис. 1, 4).

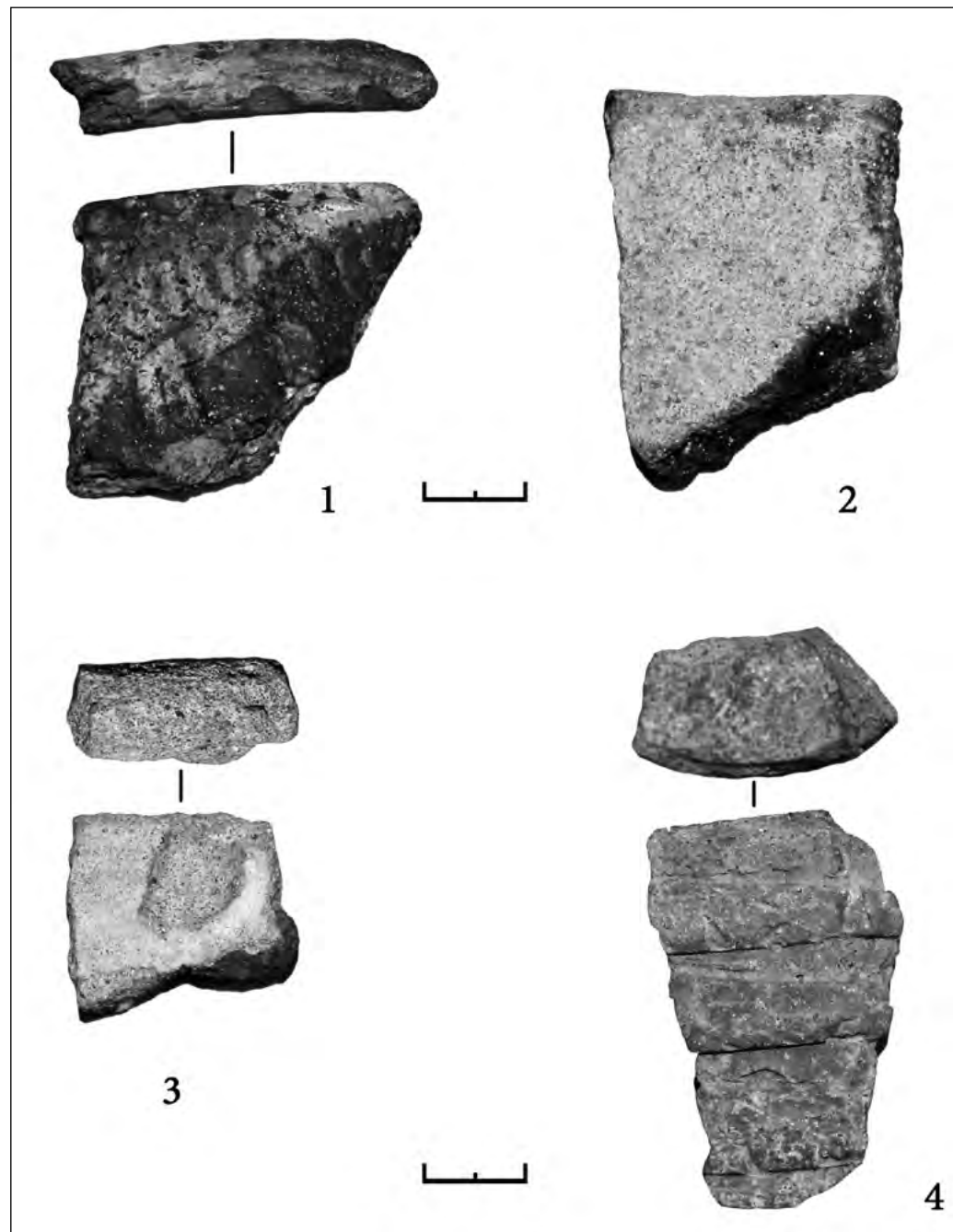

Рис. 1. Ліпна кераміка доби пізньої бронзи (1–3); кераміка середньовіччя (4).

В.С. Джос

ДОСЛІДЖЕННЯ КАМ'ЯНИХ ЗАКЛАДОК БІЛЯ СЕЛИЩА МИРНЕ НА МЕЛІТОПОЛЬЩИНІ

Експедицією Національного історико-археологічного заповідника «Кам'яна Могила» були проведені науково-рятивні розкопки зруйнованої кам'яної закладки за 0,8 км на схід – південний схід від селища Мирне Мелітопольського району, Запорізької області. Пам'ятка розташована поблизу підніжжя так званої Червоної гори, яка є мисом правого корінного берега р. Молочна та глибоко вдається у заплаву. На сьогоднішній день земельна ділянка, на якій знаходиться пам'ятка, належить 16-му кварталу Семенівського лісництва та вкрита багаторічними зеленими насадженнями.

На момент досліджень пам'ятку було пошкоджено грабіжницьким прокопом, що мав вигляд задернованої воронки підквадратної форми, на дні якої частково простежувались плити кам'яної конструкції.

На пам'ятці було закладено два розкопи загальною площею 33,5 м². Розкоп № 1 заклали на місці грабіжницького прокопу (із захопленням прилеглої до нього вцілілої ділянки). Кам'яна закладка складалася з шести великих плит (блоків) пісковика, що утворювали основу викладки, та декількох невеличких вапнякових та пісковикових камінців. Найбільша центральна плита закладки виявилася антропоморфною стелою з чітко окресленими плечима та гострою головою. Вона була покладена так, що голова її була орієнтована на схід. Максимальні розміри складають 2,3 × 0,86 × 0,45 м. Стела лежала похило з заходу на схід, верхньою частиною до низу. Навколо неї, знаходилося п'ять великих пісковикових плит (розміром від 0,5 до 0,9 м). Одна з плит, (розміром 0,75 × 0,58 × 0,35 м) що пролягала на північ від центральної плити, теж мала антропоморфні обриси. Дана плита знаходилася на схилі грабіжницької ями, впираючись у північний бік центральної плити-стели. Два великі камені, що лежали поруч із південно-за-

хідним боком центральної плити (на різній глибині), виявилися частинами однієї плити (підпрямокутної форми), що розкололася. Інші дві плити у закладці мали аморфні обриси. Одна з них лежала похило на схилі грабіжницького розкопу, опираючись на південно-східний край центральної плити, інша була виявлена під попередньою, нижче рівня залягання основної плити.

Під кам'яну закладку вів грабіжницький лаз, орієнтований за лінією північ – південь. У ньому було виявлено одну з плит закладки, яка провалилася туди, та зламаний залізний совок грабіжників. Слід зазначити, що плити закладки після грабіжників знаходилися в явно переміщеному стані.

Жодних знахідок та ознак поховання під закладкою не виявлено. Поруч із закладкою на вцілілій прилеглій ділянці, на глибині 0,2 – 0,39 м виявлено декілька невиразних фрагментів стінок ліпних посудин доби бронзи та крем'яний пластинчастий відщеп з різцевим сколом. На схід від розкопу при його засипці було виявлено пласку вапнякову плитку трапецієподібної форми з невеликим поглибленням у центрі.

Розкоп № 2 було закладено на північ – північний захід від розкопу № 1. У цьому розкопі виявлено та досліджено вцілілу кам'яну закладку, яка залягала на глибині 0,35 – 0,49 м. Закладку утворювали чотири великі брили пісковика та одна вапнякова плитка. Центральна плита, що одночасно була найбільшою в закладці, мала вигляд високої асиметричної трапеції та віддалено нагадувала голову бика з виділеними рогами. Максимальні розміри плити склали 1,57 × 1,28 × 0,35 м. Звужена частина плити орієнтована на південний захід, у той час як протилежна, розширена частина, орієнтована на північний схід. Плита лежала похило з півночі на південь. Поруч з розширеною північно-східною час-

тиною центральної плити (вздовж неї) лежала плита (розміром 0,95 × 0,57 × 0,3) витягнуто-підовальної форми, яка загалом мала антропоморфні обриси. Цю плиту було орієнтовано за лінією південний схід – північний захід. Ще дві пісковикові плити мали аморфні обриси з численними напливами, вони лежали біля звуженої південно-західної частини центральної плити. На південь від центральної частини основної плити виявлена пласка вапнякова плитка трапецієподібної форми.

Під кам'яною закладкою простежено сліди дії вогню та виявлено пісковиковий камінчик зі слідами використання (розтирач?). Слідів поховання чи поховальних споруд не виявлено. Навколо закладки (вище рівня залягання кам'яних плит) та над нею, на глибині 0,26 – 0,36 м від поверхні, виявлено декілька фрагментів стінок та один фраг-

мент вінця (з валиком) ліпних посудин доби бронзи, а також крем'яний відщеп з ретушню.

Враховуючи топографічне положення пам'ятки (розташування на підвищеному місці, яке домінує над заплавою) та відсутність поховань під кам'яними закладками, наявність антропоморфних та зооморфної стел та плит, сліди використання вогню, припустимо висловити думку про ритуально-обрядове призначення пам'ятки. Що стосується її датування, то виявлені антропоморфні та зооморфні стели мають досить архаїчний вигляд. У той самий час нами виявлені фрагменти ліпної кераміки епохи пізньої бронзи (сабатинівська культура), які залягали трохи вище кам'яних конструкцій. Тому вирішення цього важливого питання буде можливим лише у результаті подальших археологічних досліджень пам'ятки.

М.В. Єльников

ДОСЛІДЖЕННЯ ЗОЛОТООРДИНСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ «МЕЧЕТЬ-МОГИЛА» В ЗАПОРІЗЬКІЙ ОБЛАСТІ

У 2013–2014 рр. середньовічний загін археологічної експедиції Запорізького національного університету спільно з експедицією ДП «Південь-гідроархеологія» ДП НДЦ ОАСУ ІА НАН України продовжив дослідження золотоординського поселення Мечеть-Могила. Пам'ятка розташована поблизу с. Юрківка Оріхівського р-ну Запорізької обл., на території Юрківського лісництва. Залишки південної частини міста XIV ст. знаходяться на високій четвертій надзаплавній терасі лівого берега р. Конка, на невеликому майданчику, розмірами 270×250 м, обмеженому глибокими відрогами балки Московської. Роботи були зосереджені у північній і східній частинах цегляної будівлі культового призначення, досліджена площа становила 50 м². У центральній частині споруди зафіксований грабіжницький

шурф розмірами 3,0 × 2,5 м, глибиною до 1,5 м.

Закладено дев'ять квадратів, розміри і конфігурація яких залежала від наявності багаторічних зелених насаджень лісництва. Північна стіна шириною близько 1 м складалася з випаленої цегли, розмірами 21 × 21 × 4,8 – 5 см (рідше – 22 × 22 × 6 см). Цегла за розмірами типова для золотоординським пам'яткам Поволжя, скріплена за допомогою розчину зі світло-жовтої глини, на деяких ділянках збереглася кладка у півцеглини на розчині потужністю до 2 см. За межами будівлі заповнення складалося з чорнозему, в якому зустрічалася бита випалена цегла, розколоті блоки вапняку і окремі фрагменти кашинних виробів.

До зовнішньої сторони, яка не була прикрашена мозаїчною плиткою, примикало чотири простінки, витягнутих по лінії південний захід – північний схід,

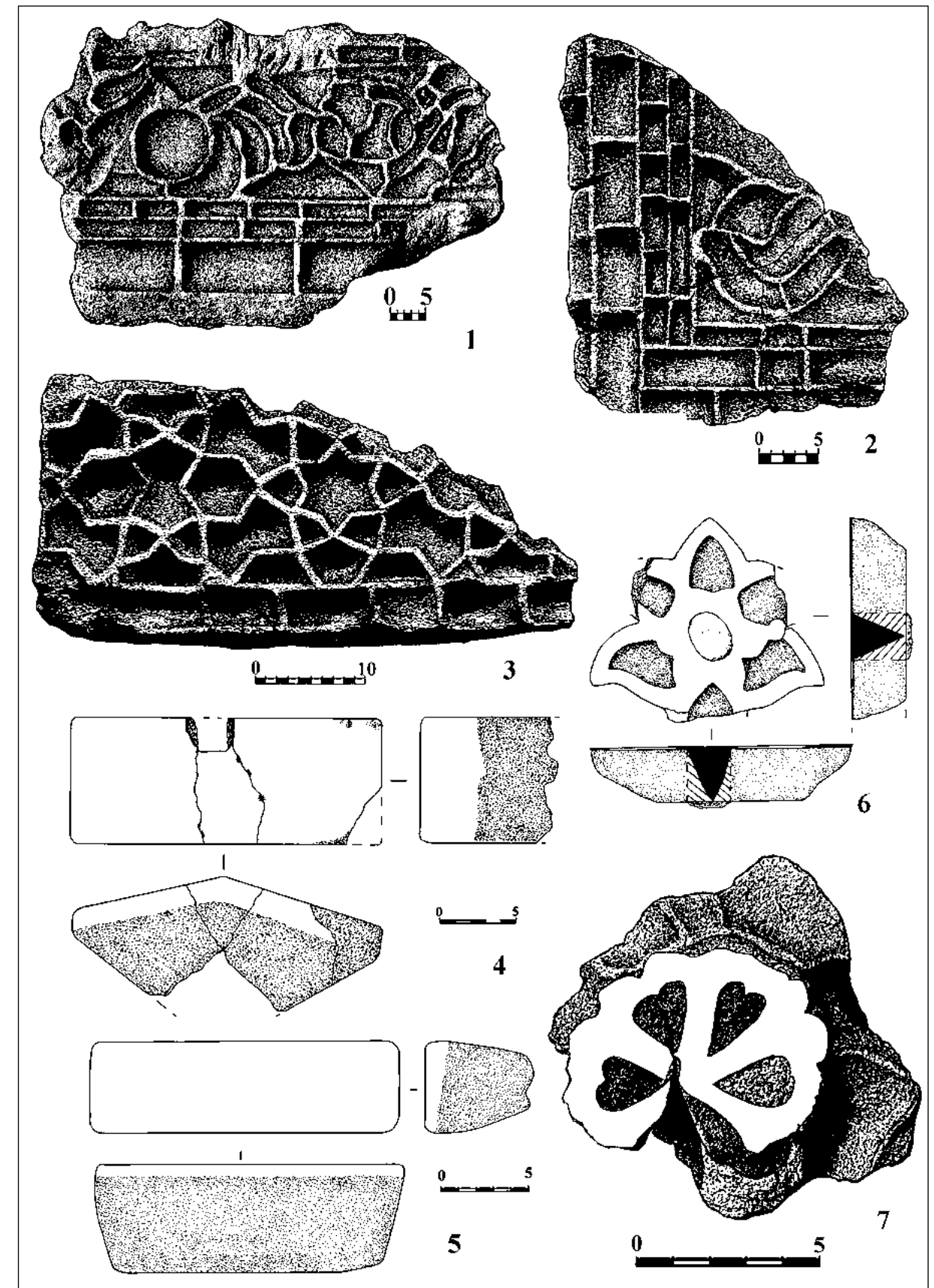

Рис. 1. Поселення «Мечеть-Могила»: 1–3 – типи ганчового узору; 4–5 – кашинна цегла; 6–7 – кашинні плитки.

шириною близько 0,3–0,45 м. Вірогідно, це залишки порталльної частини будівлі. Простінки являли собою окремі моноліти, потужністю до 0,6 м, з щільного біло-жовтого розчину глини і битої випаленої цегли. У розчині спостерігались фрагменти ганчового панно з геометричним і рослинним орнаментом, зі вставками мозаїчних кашинних кольорових плиток (Рис. 1, 1–3). Узор ганчових панно має прямі аналогії у Поволжі серед архітектурного декору мечетей Селітренного та Водянського городищ. На рівнях 0,25–0,75 м зафіксовано значну кількість кашинної профільної цегли, вкритої зовні бірюзовою глазур'ю (Рис. 1, 4–5). Частина з них, розташованих *in situ* по лінії захід – схід, утворювала подвійні лінії, що прикрашали нижню частину будівлі.

М.В. Єльников, О.В. Дровосєкова

АРХЕОЛОГІЧНІ РОБОТИ НА ТЕРИТОРІЇ ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНОГО МУЗЕЮ-ЗАПОВІДНИКА «САДИБА ПОПОВА» У м. ВАСИЛІВКА ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ

Впродовж 2013–2014 рр. на замовлення керівництва історико-архітектурного музею-заповідника «Садиба Попова», який розташований у м. Василівка Запорізької області, проводилися попередні археологічні дослідження (наукова експертиза). Палацовий ансамбль «Садиба Попова», що належав родині поміщиків Попових до більшовицького перевороту 1917 р., складався з флігелів, конюшні, церкви, оглядової вежі, а також центральної споруди – палацу. Будівництво комплексу велось впродовж 1884–1894 рр. Свого часу садиба була найбільшим маєтком на сході України. За радянських часів споруди комплексу використовувалися для різноманітних цілей (школа, комуна, шпиталь), проте руйнування зазнав саме палац. У 1943 р. гітлерівці частково підірвали споруду, а вже після війни його остаточно розібрали для господарських потреб. Саме на цій ділянці і були зосереджені дослідження.

У розчині виявлено кашинні плитки, вкриті зовні глазур'ю білого, синього, бірюзового, жовтого, зеленого і червоного кольорів. Частина плиток мала на зовнішній поверхні продряпані орнаменти у вигляді трилисника і квітки (Рис. 1, 6–7). У зруйнованому культурному шарі будівлі знайдені фрагменти гончарної кераміки, зокрема білоглиняної, а також окремі металеві речі: залізні цвяхи, листову бронзу.

Простінки, що примикали до північної стіни і поширювалися на північний схід, знаходилися на фундаменті з кам'яних прямокутних блоків ракушняку, розмірами 0,44–0,66 × 0,26–0,45 × 0,14–0,3 м. Відстань між блоками становить 0,21 м, частина розташовувалась впритул один до одного.

Відомо, що палац був двоповерховою багатокімнатною будівлею, розмірами 43 × 45 м, з п'ятьма вежами з боків. Сучасний стан палацу – це залишки завалів стін і фундаменту висотою 1,1–1,4 м. На поверхні фіксуються фрагменти вапнякових брил, які використовувалися як фундамент будівлі, та бита цегла.

На першому етапі попередні археологічні дослідження проводилися з південного боку палацу, де знаходився центральний вхід. Реперною точкою обрано місце примикання зовнішньої стіни до південно-західної вежі – єдине, що лишилося від колишньої споруди. Тут було закладено чотири шурфи, форма і розміри яких пристосовані до контурів фундаменту. У ході робіт з'ясовано, що фундамент являє собою масивну конструкцію шириною 1,0–1,1 м з шарів обробленого каміння (переважно пісковик) та якісної випаленої цегли. В якості скріплюючої речовини ви-

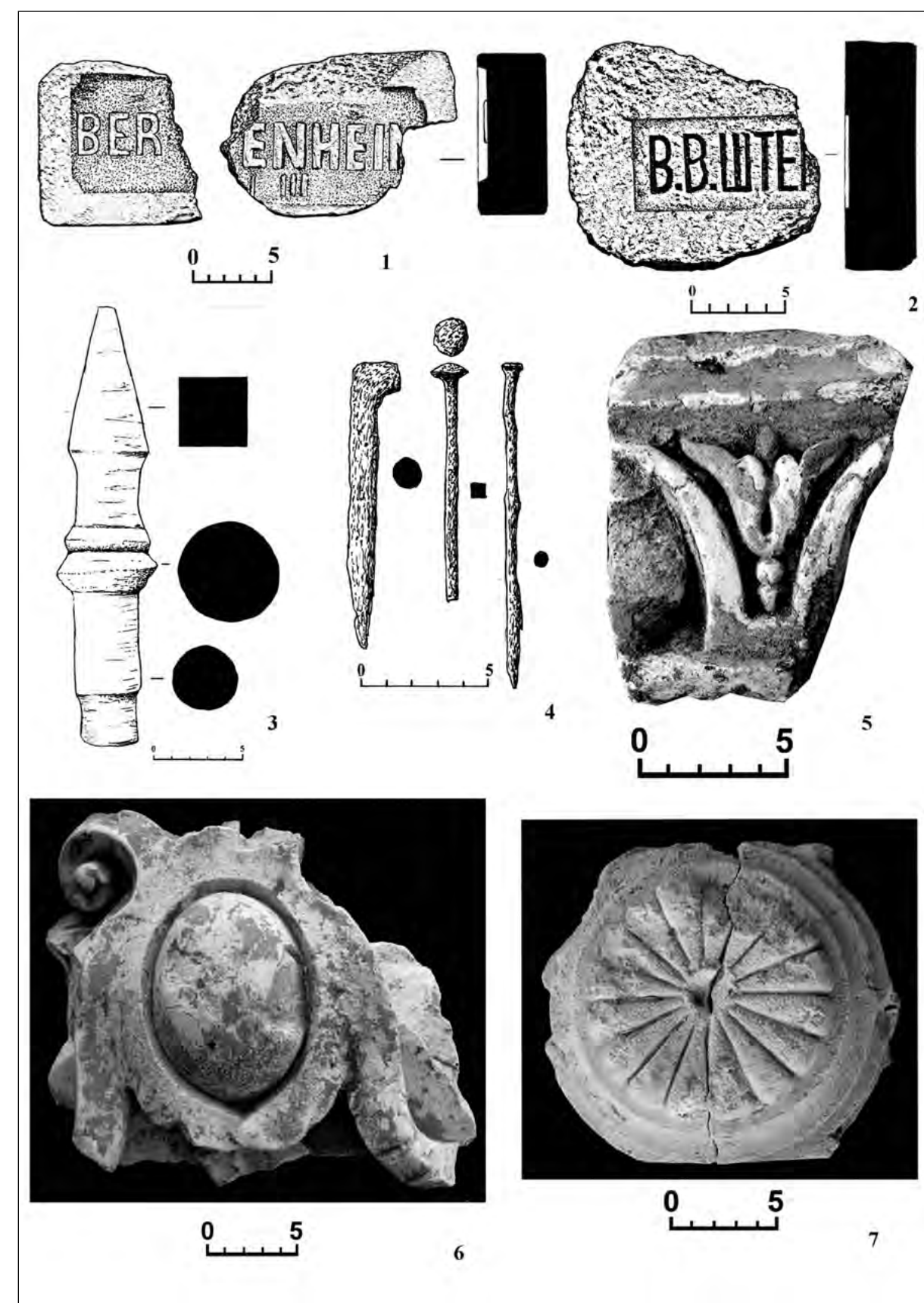

Рис. 1. Знахідки речей з палацу заповідника «Садиба Попова»: 1–2 – вогнетривка цегла з клеймами; 3–4 – вироби з чавуну і заліза; 5–7 – гіпсова штукатурка з оздобленням.

користовувався розчин на основі вапна. Виявлений матеріал представлений фрагментами гіпсової штукатурки рослинних та геометричних форм, мармурових сходин, мозаїчної підлоги з кольорового мармуру (білого, чорного, жовтого і червоного), вогнетривкої цегли з клеймами виробників «BERGENHEIM» (Бергенгейм) та «В.В. ШТЕРЦЕР» (Рис. 1, 1). Біла цегла належить до продукції «Заводу вогнетривких виробів барона Е.Е. Бергенгейма», що діяв у м. Харкові в останній чверті XIX – початку XX ст. Вогнетривка цегла з жовтої глини вироблялася на «Заводі вогнетривів і алебастру В.В. Штерцер і К^о» у м. Краматорськ із кінця XIX ст. (Рис. 1, 2). Також виявлені вироби з чавуну (частини огорожі) та заліза (ковані цяхи) (Рис. 1, 3–4).

На другому етапі шурфування були зосереджені у північно-західному секторі будівлі палацу. Тут закладено шість шурфів, розміри яких також мали залежність від особливостей фундаменту. Тут були виявлені залишки основних несучих стін підвальних приміщень (кімнат). Для їх зведення використані кам'яні блоки, які з зовнішнього та внутрішнього боків обкладалися цеглою. Внутрішні стіни були оштукатурені вапняковим розчином. В окремих випадках спостерігається кольорова фарба.

У східній частині шурфу № 1 виявлені залишки підвальної кімнати з нішею у південній стіні. Глибина шурфу дорівнює 3,1 м, у якому фіксується викладена цеглою підлога підвалу. Ширина підвальної кімнати – 2,25 м. Ніша розмірами 0,87 × 0,85 м, глибиною – 0,58 м, викла-

дена з цегли, розташована на рівні 0,95 м від підлоги. У східній бровці шурфу, яка є частиною східної стіни підвальної кімнати, на такому ж рівні від підлоги знаходиться наскрізний отвір розмірами 0,23 × 0,26 м, глибиною 0,58 м (вірогідно душник). Враховуючи куполоподібність стелі підвального приміщення, висота стін, ймовірно, складала 3,5 м.

Зважаючи на ступінь зруйнованості споруди палацу, на глибині підвальної кімнати у шурфах № 1 та № 3 у заповненні знайдені елементи чавунної огорожі, фрагменти ліпної гіпсової штукатурки, прикрашеної не тільки рослинним або геометричним оздобленням (Рис. 1, 6–7), а й орнаментом, виконаним кольоровою фарбою (червоною, жовтою, коричневою), у кількох випадках була виявлена позолота (Рис. 1, 5). Такого плану оздоблення могло бути використане у кімнатах першого або другого поверхів. Також була виявлена велика кількість цегли для печей, що може свідчити про наявність печі або каміну. Слід відмітити, що у родини Попових було власне виробництво цегли, що підтверджується наявністю цегли з рельєфною літерою «П».

Дослідження цього об'єкту зводилися в основному до вивчення архівних матеріалів. Оскільки частина будівель комплексу була зруйнована, внутрішнє та зовнішнє оздоблення знищені, постає питання про проведення спеціальних науково-дослідних робіт по обстеженню території заповідника «Садиба Попова» (археологічні розкопки) з метою подальшої музеєфікації та експонування.

В.А. Папанова, Г.М. Тоцев, А.А. Голик

НАУКОВО-РЯТУВАЛЬНІ РОЗКОПКИ ПОБЛИЗУ с. ДМИТРІВКА БЕРДЯНСЬКОГО РАЙОНУ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ

У серпні-вересні 2014 р. археологічна експедиція Бердянського державного педагогічного університету продовжила науково-рятувальні розкопки курганного

могильника поблизу с. Дмитрівка Бердянського району.

У цьому році досліджено три насипи, розташовані на захід від найбіль-

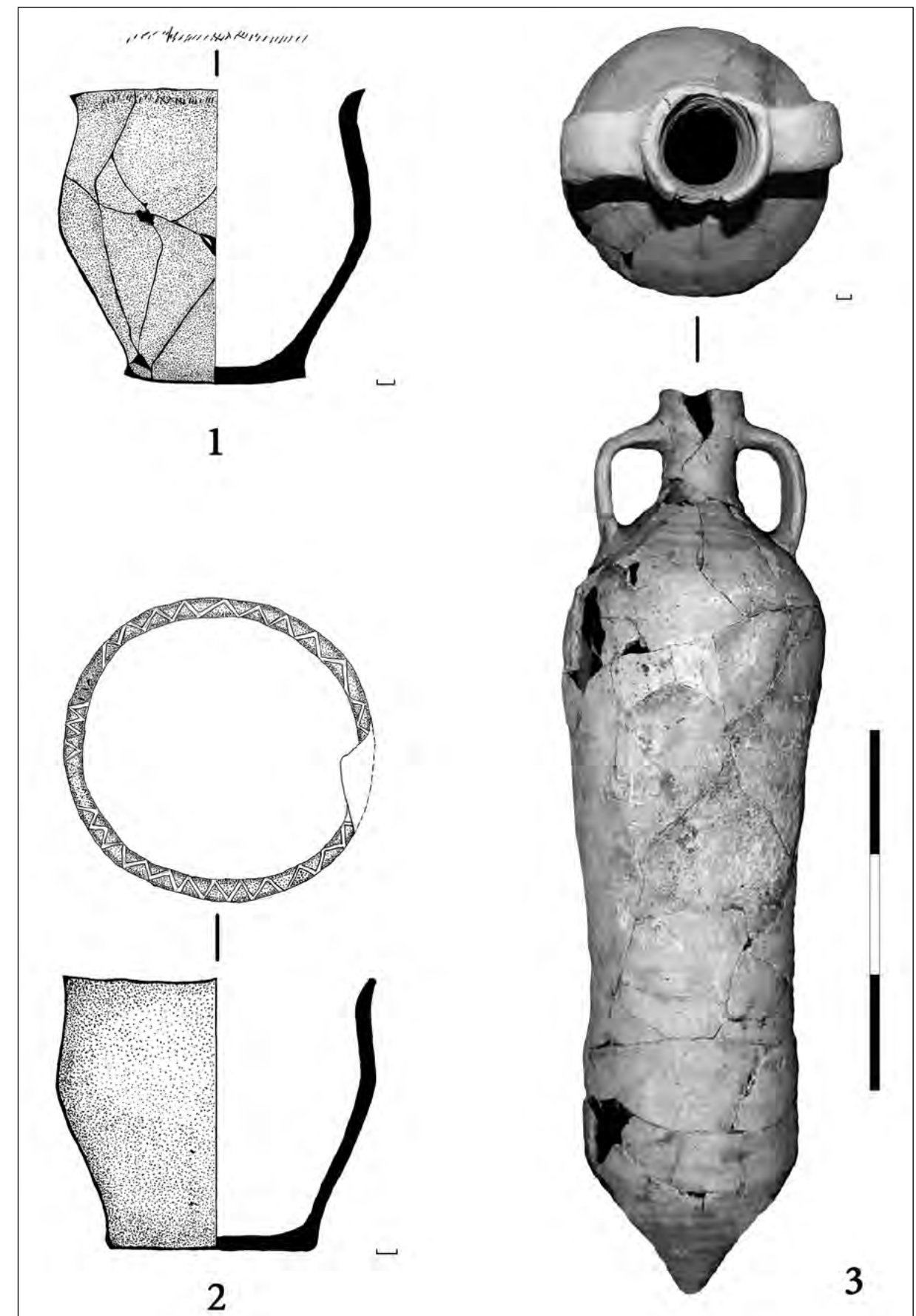

Рис. 1. Ліпний горщик ямної культури – п. 6 к. 5 (1); ліпний горщик зрубної культури – п. 1 к. 5 (2); херсонеська амфора VII ст. н.е. (3).

шого кургану. У них виявлено 11 поховань.

Найдавніший з них курган № 5, створений носіями ямної культури доби ранньої бронзи. Поховання № 6 (кістяк скорчений, на спині) супроводжувалося ліпним чорноглиняним плоскодонним горщиком (Рис. 1, 1). Пізніше у насип були впущені зрубне поховання № 1 (циста, ліпний горщик (Рис. 1, 2); доби бронзи №№ 2 і 3 (зруйновані); № 4 – пограбоване скіфське (яма прямокутної форми, знайдено фрагменти ойнохої (?) і кістки великої рогатої худоби зеленого кольору) та половецьке № 5. Найпізніше за часом поховання розташоване у центрі насипу та повністю зруйноване. Зберігся череп коня з вушками, поруч вістря списа, два стремена та сім людських зубів, які були викладені дугою.

У насипі кургану знайдені фрагменти зрубною та середньовічної кераміки. Заслужує на увагу знахідка херсонської амфори VII ст. н.е. (Рис. 1, 3).

Не виключено, що курган підсилався у скіфську добу, свідченням чого є прошарки камки (зостери).

Добою пізньої бронзи датується курган № 3. Основна могила (№ 2) пограбована, знайдені уламки ліпної банкоподібної посудини. До цього часу відноситься і впускне поховання № 4 (яма перекрита деревом). Поруч зі скорченим на лівому боці кістяком стояв ліпний горщик з орнаментом та дві мушлі перлівниці звичайної (*Unio Pictorum*) з отворами.

Пізніше у насип впущено половецьке поховання № 3. Тут знайдено два залізних наконечники, два маленьких бронзових гудзики, великий бронзовий бубонець, 11 намистин білого кольору, срібна (?) сережка та залізна вита гривна. Поховання № 1 у цьому кургані датується добою пізнього середньовіччя.

Насип № 4 споруджено у добу пізньої бронзи зрубними племенами. У перекритій кам'яними брилами ямі лежав кістяк на лівому боці, головою на ПС, супроводжувався ліпним горщиком.

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКА ОБЛАСТЬ

О. Ситник, Р. Коронецький

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАЛЕОЛІТУ ПОБЛИЗУ ЄЗУПОЛЯ НА ІВАНО-ФРАНКІВЩИНІ

Згідно планових завдань Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України Палеолітична експедиція під керівництвом О. Ситника у 2014 р. продовжила археологічно-геологічне вивчення пам'ятки Єзупіль I у Тисьменецькому районі Івано-Франківської області.

Пам'ятка Єзупіль I (сьогодні відомо уже 8 палеолітичних об'єктів в околицях селища) знаходиться приблизно в 10 км на південний схід від Галича, на правому березі Дністра (невеликий мис другої надзапальної тераси), за 1-2 км від північних околиць смт Єзупіль (колишній Жовтень) Тисьменецького району Івано-Франківської області. Зі східного боку мисоподібне утворення обрамлене неглибокою, але досить довгою стародавньою балкою. Окраїна мису прилягає безпосередньо до широкої (1,5 км) заплави Дністра.

Пам'ятку відкрив у 1990 р. А. Богущкий. У 1994–1996 рр. О. Ситник провів на місці знахідок невеликі розвідкові розкопки, що дало змогу зафіксувати чіткий непорушений культурний шар муст'є з індустрією левалуазького характеру (пізніше задокументований як шар III). У 1998 р. розпочалися ширші польові дослідження, переважно з метою уточнен-

ня геологічних позицій верхньоплейстоценових відкладів. Саме цього року був зафіксований новий культурний горизонт середнього палеоліту з матеріалами мікоксського характеру, названий шаром II. І лише у 1999 р. розпочалися стаціонарні археологічні розкопки пам'ятки на широкій площі, які дозволили з'ясувати стратиграфічні і планіграфічні аспекти палеолітичних горизонтів і найвищого неолітичного шару (культура лінійно-стрічкової кераміки). Розкопки велися у 2001, 2004–2009 рр. Розкопано понад 200 м² площі стоянки, на якій у кількох палеолітичних шарах виявлено понад 2 тисячі артефактів, переважно знарядь праці.

У 2014 р. досліджено невелику ділянку (площа 15 м²) на місці розкопу I, а також кілька нових об'єктів – Єзупіль VI, Єзупіль IX і X. На площі розкопу I Єзуполя I виявлені лише рештки культурних шарів муст'єрського часу II і III. Культурний шар III знаходиться у перехідному горизонті A_г горохівського викопного ґрунтового комплексу (прилуцького, мезинського). Поверх нього залягає виразний чорноземний пласт A_г горохова, який належить уже до раньовюрмських інтерстадіалів (амерсфорт, брьоруп – глибина 4,0-4,5 м). Горизонт A_г потуж-

Рис. 1. Єзупіль I. 2014. Західна стінка розкопу I. Сіруватий прошарок у нижній частині профілю – рівень культурного шару III.

ністю до 0,3 м сформований плямистими світло-коричневими до світло-сірих (пудра) супісками з великою кількістю залізисто-марганцевих новоутворень. Цей горизонт одні дослідники (в тому числі й А. Богуцький) відносять до стадії 5_Е, інші – до стадії 5_Д, яка маркує перехід до ранньовюрмського періоду. Клімат був досить м'яким і теплим, подібним до сучасного.

Планіграфічні особливості розкопаної ділянки свідчать, що була досліджена переважно периферійна частина поселення поблизу невеликого вогнища, де деякий час проживали люди, сезонно полюючи на великих стадних тварин (доказом останньої тези стала значна кількість гостроконечників і скребел). Шар III – це виразна типова муст'єро-левалуазька індустрія переважно пластинчастого типу.

Для цього шару маємо кілька датвань ТЛ, зроблених Ярославом Кусяком у Любліні (2003, 2007 рр.) – $112,0 \pm 11,2$

тис. р. тому, та Станіславом Федоровичем у Гданську – 108 ± 17 тис. р. тому. У розрізі Єзуполя VIII (Я. Кусяк, 2009) горизонт А_Е датується часом 111 ± 21 тис. р. тому.

Культурний шар II (приблизно 0,6–0,8 м вище шару III) виявлений на межі нижнього контакту верхньоплейстоценових лесів і горизонту А₁ горохівського педокомплексу. Останній мав вигляд темно-сірих з брунатним відтінком супісків, місцями плямистих, з великою кількістю залізисто-марганцевих новоутворень, псевдоміцелієм. Верхня частина горизонту частково деформована соліфлюкційними процесами, але не інтенсивно. Поселення муст'єрської людини з'явилося тут під час похолодання – короткотривалої холодної стадії поміж амерсфоортом та брьорупом. Клімат був ще досить суворим, помірно вологим, набагато холоднішим за сучасний. На придністровських просторах панував лісостеп з перевагою хвойних лісів. Ши-

роколистяні породи дерев ще не відігравали помітної ролі (як, зрештою, і теплолюбні елементи фауни). У зв'язку з тим, що шар інтенсивно «падав» у південний бік, глибини залягання відносно нульової лінії коливалися від 2,90 до 3,70 м. У цілому ж, шар залягав у прошарку суглинків інтенсивністю 20–40 см.

За термолюмінісцентними аналізами, виконаними у лабораторії Станіслава Федоровича у Гданську, отримано ТЛ-дати для нижнього горизонту верхньоплейстоценових лесів Єзуполя I (із відкладів західної стінки розкопу I), власне у яких залягають кам'яні матеріали культурного шару II – $86,2 \pm 9$ та $92,6 \pm 9,5$ тис. р. тому. Існує ще одна ТЛ-дата, зроблена в Любліні Ярославом Кусяком – 78 ± 11 тис. р. тому. Ці датування повністю вписуються в археологічний вік мікоксської індустрії шару II.

На площі нових пунктів Єзупіль VI, Єзупіль IX і X виявлені окремі крем'яні матеріали, що датовані часом середньо-

го палеоліту. Зокрема, для горизонту В горохівського ґрунку Єзуполя VIII-A визначена дата ТЛ, зроблена Кшиштофом Стадзіковським у Любліні – $125,10 \pm 18,24$ тис. р. тому.

Окрім того, впродовж польового сезону 2014 р. були відкриті дві нові середньопалеолітичні стоянки – Маріямпіль I (шар 4) і Маріямпіль V поблизу однойменного села Галицького району Івано-Франківської області. Культурні горизонти з рештками крем'яних артефактів зафіксовані на глибині 15,5 м (Мар. I) і 4,5 м (Мар. 5). Описана стратиграфія нашарувань, зроблені аналітичні дослідження та ТЛ- датування.

В експедиції приймали участь геологи: професори Андрій Богуцький та М. Ланчонт, доценти Р. Дмитрук та Андрій Яцишин, канд. геогр. наук Олена Томенюк та ін. Вони описали розрізи, відібрали десятки зразків ґрунту на різні природничі аналізи та на датування ТЛ.

С.А. Балакін, О.В. Зажигалов

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ

Археологічне вивчення території Києво-Печерської лаври (КПЛ) у 2014 р. мало багатовекторний характер. Крім звичних для Заповідника робіт охоронно-рятувального спрямування (всього 6 окремих пунктів) також було виконано значний обсяг розвідкових розкопок на ділянці Митрополичого саду КПЛ та проведено комплексні архітектурно-археологічні дослідження у приміщеннях східної секції корпусу № 4.

Роботи у Митрополичому саду (Рис. 1) здійснювалися у липні 2014 р. і були зорієнтовані на вирішення двох самостійних проблем, перша з яких полягала у з'ясуванні технічного стану фундаментів аварійної ділянки південного фасаду Мазепинських мурів КПЛ, а друга зводилася до пошуків решток монастирських мурів другої половини XII ст., відкритих у 1951 р. саме на території Митрополичого саду. У першому випадку за лінією внутрішнього обрізу стіни було закладено 3 шурфи, загальною площею 11 м². У шурфах зафіксовано конструктивні параметри та технічний стан бутових підмурків споруди, а також зібрано перевідкладені керамічні матеріали давньоруського та післямонгольського часу. У другому випадку – 4 траншеї розмірами 1,5 × 4,0 м, розміщені у західній частині саду. У двох з них вдалося

простежити північну ділянку розкопу В. Богусевича 1951 р. зі слідами (уламки плінфи та цем'янкового розчину) перших лаврських мурів. Всього у 2012 р. у Митрополичому саду було розкрито 32 м². Отримані результати є важливою передумовою планування майбутніх пошукових робіт слабо дослідженої і до того ж єдиної на сьогодні немусеєфікованої давньоруської мурованої пам'ятки КПЛ.

Дослідження у східній секції корпусу № 4 являли собою продовження робіт 2012–2013 років. Звітного року тут на глибину 0,3–0,4 м було виконано повну розчистку від будівельного сміття одного з приміщень секції (44 м²) та закладено 3 шурфи, загальною площею 5,6 м². У всіх шурфах під бутовими фундаментами сучасної споруди корпусу (кінець XVII ст.) було виявлено потужні (до 1,2 м) фундаментні стрічки доволі специфічної структури. Йдеться про ретельно виконану бутову кладку, поставлену на суцільну основу з блоків пісковика 0,3–0,4 м завтовшки. Така конструкція не є типовою для лаврських пам'яток цього часу. Схоже на те, що у даному разі ми маємо справу з рештками однієї з будівель, зображених на першому мальованому плані Києва А. Кальнофойського 1638 р. з північно-західного боку Успен-

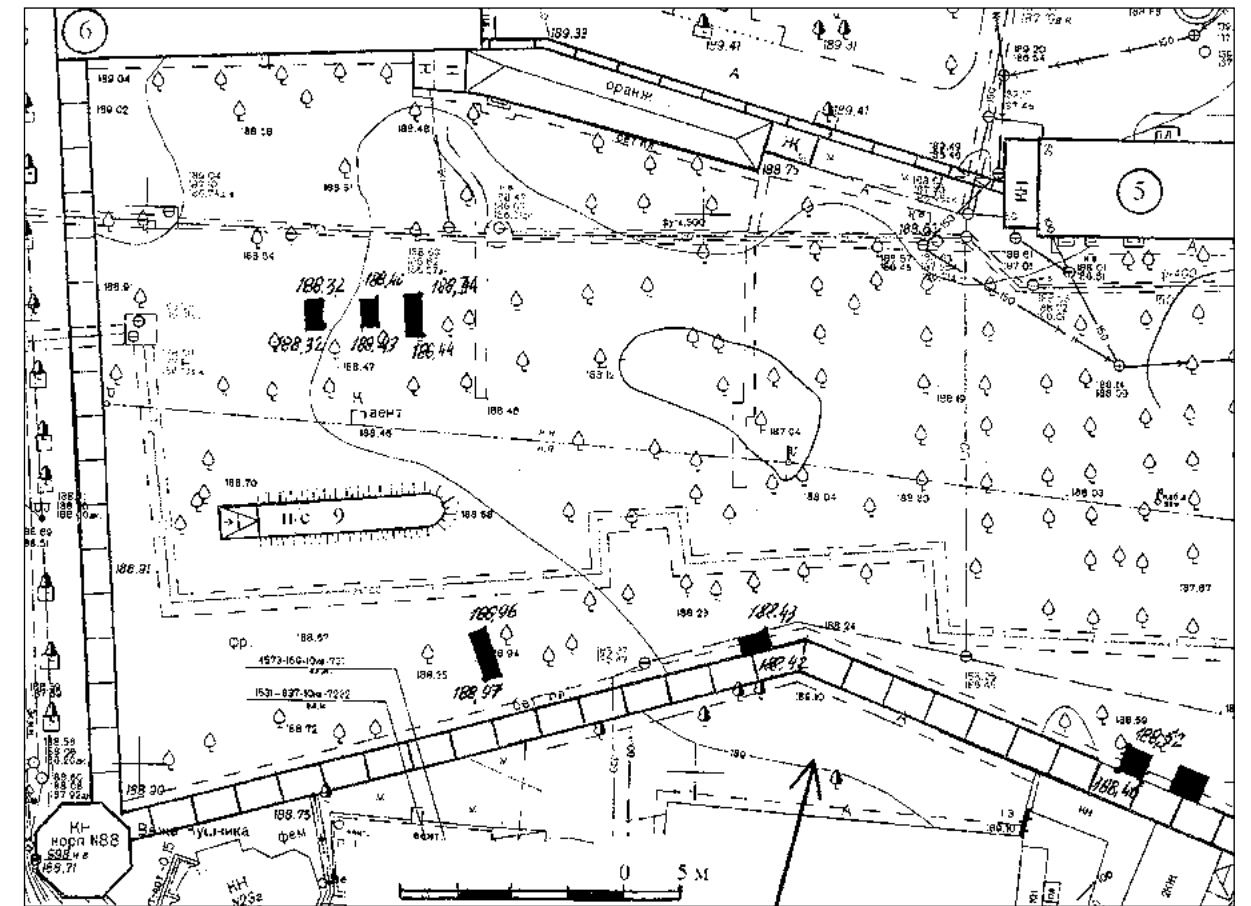

Рис. 1. Схема розташування шурфів та траншей 2014 р. у Митрополичому саду КПЛ.

ського собору. Не виключено, що виявлений архітектурний об'єкт є однією з перших мурованих споруд Лаври після-монгольського часу.

Ще одним цікавим відкриттям досліджень, про які йдеться, є кам'яна вимостка, розчищена у площині приміщення (Рис. 2). Вимостку виконано з цегли різного розміру та якості з участю уламків плінфи, шиферних плит та блоків пісковика. Центральна частина вимостки відокремлена від інших ділянок дерев'яними плахами і відрізняється від них як за візерунком цегляної кладки, так і за характером будівельних матеріалів. Візуально помітно, що зазначений об'єкт є неоднорідним як у планіграфічному, так і у стратиграфічному відношенні. Привертає увагу просторова неузгодженість кладки вимостки з розпланувальною структурою сучасного корпусу, а також той факт, що цю вимостку на північній її ділянці перерізано потужними фундаментами першої половини XVII ст.

Археологічні матеріали вимостки нечисельні. В основному, це уламки типових зразків пічної кахлі та побутової кераміки XVII–XVIII ст. Разом із тим у контексті вимостки знайдено три дрібні монети 2–3 чверті XVII ст. – драйпелькер 1624 р. Георга Вільгельма пруського карбування, ризький солід Крістіни Августи 1633–1654 рр. та польський солід (боратинка) 1659–1668 рр.

Окремо варто згадати про присутність у складі вимостки фрагментованого вапнякового надгробку без напису зі специфічним різьбленим орнаментом. Аналогічні вироби відомі з території Московської держави, де вони датуються у межах XVI ст. На території КПЛ таких знахідок досі не було. Можна припустити, що цей надгробок свого часу належав одному з поховань Успенського цвинтаря і втратив свої первинне призначення під час якогось з чергових ремонтів храму.

У північно-східній частині вимостки поверх її кладки розташовувалася під-

Рис. 2. Цегляна вимостка у східному крилі корпусу № 4.

квадратна у плані, двоярусна конструкція, виконана на глиняному розчині різноякісними будівельними матеріалами (цегла, підлогова керамічна плитка тощо). На відміну від вимостки, орієнтація цієї споруди відповідає плану сучасної східної секції корпусу, що засвідчує, принаймні, їх одночасність. Щодо функціонального призначення цього об'єкту, то тут поки що домінує така версія – основа тимчасового вівтаря, який міг використовуватися під час ремонту Успенського собору після нищівної пожежі 1718 р.

Отже, в результаті проведених робіт у площині корпусу № 4 вдалося виявити три різночасові архітектурні об'єкти, найранішим та найцікавішим з яких є, безумовно, згадана вище вимостка. Хронологічна позиція та функціональний статус цієї пам'ятки на разі остаточно ще не з'ясовані, адже розв'язання цих питань потребує додаткових досліджень, у т.ч. і польових. Але й без цього вже зараз цілком очевидно, що нагальною потребою у даному разі є вирішення проблеми щодо збереження та музеєфікації нововиявленої архітектурно-археологічної пам'ятки.

Г.Ю. Івакін, Т.А. Бобровський, В.К. Козюба

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ХРАМУ XI ст. У САДИБІ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ

У 2014 р. було продовжено вивчення фундаментів південної прибудови до храму XI ст., розпочате 2013 р. Сам храм був розкопаний Д.В. Мілеєвим у 1910 р. на території колишнього митрополичого саду Софії Київської (Рис. 1).

На місці прибудови було закладено розкоп площею 72 м², орієнтований кутами за сторонами світу (Рис. 2). Куль-

турний шар у межах розкопу відрізнявся складною структурою і мав потужність від 1,0 м у західній частині до 1,5 м у східній, при цьому заповнення окремих об'єктів сягали глибини 2–2,5 м від сучасної поверхні.

Прибудова має прямокутну форму розміром 11,1×3,9 м і складається з двох приміщень-камер – східного, майже

квадратного, і західного, яке прилягало до південного входу до храму. Ширина фундаментів споруди – 1,1 м (західна стіна), 1,2 м (південна) та 1,4 м (східна), потужність фундаментів становить 0,5–0,6 м.

У підшві фундаменту зафіксовано пустотілі гнізда від подовжніх брусів субструкції та в одному місці – залізний костиль для їх скріплення. Низ фундаменту утворений шаром сколів пірофіліту, утрамбованих з перемішаним суглинком, а вище залитих цем'янковим розчином, верх – кладкою з каменів (сірий пісковик, менше – граніт, червоний кварцит та пірофілітовий сланець) на такому ж розчині. Поверх підмурків зафіксовано вирівнюючі ряди плінфи, що утворюють цоколь стіни. Місцями уздовж верхньої частини фундаментів на поверхні розчину простежено відбитки дощок опалубки, яку було використано при спорудженні підмурків.

Найкраще кладка фундаменту збереглася біля південно-західного кута прибудови і, частково, у південно-східному куті, найгірше – у середній частині зовнішньої стіни прибудови (на місці ймовірного входу) та у місці прилягання східної стіни прибудови до південно-

східного кута самого храму. Крім цього, фундамент було частково пошкоджено коробом теплотраси кінця XX ст., господарськими ямами та траншеями XIX–XX ст., могилями ямами поховань пізньосередньовічного часу.

До інтер'єру церкви та прибудови відносяться численні уламки тиньку (один – з написом-графіті, інший – із малюнком-хрестом), фрагменти фресок, керамічні плитки підлоги, серед яких вирізняються мініатюрні плитки квадратної, трикутної та стрілоподібної форми. За попередніми даними, прибудова датується рубежем XI–XII ст.

Всередині прибудови та навколо неї виявлено близько 40 поховань, які відносяться як до давньоруського часу, так і до XVII – початку XVIII ст., оскільки частина поховань перекривала фундаменти. Серед найдавніших поховань кілька було здійснено у другій половині XI ст. вже біля існуючого храму, і вони згодом були перекриті фундаментом прибудови або потрапили всередину неї.

Серед цих поховань одне вирізняється великими розмірами (2,5×1,5 м) могилою ями та її глибиною від давньої поверхні – понад 1,5 м (Рис. 2, 1). У ньому зафіксовано певні ознаки вико-

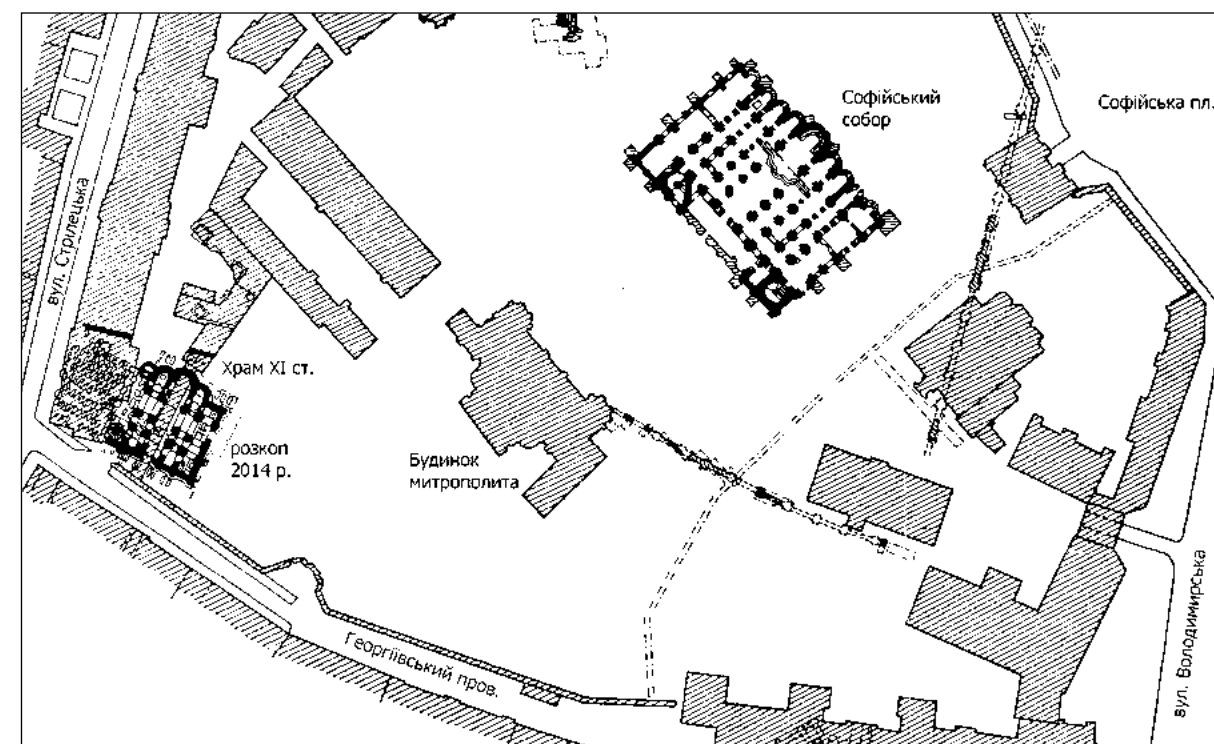

Рис. 1. Схема розташування розкопу 2014 р. у садибі Софії Київської.

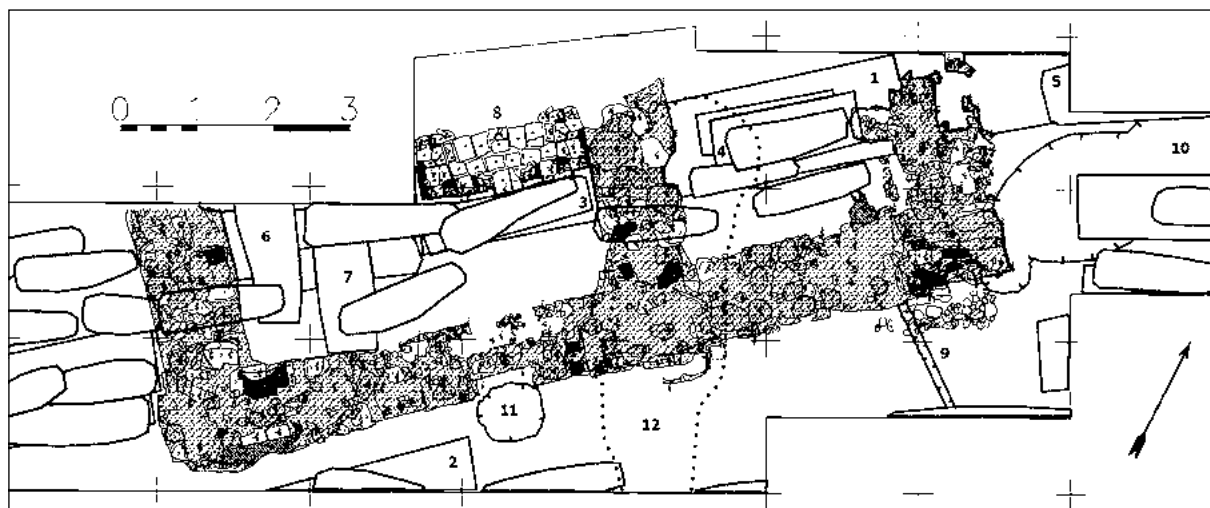

Рис. 2. План розкопу 2014 р. у садибі Софії Київської з нанесеними фундаментами прибудови XI–XII ст. (за результатами архітектурно-археологічних обмірів Д. Йолішина) та іншими археологічними об'єктами (1–7 – поховання, 8 – цегляна гробниця, 9, 10 – об'єкти першої половини XI ст., 11 – яма із загиблєм у 1941 р., 12 – підземний хід).

ристання дерев'яного саркофагу (зрубу?) шириною та висотою близько 0,8 м, з імовірними дощатими дном і віком, закріпленими довгими (понад 20 см) залізними цвяхами. При цьому, поховання було здійснене за християнським звичаєм.

Переважна більшість поховань XII–XIII ст. також містила плінфу або плитки підлоги, розташовані під головою та в ногах кістяків. У п'яти похованнях знайдено розвали скляних кубків середини – другої половини XII ст., що розташовувались у ногах покійних (3 екз.) або в засипці могильної ями (2 екз.) (Рис. 2, 2–6). У західній частині прибудови було виявлено 2 поховання, які орієнтовано перпендикулярно до довгої осі споруди та самого храму, тобто, головою на північний захід (Рис. 2, 6, 7). Одне з поховань під підлогою прибудови (в її центральній частині, поруч зі стіною храму) було виконане у саркофазі, складеному з плінфи другої половини XII ст. (цей саркофаг було досліджено у 1910 р. Д.В. Мілеєвим) (Рис. 2, 8). Щільність поховань давньоруського часу всередині прибудови зумовила розташування поховань двома ярусами, що зафіксовано у кількох випадках.

У розкопі в районі східної частини прибудови з її зовнішнього боку виявлено об'єкти забудови цієї частини міс-

та першої половини XI ст., які виникли ще до спорудження храму. Серед них – канавка огорожі та заглиблена господарська споруда (льох?) (Рис. 2, 9, 10). В останній знайдено розвал горщика, уламок глиняної миски, 2 пірофілітових пряслиця, залізний ніжик, бронзовий ключ від навісного замка (типу А за Б. Колчиним). Згодом у западину об'єкта викидалось побутове сміття (попіл, шматки печини, кістки тварин, уламки кераміки). Перед спорудженням храму цю територію було знівельовано. Згадані об'єкти також було перекрито фундаментом прибудови.

Крім того, у площі розкопу в господарській ямі XIX – початку XX ст. було знайдено скинутий головою вниз скелет людини з ознаками насильницької смерті (Рис. 2, 11). При ньому збереглися елементи одягу, зв'язка залізних ключів та кілька особистих речей. Цей чоловік, за знахідкою гаманця з монетами 1940 р., ймовірно загинув під час оборони Києва або на самому початку німецької окупації.

Наприкінці досліджень під фундаментами давньоруської прибудови було виявлено напівзасипану підземну споруду, викопану у материковому лесі на глибині близько 3,5 м від сучасної поверхні (Рис. 2, 12). Споруда має характер печерної галереї, орієнтованої з пів-

нічного заходу на південний схід і простеженої у довжину на відстань близько 6,5 м. Її продовження у південному напрямку переривається потужним завалом. За попередніми даними, зазначене підземелля, скоріше за все, є залишками

господарського льоху пізньосередньовічного часу.

У 2015 р. планується продовжити археологічне вивчення цієї ділянки території садиби Національного заповідника «Софія Київська».

А.О. Козловський, М.М. Ієвлев, В.О. Крижановський

ДОСЛІДЖЕННЯ ПО вул. МИХАЙЛІВСЬКІЙ, 10 У м. КИЄВІ

З 4 по 29 липня 2014 р. Старокиївською експедицією Інституту археології НАН України були розпочаті науково-рятивні археологічні дослідження земельної ділянки під будівництво адміністративного будинку по вул. Михайлівській, 10 у Шевченківському районі м. Києва. Загальна площа ділянки, виділеної під археологічні розкопки становить 1146 м², з якої у цьому році було досліджено лише 60 м², що складає 5,2% від загальної території. Загалом було закладено три шурфи та дві траншеї.

Роботи були розпочаті з зачистки та дослідження трьох шурфів, закладених будівельниками у різних частинах майбутнього розкопу по лінії з заходу на схід для подальшого свайного буріння. Розміри досліджених шурфів: 1) 4,2×3,8 м, глибина – 3,7 м; 2) 4,8×3 м, глибина – 2,98 м; 3) 4×3,2 м, глибина – 2,9 м від рівня сучасної денної поверхні. У результаті було з'ясовано потужність культурних шарів та визначено їхню хронологію. Судячи зі стратиграфічних розрізів стінок даних шурфів виявилось, що верхній шар товщиною від 0,5 до 0,9 м складався зі шматків зруйнованого асфальту, уламків цегли і бетону, будівельного та побутового сміття другої половини XX – початку XXI ст. тощо, під яким з глибини від 0,9 до 1,2 м йшов культурний шар початку – середини XX ст. потужністю від 0,6 до 0,95 м; нижче залягав культурний шар другої половини – кінця XIX ст., під яким із глибини 3,1–3,3 м починався давньоруський культурний шар XI–

XII ст., потужність якого складала від 0,08 до 0,15 м.

Під час дослідження траншеї 1, розташованої в південно-східній частині ділянки розкопу з'ясувалося, що під верхнім шаром побутового сміття початку XX ст., товщина залягання якого складала від 0,5 до 0,9 м залягав шар сірого гумусованого ґрунту товщиною 0,45 м, під яким починався материковий ґрунт жовтого кольору; давньоруського культурного шару не зафіксовано. Розміри траншеї 1: 2,8×1,6 м, глибина від сучасної денної поверхні – 4,2 м. У потужному сміттевому шарі який, скоріш за все, впродовж кількох десятиліть насипався мешканцями навколишніх будинків окрім органічних залишків виявлено значну кількість фарфорових та порцелянових фрагментів тарілок, різноманітних столових посудин, битих скляних пляшок, штофів та ін.

Під час дослідження траншеї 2, розміри якої складали: 4,2×2 м, глибина від рівня сучасної денної поверхні – 4,1 м, розташованої у північно-східній частині ділянки розкопу, було виявлено культурний шар, у якому знайдено значну кількість фрагментів керамічних, фарфорових, порцелянових, скляних і залізних виробів та побутового сміття початку XX ст., а також 10 копійок 1937 р. Судячи зі щільного заповнення дана траншея сіла на сміттеву яму, яка призначалася для мешканців навколишніх будинків і використовувалася досить тривалий час. Судячи зі стратиграфічних розрізів стінок, сміттевий шар за-

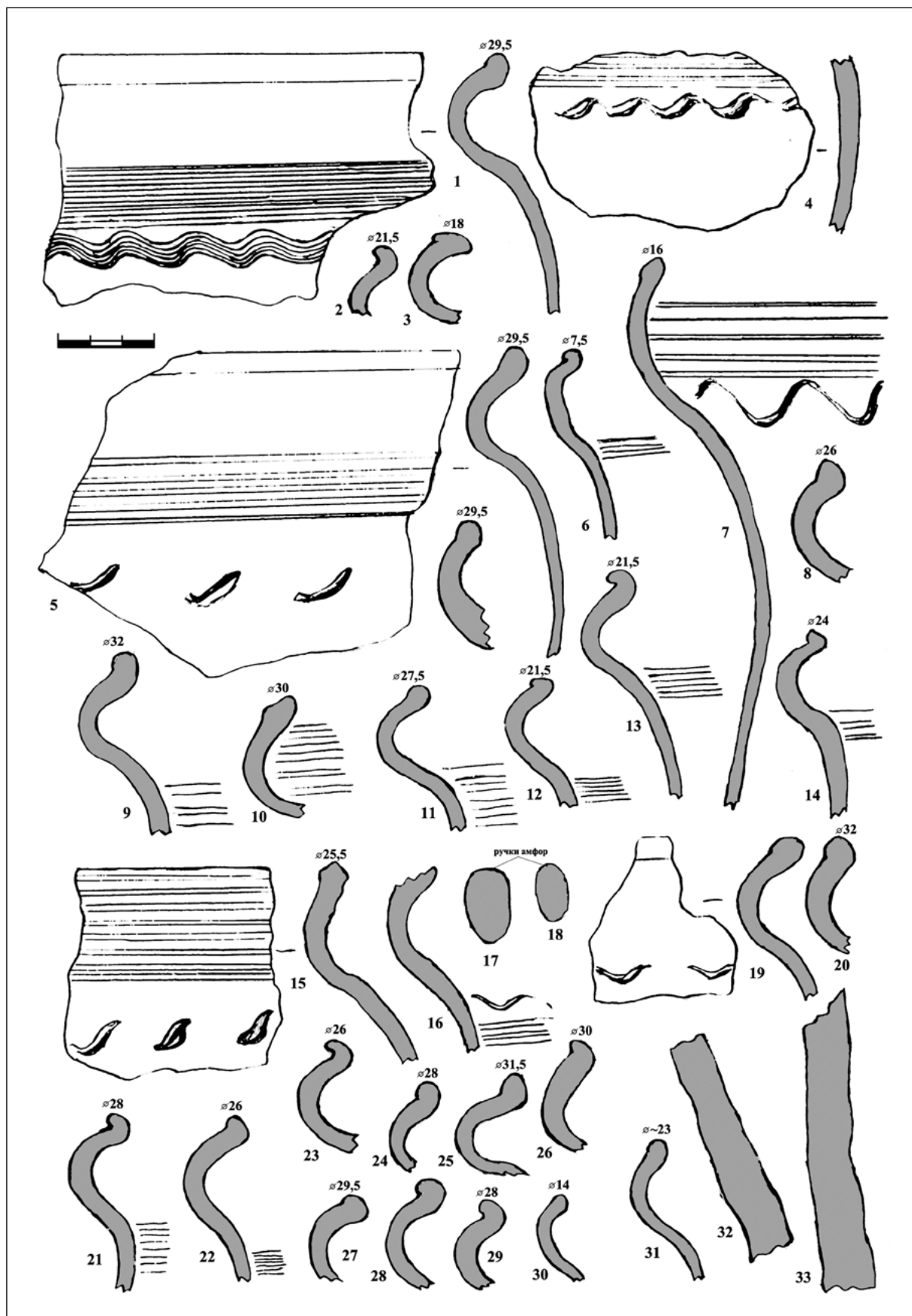

Рис. 1. Кераміка із заповнення об'єкта 1.

лягав майже на всю глибину траншеї 2, плавно понижаючись зі сходу на захід і концентрувався в її західній частині, заглиблюючись у материковий ґрунт на 0,25 м; у східній же частині траншеї під шаром сміття йшов метровий шар сірого гумусованого ґрунту без жодних артефактів, під яким з глибини 3,7 м починався культурний шар товщиною лише 0,1 м, зафіксований у східній та південній стінках траншеї 2. При ретельному дослідженні дна траншеї було виявлено частину давньоруської споруди господарського призначення (?) – об'єкт 1.

Об'єкт 1 зафіксовано на всій площі дна траншеї 2, що виходив за її межі у всіх напрямках і заглиблювався у материковий ґрунт на глибину від 0,16 до 0,37 м. Заповнення об'єкта 1 складалося зі щільного шару кераміки кінця XI–XII ст., 142 фрагменти стінок із врізним лінійним, хвилястим та пальцевим орнаментами, 158 фрагментів звичайних стінок керамічних посудин, 9 фрагментів донець горщиків, кілька стінок давньоруських амфор; кілька

шматків цем'янка розчину, на одному з яких з обох боків чітко прослідковувалися відбитки плінфи; кілька шматків печини та 4 фрагменти пірофіліту (Рис. 1).

Під час дослідження дна об'єкта 1, у центрі його розкритої частини було знайдено яму округлої форми, можливо стовпову, діаметром 0,3 м, заглиблену в материк на 0,2 м. Також, у північно-східному куті знайдено ще одну невеличку ямку овальної форми, витягнутої з південного заходу на північний схід. Її розміри становили 0,3×0,15 м, глибина – 0,18 м від рівня підлоги. У центральній частині прилягаючи до південної стінки траншеї було виявлено залишки вогнища округлої форми, що складалося з шару печини товщиною 0,07 м, попелу та вуглинок; кераміки при виборці вогнища не знайдено.

Отже, враховуючи розташування стовпової ями відносно вогнища можна припустити, що вона залишилася від центрального стовпа (?), а зважаючи на щільне заповнення, даний об'єкт слід вважати частиною давньоруської будівлі господарчого призначення.

А.О. Козловський, М.М. Ієвлев, В.О. Крижановський

ДОСЛІДЖЕННЯ ПО пров. ДЕСЯТИННОМУ В м. КИЄВІ

У 2011 і 2014 рр. по провулку Десятинному в Шевченківському районі м. Києва протягались траншеї для прокладання водогону (траншея 1) та для ліній електромереж (траншея 2). Обидві траншеї проходили проїжджою частиною і, частково, пішохідною частиною провулку. Траншеї перерізали площу так званого «Західного палацу» (Рис. 1, І).

Траншея 1 проходила з південно-східного боку провулку і мала площу близько 20 м², глибиною до 4 м. У заповненні траншеї 1 у значній кількості було виявлено фрагменти керамічних, скляних та залізних виробів середини-кінця XIX – початку XX ст. Судячи з характеру

заповнення та глибини залягання знахідок, скоріш за все, траншея 1 врізалася у глибокий підвал одного з будинків, що стояв на цьому місці у XIX – на початку XX ст. (Рис. 1, І)

Траншея 2 знаходилася з північного боку проїжджої частини Десятинного провулку. Вона простягалася з заходу на схід і мала довжину 22,8 м, глибину від 1 до 1,2 м, завертаючи потім під прямим кутом на північ, не доходячи до західного кута будинку № 2/4 по пров. Десятинному. Цей відрізок траншеї мав довжину 15 м, глибину від 0,6 до 1,05 м і проходив паралельно західній стіні будинку № 2/4. У його заповненні було ви-

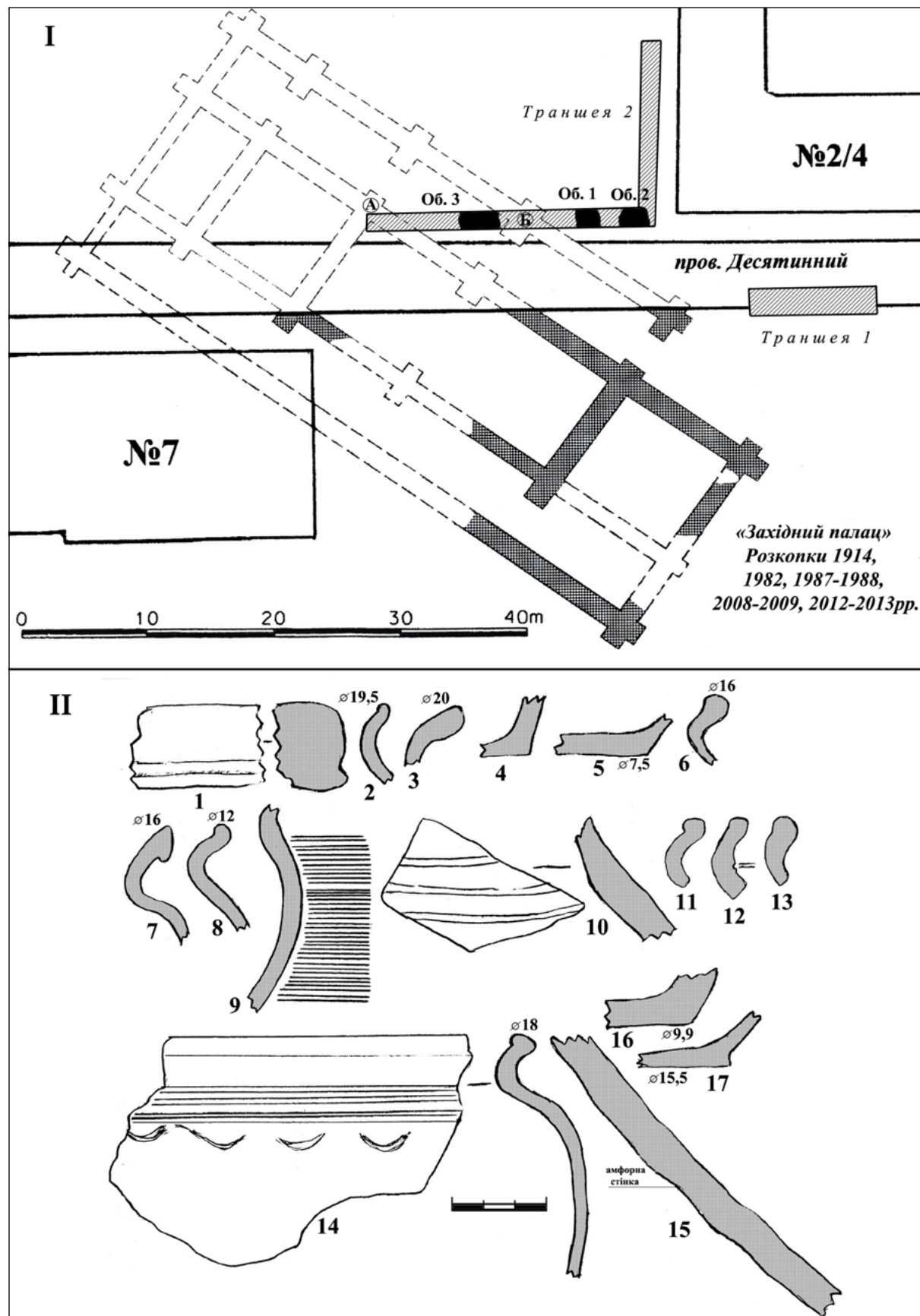

Рис. 1. I – Загальний план ділянки розкопу. II – Знахідки з траншеї 2: 1–3 – Кераміка із заповнення культурного шару; 4–6 – кераміка із заповнення рову «Б»; 7–10 – кераміка із заповнення об'єкту 1; 11–17 – кераміка із заповнення об'єкта 2.

явлено лише будівельне сміття у вигляді битої цегли та шматків бетону, оскільки він пролягає майже впритул до фундаменту сучасного будинку (Рис. 1, I).

Під час дослідження відрізка траншеї 2, який проходить вздовж Десятинного провулку, було виявлено та розкопано плями заповнення від фрагментів двох давньоруських та одного пізнього об'єктів (Рис. 1, I). У перевідкладеному культурному шарі, зруйнованому пізніми перекопами, траплялася невелика кількість кераміки XI – початку XII ст. серед якої кілька вінець горщиків, кілька фрагментів стінок глиняних посудин; 2 фрагменти плінфи сірого та світло-коричневого кольору товщиною 2 та 3,5 см; 24 дрібні шматки пірофіліту, деякі зі слідами цем'янки; фрагменти кварциту, бутове каміння та шматки вапнякового розчину (Рис. 1, II:1–3).

Також траншея перерізає 2 фундаментні рови від повздовжньої стіни палацу (Рис. 1, I «А») та повздовжньої стіни східної галереї «Західного палацу» (Рис. 1, I «Б»). Один з фрагментів, розташований біля західної стінки траншеї і був частково знищений пізнім перекопом. Вціліла частина цього фрагменту була щільно заповнена цем'янковим розчином (Рис. 1, I «А»).

Інший фрагмент перерізаного фундаментного рову «Західного палацу» знаходився майже посередині траншеї 2. Розміри фрагменту рову складали – ширина відкритої частини: у південній стінці – 1 м, у північній стінці – 0,55 м; довжина відкритої частини – 0,75 м; глибина – 1,1 м від рівня сучасної денної поверхні до материка, рів заглиблено у материковий ґрунт на 0,15–0,2 м (Рис. 1, I «Б»). На дні рову прослідковується шар щільного затьоку, товщиною від 3 до 5 см, під яким чітко помітні три повздовжні ряди ямок від кілків округлої та квадратної форми. У заповненні рову знайдено 3 фрагменти оброблених кварцитових брил, 10 шматків цем'янового розчину, 6 фрагментів плінфи сірого та світло-коричневого кольору товщиною

від 1,5 до 2 см, 1 фрагмент цегли-литовки товщиною 7,5 см. На дні рову виявлено фрагменти 1 вінця та 2 донець горщиків XI ст., 3 великі шматки цем'янового розчину, 7 шматків пірофіліту, 5 фрагментів плінфи світло-сірого і сірого кольорів товщиною від 2 до 2,5 см; 2 оброблених камені; кістки тварин та залізний цвях (Рис. 1, II:4–6).

Об'єкт 1 розташовувався у центральній частині траншеї 2 (Рис. 1, I) і мав ширину 0,6 м, довжину зафіксувати не вдалося. У заповненні об'єкта було виявлено 2 фрагменти вінець горщиків XI ст., кілька фрагментів керамічних стінок, 1 амфорну стінку, 4 фрагменти плінфи сірого і коричневого кольорів, товщиною від 2 до 2,5 см; 10 шматків пірофіліту, 4 шматки кварциту зі слідами цем'янового розчину; кістки тварин та кілька великих шматків цем'янового розчину (Рис. 1, II:7–10).

Об'єкт 2 розташовувався у східній частині траншеї 2 (Рис. 1, I) і мав ширину 1,7 м, довжину зафіксувати не вдалося. У заповненні об'єкта було виявлено 3 фрагменти давньоруських вінець горщиків, 15 фрагментів стінок горщиків, 1 стінку амфори, фрагмент пічної кахлі з тисненим рослинним орнаментом; 14 фрагментів плінфи сірого, світло-коричневого, коричневого, рудого, жовтого та червоного кольорів товщиною від 2 до 4 см; 10 фрагментів пірофіліту, 1 фрагмент обробленого пірофіліту з отвором, масивну пірофілітову брилу округлої форми діаметром 47 см, оброблену з одного боку, в розрізі вона мала форму півкола, висота по центру – 10 см; кілька фрагментів цем'янового розчину, 1 фрагмент кам'яного жорна, кілька кісток тварин тощо (Рис. 1, II:11–17).

Об'єкт 3 розташовувався у західній частині траншеї 2 (Рис. 1, I) і мав ширину 3,3 м, довжину зафіксувати не вдалося. У заповненні об'єкта знайдено невелику кількість кераміки кінця XVIII–XIX ст. Можливо, даний об'єкт – частина підвалу (?) житлової будівлі.

РОЗВІДКИ НА ТЕРИТОРІЇ КИЄВА

У 2014 р. було продовжено обстеження території Великого Києва (у межах, підпорядкованих міськраді), розпочате 2011 р. Розвідки цього року здійснювались переважно в лівобережній частині міста. Було оглянуто 19 археологічних пам'яток, 18 з яких виявлено вперше (Рис. 1).

У районі житлового масиву Троєщини було обстежено 8 пам'яток.

1. *Поселення XVIII ст. на березі оз. Алмазного.* Пам'ятка розташована у лісі на піщаній боровій терасі корінного лівого берега Дніпра, на висоті 6 м над дзеркалом озера. Під час шурфування виявлено культурний шар товщиною 0,3–0,5 м зі слідами пожежі. Знайдено півсотню уламків гончарного посуду (деякі – з опискою) та кахлів, вироби із заліза, фрагменти цегли, кістки тварин. Орієнтовна площа пам'ятки – 30×15 м. Вірогідно, на цьому місці у XVIII ст. був хутір.

2. *Поселення доби бронзи (?) в ур. Куричев.* Пам'ятку виявлено між вул. Пухівською та оз. Алмазним, на відстані 0,35 км від останнього. На городках, розташованих на заплавному підвищенні, на площі 40×30 м знайдено десяток уламків ліпної кераміки.

3. *Поселення доби бронзи (?) в ур. Келійки.* Займає невисоку (1,2–1,3 м) дюну, обмежену із заходу і сходу заболоченими низинами-старицями. У шурфі та виїмках ґрунту виявлено понад десяток уламків кераміки. Приблизний розмір пам'ятки – 80×35 м.

4. *Багатошарове поселення в ур. Келійки.* Іншу пам'ятку виявлено на захід від попередньої. На задернованому невисокому підвищенні між заболоченими низинами у двох шурфах виявлено до десяти уламків ліпної кераміки доби бронзи (?), дрібні вінце та стінку (кераміки?) давньоруського часу.

5. *Поселення доби бронзи – ранньозалізного часу.* Пам'ятка розташована за 0,6 км на північний схід від перетину вул. Закревського і Милославської. Займала

високу (до 5 м) дюну, зараз майже повністю знищену піщаним кар'єром. На окремих збережених ділянках простежується культурний шар товщиною 0,3 м з ліпною керамікою. В одній із зачисток досліджено залишки овальної ями шириною до 1,2 м та глибиною 0,5 м, в якій виявлено ліпну кераміку і уламки панцира черепахи.

6. *Багатошарове оселення в ур. Вітовська.* На північному краю Троєщини біля вул. Милославської на ділянці між заболоченими низинами виявлено поселення розміром 150×100 м. На ділянках зі зрізаним ґрунтом знайдено понад сотню уламків ліпної та гончарної кераміки доби бронзи, ранньослов'янського (?) часу та XI–XII ст.

7. *Поселення доби бронзи.* Виявлене на північний захід від попередньої пам'ятки. Займає невелике підвищення над старицею. Орієнтовний розмір – 250×100 м. У підйомному матеріалі та шурфах трапилась ліпна кераміка. Через пам'ятку проходить високовольтна лінія ЛЕП.

8. *Поселення доби бронзи.* Пам'ятка розташована за кількесот метрів на захід-північний захід від попередньої, уздовж тієї ж стариці. Приблизний розмір поселення – 200–250×50 м. У шурфі, закладеному в найвищій частині підвищення, виявлено ліпну кераміку доби бронзи.

У районі Бортничів зафіксовано 8 поселень.

9. *Багатошарове поселення на вул. Левадній.* Складається з двох частин. Східна частина займає дюнне підвищення розміром 160×60 м і висотою 2–3 м над низиною з меліоративною канавою. При зачистці стінок ями у центральній частині підвищення (покинута садиба № 65) виявлено культурний шар товщиною 0,4 м, якій містив кераміку доби бронзи (?), ранньозалізного часу та XIV ст.

Західна частина пам'ятки знаходиться на іншому березі канави під лінією високовольтної ЛЕП. Тут виявлено кера-

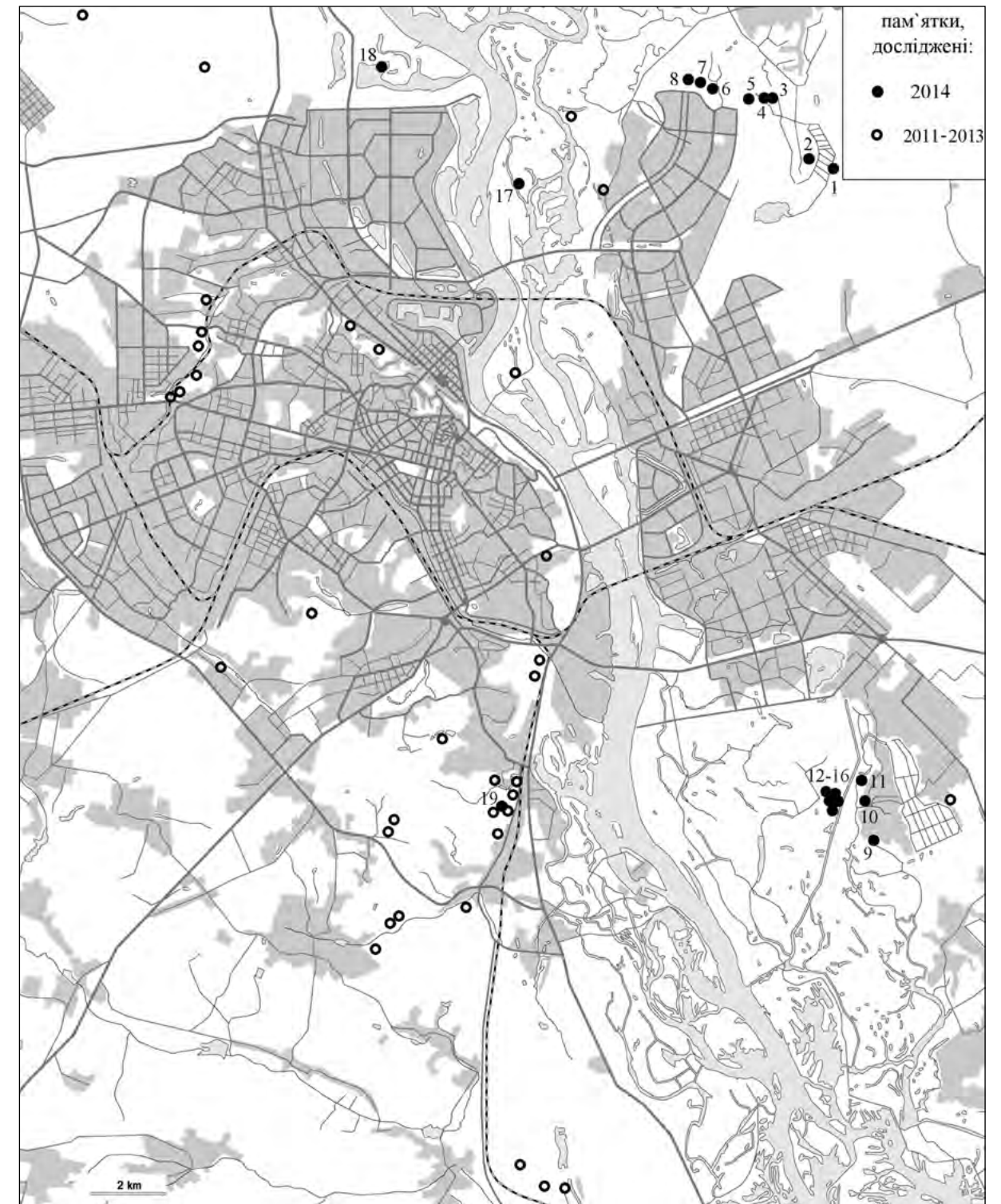

Рис. 1. Карта археологічних пам'яток Києва, досліджених у 2014 р. (1–8 – Троєщина, 9–16 – Бортничі, 17 – о. Муромець, 18 – Оболонь, 19 – Китаїв).

міку середньовічного та пізньосередньовічного часу. Ймовірно, це поселення є пам'яткою, виявленою М.П. Кучерою у 1960 р.

10. *Поселення доби бронзи-ранньозалізного часу на вул. Левадній.* Пам'ятка роз-

ташована у районі садиби № 58. Займає підвищення (висота – 1,2 м) над заплавою. При шурфуванні у сильно гумусованому ґрунті товщиною до 0,5 м виявлено кілька уламків ліпної кераміки зазначеного часу.

ДОСЛІДЖЕННЯ ОБ'ЄКТУ XVI ст. БІЛЯ БОРТНИЧІВ НА ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ОКОЛИЦІ КИЄВА

11. *Поселення доби бронзи (?)*. Займає дюнне підвищення (висота – 1,5 м) розміром 160×40 м, що розташоване вздовж стариці. Поверхня дюни попсована переміщенням ґрунту бульдозерами. Знайдено десяток уламків ліпної кераміки.

Скупчення з п'яти пам'яток виявлено у заплаві на захід від Бортничів.

12. *Багатошарове поселення в ур. Вязки*. Займає схили дюни, розділеної низиною. На поверхнях підвищення зі зрізаним верхнім шаром знайдено півсотню уламків ліпної кераміки доби бронзи (?), ранньозалізного і ранньослов'янського (?) часу, другої половини XIII–XIV (1 вінця), XVII–XVIII ст. Приблизний розмір пам'ятки – 160×30 м.

13. *Поселення доби бронзи (?) та ранньозалізного часу*. Розташоване на краю дюнного підвищення. На площі 20×20 м виявлено сотню уламків ліпного посуду, переважно ранньозалізного часу. Також трапилось кілька уламків кальцинованих кісток і уламок глиняної лячки з носиком і ручкою.

14. *Багатошарове поселення*. Розміщене на видовженій дюні висотою 1,5–2 м і розміром 350×50 м. Більша частина поверхні попсована переміщенням ґрунту. В не порушеній частині при зачистці виявлено культурний шар товщиною 0,45 м. Кераміка доби бронзи-ранньозалізного часу зафіксована на всій площі дюни, найбільше – у центральній частині. У цьому ж місці на ділянці 60×40 м знайдено кераміку XVI ст. (у тому числі понад десяток вінець), скупчення печини, уламки кісток і кілька фрагментів плінф. При зачистці одного зі скупчень виявлено об'єкт цього ж часу (див. окреме повідомлення). На пам'ятці виявлено кераміку й XVII–XVIII ст. У південно-східній частині дюни знайдено вінце XII ст.

15. *Багатошарове поселення*. Сліди поселення виявлено на південь від п. 13 (див. вище). Пам'ятка займає край великого плаского підвищення висотою 3 м над заплавою. На ділянці зі зрізаним верхнім шаром на площі 60×20 м знайдено ліпну кераміку доби бронзи-ранньозалізного часу, XII–XIII ст. та товстостінну з лінійним орнаментом, можливо, татарсько-литовського часу.

16. *Багатошарове поселення*. Пам'ятка займає дюноподібне підвищення висотою 2 м над заплавою. Кераміку доби бронзи-ранньозалізного часу (півсотня уламків) у зоні зі зрізаним верхнім шаром землі виявлено на ділянці розміром 200×40 м. Вона концентрувалась у північній частині пам'ятки. Тут само, біля дороги і під лінією високовольтної ЛЕП, на ділянці 50–60×30 м, знайдено до півсотні уламків кераміки давньоруського (3 вінця XII ст.) та татарсько-литовського (2 вінця XIV–XVI ст.) часу, а також XVII–XVIII ст.

Ще 3 пам'ятки було відкрито в інших частинах міста.

17. *Поселення рубежу XVIII–XIX ст. на острові Муромець*. Пам'ятка розташована на дюнному підвищенні (висота – 2 м) на лівому березі р. Бобровні – протоки-стариці Дніпра. Довжина підвищення – 100 м, ширина – до 25 м. При шурфуванні центральної частини дюни було виявлено культурний шар товщиною 0,1 м, в якому знайдено уламки кераміки, кахлів і цегли, кістку тварини, кований цвях.

Ймовірно, виявлений матеріал пов'язаний з хутором Небиша – військового коменданта Києва. Хутір відомий за писемними та картографічними джерелами початку XIX ст.

18. *Багатошарове поселення біля оз. Білого на Оболоні*. Виявлене на північному березі сучасної затоки Верблюди, на березі колишнього озера (теперішня затока Дубки). На території кінноспортивної бази на краю узвишшя (висота – 3 м над водою) на площі, попсованій переміщенням ґрунту, знайдено ліпну кераміку, яка відноситься до доби бронзи та другої чверті I тис. н.е. Приблизний розмір пам'ятки – 120×50 м.

19. *Давньоруське поселення в ур. Виноградне в Китаєві*. Нову пам'ятку знайдено біля курганного могильника № 2 в Китаєві. Вона займає край плато над печерним комплексом XVIII ст. При огляді та шурфуванні виявлено кераміку XI–XIII ст. (у т.ч. 4 вінця) та матеріали монастирського хутора (скло, цегла, черепиця) XIX ст.

Результати обстеження знайдених поселень є попередніми. Розміри і хронологія пам'яток потребують додаткових досліджень.

Під час розвідки навесні 2014 р. у заплаві Дніпра на дюні на захід від Бортничів В.К. Козюбою була виявлена багатошарова пам'ятка. В її центральній частині на невеликій площі (близько 0,2 га) зафіксовано концентрацію знахідок XVI ст. – фрагментів кераміки, шматків печини, уламків кісток тварин.

Серед підйомного матеріалу – кілька вінець ромбоподібного (Рис. 1, 8–12, 17), підпрямокутного із виїмкою по верхньому краю (Рис. 1, 13, 15), валикоподібно-підтрикутного профілю (Рис. 1, 16) та із защипами (Рис. 1, 14). В одному випадку горщик було вкрито трав'янисто-зеленою прозорою поливою по внутрішній поверхні (Рис. 1, 12).

Під час повторного огляду пам'ятки авторами восени при зачистці місця скупчення матеріалу було виявлено горілу пляму овальної форми розміром 1,45×1,2 м, витягнуту по осі північ-південь. Глибина заповнення об'єкта в піску – 0,1 м. У чорному заповненні знайдено багато уламків кераміки, в тому числі два розвали в південній частині об'єкта, кістки тварин, великі шматки печини, кілька фрагментів цегли та уламок плінфи.

Із заповнення об'єкта походять два горщики, один з яких – повного профілю, другий – реконструюється до повного профілю. У першому випадку йдеться про виріб невеликих розмірів – висотою 15,5 см та діаметром максимального розширення тулуба 20 см (Рис. 1, 1). Горщик приземкувато-опуклобокий, з низьким плечем. Має вінце підпрямокутного профілю, із борозенкою по верхньому краю, без виїмки під покрішку. Оздоблений двома смугами горизонтального рифлення по плечу. Інший горщик – значних розмірів, який, найвірогідніше, використовувався в якості тарної посудини (Рис. 1, 2). Горщик має масивне сплюснене вінце, скошене по діагоналі, з борозенкою по верхньому краю. Не

оздоблений. На внутрішній поверхні денця фіксуються дрібні плямки (діаметром до 3 мм) світло-зеленої прозорої поливи. Обидва горщики виготовлені з тіста з додаванням піску та шамоту в незначній кількості, глина – сірого кольору, місцями перепалена. На денцях помітні сліди зрізування з гончарного круга, на внутрішній поверхні тулуба – ротаційні сліди від пальців гончара, що свідчить про виготовлення цих виробів на швидкообертовому гончарному крузі.

Окрім цього, з заповнення об'єкта походять фрагменти верхніх частин двох горщиків із масивними вінцями, оздобленими защипами по верхньому краю, без виїмки під покрішку на внутрішній поверхні (Рис. 1, 3–4). Через крихке тісто защипи майже не збереглися. Також виявлено уламки вінець: підпрямокутного профілю (Рис. 1, 6), округлого профілю (Рис. 1, 5), а також фрагмент білоглиняного виробу із вінцем підтрикутної форми та плямою світло-зеленої поливи (Рис. 1, 7).

За сукупністю техніко-морфологічних ознак керамічний комплекс із пам'ятки можна датувати межами першої половини – середини XVI ст. На це вказують наявність вінець ромбоподібного та підпрямокутного профілю, вінця із защипами – без виїмки під покрішку, виготовлення кераміки на швидкообертовому крузі, пропорційні особливості горщиків повного профілю.

На жаль, частину пам'ятки знищено у 2010 р. бульдозерами, які зняли культурний шар та материковий пісок на глибину 0,3–0,8 м. Ймовірно, верхня частина дослідженого об'єкта була також зрізана цими роботами.

Виявлена пам'ятка XVI ст., вірогідно, була хутором при дорозі, що йшла заплавою від Бортничів до Позняків і яку позначено на картах першої половини XIX ст.

А.В. Борисов

ДОСЛІДЖЕННЯ У ПОРОСЬКОМУ РЕГІОНІ

Пороська експедиція ІА НАНУ продовжила роботи з дослідження археологічних пам'яток регіону. Основна увага була зосереджена на регіоні басейну р. Нехворощ. Окрім пошуку нових пам'яток здійснено традиційний моніторинговий огляд городища Шаргород біля с. Ольшаниця Рокитнянського району Київської області.

У результаті перевірки інформації відомої за джерелами було уточнено (фактично віднайдено) місцезнаходження давньоруських поселень поблизу с. Вільхivecь. Окрім того, знайдено ще два синхронні давньоруські поселення. Таким чином, ці пам'ятки утворили «кущ» з 4 пам'яток XII ст. Ще одне «загублене» давньоруське поселення було віднайдено у с. Москаленки (Москаленки 1 за Довженком В.Й.). Таким чином поступово починає з'ясовуватись поселенська округа на південь від літописного Богуслава.

Окрім давньоруських пам'яток відкрито два поселення пізньоримського часу в басейні р. Нехворощ. Обидва поселення мають досить значну площу і доповнюють карту синхронних пам'яток даного мікрорегіону. У результаті повторного обстеження значно збільшено площу поселення скіфського часу Олєфірів Яр 1. Відкрито нове поселення того

самого періоду у нижній частині р. Нехворощ.

Матеріали доби бронзи представлені кількома місцезнаходженнями вздовж берегу р. Нехворощ та р. Рось.

Завдяки моніторинговому обстеженню городища Шаргород (городище біля села Шарки згідно переважної думки в історіографії), значно збільшено відому площу поширення культурного шару (збільшено на 23 га). Таким чином, територія ймовірного літописного Торчеська становить на сьогодні близько 120 гектарів.

На жаль, як і в попередні сезони, на пам'ятках археології було зафіксовано сліди діяльності мародерів. При чому, в окремих випадках задокументовано присутність самих мародерів та їхніх транспортних засобів. Зокрема, на ново-відкритому черняхівському поселенні в долині р. Нехворощ та на городищі Шаргород (пам'ятці національного значення).

Ситуація на Шаргородському городищі потребує особливої уваги. Під час моніторингового обстеження пам'ятки виявлено численні сліди діяльності мародерів на території комплексу. За допомогою GPS-приймача було здійснено контрольний замір кількості «ямок», залишених мародерами при викорис-

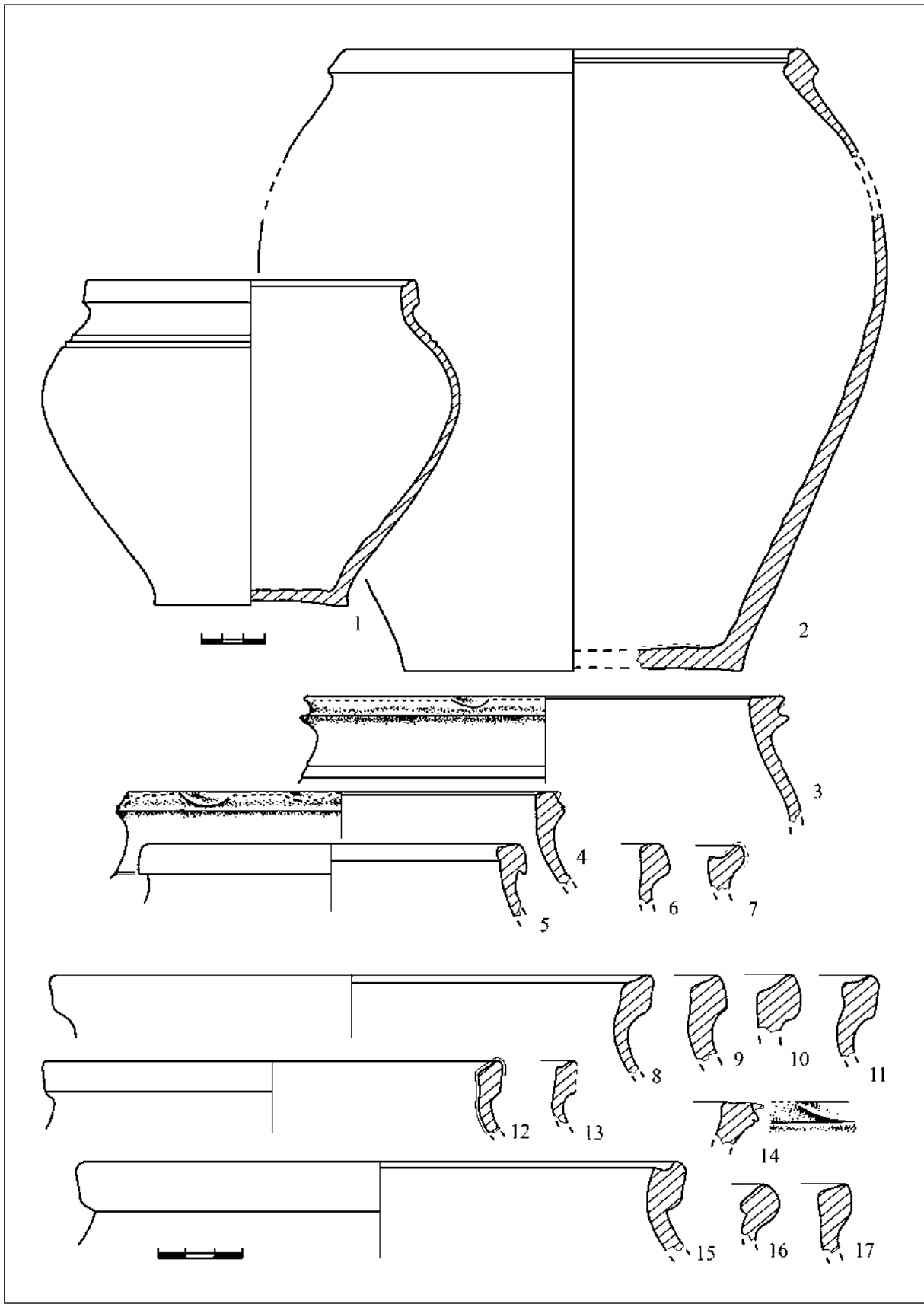

Рис. 1. Кераміка XVI ст. з поселення біля Бортничів (1–7 – об'єкт, 8–17 – підйомний матеріал).

танні металодетектора. Замір здійснено у середині зовнішнього валу городища. На площі 30×70 м було зафіксовано всі «ямки». Виявилось, що в середньому на кожні 2 квадратні метри площі трапляється 1 «ямка». Площа пам'ятки за дослідженнями цього сезону розширена за зборами підйомного матеріалу на кілька гектарів і склала (в сумі) близько 120 га. Вся територія пам'ятки доступна для діяльності мародерів. Сліди найкраще фіксуються на розораній ділянці, проте, наявні по всій площі. Масштаби пограбування та руйнування вражають. Варто наголосити, що зафіксовані сліди – це ре-

зультати діяльності лише кількох осінніх місяців (після збору врожаю на території поля). У попередні сезони співробітниками відділу давньоруської та середньовічної археології ІА НАНУ фіксувались котловани, залишені мародерами. На жаль, фіксація наслідків діяльності мародерів ускладнена величезними об'ємами пограбувань і постійністю діяльності грабіжників. Так, під час обстеження городища цього сезону було зафіксовано не тільки наслідки, але й транспортний засіб та, власне, мародера на пам'ятці. Така ситуація далеко не поодиноким на археологічних пам'ятках Поросся.

І.А. Готун, О.М. Казимір

ОБСТЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ХОДОСІВСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ

Північною експедицією Інституту археології НАНУ на Ходосівському археологічному комплексі крім стаціонарних досліджень селища Ходосівка-Рославське (див. наступну публікацію в даній збірці) проведено розвідкові роботи на багатошаровому поселенні між Ходосівкою та Лісниками і обстеження ділянок у с. Лісники та Ходосівка, викликане їх освоєнням.

Оскільки внаслідок господарської діяльності (прокладання протипожежних смуг, валка лісу з трелюванням стовбурів) на селищі, де розташований базовий табір експедиції, місцями розкрито культурний шар, їх було оглянуто на предмет наявності археологічних матеріалів. У результаті у викиді з ходу сполучення часів Другої світової війни у місці переходу борової тераси у схил на північний схід від вивченої площі розкопу II виявлено уламки керамічного посуду часів пізньої бронзи – раннього заліза та другої-третьої чверті I тис., а також половинку округлобокого керамічного пряслиця, особливості якого дають підстави віднести виріб до доби палео-

металів (Рис. 1, 1). Кераміку означених періодів відзначено також у розмиві берега р. Сіверкою в районі розкопу II, у вимивах дощовими водами на території табору експедиції та у викиді з ходу сполучення часів Другої світової війни з північного заходу відносно розкопу I. В останньому випадку крім уламків посуду зафіксовано тригранний бронзовий наконечник стріли скіфського часу з короткою втулкою та отвором на одній із граней (Рис. 1, 2).

У північній частині с. Лісники на схилах розчленованого ярами та балками відрогу плато за дорученням ДП НДЦ «ОАСУ» оглянуто дві ділянки: площею 0,0646 га в урочищі «Чисті береги» та площею 0,0854 га по вул. Тельмана. Перша розташована на південний захід від середньовічного замчища, мала довжину 54,05–56,60 м при ширині 9,36–14,15 м, друга – на захід, довжиною близько 90 м при ширині 6,29–14,91 м.

Територія розташування першої ділянки була обстежена у 2005 р., культурний шар чи підйомний матеріал тоді не виявлений. Закладені у звітному

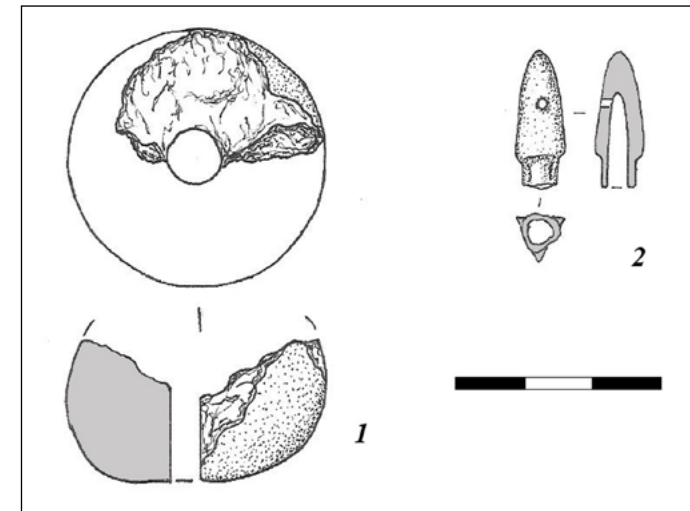

Рис. 1. Половина керамічного пряслиця (1) і бронзовий наконечник стріли (2) з поселення між Ходосівкою та Лісниками.

сезоні 3 шурфи (площею 1 м² кожний) дозволили простежити сіро-чорний гумусований шар потужністю до 0,50 м, що переходить у материковий лесоподібний суглинок. Будь-яких пов'язаних з діяльністю людини включень не виявлено. Відтак, ділянка може бути приватизована з цільовим призначенням для ведення особистого селянського господарства, але оскільки наявність у проміжках між шурфами певних елементів матеріальної культури виключити неможливо, згідно чинного законодавства, при фіксації знахідок історичного чи археологічного характеру власник повинен повідомити про це органи охорони культурної спадщини.

Місцезонашування другої ділянки також оглядалось у 2005 р., тоді неподалік, на терасі над струмком – допливом Безодні було зібрано різночасовий підйомний матеріал і виявлено розповсюдження культурного шару багатошарового поселення Лісники-Центр. У звітному сезоні на обстеженій ділянці відзначені поодинокі уламки червоноглиняної кераміки XIX – поч. XX ст. з червоно-рудюю поливою та фляндрівкою і XVII–XVIII ст. без поливи та з болотно-зеленою поливою, що цілком логічно з огляду на розташування топографічно нижче території з відповідними культурними нашаруваннями. У закладених 4 шурфах (площею 1 м² кожний) простежено наявність сіро-чорного гумусованого шару потужністю від

0,50 м до 0,80 м, що переходить у материковий лесоподібний суглинок. З огляду на фіксацію на площі ділянки окремих фрагментів посуду XVII–XVIII ст., будь-які роботи, пов'язані з проникненням у товщу нашарувань (будівництво, відбір родючого шару, прокладання мереж і комунікацій, висадка дерев з потужною кореневою системою тощо) повинні проводитись під наглядом фахівця-археолога.

Експедицією обстежено також ділянку в с. Ходосівка, розташовану на південному схилі Чернечої гори по вул. Садова. Дана територія займає периферію поселення доби раннього заліза, давньої Русі та козацьких часів, відкритого у 2000 р. працівниками Київського обласного центру охорони пам'яток. Ділянка перебуває у приватній власності, на ній на місці старого будинку зведено новий, якому присвоєно окрему адресу. У даній ситуації залишається лише констатувати факт проведених будівельних робіт; власнику вказано на необхідність залучення фахівців-археологів перед земляними та будівельними роботами на навколишній території.

В охоронній зоні поселення Ходосівка-Козаків яр співробітниками експедиції виявлено факт несанкціонованих земляних і будівельних робіт, про що поінформовано Обласний центр охорони і наукових досліджень пам'яток культурної спадщини.

ПАСПОРТИЗАЦІЯ ПАМ'ЯТОК У КИЇВСЬКИХ ПЕРЕДМІСТЯХ

Ситуація з процедурою взяття під охорону об'єктів культурної спадщини на сьогодні вкрай загрозлива для національного культурного надбання. Чинними законами охороняються лише ті об'єкти, які включені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України або до переліків пам'яток, запропонованих до занесення до Державного реєстру. В обох випадках потрібні облікові документи на об'єкт (принагідно вкажемо: заповнення необхідної для внесення у перелік облікової картки дозволяє легко скласти і сам паспорт; пам'ятки в переліках, відтак, охороняються буквально на період підготовки відповідного наказу Мінікультури щодо занесення об'єкта до Держреєстру). З огляду на реальну загрозу пам'яткам, що перебувають у складі Ходосівського археологічного комплексу, Північною експедицією ІА НАНУ у 2013–2014 рр. проведено розвідкові роботи з метою паспортизації. У результаті обстежено два городища, дві ділянки валів, дев'ять відкритих поселень. Крім пунктів у Ходосівці, подібних заходів вжито і щодо селища у Софіївській Борщагівці, що теж вивчається загоном експедиції і у період між розкопками не раз зазнавало відчутних руйнувань.

Велике Ходосівське городище (VI–IV ст. до н.е. – XI–XIII ст., доба раннього заліза – давньоруський період) розташоване на території Ходосівської і Хотівської сільрад Києво-Святошинського р-ну та Іванковичівської сільради Васильківського р-ну. Відоме за публікаціями з XIX ст. Згадане Л.І. Похілевичем, І.І. Фундуклеєм, опубліковане В.Б. Антоновичем та офіцерами Васильєвим і Стеллецьким. На початку XX ст. пам'ятка була детально описана Л.П. Добровольським. У 1947 р. її обстежили І.В. Фабріціус, Є.Ф. Покровська, Н.В. Лінка, в 70–80-ті роки – А.С. Бугай, Є.О. Петровська, Є.В. Максимов, М.П. Кучера, С.С. Бессонова, у 1991 р. – В.О. Петрашенко та В.К. Козюбою, з 2003 р. пункт постійно

відвідується співробітниками Північної експедиції. Городище підковоподібної форми, розмірами біля 3×4,5 км, поділене Вітою (Сіверкою) на дві частини, його площа – 1–2 тис. га. Довжина вцілілих фортифікаційних споруд приблизно 10 км. Висота валу коливається від 1,5–2 м до 6–8 м при ширині до 20 м, з напільного боку майже всюди фіксується запливлий рів. Городище занесене до Держреєстру за категорією національного значення, паспорт на нього у 1975 р. склав М.П. Кучера. Облікова документація включає далеку від реальної картини схему основних укріплень пункту і не охоплює Кругле городище та ділянки валів між Ходосівкою та Лісниками і на захід від Круглика, хоч саме цей комплекс репрезентує одне з найбільших скіфських городищ-гігантів Українського Лісостепу. Охоронні знаки, встановлені на городищі у 1983 р., у 90-х демонтовані збирачами вторсировини.

Кругле Ходосівське городище (V–VI ст. до н.е. – XI–XIII ст., доба раннього заліза, зарубинецька культура, давньоруський час) на південно-східній околиці села займає меридіонально спрямований останець, висота якого з боку долини Дніпра становить 67 м. Майданчик – витягнутий, овальний, розмірами 60×140 м (0,8 га). З напільного боку добре зберігся вал висотою 5–6 м, перед яким у західній частині читаються залишки рову. З північного заходу добре помітний давній в'їзд, там само, на 10 м нижче рівня майданчика, починається ескарп, який доходить до краю гори з південного сходу. У 1947 р. І.В. Фабріціус, Є.Ф. Покровська та Н.В. Лінка після обстеження городища віднесли його до зарубинецько-корчуватського типу, встановили площу – приблизно 5–6 га, зібрали підйомний матеріал і на прилеглої території. В 1950 р. пам'ятку досліджувала Є.В. Махно, з 1961 р. – Є.В. Максимов і Є.О. Петровська, у 1968 р. зафіксовано культурний шар між городищем і сільським

кладовищем. У 1976 р. між селом і городищем працювала Є.О. Петровська, яка співвіднесла пункт з Великим городищем і віднесла до ранньоскіфських. З 1976 р. об'єкт на обліку у складі комплексу, що включав і поселення в урочищі «Козаків яр»; паспорт на нього склав М.П. Кучера. У 1983 р. нову облікову документацію виготовив С.А. Скорий. У 1995 р. документи нового зразка на городище і прилегле селище склали П.М. Покас, О.Б. Солтис та Ю.Г. Колосов. У 1991 р. пункт відвідали В.О. Петрашенко і В.К. Козюба, у 2000 р. – Ю.І. Толкачов, з 2003 р. він контролюється Північною експедицією. Встановлені тут охоронні знаки демонтовані у 90-ті роки збирачами вторсировини. Решту останця на південь від цвинтаря займає *селище*, що прилягає до укріплень з півночі. Його довжина – близько 800 м, ширина – 70–120 м.

Ділянка *валу між Ходосівкою та Лісниками*, на схід від Кременища спрямована майже меридіонально, має довжину 1,1 км, ширину 15–20 м; висоту від 2–3 м до 5–6 м; зі сходу вздовж неї наявний рів глибиною 1,5–3 м при ширині 7–10 м. Обстежена у 1976 р. Є.О. Петровською, у 1991 р. – В.О. Петрашенко та В.К. Козюбою, з 2003 р. відвідується Північною експедицією. Очевидно, відповідає згаданому Л.П. Добровольським на початку XX ст. східному завершенню північної частини валів Великого городища.

Ділянка *валу в Круглику*, на захід від власне населеного пункту (середина I тис. до н.е., доба раннього заліза) довжиною 50 м, шириною 8–10 м, висотою близько 2 м, з ровами глибиною близько 0,7 м з обох боків, що раніше фіксувалась між долиною Віти (Сіверки) і верхів'ями Хотівського струмка на початку XX ст. описана Л.П. Добровольським, у 1911 р. опублікована Васильєвим і Стеллецьким, у 1969–1986 рр. обстежена А.С. Бугаєм та М.П. Кучерою, а у 1991 р. – В.О. Петрашенко та В.К. Козюбою. Як і попередній, пункт входив до інфраструктури комплексу доби раннього заліза, що включав Велике і Кругле Ходосівські городища, городище в Хотові та земляні укріплення між ними.

Багатошарове *поселення між Ходосівкою та Лісниками* (VIII тис. до н.е.

– XVII–XVIII ст., мезоліт – пізнє середньовіччя) було відкрите поетапно. Початку його південна частина увійшла до літератури як виявлене у 1950 р. В.М. Даниленком селище Ходосівка-Діброва, у 1960, 1966 і 1969 рр. частково ним вивчене, а також Н.С. Абашиною, яка у 1988–1989 рр. розкопала 1250 м². Пункт обстежено у 1976 р. Є.В. Максимовим, у 1991 р. – В.О. Петрашенко та В.К. Козюбою. Ними ж на північ від попереднього відкрито селище Лісники. Обидва поселення оглянуті у 2000 р. Ю.І. Толкачовим, а з 2003 р. систематично вивчаються Північною експедицією. За цей період на пам'ятці у системі семи розкопів відкрито близько 7500 м², де виділено матеріали понад 20 культурно-історичних періодів, з'ясовано її площу. Вона об'єднує обидві відомі раніше пам'ятки і становить близько 1400×100–250 м, розповсюджуючись на південну частину с. Лісники. На селищі створено майданчик експериментальної археології, поруч відкрито виставку знахідок, яка працює вже тривалий час, по периметру пам'ятки встановлено охоронні знаки.

Поселення Ходосівка-Рославське (VI тис. до н.е. – XVII–XVIII ст., неоліт – пізнє середньовіччя) площею біля 260–280×35–75 м займає підвищення у заболоченій заплаві Дніпра, виявлене Північною експедицією у 2007 р. і відтоді досліджується щороку. За цей час на ньому відкрито близько 2900 м². Стосовно середньовічної доби пункт репрезентує неординарний соціально-економічний феномен із надзвичайно високим рівнем розвитку матеріальної культури населення. На селищі присутні цілі серії знахідок, що вважались невластивими для неукріплених поселень. Нещодавно навколишню територію відведено у приватну власність для індивідуального садівництва, розпочато відповідні земляні роботи.

Поселення Ходосівка-Чумаків куток (XII–XI ст. до н.е. – XVII–XVIII ст., доба пізньої бронзи – пізнє середньовіччя) площею 250×80–100 м, теж на підвищенні у заплаві Дніпра, частково у межах Голосіївського р-ну м. Києва, виявлене і обстежене у 2007, 2008, 2013 рр. Північною експедицією; у 2013 р. пункт оглянув В.К. Козюба. Територія селища пошкоджена

вибиранням ґрунту, а у 2012–2013 рр. покрита товстим шаром піску шляхом гідронамиву, що відомо Київському обласному центру охорони пам'яток.

Поселення Ходосівка-Березове (XII–XI ст. – VI–IV ст. до н.е., доба бронзи – раннього заліза) площею близько 200×450 м розташоване неподалік попередніх. Відкрите у 2007 р. Північною експедицією. Його південно-східна частина (близько 60–70%) у 2012–2013 рр. знищена земляними роботами, що кілька разів зафіксовано Київським обласним центром охорони і наукових досліджень пам'яток культурної спадщини.

Поселення Ходосівка-Снігурове (XII–XI ст. до н.е. – XVII–XVIII ст., доба пізньої бронзи – пізнє середньовіччя) площею біля 500×120–200 м займає підвищення у заплаві Дніпра і частково розповсюджується на територію Голосіївського р-ну м. Києва. Пункт відкритий і обстежений Північною експедицією. У 2013 р. селище додатково оглянув і прощурфував В.К. Козюба. Територія пам'ятки та охоронної зони навколо неї відведена у приватну власність.

Поселення Ходосівка-Високе (XXXIII–XXX ст. до н.е. – XI ст., рубіж енеоліту–ранньобронзової доби – давньоруський час) площею близько 200×70 м, відкрите у 2007 р. і обстежене у 2008 р. Північною експедицією, а у 2013 р. В.К. Козюбою, також входить до числа розташованих на підвищенні у заплаві Дніпра. На поверхні пункту наявні ями від вибирання піску, об'єкт засмічується відходами, територія відведена у приватну власність.

Розташоване також на території дніпровської заплави на місці ліквідованого в 30-ті роки хутора і пов'язуване з родом згаданого у реєстрі Ходосівської сотні 1649 р. козака Греська («Кгреська»), якому, ймовірно, і належала дана земля і з яким можна співвіднести знахідки козацької доби, відкрите у 2007 р. Північною експедицією **поселення Ходосівка-Гресів острів** (I тис. (?) – XVII–XVIII ст., римський час–ранньосередньовічна доба – новий час) площею близько 400×100–120 м також відчутно пошкоджене вибиранням піску. Територія пункту теж відведена у приватну власність.

Поселення Ходосівка-Підгорецьке (середина I тис. до н. е., ранньозалізна доба) на південній околиці Ходосівки, виявлене у 1991 р. В.О. Петрашенко та В.К. Козюбою і обстежене у 2000 р. Ю.І. Толкачовим, а у 2008 р. – Північною експедицією, має площу близько 100×50 м і займає окремий відріг плато. Пункт оточують дачі, його площа зайнята городами та замиськими садибами. Частина пам'ятки перебуває за межами Ходосівської сільради і розповсюджується на площу Підгірцівської сільради Обухівського р-ну.

Поселення Софіївська Борщагівка (VIII тис. до н.е. – XVII–XVIII ст., мезоліт–неоліт – пізнє середньовіччя) біля ставка № 10 по р. Нивка поруч з Окружною дорогою відкрите В.Д. Дяденком у 1956 р. у правобережній частині та О.В. Серовим у 1983 р. на лівому березі. Має у своєму складі селище площею 40–60×300 м на правому березі та дві ділянки шару, західну і східну, на лівому, площею, відповідно, 170×220 м і 60–70×350 м. У 1992–1993 рр. О.П. Моцею та І.А. Готуном на правобережному пункті відкрито 1300 м² та понад 200 м², у 1995 р. П.М. Покасом на лівобережній частині пам'ятки вивчено 6600 м², у 1997 р. Р.М. Осадчим – 128 м², а експедицією О.П. Моці відкрито 200 м² при обстеженні ділянки площею понад 6,25 га. У 2008–2014 рр. І.А. Готуном та О.М. Казиміром у межах західного лівобережного селища розкопано близько 9000 м².

Наказами Управління культури, національностей та релігій Київської ОДА №31/01-07 та №32/01-07 від 10.04.2014 р. багатопшарове поселення між Ходосівкою та Лісниками, укріплення між Ходосівкою та Лісниками, городище «Кругле» Ходосівське з прилеглим поселенням, поселення Ходосівка-Підгорецьке, Софіївська Борщагівка запропоновано занести до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, а укріплення на захід від Круглика, поселення Ходосівка-Рославське, Ходосівка-Чумаків куток, Ходосівка-Високе, Ходосівка-Березове, Ходосівка-Снігурове, Ходосівка-Гресів острів занесені до Переліку об'єктів культурної спадщини Київської області зі зверненням до Міністерства культури України для вирішення питання щодо їх занесення до Державного реєстру.

І.А. Готун, А.М. Сухонос, О.М. Казимір, Є.В. Синиця, М.О. Гунь

ПІВДЕННО-СХІДНА ПЕРИФЕРІЯ СЕЛИЩА ХОДОСІВКА-РОСЛАВСЬКЕ

Північною експедицією ІА НАНУ проведено дослідження на поселенні Ходосівка-Рославське, яке стаціонарно вивчається сьомий сезон поспіль. У зв'язку з планами розвитку в околицях пам'ятки індивідуального садівництва та створення інфраструктури для останнього, в сезоні відкривалась південна (розкоп II – 691 м²) та південно-східна (розкоп III – 361 м²) периферія селища. Незважаючи на вивчення віддалених від центра ділянок, здійснені на замовлення ОК СТ «Лугове» роботи привели до досить вагомих результатів.

Розкоп II розбитий між зайнятим пам'яткою підвищенням, частково включаючи край останнього і меліоративним каналом; у межах підвищення простежено наявність складеного темно-сірим супіском культурного шару потужністю 0,30–0,65 м, практично по всій площі на значну глибину, перевідкладеного оранкою. Насиченість шару археологічним матеріалом досить низька: максимальний показник не перевершує 15–20 уламків кераміки з квадрата, до того ж, більшість із них – досить дрібних розмірів, а індивідуальних знахідок зібрано всього 12. За межами шару простежено залягання позбавленого знахідок болотного чорнозему із вкрапленнями глини та піску. Відтак, можна стверджувати, що у ході робіт зафіксовано південне завершення селища і досліджено його периферійну ділянку в цьому напрямку. У системі розкопу відкрито 25 об'єктів доби первісності чи палеометалів та XII–XIII ст. Всі вони округлі та округло-овальні, діаметром, що зрідка перевищував 1,20 м і глибиною 0,30–0,50 м. Більшість із них заповнена сірим або сіро-коричневим супіском, з деяких походили нечисленні уламки кераміки чи поодинокі шматки кременю. Особливості вивчених споруд дозволяють вважати їх об'єктами

побутово-господарського призначення.

Меридіонально спрямований розкоп III закладений вздовж східного краю зайнятого селищем підвищення практично впритул до болота, а в північній частині, з огляду на межі ділянки, яку планується освоїти – і на площі останнього. Простежені на підвищенні на шарування складені темно-сірим та чорним гумусованим суглинком, місцями з включенням білої глини. Знахідки траплялись переважно на глибині 0,20–0,50 м від рівня сучасної денної поверхні. Це гончарна кераміка доби Київської Русі та монгольсько-литовського періоду, іноді – уламки ліпного посуду та численні кістки тварин, частина з яких – зі слідами обробки. У північній та частково у південній частині розкопу шар не простежено, тоді як у центральній він інколи фіксується навіть у болоті. Подібна картина мала місце і в 2011 р. на протилежному краю селища, де також відзначене сповзання шару з розташованих топографічно вище ділянок. Нерівномірна і насиченість шару знахідками: від повної відсутності матеріалу на півдні і півночі до доволі репрезентативних скупчень уламків кружальної кераміки і подрібнених кісток тварин у межах кількох суміжних квадратів посередині.

Серед знахідок з пам'ятки – кераміка названих періодів; значне число фрагментів середньовічної доби традиційно репрезентує вишукані зразки столового посуду, має шари поливи, окремі її смуги, краплі та бризки. Традиційні на селищі знаряддя праці, побутовий інвентар. Зібрано чергові предмети озброєння, непоодинокі на пункті.

Отриманий протягом сезону наукомісткий матеріал з пам'ятки – додатковий аргумент необхідності її подальшого вивчення.

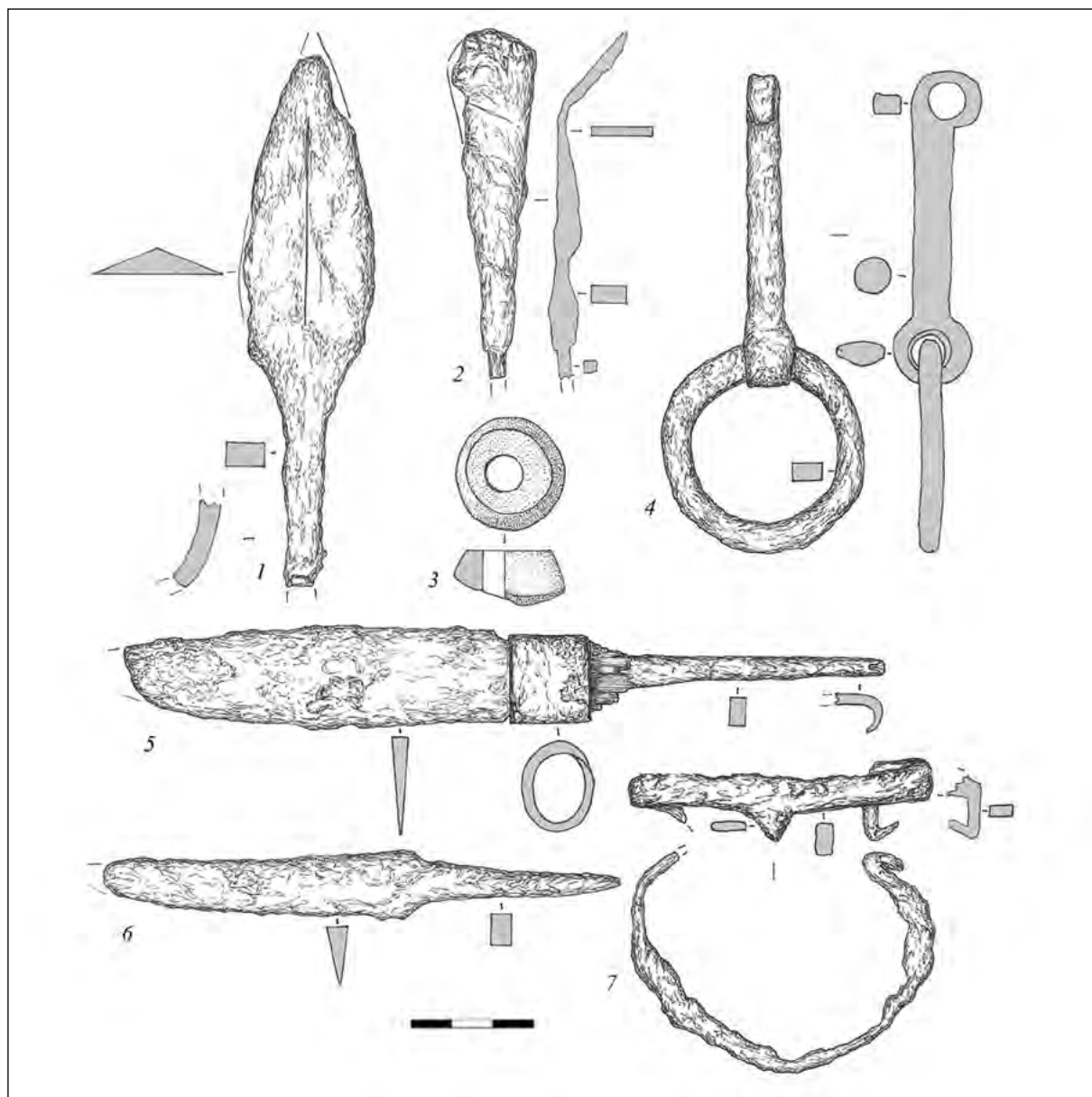

Рис. 1. Приклади знахідок із поселення.

В.Г. Івакін, Д.В. Бібіков

РОЗКОПКИ НА ТЕРИТОРІЇ м. ВИШГОРОД

У липні – на початку серпня 2014 р. Вишгородською експедицією ІА НАНУ проведено охоронні розкопки у центральній частині гончарного посаду давнього Вишгорода (ділянка 42 по пров. Старосільському). Дослідження даної ділянки було розпочате у 2013 р., коли на площі

72 м² виявлені залишки двох садиб XI ст., розділених парканом. На одній з них розкопано гончарне горно.

Загальна площа розкопу становила 287 м² (з урахуванням ділянки 2013 р. – 359 м²). На цій площі виявлено ряд житлових, господарських та виробничих

споруд, які датуються кінцем X – початком XII ст. У межах зазначеного періоду можемо виділити, за попередніми висновками, принаймні три окремих етапи забудови ділянки. Найбільш інтенсивною забудова була в першій половині XI ст. Поступово формується садибна система, про що свідчить поява рівчаків від парканів. Площа однієї з садиб, дослідженої практично повністю, становила близько 220 м². Поздовжні паркани садиби були орієнтовані за віссю захід – схід, перпендикулярно вулиці, виявленій неподалік під час розкопок 1990 р.

У північно-східній частині розкопу знайдено гончарне горно двоярусної конструкції. Діаметр частково зруйнованої випалювальної камери сфероподібної форми становив 1,2 м. Теплорозподільний блок споруджено без допомоги «козла». Залишки ще одного горна, практично повністю зруйнованого, виявлено у південно-західному куті розкопу.

Третє горно було розташоване поруч. Зафіксовано залишки перегородки – теплорозподільного блоку горну, навмисно зруйнованої ще в давнину. У заповненні об'єкту пошарово чергувалися вапняк та вугілля. Вірогідно, на початку XII ст. горно було перероблене на піч для випалювання вапна – одного з основних компонентів при давньорусь-

кому кам'яному будівництві. Подібні печі відомі з розкопок Києва і Смоленська. Об'єкт експлуатувався під час спорудження церкви свв. Бориса і Гліба, завершеної у 1112 р.

Також у центральній частині розкопу досліджено залишки невеликої смолокурні. З заповнення сусідніх об'єктів походять дві знахідки денець горщиків з наскрізними отворами та слідами смоли на стінках, котрі являли собою фільтри для вигонки смоли.

Крім об'єктів, які репрезентують матеріальну культуру вишгородського населення, на розкопі виявлено інгумаційне поховання. Кістяк із залишками труни зафіксовано на глибині 1,0 м у могильній ямі розмірами 2,4×1,3 м. Небіжчик був похований випростаним на спині, головою на захід. Руки складені на животі. На поясі знайдено бронзову ліроподібну пряжку, а біля ніг – кресальні кремені. Стосовно даткування поховального комплексу автори мають розбіжні точки зору. За однією з версій, захоронення належало до некрополя X ст. На цей факт можуть вказувати і численні ремінні накладки, знайдені у культурному шарі, котрі могли походити зі зруйнованих підкурганних поховань. За іншою версією, поховання було здійснене після однієї з пожеж, котрі знищили садибу в XI ст.

В.Г. Івакін, В.К. Козюба, Н.В. Хамайко, Л.В. Чміль

РОЗВІДКА НА ТЕРИТОРІЇ МЕЖИГІР'Я

(с. Нові Петрівці Вишгородського району Київської області)

Наприкінці лютого 2014 р. територію монастиря відвідала комісія Інституту археології НАНУ, яка провела візуальне обстеження місцевих пам'яток і збрала численний підйомний археологічний матеріал. Члени комісії засвідчили, що на сьогодні територія Спасо-Преображенського Межигірського монастиря є вільною від забудови, у той самий час зафіксовані значні втрати первісного ландшафту на г. Хутір (вертолітне літо-

висько) та на г. Пекарницькій (поле для гольфу), також ерозійні процеси дуже зруйнували схил гори у районі печерної церкви св. Онуфрія.

У результаті відвідин Межигір'я було оглянуто три відомі пам'ятки та знайдено дві нові. Обстеження відбувалось візуально, зі збором підйомного матеріалу, фотофіксацією і використанням GPS. Наводимо опис археологічних пам'яток Межигір'я, обстежених у цей час (Рис. 1).

О.М. Казимір, І.А. Готун, М.С. Осипенко, Є.В. Синиця,
В.Ю. Непомящих, Д.О. Шахрай, М.О. Гунь, Т.В. Лозниця

ПРОДОВЖЕННЯ ДОСЛІДЖЕНЬ РОЗКОПУ ІІ НА СЕЛИЩІ В СОФІЙСЬКІЙ БОРЩАГІВЦІ

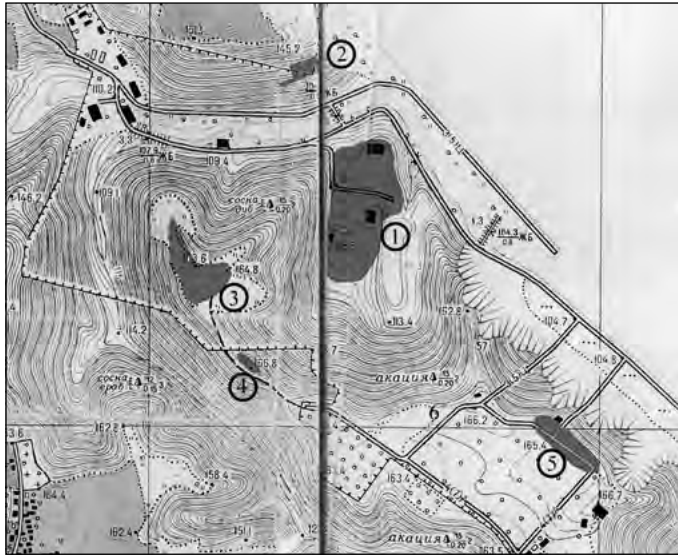

Рис. 1. План пам'яток,
обстежених на території
Межигір'я.

1. Місце Спасо-Преображенського Межигірського монастиря. Багатопарова пам'ятка розташовувалася на терасі при впадінні струмка Звонка у Дніпро. Висота тераси – 10 м над долиною річки. З півночі вона обмежена долиною струмка, за якою – Виноградна гора, зі сходу – берегом Дніпра, з південного сходу – ставком серед підвищень, із півдня і заходу – схилами гір. Розміри майданчика – 240×140 м. Зараз це паркова зона зі старими асфальтовими доріжками. У викидах землі на цьому місці було знайдено кілька уламків ліпної кераміки ранньозалізного часу та матеріали часу побутування монастиря та фабрики.

2. Укріплення нового часу на Виноградній горі. Невелике земляне укріплення збереглося на північний захід від монастиря. Воно розташоване на краю гори на висоті близько 30 м над долиною зі струмком Звонка (зараз – ланцюг ставків). Укріплення має П-подібну форму, відкритий тильний бік якого повернутий у сторону монастиря. Розмір майданчика укріплення – 40×30 м. З його лівого (південно-західного) боку під прямим кутом відходить додаткова лінія укріплень. Останні складаються з рову шириною 6–8 м і глибиною до 1,5–1,7 м та валу висотою до 1,5 м і шириною 5–6 м. Укріплення і територія навколо поросли лісом. Цей об'єкт захищав Межигірський монастир і був споруджений, можливо, у першій половині XVIII ст.

3. Багатопарове поселення в ур. Хутір. Займає мисоподібне закінчення виступу

гори на південний захід від місця розташування монастиря. Довжина мису – біля 200 м, його максимальна ширина – 140 м, висота – близько 50 м над місцем монастиря. Зараз всю площу мису переплановано під вертолітний майданчик. Уздовж краю гори та на стрілці мису знайдено ліпну пізньотрипільську та гончарну кераміку нового часу. З останнім матеріалом, вочевидь, пов'язана назва урочища.

4. Поселення пізньотрипільського часу було відкрито на перешийку, який з'єднує плато з вертолітним майданчиком. Саме тут Ф.А. Козубовський відмічав наявність валу. При огляді вузького підвищення над дорогою розміром 50×15 м, на його поверхні було знайдено десяток уламків ліпної кераміки з домішками товчених мушель у тісті. Площа пам'ятки поросла молодими деревами.

5. Багатопарове поселення на краю поля для гри у гольф. Нову пам'ятку вдалося виявити біля північно-східного краю поля. Вона займає край плато висотою близько 70 м над Дніпром. Поселення тягнеться з північного заходу на південний схід на довжину близько 200 м. Його частина, можливо, перебуває під полем для гри у гольф. Поверхня пам'ятки задернована, на площі поселення розташовано кілька рядів посаджених дерев. На пам'ятці зібрано уламки кераміки, які попередньо відносяться до середньовіччя – нового часу.

6. На північному краю поля для гольфу знайдені дрібні фрагменти кераміки доби бронзи – ранньозалізного часу.

Борщагівським загonom Північної експедиції Інституту археології НАНУ у сезоні 2014 р. завершено розпочаті на замовлення Софіївсько-Борщагівської сільської ради роботи по вул. Васнецова, № 9 на багатопаровому поселенні на мисі ставка № 10 по р. Нивка. За організаційної і фінансової підтримки власників – подружжя С.В. і Д.Д. Соколових¹ було подолано наявні раніше негаразди і повністю відкрито площу ділянки за даною адресою. У результаті вивчено 1132,5 м², досліджено 18 об'єктів переважно доби Київської Русі та отримано досить представницьку колекцію знахідок, представлену прикрасами, ремісничими та сільськогосподарськими знаряддями, побутовими предметами, елементами озброєння, серед яких вістря різних стріл, у т.ч. малорозповсюджених типів і роговий кістень обушок (Рис. 1). Вартий уваги посуд, що має аналогії в польсько-руському порубіжжі, у Поросі і на Чернігівщині; його появу на Русі пов'язують з переселенням мешканців польських земель у результаті походу 1031 р. Ярослава та Мстислава Володимировичів «на Ляхи». Подібна кераміка наявна і серед матеріалів з розкопок селища у 1995 р. Серед вивчених споруд привертають увагу два житла (об'єкти №№ 12, 14) та зернова яма (об'єкт № 8).

Частково перекритий перекопом **об'єкт № 12** (Рис. 2), виявлений на глибині 0,36 м від сучасної поверхні, як витягнута довгою віссю у меридіональному напрямку, овально-підпрямокутна із заокругленими кутами пляма розмірами 8,20×4,20 м. Встановлено, що він складався зі спрямованої стінками за сторона-

ми світу підквадратної житлової камери розмірами 4,90×4,70 м та напівовального вхідного приміщення максимальної шириною 4,20 м при довжині 3,35 м, що примикало до основного об'єму житла з півдня. Заповнення об'єкта вміщувало темно-сірий, світло-сірий, темний гумусований супісок з деревними вугликами, попелом, включеннями світлого піску. Стінки споруди дещо похилі, дно на глибині 0,50–0,56 м від рівня фіксації об'єкта пласке. Вхід плавно заглиблюється на 0,28–0,52 м, східною стінкою котловану прорізано більш ранній об'єкт. Вздовж стін та у кутах заглибленої частини споруди простежені пов'язані з конструкцією стін стовпові ями, інші, розташовані поруч з піччю, очевидно фіксують деталі інтер'єру навколо опалювального пристрою. Останній розміщений устям до входу на шарі підсипки висотою 7–14 см у південно-східному куті, складений із гірчичної пластичної глини, пропеченої зсередини на 2–5 см, підковоподібний, розмірами 1,48×1,33 м, у висоту зберігся на 0,45 м. До складу стін печі очевидно входили валуни, наявні у завалі склепіння. Черинь налічував два шари потужністю 0,30–0,50 м, що включали кераміку (Рис. 1, 18, 19). У заповненні споруди та поруч її заглибленої частини зібрано 5 цілих і фрагментованих ножів, долото, кресало, відерну дужку (Рис. 1, 3, 11, 15), понад 30 цвяхів, інші вироби з заліза, бруски для точіння, шиферне пряслице, уламки жорен, фрагменти посуду другої половини XI–XII ст.

Об'єкт № 14 (Рис. 2) зафіксований на глибині 0,45 м від рівня сучасної поверхні у вигляді витягнутої у широтному напрямку неправильно-прямокутної гумусованої темно-сірої плями. Його розміри складають близько 8,20×4,90 м, причому у споруді простежені два приміщення з пласким дном: західне – роз-

¹ Маючи нагоду, колектив експедиції висловлює щирі вдячність Світлані Вікторівні та Дмитру Дмитровичу за допомогу в польових роботах та музеєфікації отриманих матеріалів.

мірами 3,20×5,20 м з похилими стінами і східне – розмірами 3,90–4,90×5,00 м з майже вертикальними стінами. Заповнення будівлі утворене супіском темно-сірого, світло-сірого, сірого, коричневого і жовтого кольору з великою кількістю печини та горілого дерева, заходило у мате-

рик на 0,64–1,06 м. По периметру східної частини споруди вздовж стін виявлені обвуглені дерев'яні колоди, а на глибині близько 1 м – спрямовані у широтному напрямку горілі дошки – залишки настеленої на світло-жовтій піщаній підсишці потужністю до 0,10 м підлоги. Обгорілі

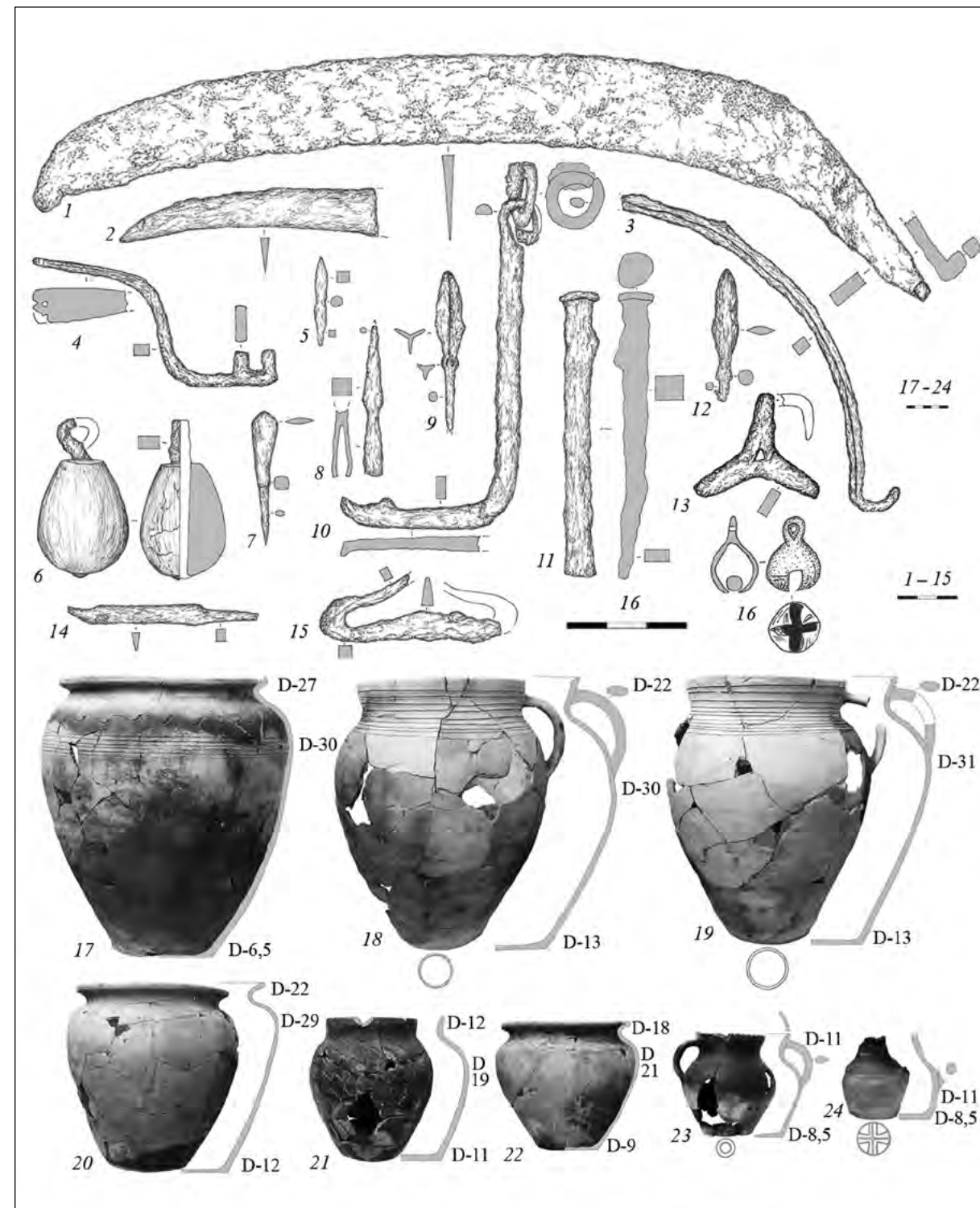

Рис. 1. Приклади речових знахідок з культурного шару і заповнення об'єктів (1–14) і зразки посуду із заповнення (15) та печі (16, 17) об'єкта № 12 та заповнення (18–22) об'єкта № 14.

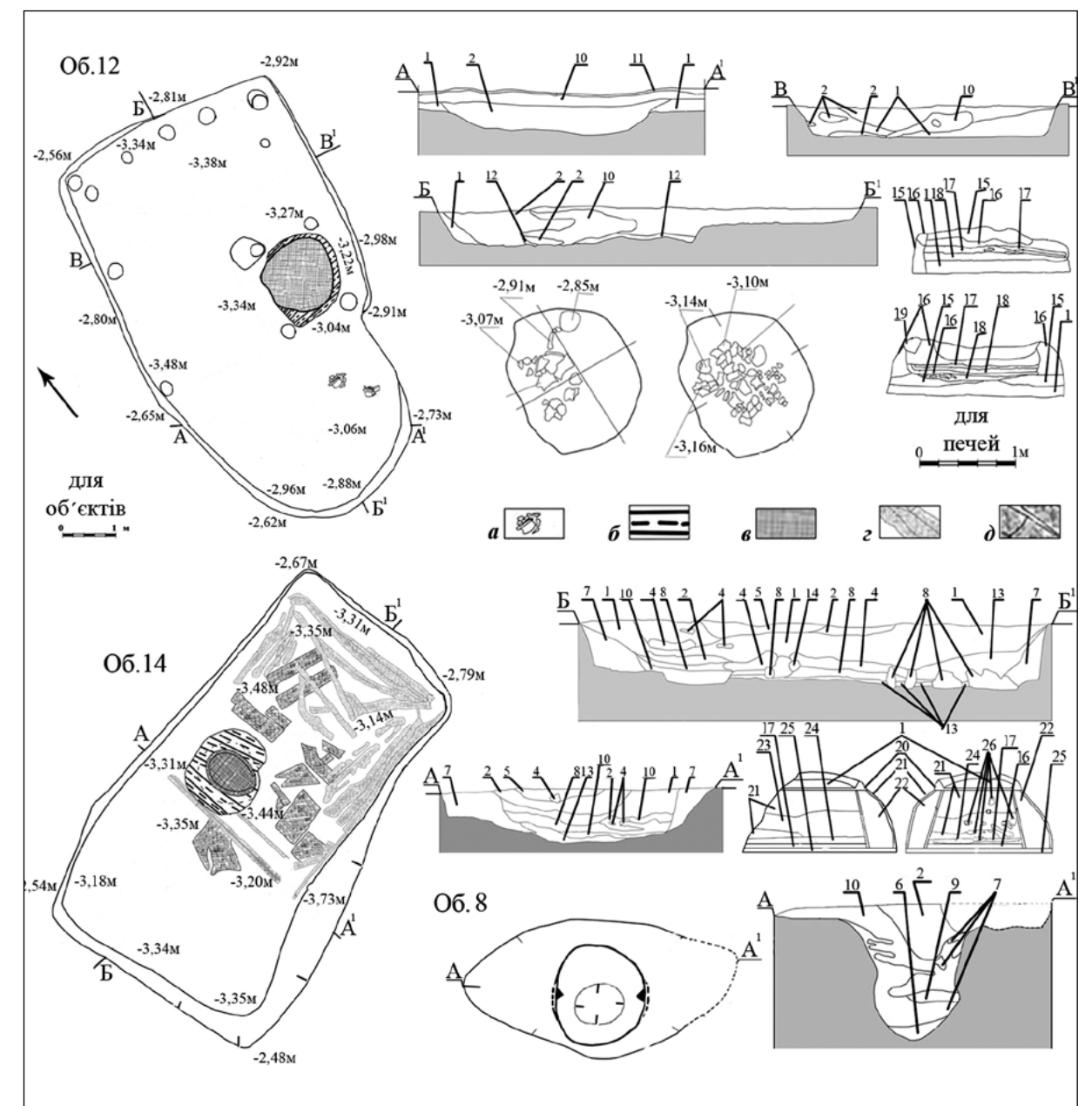

Рис. 2. Плани та розрізи об'єктів №№ 12, 14, 8 та їх опалювальних пристроїв: а – розвали посудин; б – пластична глина гірчиного та зелено-коричневого кольору, місцями обпалена і пропечена до цегляно-червоного; в – черинь; г – обгорілі залишки стін; д – обгорілі залишки підлоги. Цифрами у стратиграфії позначені: 1 – світло-сірий супісок; 2 – темно-сірий супісок; 3 – сірий супісок, змішаний з глиною; 4 – оранжева перепалена глина; 5 – темно-сірий супісок з печиною; 6 – темно-сірий супісок з вугликами; 7 – жовто-коричневий озалізнений супісок; 8 – перепалене дерево; 9 – сірий мішаний пісок; 10 – сірий супісок; 11 – шар насипної глини; 12 – темний супісок із сажою; 13 – світло-жовтий супісок; 14 – деталі опалювального пристрою; 15 – зелено-коричнева глина; 16 – глина, пропечена до цегляного кольору; 17 – глина, пропечена до сірого кольору (черинь); 18 – темно-сірий шар з керамікою; 19 – камінь; 20 – глина, пропечена до червоно-коричневого кольору (бортик жаровні); 21 – глина, обпалена до червоно-цегляного кольору; 22 – глина гірчиного кольору; 23 – коричневий мішаний супісок; 24 – жовта слабкопропечена глина; 25 – коричневий озалізнений супісок; 26 – зруйновані та перевідкладені частини печі у її заповненні.

рештки горішніх конструктивних деталей будинку траплялись у заповненні на різній глибині. По кутах крім пічного, біля східної стіни та навколо печі виявлені ями від стовпів. Масивний опалювальний пристрій розташований у північно-західному куті східної частини об'єкта, глинобитний, спрямований устям у напрямку входу, зведений на 10-сантиметровому останці з коричневого супіску. Підковоподібний, довжиною 1,64 м при ширині 1,52 м та висоті 0,75 м, з обпаленими ззовні та зсередини складеними із зелено-коричневої глини стінками товщиною 0,08–0,25 м і пошкодженою у південній частині овальною жаровнею розмірами близько 0,70×0,90 м, товщиною 0,10 м і висотою бортика 0,08–0,10 м. Південна частина жаровні зруйнована, її шматки виявлені всередині опалювальної споруди. Черинь мав товщину 0,15 м, одношаровий. У західній камері, яка містила вуглики і, очевидно, мала легшу конструкцію стін, вивчено дві стовпові ями і господарську, перекриту горілою дошкою. В північно-західному куті за 0,30 м від рівня виявлення об'єкта зафіксоване підвищення, можливо пов'язане зі входом до споруди. У заповненні будівлі наявні: перепалене зерно та солома, розвали кількох посудин (Рис. 1, 20–24);

у ньому та поруч зібрані вістря стріли, ніж, два ключі, один з яких значних розмірів (Рис. 1, 4, 10), 17 цвяхів (деякі – in situ у дошках підлоги), брусок для точіння тощо.

Пошкоджений у верхній частині перекопом *об'єкт № 8* (Рис. 2) виявлений на рівні 0,45–0,50 м від сучасної поверхні як темно-сіра гумусована супіщана овальна витягнута з північного сходу на південний захід пляма розмірами 4,00×2,08 м та глибиною 0,24 м. Нижче у центральній частині об'єкт набуває обрисів, прияманних ямам для збіжжя: переходить у заповнене жовтим та сірим супіском, нижче – темним гумусованим супіском із деревними вугликами грушоподібне заглиблення з дном, рівень якого знижується до центру і сягає глибини 2,60 м від точки фіксації. Зі споруди походять численні уламки давньоруського кружального посуду, фрагменти ліпної кераміки більш ранніх періодів. До індивідуальних знахідок віднесені вістря стріли, бруски для точіння і уламки жорен, ніж, фрагменти скляної посудини, керамічне пряслице. Розташування об'єкта приблизно за 20 м від жител №№ 12 та 14 в іншому скупченні давніх споруд вказує на ймовірність його належності до іншого житлово-господарського комплексу.

*О.М. Казимір, І.А. Готун, Р.В. Бабенко, Є.В. Синиця, В.Ю. Непомящих,
Д.О. Шахрай, М.С. Осипенко, М.О. Гунь, Т.В. Лозниця*

РОЗКОПКИ ПІВДЕННОЇ ЧАСТИНИ СОФІЇВСЬКО-БОРЩАГІВСЬКОГО СЕЛИЩА

Борщагівський загін Північної експедиції ІА НАНУ у сезоні 2014 р. крім завершення робіт на розпочатому раніше розкопі III (див. наступну публікацію у цій збірці) на замовлення Софіївсько-Борщагівської сільської ради¹ провів охоронні розкопки селища на місці ставка № 10 по р. Нивка у межах садиб №№ 5–7 по вул. Васнецова; розкоп IV на

їхній площі розбитий на схід від розкопу I і на південний захід від розкопу III. У фінансуванні робіт брали участь інвестори М.Ю. Пікалюк, Н.М. Продан, С.П. Шневська.

¹ Користуючись нагодою, автори висловлюють вдячність сільському голові О.Т. Кудрику за небайдужість до спадщини села і сприяння дослідженням.

У результаті розкрито 1051 м² на ділянці № 7, де вивчено об'єкти №№ 1–24 і 1042 м² на ділянці № 5 з об'єктами №№ 25–31; на результати робіт суттєво вплинуло знищення у межах останньої близько 350 м² шару проведеними цього року будівельними роботами. У числі результатів сезону – фіксація численних керамічних та речових знахідок часів давньої Русі, пізнього етапу трипільської культури (софіївського типу) та періоду палеометалів (Рис. 1). Серед вивчених споруд – два давньоруських житла (об'єкти № 3 та № 15), чотири супутні їм зернові ями (об'єкти №№ 2, 9 і №№ 13, 14), зернова яма, що належала до іншого комплексу (об'єкт № 29) та побутова чи господарська будівля (об'єкт № 29). Простежено також, що об'єкти №№ 2, 3, 8, 9, 12 та об'єкт № 13 розкопу III утримували уламки одних посудин другої половини XI–XII ст., що свідчить про їх синхронність.

Об'єкт № 3 розчищений на глибині 0,30–0,40 м від денної поверхні. Підквадратний із заокругленими кутами, розмірами 4,40×4,50 м, зорієнтований за сторонами світу кутами, зі стовповими ямами у них, заповненими сірим супіском. З північного заходу до західного кута будівлі примикав вхід з трьох сходинок довжиною 2,40 м при максимальній ширині 2,70 м. Складене супіском сірого, чорного і темно-сірого кольорів насичене керамічними і речовими знахідками заповнення сягало глибини 1,20 м від рівня запуску, на дні об'єкта наявні чорні вуглисті прошарки, можливо, від дерев'яної підлоги. У північно-східному куті на підсипці із коричневого супіску устям до входу складена на дерев'яному каркасі, про що свідчать виявлені ямки від кілків, глинобитна піч. Склепіння не віцілило, збереглися три шари череня та залишки стінок на рівні останнього. Під шарами череня простежено вимостку з кори дерев листяної породи. По периметру опалювального пристрою виявлено три ями від стовпчиків. Розташована біля входу ще одна стовпова яма, можливо, пов'язана з конструкцією дверей (Рис. 2). В об'єкті та поруч з ним

зібрано знахідки, типові для селищ доби Київської Русі. Показові значна кількість цвяхів, численні уламки жорен, привертають увагу кістяні гребені, бронзовий хрестик-тільник (Рис. 1, 1, 2, 25), уламки скляного посуду.

За 1,5 м на захід від житла вивчено *об'єкт № 2* – зафіксовану на глибині 0,25–0,35 м від сучасної поверхні циліндричну з пласким дном зернову яму діаметром 1,18–1,20 м і глибиною 2,10 м. Її темно-сіре і чорне супіщане заповнення містило уламки посуду, остеологічний матеріал тощо (Рис. 2). Ще одна яма для збіжжя – *об'єкт № 9* – знаходилась за 2 м на північний захід від житла на глибині 0,42 м від денної поверхні, діаметром 1,29–1,36 м і глибиною 2,15 м, грушоподібна з розширеною горловиною та конічним дном. Її темне гумусоване заповнення містило уламки кераміки, кістки тварин, фрагменти жорен, шматки обгорілої глиняної обмазки (Рис. 2).

Об'єкт № 15 виявлений на глибині 0,40–0,50 м від денної поверхні, підпрямокутно-трапецієподібний із заокругленими кутами, розмірами 4,55×4,90 м, глибиною 0,5 м від рівня фіксації, з похилими стінками, спрямований меридіонально з деяким відхиленням, із сірим супіщаним заповненням, що включало прошарок глини на дні та шматки печини й вуглики в основному об'ємі. Залишки опалювального пристрою розмірами 1,25×1,25 м, що мав три шари череня (з керамічною вимосткою під верхнім) простежені у північно-східному куті будівлі. Стінки печі зруйновані, тому орієнтація опалювальної споруди не з'ясована. Між піччю і центром споруди у долівці житла вивчено яму, в південно-східному куті – залишки об'єкта доби палеометалів, а між цим кутом і серединою південної стінки котловану будівлі розчищено невелику поличку, вирізану в материковій породі, можливо – сходинок. У кутах об'єкта досліджено ями від стовпів (Рис. 2). Східний край житла перекрито іншим об'єктом часів Київської Русі. У ході вивчення споруди зібрано п'ять пряслиць з пірофіліту, залізні пружинні ножиці (Рис. 1, 9)

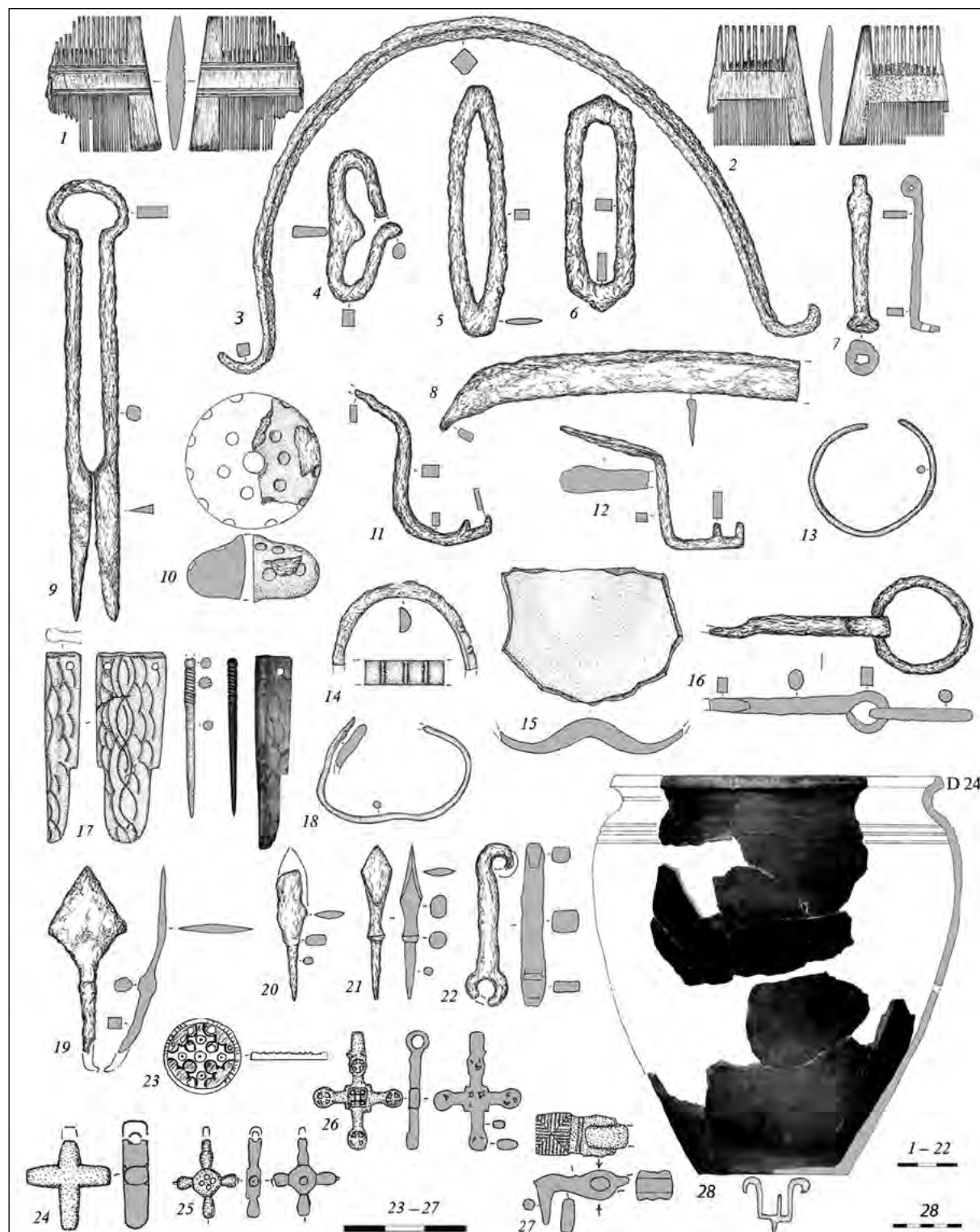
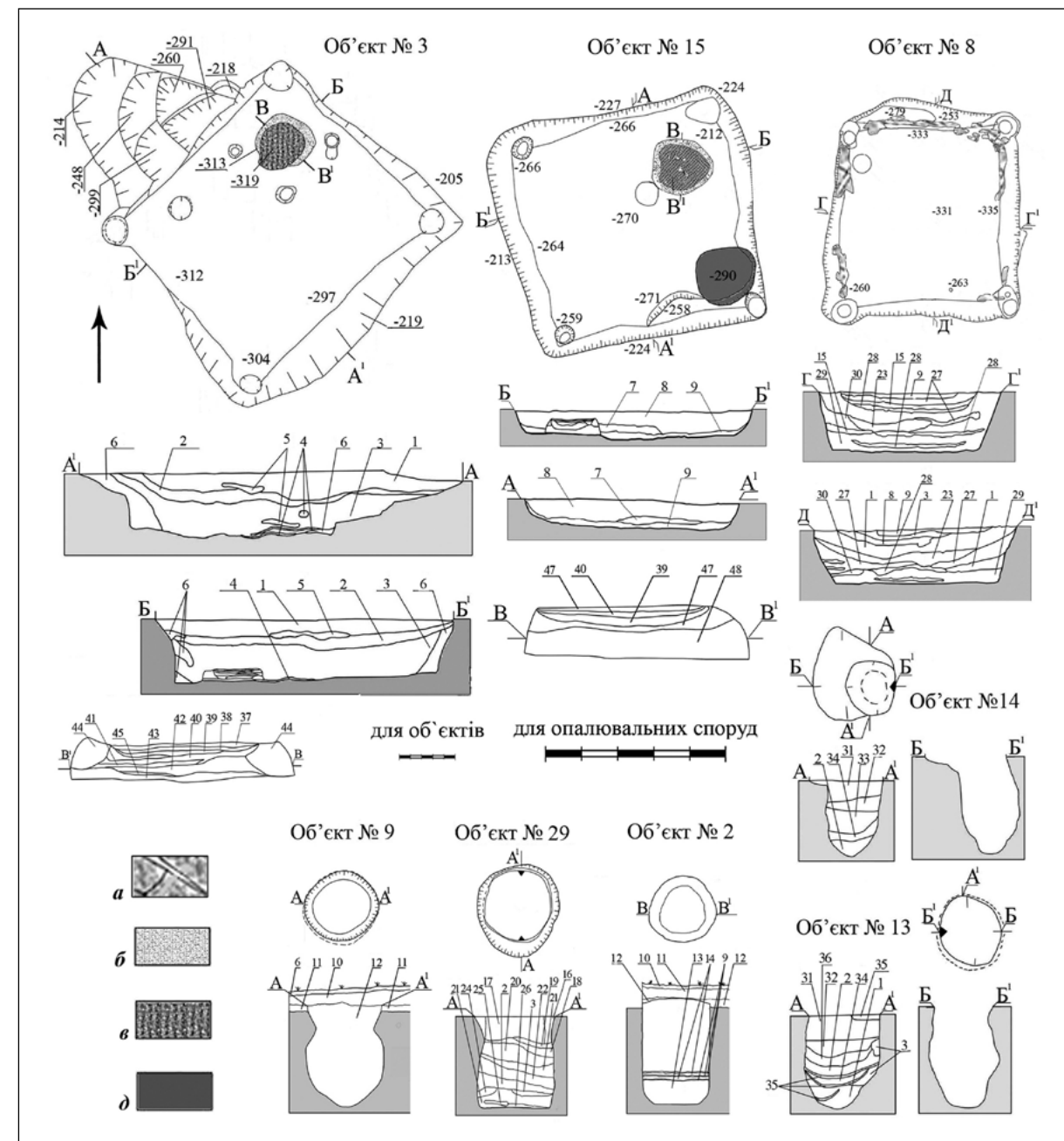

Рис. 1. Побутовий інвентар, вироби військового призначення, прикраси та предмети особисто-го благочестя з культурного шару та заповнення споруд і таврований горщик з об'єкта № 15.

Рис. 2. Плани та розрізи об'єктів № 3 і № 15 з розрізами печей та №№ 8, 2, 9, 13, 14, 29: а – горіле дерево; б – пластична та частково обпалена глина (тіло печі); в – черінь; д – нижня частина ями доби палеометалів, перекрита житлом № 15; цифрами у стратиграфії позначено: 1 – сірий супісок; 2 – чорний супісок з вугликами; 3 – темно-сірий супісок; 4 – інтенсивно чорний вуглистий прошарок; 5 – світло-сірий мішаний супісок; 6 – жовта глина; 7 – горілий шар; 8 – сірий супісок з печиною; 9 – жовтий пісок; 10 – дерновий шар; 11 – тем-

ний гумусований супісок; 12 – світло-сірий гумусований супісок; 13 – темний гумусований супісок, змішаний зі світло-коричневим лесоподібним суглинком; 14 – темний гумусований шар із сажею; 15 – світло-сірий супісок; 16 – сіро-коричневий супісок; 17 – сірий гумусований супісок; 18 – світлий сіро-жовтий супісок; 19 – сіро-жовтий супісок з гумусом; 20 – темний сіро-жовтий супісок; 21 – сірий мішаний супісок; 22 – темно-сірий мішаний супісок; 23 – мішаний супісок світло-цегляного кольору; 24 – сіро-жовтий мішаний супісок; 25 – чорно-жовтий мішаний супісок; 26 – чорний мішаний супісок; 27 – сірий супісок з вугликами; 28 – вуглики; 29 – жовто-сірий плямистий супісок; 30 – жовто-сірий супісок; 31 – інтенсивно чорний гумусований супісок, насичений печиною; 32 – темно-коричневий гумусований супісок; 33 – чорний гумусований супісок; 34 – темно-сірий супісок з піском; 35 – білий пісок; 36 – сіро-жовтий супісок; 37 – чорна пропечена глина (черінь); 38 – глина світло-цегляного кольору; 39 – глина темно-цегляного кольору; 40 – глина цегляного кольору; 41 – коричнева глина з вугликами; 42 – світло-коричневий шар з попелом і вугликами; 43 – темно-коричнева глина; 44 – глина гірчичного кольору; 45 – шар обгорілої кори; 46 – темно-сіра пропечена глина (черінь); 47 – глина цегляного кольору з вугликами; 48 – жовто-коричнева глина.

тощо. Кераміки порівняно з іншими житлами тут виявлено значно більше; показові фрагментовані та майже цілий світильник, розвал горщика з тавром у вигляді тризубця з коротким центральним зубцем і відігнутими бічними (Рис. 1, 28).

За 2–3 м на південний захід – захід від жител на глибині 0,23 м від сучасної поверхні виявлена зернова яма – *об'єкт № 13* (Рис. 2). Округло-овальна в плані, розмірами на рівні фіксації 2,00×1,60 м, грушоподібна з конічним дном, неправильної форми, глибиною 1,70 м. Її чорне, темно-сіре, сіро-жовте супіщане заповнення складне, насичене уламками кераміки, дрібною печиною, вугликами, містило фрагменти жорен, типові для Русі вироби з металу та ін.; серед знахідок привертає увагу пірофілітовий натільний хрестик з відламаним вушком (Рис. 1, 24). Ще одна зернова яма – *об'єкт № 14* – простежена із заходу майже впритул до об'єкта № 15 (Рис. 2). Виявлений на глибині 0,22 м від денної поверхні об'єкт глибиною 1,40 м і розмірами 1,55×1,73 м у плані підокруглий, за формою – грушоподібний з конічним дном, дещо асиметричний. Його насичене деревними вугликами, обпаленою глиняною обмазкою, попелом, сажею чорне, темно-коричнєве, темно-сіре супіщане заповнення містило кілька речових знахідок, кераміку давньоруської доби, палеоорнітологічний та археозоологічний матеріал.

На противагу попереднім, ще одна яма для збіжжя – *об'єкт № 29* (Рис. 2) – не пов'язана з певним вивченням у сезоні домогосподарством селища. Розташована у західному куті розкопу, між невивченою та зруйнованою зведенням будинку ділянками. Зафіксована на

глибині 0,25 м від сучасної поверхні, у плані підокругла, діаметром 1,50–1,60 м, неправильно-циліндрична, глибиною 1,53–1,57 м, заповнена шарами чорного, темно-сірого, сіро-жовтого, сіро-коричневого, сірого супіску, з нечисленним матеріалом доби Русі.

Серед досліджених споруд показовий також *об'єкт № 8* (Рис. 2). Виявлений на глибині 0,30 м від денної поверхні, у плані підквадратний, розмірами 3,8×4,0 м, спрямований стінами майже за сторонами світу з незначним (сезонним ?) відхиленням, заглиблений у материк на 1,11 м. Заповнений шарами сірого та жовтого піску з вугликами; подекуди під дією високих температур, нашарування набули цегляного забарвлення. Стінки об'єкта вертикальні, вздовж них місцями збереглись обгорілі залишки дерев'яних колод діаметром 14–15 см. У північній стіні на глибині 0,85 м від денної поверхні наявний уступ-сходина. По кутах споруди розчищені ями із залишками стовпів. Із заглибленої частини будівлі походили значна кількість давньоруської кераміки, уламки візантійських амфор, фрагменти жорен, ножі, бронзовий браслет і уламок скляного, шиферні пряслиця, ключ (Рис. 1, 12), фрагмент серпа, цвяхи та ін., а в культурному шарі над спорудою зафіксовано досить рідкісну для давньоруських пунктів знахідку – орнаментовану привіску у вигляді піхов ножа з подібним до писал з відламаного лопаточкою стрижнем усередині (Рис. 1, 17). Особливості об'єкта дають підстави для віднесення його до господарських чи побутових.

Результати робіт вказують на безсумнівну необхідність подальших розкопок пункту.

А.В. Петраускас, М.В. Квітницький

ВИВЧЕННЯ ТА РЕКОНСТРУКЦІЯ ФУНДАМЕНТУ ДАВНЬОРУСЬКОГО ХРАМУ НА ЗАМКОВІЙ ГОРІ м. Біла Церква

У 2014 р. Житомирською експедицією ІА НАН України було продовжено вивчення території городища літописного Юр'єва та Білоцерківського замку на Замковій Горі у м. Біла Церква. Роботи проводилися у відповідності до етапів дослідження та музеєфікації давньоруського храму літописного Юр'єва. Перший етап: археологічні дослідження Замкової Гори під перенесення пам'ятника Ярославу Мудрому та будівництво – відтворення давньоруського храму був проведений у 2011 р. Другий етап передбачав розкриття і подальшу музеєфікацію залишків фундаментів храму, дослідженого у 1978, 1980, 1982 та 1983 рр. Білоцерківською експедицією Інституту археології під керівництвом Р.С. Орлова.

У результаті наукових досліджень 1980-х рр. був виявлений за Р.С. Орловим – «єпископський храм міста» біля північного бастіону Білоцерківської фортеці (Рис. 1). Вивчена площа склала близько 280 м². Фундамент зберігся частково. Найбільше були вивчені фундаменти північної і центральної апсид та північної стінки. Зафіксовано від одного до трьох рядів кладки. Перший ряд кладки північної стінки складався з валунів місцевого граніту, котрі сягали у перетині 0,5–0,7 м. З такого самого каменю був складений виступ під лопатку. Внутрішня забутовка складена з більш дрібних каменів. Фундамент апсид також був складений з каменів меншого розміру. Стіни і верх фундаментної кладки не збереглися, було простежено декілька ділянок у місці стикування фундаменту північної стінки і апсид, де збереглися фрагменти вирівнюючої кладки. Кладка простежена у ширину 1,4–1,5 м, в апсидах – до 1 м. Дослідником зауважено, що в якості розчину у кладці фундаменту використана глина, проте деякі частини складені насуху. Крупних скупчень бу-

дівельних завалів стін не виявили, проте велику кількість будівельних матеріалів знайшли в котловані на північ від апсид храму. Довжина храму фіксувалася окремими каменями кладки західної стіни. На місці вірогідного північно-західного кута храму розташовувався сучасний водорозподільний колодязь. Біля нього, з внутрішнього боку північної стінки був досліджений саркофаг з брущатої цегли та плінфи. Р.С. Орлов наголошував про відсутність слідів повторного використання будівельних матеріалів, що дало підставу досліднику використати цей серйозний аргумент на користь думки про одночасне спорудження храму і саркофагу. Було зроблено висновки, щодо належності храму до триапсидних чотиристовпних будівель. Розмір визначено, як близько 18 м у довжину та 12 м у ширину. Датування здійснене за плінфою в межах кінця XII – першої половини XIII ст.

Роботами 2014 р. була повністю розкрита площа з залишками фундаментів, котра досліджувалася у 1980-х рр. Повторне обстеження дозволило виявити ряд особливостей фундаментної кладки, котрі допускають перегляд попередні висновки.

Від часу завершення розкопок 1980-их рр. до 2008 р. фундаментам храму додатково було завдано значних руйнувань. Зафіксовано дві траншеї з уже не діючими кабелями високої напруги другої половини 1980-х рр., котрими фактично повністю були знищені простінки фундаменту першої та другої апсиди. У межах простінки першої апсиди зафіксована яма, глибиною до 2,2 м із контуром заземлення будівлі красназвочного музею (три арматури діаметром 50 мм із залізним дротом). Найбільш неправих руйнувань було завдано траншеєю підведення газу до будівлі музею в 2008 р., котра знищила та спотворила

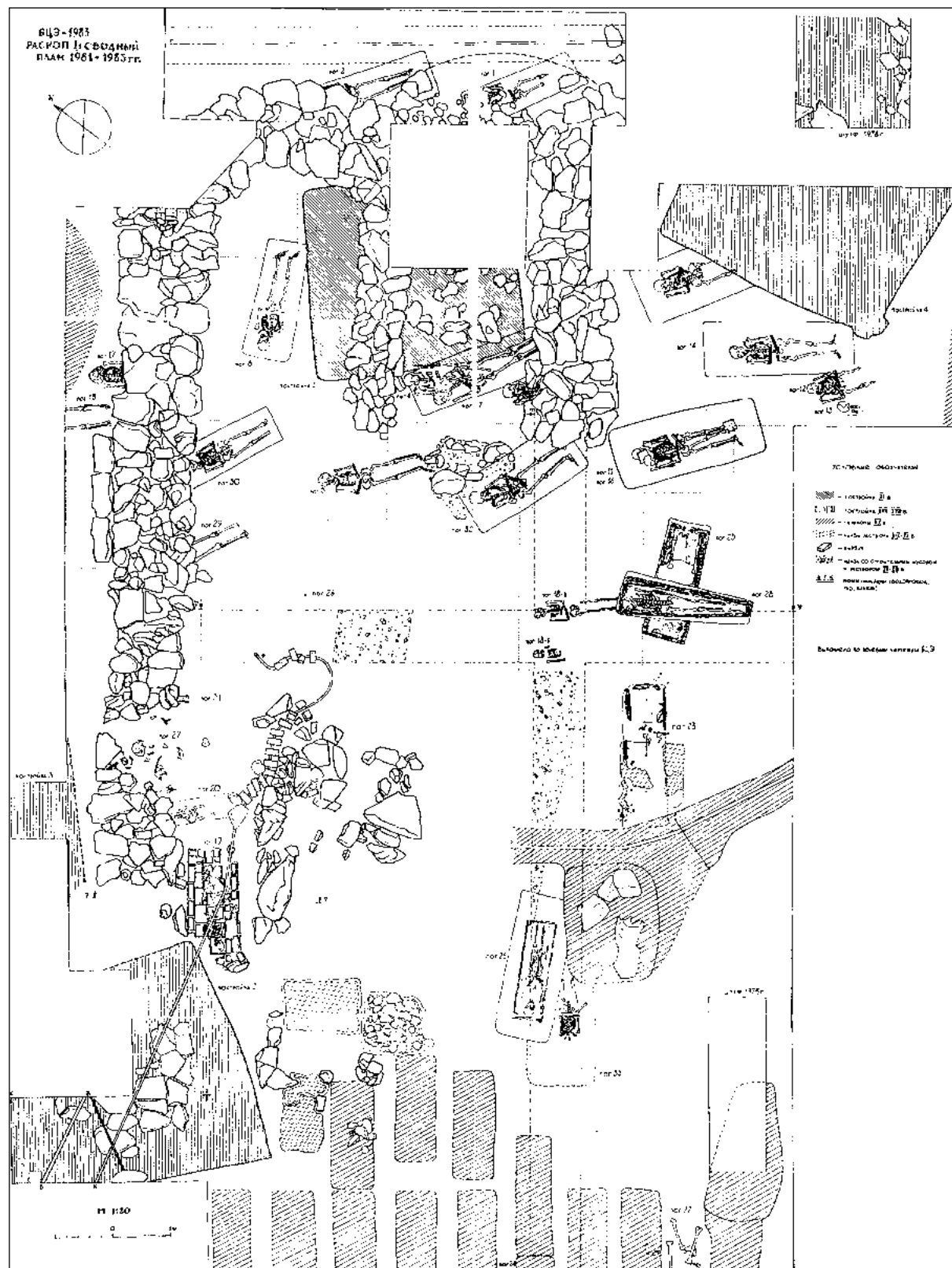

Рис. 1. План фундаменту давньоруського храму за Р.С. Орловим.

Рис. 2.
Апсиди храму після
прокладки труби
газопостачання у
2008 р.

Рис. 3. Загальний
вигляд фундаменту
після розчистки.

Рис. 4.
Кладка північної
стінки фундаменту
(вигляд з північного
заходу).

всю первинну архітектуру залишків апсид (Рис. 2).

З науково зафіксованих фундаментів храму в 1980-х рр. на момент повторного вивчення у 2014 р. вцілілими залишилася ділянка північ – північно-західної (північної за Р.С. Орловим) стінки довжиною близько 10 м, опорна п'ятка під північно-західний стовп та незначні скупчення крайніх каменів простінків першої та другої апсид (Рис. 3).

Фундаментна кладка північ – північно-західної стіни складена насухо без використання глиняного чи вапнякового розчину. У лесовому матеріку простежено сліди від траншеї під фундамент шириною 2–2,1 м. Ширина кладки зовнішньої стіни 1,6–1,8 м, максимальна висота 0,7–0,8 м. Простежено від 1 до 4 рядів кладки. Четвертий ряд фіксується фрагментарно і в загальній будові кладки фактично не виражений. Основа складена з морених валунів великого розміру від 0,6 до 1 м у перетині, другий і третій ряд з каменів меншого розміру. Кладка частково заповнена ґрунтом (суміш чорнозему та лесовидного суглинку), дрібними каменями, уламками плінфи – пальчатки і плінфи великого розміру підпрямокутної форми (виготовленої з тієї самої глиняної маси, що і пальчатка). Простежено декілька уламків шириною 20 см і товщиною 6 см – без слідів вапнякового розчину, останній відсутній також і на фрагментах пальчатки у забутовці. Глиняне тісто цих плінф ідентичне тісту плінф-пальчаток і складається зі змішаної маси глини з крупною жорсткою, яка у відсотковому обсязі займає половину або навіть і більше половини у тісті плінф.

Крім цього у забутовці виявлені уламки плінфи товщиною 3–4 см, шириною 18–19 см. Глиняне тісто цих плінф з включенням крупнозернистого піску та кварциту діаметром 0,5–1,5 см. Сторони вкриті залишками вапнякового розчину.

У трьох випадках у забутовці кладки зафіксована плитка підлоги з зеленою та жовтою поливою. Товщина плиток 2,5–2 см, частина поверхні зі слідами перебування у сильному вогні. Ймовірність їхнього випадкового потрапляння у кладку абсолютно виключена, оскільки вони

фіксувалися на межі першого та другого рядів, а одна з цих плиток була зажата каменями кладки і спеціально нами з кладки не виймалася (Рис. 4).

Частина каменів кладки, у тому числі і крупних валунів першого ряду, містить сліди вапнякового розчину, затічні доріжки, плями стикування. Розташування цих слідів різноманітне, як на боці каменів укладених безпосередньо на ґрунт, так і на інших сторонах. Крихт, конкрецій чи будь-яких масивів розчину при цьому не виявлено.

У місці переходу стіни в апсиду простежена неширока до 10 см тріщина і просадка фундаменту на 25–30 см.

У західній частині розкритої площі виявлено 10 могил німецьких військовослужбовців періоду Другої світової війни. Дві могили перерізали масиви вапнякового розчину (цемент'янки), що розташовані у цій частині, розміри масивів 1–1 м.

Незважаючи на повну руйнацію каменів кладки апсид, залишилися матерікові останці, з вдавленими у них дрібними каменями та уламками плінф, на яких лежали основні камені. Вони зберегли конфігурацію форм апсид завдяки розташованому поруч котловану під приміщення музею, котрий був виритий під час розкопок Р.С. Орлова і впритул підходив до кладок фундаменту.

З розкритої площі фундаментів храму походить незначна кількість знахідок, що обумовлено вивезенням звідси ґрунту під час робіт 1980-их рр. Виявлено декілька уламків оздоблювальних плиток із зеленою, жовтою та синьою поливами, понад 80 уламків плінф та 1 ціла у місцях руйнування апсид (Рис. 5). З культурного шару, що примикав до розкритої площі, походять два крупні свинцеві оплавки та великий замок від енколпіону. З верхнього ґрунту засипки фундаментів знайдено два соліди Іоанна Казимира, замкаюча накладка руків'я ножа та залізний наконечник стріли (Рис. 6). У місці розташування третьої (південної) апсиди знайдена невелика католицька бронзова іконка-нашивка з зображенням святого Бенедикта. Остання знахідка пов'язана з капличкою або будинком ксьондза, котрий розташовувався на цьому місці у першій половині XIX ст. Ще одна натіль-

Рис. 5. Плитка підлоги та уламок плінфи з цемент'янковим розчином у забутовці кладки.

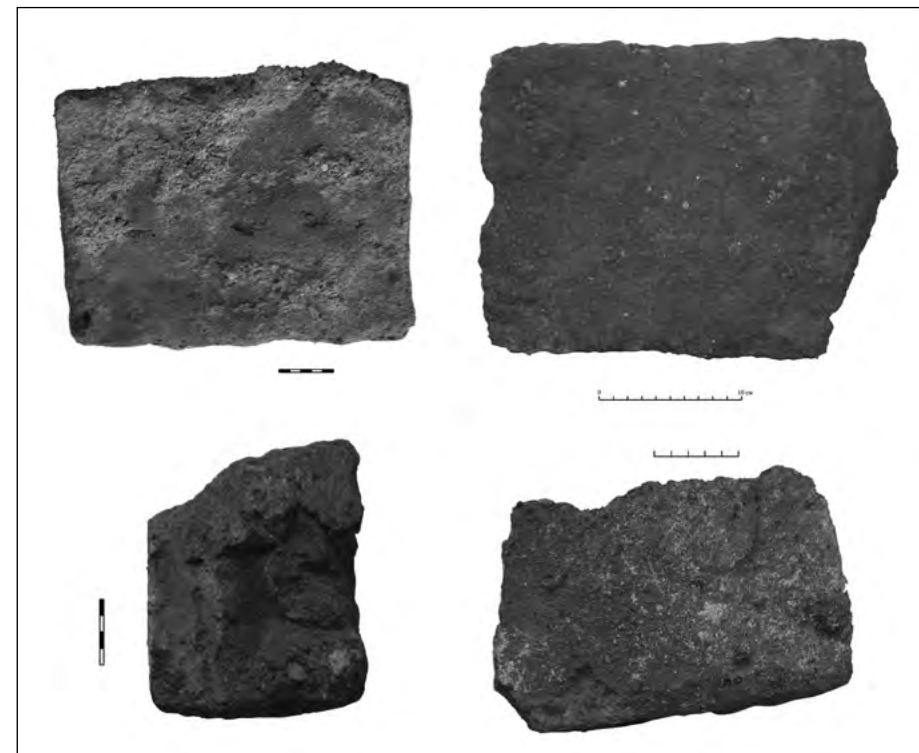

Рис. 6. Плінфа з площі місця розташування храму.

на іконка кінця XVIII – першої половини XIX ст. зі святим Миколаєм знайдена при розкритті північно-західного кута фундаменту.

Після завершення археологічних досліджень та вивчення особливостей кладки збережених стін храму: розмір і характер будівельного матеріалу та зв'язуючого розчину, особливості розташування каменів у кладці в одному ярусі по відношенню один до одного та від-

мінності будівельного матеріалу у різних ярусах кладки було проведено часткову натурну реконструкцію зруйнованої в 80-ті роки Білоцерківським краєзнавчим музеєм першої та другої абсиди храму.

Підсумовуючи вищевикладене, зауважимо, що отримані дані дозволяють стверджувати таке:

При складанні фундаменту цього храму застосовані будівельні матеріали, що вже були у використанні. Сліди

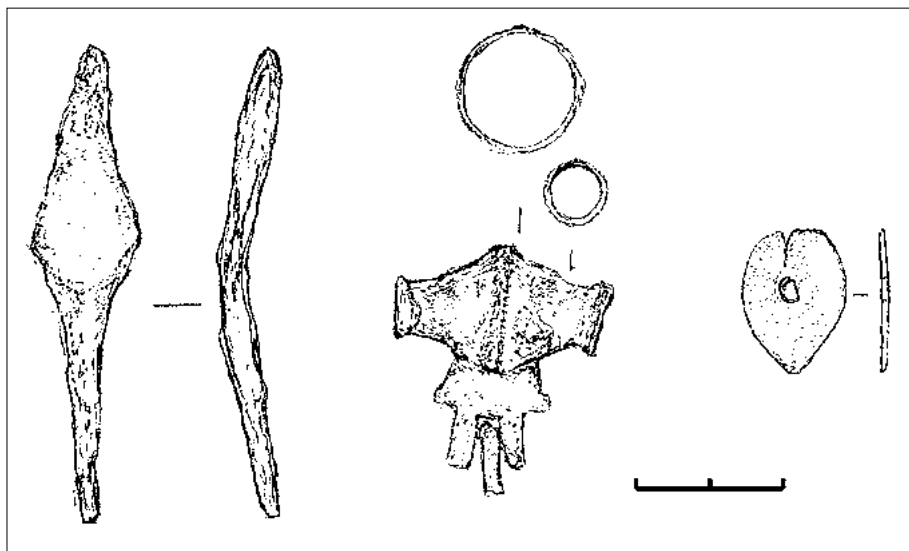

Рис. 7. Знахідки з культурного шару та засипки фундаменту.

вапнякового розчину на окремих каменях фундаменту, наявність у забутовці уламків плінфи зі слідами цем'яного розчину та полив'яних плиток підлоги зі слідами перебування у вогні дозволяють стверджувати про існування більш раннього кам'яного храму, матеріали з якого були повторно використані при будівництві.

Просадка фундаменту і простежена тріщина у місці переходу стіни в апсиду, а також додатково зафіксовані великі камені у кладці, що лопнули, свідчать про досить потужне навантаження на фундамент, що відповідно є відображенням існування повністю зведених стін храму.

Конструктивні особливості контурів апсид, спостереження за іншою площею розташування храму (відсутність кам'яної кладки південно-східної стінки, а також відсутність на відкритій площі

будь-яких ознак котловану фундаменту південно-східної стінки), не дозволяють однозначно розглядати цю споруду, як триапсидну і як альтернативу, дозволяють розглядати думку про п'ятиапсидну конструкцію давньоруського храму.

Відома на сьогодні хронологія появи плінфи-пальчатки або брущатої цегли з урахуванням наявності уламків такої плінфи без слідів вапнякового розчину у забутовці фундаменту, дозволяють впевнено відкоригувати ймовірну хронологію будівництва цього храму в межах 20-их – початку 30-их рр. XIII ст.

Разом з цим зауважимо, що вищевикладене має форму попередньої інформації, а остаточне наукове осмислення отриманих результатів, звичайно ще вимагає свого повного викладення в окремій статті.

В.Ю. Непомящих

ОХОРОННІ РОБОТИ В с. БІЛОГОРОДКА

У с. Білогородка Київської обл. на південно-східній околиці (вздовж вул. Травневої) зафіксовано пам'ятку доби бронзи. З північного сходу вона обмежена р. Бочанкою, з північного заходу пам'ятку обмежують огорожі нових будинків. З півдня розташовані вільні від

забудови земельні ділянки, що прилягають до дороги на Боярку. А з південно-східного краю межі пам'ятки чітко встановити не вдалося. Підйомний матеріал розповсюджується на площі 300–350 м² у південно-східному напрямку до смуги хвойних дерев. Його презентовано фраг-

ментами ліпного керамічного посуду доби бронзи: тісто цегляного кольору, з домішками піску, подекуди з грубою шерехатою поверхнею. Значну частину площі пам'ятки задерновано, проте фіксуються сліди копанок скарбощуків.

Також обстежено ділянку, що розташована у межах вул. Травнева, 25, площею 0,20 га. Понад 80% площі ділянки зайняті будівництвом котеджу. Було закладено два шурфи та встановлено, що культурний шар присутній у вигляді 40–60 сантиметрового прошарку сірого гумусованого супіску та світло-сірого супіску із включенням ліпної кераміки (доба бронзи, Київська культура, Давня Русь). Культурний шар залягає під шаром перевідкладеного супіску сірого кольору; потужність його складає 0,30–0,35 м.

Під час візуального обстеження території виявлено підйомний матеріал, що свідчить про існування багатшарового поселення. Знахідки датуються періодом Київської культури, давньоруського часу, а також зустрічаються фрагменти стінок ліпних горщиків доби бронзи (?) та скіфського часу. Приблизні межі пам'ятки сягають 500×100 м.

Крім того було обслідувана земельна ділянка, яка на заході примикає впритул до східної околиці с. Білогородка. Її південний край проходить вздовж автодороги Київ – Білогородка. Східний край обмежується безіменним струмком – правою притокою р. Ірпінь. З півночі межею ділянки слугує край першої борової тераси правого берега р. Ірпінь.

Під час візуального огляду горизонтальних та вертикальних відслонень ґрунту, які утворилися внаслідок антропогенної діяльності при зведенні житлових споруд у південно-східній частині ділянки було зафіксовано дві археологічні пам'ятки. Це багатшарове поселення доби бронзи – раннього залізного віку та періоду Київської Русі. Зі сходу обмежується безіменним струмком – правою притокою р. Ірпінь. З півдня і південного заходу примикає до житлових багатоповерхових будинків. На північ культурні нашарування простежені на відстані

300 м від крайніх багатоповерхових будинків. Культурний шар витягнутий вздовж струмка на 300 м. Ширина розповсюдження становить 100–150 м. Поселення займає похилі схили лівого берега безіменного струмка – правої притоки р. Ірпінь і частково виходить на плато. Поверхня задернована та частково має сліди перепланування внаслідок будівельних робіт, які проводяться на її території. Потужність культурного шару на непорушених ділянках становить від 0,3 до 0,5 м.

На поселенні під час збору підйомного матеріалу та шурфування виявлено чисельні фрагменти ліпної і гончарної кераміки та уламки кісток тварин. Найбільш ранні артефакти репрезентують старожитності доби пізньої бронзи та раннього заліза. Це фрагменти стінок та вінця ліпних посудин з грубими мінеральними домішками, випалених при низьких температурах на відкритому вогнищі. Матеріали Київської Русі представлені фрагментами гончарної кераміки, яка за особливостями профілювання верхнього краю посудин, складу гончарної маси, особливостей випалення може бути датована у межах XII ст.

Інше поселення відкритого типу доби раннього залізного віку – першого тисячоліття н.е. та пізнього середньовіччя зафіксоване у північно-східній частині обстежуваної ділянки. Зі сходу обмежується безіменним струмком – правою притокою р. Ірпінь. З півночі межа проходить по краю борової тераси правого берега р. Ірпінь. Із заходу поселення виходить на край схилу та плато правого берега безіменного струмка. Культурні нашарування розповсюджуються частково по заплаві та схилу лівого берега струмка. Поверхня донедавна розорювалась, на сьогодні задернована. Культурний шар витягнутий вздовж струмка, його простежено на площі 150×100 м.

Під час візуального огляду горизонтальних відслонень ґрунту виявлено фрагменти стінок ліпної кераміки раннього залізного віку – першого тисячоліття н.е.

ПОШУКИ НА ТЕРИТОРІЇ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО РЖИЩЕВА

Ржищівський загін Північної постійнодіючої експедиції ІА НАНУ на замовлення Ржищівського археолого-краєзнавчого музею продовжив розпочаті минулого року роботи з виявлення залишків пізньосередньовічного замку, відзначеного на плані Г.Л. де Боплана 1650 р. Співставлення взаєморозташування фортеці відносно русел Дніпра та Леглича на означеному плані з сучасними картами дозволило локалізувати розміщення укріплень на підвищенні корінного правого берега Дніпра у межах ділянки, обмеженої з північного сходу Канівським водосховищем, з півдня та південного сходу – Легличем, з південного заходу – його допливом Маківкою. На сьогодні ця територія повністю зайнята приватною забудовою і комунальними підприємствами, тому придатні для візуального обстеження горизонтальних відслонень ділянки практично відсутні. Суцільне вивчення площі дрібною сіткою шурфів з означених причин теж ускладнене. Розташовані по вулиці Запорізька залишки валів і ровів замку у результаті аналізу наявного картографічного матеріалу, допомоги місцевого краєзнавця О.Л. Предаченка, опитування населення і ретельного візуального обстеження місцевості, тим не менше, були знайдені. Загальна довжина вцілої частини фортифікацій становить 140 м, максимальна висота складає 6,5 м, глибина рову у доступній для обстеження частині сягає 1 м.

Мета досліджень 2014 р. полягала у виявленні перспективних для археологічних розкопок та подальшої музеєфікації залишків оборонних споруд, а також у пошуку та відборі методів польових досліджень, ефективних для ви-

явлення залишків зруйнованої частини фортеці в умовах щільної сучасної забудови. Оскільки залишки валу не лише зайняті садибами по вул. Запорізька, а й слугують межею між ними, увагу було зосереджено на незабудованій ділянці між дворами № 50 та № 61, де знаходиться «бастіон». Територія, яку використовують для випасу худоби, межує з асфальтованою дорогою, завдяки чому пункт доступний для екскурсій. Закладені тут шурфи дозволили встановити, що глибина оборонного рову з цього боку складає понад 3 м. Музеєфіковані залишки бастіону і розріз рову у подальшому можуть стати основою експозиції просто неба «Ржищівський замок».

Головним завданням ще одного напрямку робіт став пошук методів досліджень, які дозволять простежити залишки знесених оборонних споруд, що не піддаються фіксації традиційними способами. Значно заглиблені нижче рівня материкової поверхні частини оборонних ровів мають ширину від 15–20 м і збереглись досить добре, тому їх виявлення пошуковими розкопками, траншеями чи навіть шурфами не становить великої проблеми з технічного боку, але викликає серйозні і досить категоричні заперечення власників садиб з огляду на розташування у обійстях квітників, грядок тощо. Тому у процесі досліджень було здійснено фотофіксацію площі замку з використанням безпілотних літальних апаратів і апробовано пошукові роботи пам'яткозберігаючими неруйнівними способами, зокрема шляхом застосування різної потужності георадарів і геологічних бурів, що виявилось досить результативним.

Рис. 1. Фрагмент аерофотознімка 1943 р. з рештками валів (А) та сучасна зйомка «Старого містечка» Ржищєва із залишками замку з використанням безпілотного літального засобу.

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА «ПЕРЕЯСЛАВ»

Під час виконання земляних господарських робіт на території Музею народної архітектури та побуту, поблизу Музею космосу були отримані сигнали про наявність культурного шару першої половини I тис. н.е. та давньоруського часу, а також тілопокладень невідомого часу. Рештки поховання пізньоримського часу з кружальним посудом та безінвентарні тілопокладення невідомого часу в дерев'яних трунах, були виявлені тут раніше, у 1971 р. і тоді ж частково досліджені Є.В. Махно.

Впродовж червня-серпня 2014 р. був проведений невеликий об'єм охоронно-рятувних археологічних досліджень. У шурфі 4×2 м, зробленому на місці сучасної господарської ями, де знайдені дрібні фрагменти черняхівської кераміки, виявлена ціла бронзова монета та уламок іншої монети, а також пряслице черняхівського типу (Рис. 1). Ціла монета атрибутована як римський дупондій Юлія Паула 219–220 рр. Уламок монети належить сестерції імператора Гордіана III Пія 238–240 рр. Знахідки походять із заповнення ями, складеного іншим за структурою ґрунтом з більш інтенсивною гумусацією. Крім дрібнофрагментованої кераміки, пряслиця та монет, у заповненні знайдено також кілька кісток тварин. Яма мала в плані форму витягнутого овалу з нечіткими контурами розмірами 2,5×1,2 м. Стінки ями доволі пологі, вона опущена з верхнього ґрунтового шару в передматериковий до глибини 0,8 м та неодноразово порушена пізнішими перекопами, особливо з південно-східного боку.

При поглибленні шурфу до материкового шару, у південно-східному куті

на рівні нижньої частини передматерика (глибина 1,2–1,3 м), розкрито частину людського черепа. Зроблена прирізка розкрила тілопокладення, орієнтоване головою на захід, з рештками дерев'яної труни, збитої залізними цвяхами (поховання № 3). Стегнова кістка лівої ноги небіжчика викривлена від прижиттєвої травми, із слідами зрощення. Інша господарська яма на південному схилі підвищення поблизу Музею космосу, на глибині 0,6 м також виявила ознаки тілопокладення. Зроблений на місці ями невеликий розкоп розкрив два тілопокладення у дерев'яних трунах, розташованих на різних рівнях. Верхнє, пізніше поховання (№ 1) частково перекривало нижнє поховання (№ 2). Кістяк поховання № 1 (глибина 0,65 м), порівняно добре збережений за винятком черепа, від якого знайдена лише нижня щелепа. Тілопокладення зорієнтоване головою на захід, руки складені на животі. Поховання № 2 (глибина 0,95 м) зорієнтоване головою на південний захід. Ліва рука випростана вздовж кістяка, права на животі. У височній ділянці черепа отвір квадратної форми. Біля правої стегнової кістки знаходився залізний ніж довжиною 13 см, протягнутий через бронзове кільце. Нижче цієї самої кістки знаходився фрагмент точильного бруска (Рис. 2, 1–5). В обох похованнях збереглися рештки дерев'яної труни.

За 25 м на схід від виявлених поховань, при дослідженні та поглибленні господарської траншеї, в центральній її частині знайдені: половинка вислої печатки Всеволода Ярославича (1054–1093), три фрагменти куфічних дирхемів, уламок бронзової монети, затертий з обох боків (Рис. 2, 9–12). Ще одна зна-

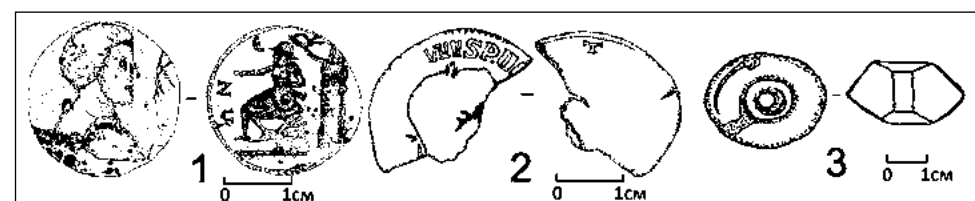

Рис. 1.
Черняхівські матеріали:
1 – дупондій,
2 – сестерцій,
3 – пряслице.

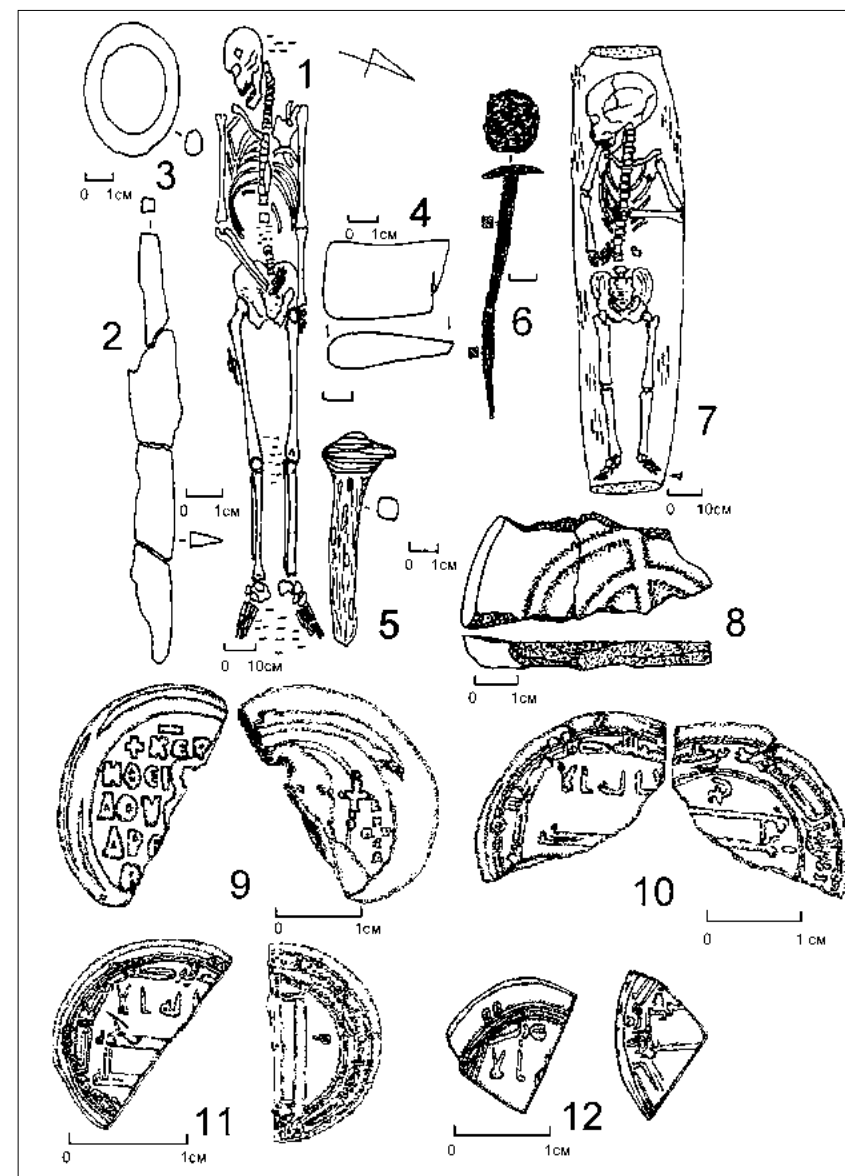

Рис. 2. Давньоруські матеріали: 1 – поховання №2 поблизу Музею космосу, 2–5 – інвентар з поховання №2, 5–6 – цвяхи, 7 – поховання поблизу кургану Хрест, 8 – денце з клеймом, 9 – половинка вислої печатки Ярослава Всеволодовича, 10–12 – фрагменти куфічних дирхемів.

йдена монета зберегла на одному боці нечітке зображення, схоже на зворотну сторону античного борисфена (Рис. 2, 10). Знайдені також фрагменти кісток тварин та дрібнофрагментована кераміка давньоруського часу. Подальше поглиблення траншеї дозволило в північній її частині, за кілька метрів від знахідок вислої печатки та монет, розкрити ще два тілопокладення (№№ 4–5). Виявлені тілопокладення у дерев'яних трунах (№№ 1–5) за всіма ознаками належать до християнських поховань давньоруського часу, до яких, очевидно, належали і 15 виявлених у 1971 р. поховань, у так званих дерев'яних «колодах».

За 300 м на схід від Музею народної архітектури та побуту, відразу за рекон-

струйованим курганом Хрест, розташований земельний відвід для спорудження стоянки експериментального транспорту. Під час земляних робіт в одній із заглибин, за 50 м на схід від кургану Хрест на глибині 0,4 м, виявлені ознаки тілопокладення давньоруського часу – рештки деревини від домовини та гвіздок. На ділянці, яка прилягає до кургану Хрест, були проведені розвідкові роботи – шурфування та кілька траншей. Роботи виявили чотири безінвентарні поховання давньоруського часу в дерев'яних трунах (Рис. 2, 7).

Всі три пам'ятки – могильники черняхівського і давньоруського часу поблизу Музею космосу та могильник давньоруського часу поблизу кургану Хрест, потребують подальших досліджень.

РОЗВІДКИ В ІВАНКІВСЬКОМУ РАЙОНІ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Під час проведення археологічних розвідок в Іванківському районі було здійснено обстеження біля сіл Красилівка, Підгайне та між Іванковим і Запрудкою. У результаті оглянуто 6 пам'яток, 4 з яких виявлено вперше (Рис. 1).

Біля с. Красилівка виявлено дві пам'ятки.

1. *Багатошарове поселення в ур. Полян-ка*. Пам'ятка розташована на північно-західному краю села, на підвищеному правому березі р. Вересня, що утворює мисоподібний виступ. На розораній площі виявлено 5 дрібних ліпних стінок кераміки доби бронзи – ранньозалізного часу та понад 100 фрагментів кераміки нового часу, серед якої вінця макітри, глеків, мисок, а також прямі вінця горщиків з ребром всередині, що можуть датуватися не раніше XVIII ст. Деякі з фрагментів прикрашено опискою, деякі димлені з лоцінням. Площа розповсю-

дження знахідок – 200–150 м. Це, власне, стара частина села, пов'язана з першим поселенням тут старообрядців у XVIII ст.

2. *Давнє городище в ур. Царський Дворець*. Городище знаходиться у лісі за 1,2 км на південний схід від села. Пам'ятка має складну планувальну структуру. З північного боку проходить окрема лінія (вал, рів) довжиною 0,7 км. За 0,25 км на південь розташована головна частина городища, яка складається з кількох укріплених майданчиків, розміром 430×400 м. Внутрішній майданчик (250×180 м) має найбільш потужні укріплення – вал шириною 10 м і висотою до 3 м і рів шириною до 10 м і глибиною 1,5 м. Городище, крім південної частини, оточене болотом. Пам'ятка, вірогідно, відноситься до милоградської культури.

На околицях с. Підгайне оглянуто пам'ятки, відомі з попередніх досліджень.

3. *Курган в ур. Курган*. За 0,5 км на захід від села, на краю високого лівого берега р. Тетерів, розташований сильно розораний курган доби бронзи (?). Його висота – до 1,2 м, розмір – 30×25 м.

4. *Поселення давньоруського часу*. Пам'ятка відома з розвідки М.М. Фрідмана 1985 р., але потребувала уточнення локалізації та хронології. Її виявлено на східному краю села та території колишнього колгоспного саду. Займає ділянку високого (10–12 м) лівого берега Тетерева, обмежену балками. Приблизні розміри поселення – 200×75 м. У оголеннях і викидах землі та шурфі виявлено 6 вінець горщиків XI–XII ст. та понад 100 стінок кераміки давньоруського часу, з яких 11 мають лінійний ритований орнамент.

Ще 2 пам'ятки зафіксовано між Іванковим і с. Запрудка.

5. *Давнє поселення біля с. Запрудка*. За 1 км на південний схід від села, на краю пологого підйому лівого берега Тетерева, виявлено понад 30 уламків кераміки доби бронзи – ранньозалізного часу (?) та крем'яну пластину. Ма-

теріал знайдено на ділянці берега довжиною 0,5 км.

6. *Багатошарове поселення в заплаві біля Іванкова*. Пам'ятка розташована на південний захід від розвилки автотраси при в'їзді до Іванкова та за 2,5 км на південний схід від с. Запрудка. Займає дюнне підвищення розміром 130×65 м і висотою 1,5–2 м у заплаві лівого берега Тетерева.

У південно-західній частині дюни на ділянці 50×20 м виявлено два десятки відщепів (більшість – пластини) крем'яно доби мезоліту – неоліту. На всій пло-

щі підвищення зустрічається ліпна кераміка, переважно – ранньозалізного часу. Серед підйомного матеріалу є також кераміка XI ст., другої половини XIII ст., кінця XVI–XVII ст., яка концентрується у північно-східній частині дюни. Крім того, знайдено велику залізну крицю, уламки кам'яного жорна та пірофілітової плити.

При шурфуванні було виявлено об'єкт другої половини XIII ст., який вдалося дослідити (див. окреме повідомлення).

Розвідки в Іванківському районі плануються продовжити у 2015 р.

Л.В. Чміль, В.К. Козюба

ДОСЛІДЖЕННЯ ОБ'ЄКТА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIII ст. БІЛЯ ІВАНКОВА НА КИЇВЩИНІ

Під час розвідки 2014 р. на дюні у заплаві Тетерева біля Іванкова нами було виявлено багатошарову пам'ятку (див. окреме повідомлення), при шурфуванні якої знайдено об'єкт із матеріалами другої половини XIII ст. Шурф було закладено у північно-східній, найвищій, частині дюни. Розмір шурфу становив 1×1 м, після виявлення об'єкту шурф було розширено до розміру 2×2 м.

Потужність культурного шару становила 0,35–0,45 м. Верхні 0,2 м – темний сіро-коричневий шар, у якому траплялися фрагменти кераміки другої половини XIII ст., ліпні стінки доби пізньої бронзи – раннього заліза та кілька фрагментів кераміки XVII ст., а також денце скляної гутної посудини цього ж часу. Нижче залягав темний гумусований шар з вугликами, насичений керамікою другої половини XIII ст.; цей шар поступово переходив у більш світлий передматерик.

На рівні материка добре фіксувався контур об'єкта, який займав більшу частину шурфу. Заглиблена споруда мала неправильну форму і частково виходила за межі шурфу. Простежено її південну та північно-східну стінки, які були

майже вертикальні. Дно – рівне, злегка увігнуте у центрі об'єкта. Глибина споруди становила 0,5 м від рівня материка і 0,95 м від денної поверхні. Заповнення об'єкта складалося з темного ґрунту з вугликами, печиною, кістками тварин та великою кількістю фрагментів кераміки. У ньому виявлено матеріали другої половини XIII ст., а також ліпну кераміку раннього залізного віку та 2 вінця XI ст. У нижній, передматериковій частині заповнення трохи світліше, з меншою кількістю знахідок. Материк – білий річний пісок.

Керамічний матеріал другої половини XIII ст. представлено переважно горщиками, серед яких один повного профілю, 21 – верхні частини та вінця, а також чотири придонні частини та 2 денця (Рис. 1, 3–8, 12–21). Колір глини – від світло-рожевого до червоного, майже всі горщики закопчені, з плямами сірого і чорного кольорів. Тісто – з домішкою піску, схоже на давньоруське. Черепок переважно пропечений, але деякі на зламі двохшарові. На кількох горщиках є плями і потьoki жовто-зеленої поливи. На деяких посудинах виразно

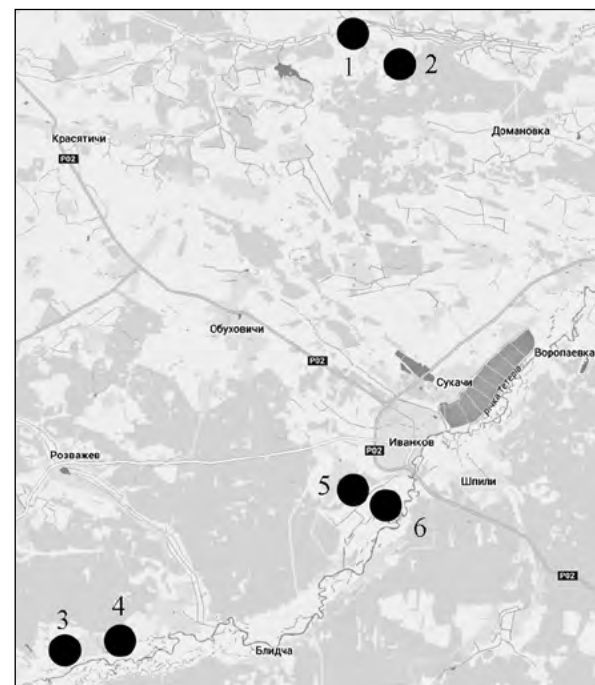

Рис. 1. Карта розташування археологічних пам'яток у Іванківському р-ні Київської обл., обстежених у 2014 р. (1, 2 – Красилівка; 3, 4 – Підгайне; 5 – Запрудка; 6 – Іванків).

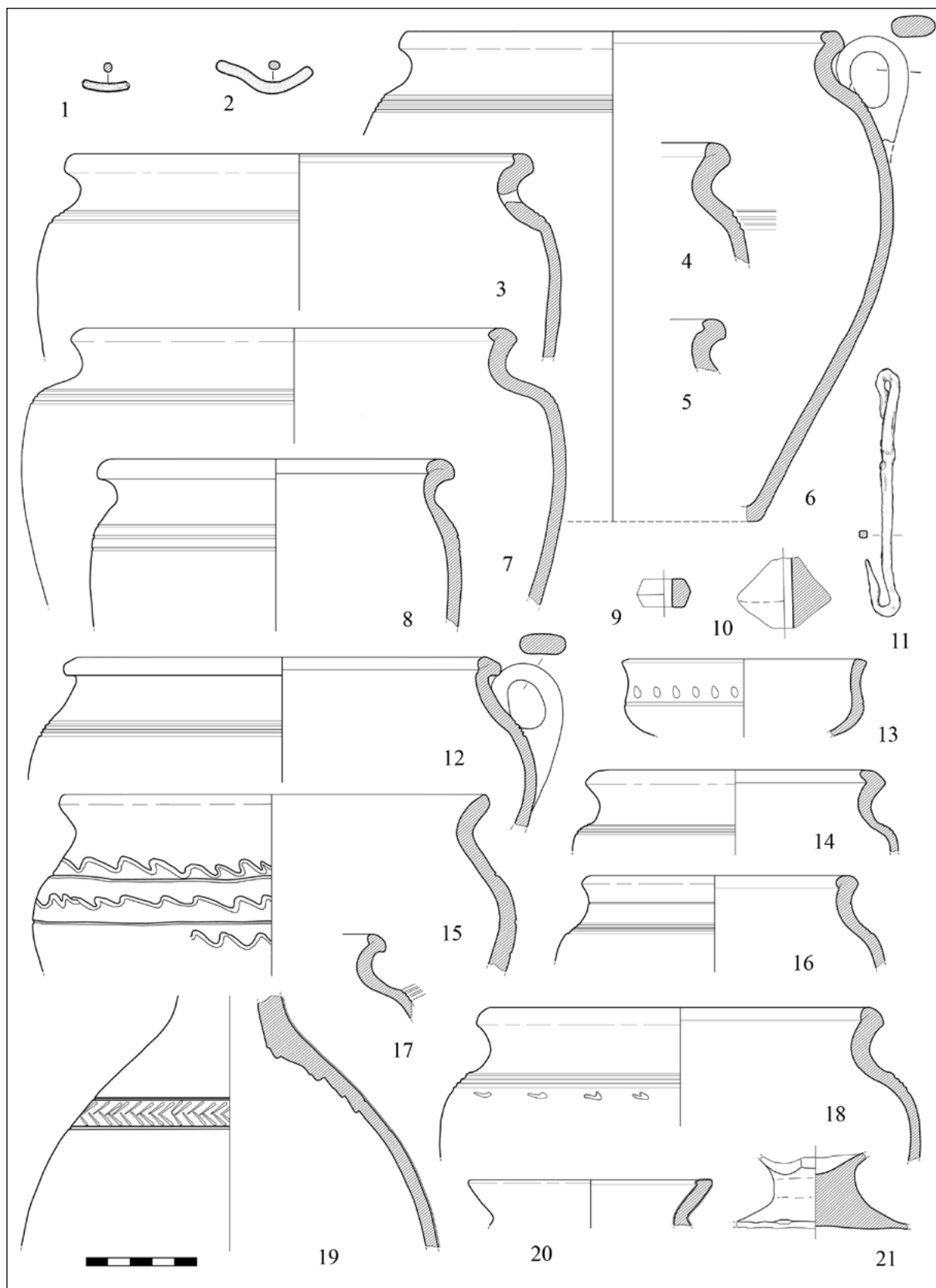

Рис. 1. Знахідки з об'єкту другої половини XIII ст., розкопаного біля Іванкова (1, 2 – скло, 3–8, 12–21 – кераміка, 9 – пірофіліт, 10 – глина, 11 – залізо).

помітні сліди стрічкового наліпу. Одне з вінець на шийці має просвердлений отвір (Рис. 1, 3). Вінця горщиків мають значний початковий відгин і загнутий досередини «чорновий» край, у результаті чого вони набули вигляду злегка потовщених валиків із відтягнутим нижнім краєм. Орнамент – 3–4 ритовані лінії, на одному – нігтьовий візерунок. Два горщики зроблені з глини, що містить домішку слюди. Один із них не відрізняється профілюванням, але має хвилястий орнамент. Інший – зі злегка відігнутим зрізаним вінцем та незвичайною орнаментацією у вигляді трьох поясів із хвиль, розділених лініями (Рис. 1, 15). Ймовірно, це так звана «своєрідна» група кераміки, яка датується другою половиною XIII–XV ст. і зустрічається на різних територіях України.

Також знайдено фрагмент світильника (чи покривки?) та два фрагменти мисочки-плошки з плямами поливи (Рис. 1, 13, 21). Цікавими є верхня час-

тина (без вінчика) вузькогорлого глека з коричневою поливою зовні та штамповим ялинковим орнаментом (Рис. 1, 19), а також вінчик і фрагмент плічок(?) двох аналогічних глеків з двосторонньою коричневою поливою. Крім кераміки, знайдено перепалене пірофілітове пряслице та кілька уламків пірофіліту, залізний гачок, два фрагменти скляних браслетів, один з яких оплавлений, смужка металевго виробу, зробленого із сплаву міді зі свинцем та оловом (Рис. 1, 1, 2, 9).

Судячи з великої кількості вугликів у заповненні та наявності розвалів кераміки, виявлена споруда була знищена пожежею.

До періоду пізньої бронзи – раннього заліза відносяться уламки товстостінних посудин червоно-чорного кольору з домішкою жорстви та велике біконічне глиняне пряслице (Рис. 1, 10).

У 2015 р. планується продовжити дослідження цієї пам'ятки.

КІРОВОГРАДСЬКА ОБЛАСТЬ

*М. Відейко, Дж. Чапман, Н. Бурдо,
Б. Гейдарська, В. Рудь, С. Церна*

ДОСЛІДЖЕННЯ ОБ'ЄКТІВ, ВИЯВЛЕНИХ МАГНІТНОЮ ЗЙОМКОЮ НА ТРИПІЛЬСЬКОМУ ПОСЕЛЕННІ НЕБЕЛІВКА

Дослідження на поселенні трипільської культури етапу ВІІ біля с. Небелівка Новоархангельського району Кіровоградської області у липні-серпні 2014 р. були проведені спільною українсько-британською експедицією з метою перевірки результатів магнітної зйомки, завершеної 2013 р. та отримання зразків для датування методом C_{14} з різних ділянок. Розкопки 2014 р. завершили трирічну програму польових досліджень небелівського поселення.

У північній та південній частинах поселення закладено розкопи 8 та 10 на місці виявлених зйомкою структур, попередньо ідентифікованих, як оборонні рови навколо поселення. Дослідження показали, що глибина об'єктів не перевищує 1–1,2 м від сучасної поверхні при ширині не більше 2–3 м у верхній частині (Рис. 1, 1). Характер заповнення – мішаний ґрунт та параметри не дозволяють ідентифікувати виявлені заглиблення як оборонні рови, але цілком вірогідно, що ми маємо справу зі слідами палісаду висотою близько 2 м, який оточував поселення.

У внутрішньому овалі досліджено місце потужної аномалії невеликих роз-

мірів, яка попередньо була ідентифікована, як рештки гончарного горна (розкоп 9). Припущення справдилося: виявлено рештки гончарного триканального горна розмірами 1,8×1,8 м (Рис. 1, 2). Поруч з ним частково досліджено яму, яку спочатку використовували для видобутку глини, а потім заповнювали у процесі діяльності, пов'язаної з виявленим поруч гончарним горном. У заповненні ями окрім фрагментів конструкції горна та чисельних фрагментів кераміки, кісток тварин виявлено 18 фрагментів антропоморфних статуеток. Один фрагмент антропоморфної статуетки знайдено у заповненні горна. Життєдіяльність на цій ділянці, як показують стратиграфічні та планіграфічні спостереження, тривала і після того, як горно перестали використовувати.

У південній частині поселення поруч із розкопом 4 досліджено рештки двох об'єктів, попередньо ідентифікованих, як «не спалені житла», що розміщувалися поміж спаленими. Встановлено, що ці аномалії утворено за рахунок випалених вимосток, нанесених на землю, розрізнених фрагментів обпаленої обмазки із домішкою половини та відбитками

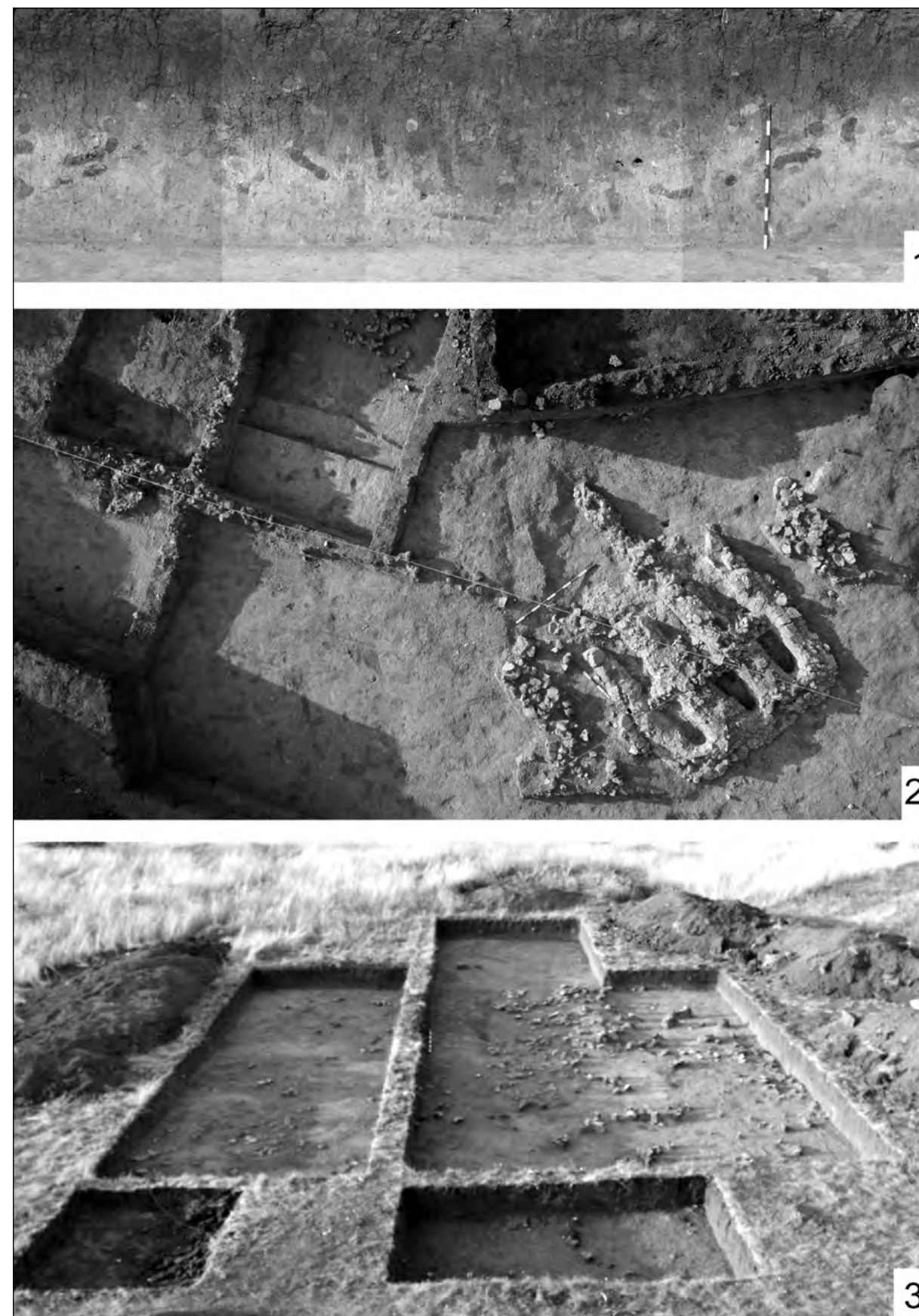

Рис. 1. Дослідження на трипільському поселенні Небелівка 2014 р.: 1 – профіль рову під палісад, розкоп 8 у північній частині поселення; 2 – залишки гончарного горна та процес дослідження ями поруч із ним на розкопі 9; 3 – залишки частково спалених будівель, розкоп 5.

дерев'яних конструкцій, а також чисельних розвалів посудин різних розмірів (Рис. 1, 3). Наявність згаданої обмазки, характер випалу розвалів посудин дає підстави стверджувати, що ми маємо справу з рештками спалених будівель, у яких при пожежі обпалено не усю, а лише частину глиняної обмазки.

Продовжено роботи на розкопі 4, на якому 2013 р. було розпочато вивчення ями. Розкоп поглиблено у попередніх межах до горизонту з інтенсивними вуглистим заповненням у вигляді двох шарів, подібно до ями комплексу В17, дослідженої 2013 року. У заповненні нижньої частини ями виявлено значну кількість фрагментів посуду, переважно розписного, а також грушоподібних посудин із заглибленим орнаментом, заповненим білою пастою.

Під час розкопок отримано відносно значну колекцію виробів з кременю – 49 одиниць знахідок. Виділено 4 групи сировини, усі імпортовані. Вперше, під час промивки ґрунту з ям, виявлено дрібні луски, що походять від ретушування знарядь. Серед виробів – відщепи та пласти-

ни з ретушшю, перфоратори, скребачки на відщепках та пластинах, вістря до метальної зброї, включаючи мікролітичні. Відносна нечисельність артефактів, виготовлених з імпортованої сировини, високий відсоток готових знарядь можна розглядати в якості свідчення складної суспільної організації видобутку сировини, і обробки, логістики та розподілу у споживанні кременевих виробів.

Дослідження 2014 р. у цілому підтвердили результати магнітної зйомки стосовно наявності оборонних споруд та виробничих комплексів. Вперше для великих поселень встановлено наявність палісаду, який захищав увесь периметр. Досліджений гончарний горн з трьома каналами на сьогодні датується близько 4000 р. до н.е. і є найдавнішою подібною конструкцією на території культурного комплексу Трипілля-Кукутень. Не підтвердилося існування решток не спалених жител. Виявлені рештки належать будівлям, при спорудженні яких або було використано мінімальну кількість глиняної обмазки, або ж вона з певних причин не була випалена у повному обсязі.

Л.Л. Залізник, Ю.В. Кухарчук, Д.О. Ветров, М.М. Беленко,

І.М. Хоптинець, О.І. Нездолій, Т.О. Шевченко

РОЗКОПКИ ПАЛЕОЛІТИЧНИХ СТОЯНОК БІЛЯ м. НОВОМИРГОРОД

Впродовж останніх дев'яти років Археологічна експедиція НаУКМА (нач. Л.Л. Залізник) досліджує палеолітичні стоянки, відкриті краєзнавцем П.І. Озеровим у 80-их рр. ХХ ст. західніше районного центру Новомиргород на Кіровоградщині. У 2014 р. впродовж одного місяця розкопувалося 4 стоянки на площі: Андріївка 4 – 30 м², Коробчине-Курган – 21 м², Вись – 11 м², Троянове 4в – 17 м². Розкопами керували Л.Л. Залізник, Ю.В. Кухарчук, О.І. Нездолій, М.М. Беленко, Д.О. Ветров, І.М. Хоптинець, Т.О. Шевченко. Окрім студентів-

істориків та археологів Києво-Могилянської академії в дослідженнях брали участь студенти Кіровоградського педагогічного університету, а також першовідкривач палеоліту Новомиргородщини П.І. Озеров.

Андріївка 4. З метою дослідження верхів'їв давнього похованого яру, заповнення якого містило рештки нижнього культурного шару, розкоп прирізали у північно-східному напрямку. Яр, що перекривав верхній культурний шар, виявився насиченим крем'яними артефактами мустьєрського вигляду. Усього

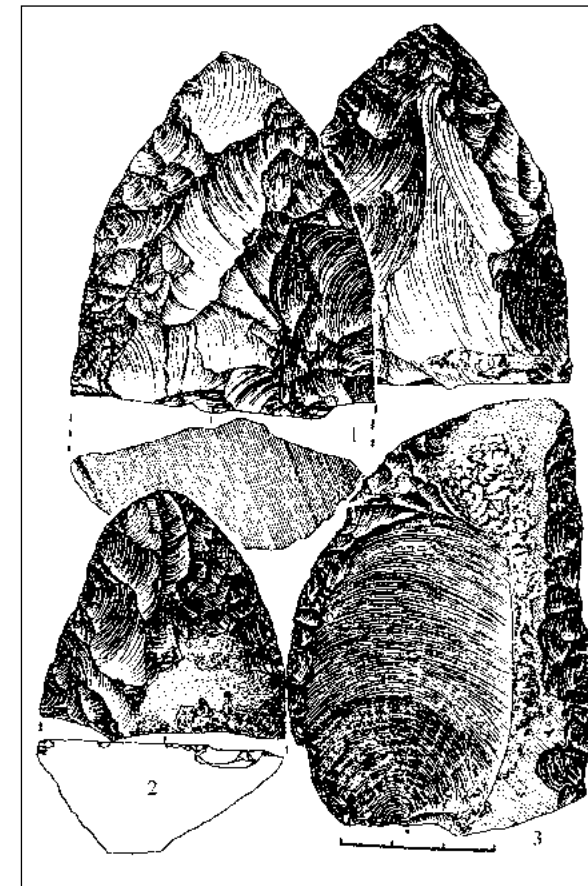

Рис. 1. Андріївка 4 – 2014. Верхній шар. Біфас (1), конвергентні скребла (2, 3).

знайдено 3029 кременів, серед яких 215 знарядь. Відщепова техніка розщеплення базувалася на мустьєрських дископодібних нуклеусах. Сліди левалуазької технології відсутні. Більше 80% становлять зубчасті форми та скобелі. Скребел, переважно атипових – 10%. Біфаси, гостроконечники поодинокі. Нечисельні верхньопалеолітичні форми (різці, атипові скребачки) представлені кількома екземплярами.

Крем'яна індустрія верхнього шару Андріївки 4 являє собою першу в Україні пам'ятку зубчастого муст'є за класифікацією Ф. Борда. За даними геології та французькими аналогіями стоянка датується ранньою порою верхнього палеоліту (40–28 тисяч років тому). Вона являє собою фінальномустьєрське явище і полишена останніми неандертальцями часів їх конкуренції з першими кроманьйонцями прильодовикової Європи.

Коробчине-Курган. Стоянка досліджується вже 5 років шляхом прирізан-

ня до розкопу попереднього року ділянки 7×3 м. Отже загальна площа розкопу сягнула 84 м², (не рахуючи численних шурфів), а чисельність колекції – майже 20000 кременів.

Численні глибоко патиновані кремені мустьєрського вигляду пов'язані з рештками витачівського похованого ґрунту, що залягає на глибині 1–1,6 м. Усього за 2014 р. добуто 6698 кременів, з яких 133 – знаряддя з ретушшю. Серед нуклеусів домінують однобічні сплюснені підпаралельного зняття (протопрізматичні). У колекції представлена виразна серія скребел, видовжені гостроконечники на пластинчастих сколах, численні зубчасті знаряддя та скобелі, високі скребачки оріньякоїдних типів (з носиком, карене), сколи з підтескою протилежних кінців, своєрідні білатеральні струги.

Архаїчний комплекс стоянки Коробчине-Курган, який не має прямих аналогій серед стоянок України, виділено у новий тип палеолітичних пам'яток часу перехідного від середнього до верхнього палеоліту. Певні паралелі простежуються у матеріалах пізньомустьєрських стоянок Донбасу (Білокузьминівка, Курдюмівка), Середнього Дону (Шлях) та пізньокабазійських пам'яток Гірського Криму (Кабазі II). Пам'ятки типу Коробчине-Курган попередньо датуються кінцем середньовюрмського (витачівського) потепління тобто ранньою порою верхнього палеоліту (40–27 тисяч років тому).

Вись. Відкрита у 1983 р. на західних околицях райцентру Новомиргород П.І. Озеровим стоянка, досліджується з 2007 р. За вісім польових сезонів площа розкопу сягнула 277 м², а чисельність колекції перевищила 12000 кременів, у т.ч. 260 знарядь з ретушшю, без врахування 225 ретушованих відщепів.

У 2014 р. розкопки велися на площі 11 м². Добуто 388 кременів, серед яких 20 завершених ретушованих знарядь. Знайдені уламки двобічно оброблених наконечників трикутної форми, скребачки високої форми оріньякського типу, атипові різці, нуклеоподібні уламки, відщепи. Матеріали морфологічно не відрізняються від знахідок попередніх років,

які типологічно споріднені з комплексами стрілецької культури селетського технокомплексу басейну Дону. Культурний шар пам'ятки пов'язаний з верхнім рівнем витачівського похованого ґрунту, що дає підстави датувати їх ранньою порою верхнього палеоліту (40–27 тисяч років тому).

Троянове 4В. Стоянка Троянове 4В досліджується п'ятий рік. Вкритий блакитною патиною пластинчастий кремінь верхньопалеолітичного вигляду залягав у бузькому лесі на глибині 0,8–1,3 м. У південному напрямку прирізано 17 м², в яких добуто 2581 кременів, у т.ч. 290 знарядь із ретушшю. Загальна площа розкопу сягнула 86 м², а чисельність колекції – 20 829 кременів.

Домінують одноплощинні призматичні ядрища. Серед заготовок знарядь переважають великі широкі пластини з

плоским відбивним горбком та характерною «губкою» над ним. Знайдено 2 мікропластини з крутою ретушшю, що притуплена по краю. Виразна серія серединних, бічних ретушних, куткових різців виготовлена переважно на великих пластинах, як і 4 кінцеві скребачки. Знайдені чисельні пластини з нерегулярною ретушшю по краях. Колекції кременю властиві особливості граветської традиції обробки кременю. Матеріали мають найближчі аналогії в знахідках з розташованих поруч граветських стоянок Троянове 4А, 3, 5 та Озерове, нижніх 7, 8 шарах стоянки Володимирівка, а також з граветських пам'яток Подністров'я.

Розташовані західніше м. Новомиргород стоянки Андріївка 4, Коробчине-Курган, Вись, Троянове 4в та інші перспективні для подальших досліджень.

В.В. Собчук

РОЗВІДКИ У КІРОВОГРАДСЬКІЙ ОБЛАСТІ

У 2011, 2013–2014 роках автором були здійснені археологічні розвідки у центральній частині Кіровоградської області, на території 4 районів – Бобринецького, Кіровоградського, Компаніївського та Новгородківського.

Основною метою проведених робіт було виявлення нових, не взятих на державний облік об'єктів археології та перевірка стану збереження вже відомих у науці та органам охорони

культурної спадщини археологічних пам'яток.

Основними археологічними об'єктами, що оглядалися, були кургани. Така вибіркковість пояснюється тим, що саме кургани є основним видом пам'яток культурної спадщини, що взяті на державний облік в області. До того ж у деяких випадках зацікавленими сторонами у дослідженнях виступили органи місцевого самоврядування, що відповід-

Рис. 1. Мегалітичний об'єкт «Межові камені». Загальний вигляд.

Рис. 2. Мегалітичний об'єкт «Межові камені». Пара V.

но до чинного законодавства є спеціально уповноваженими органами охорони культурної спадщини на власних територіях.

Аналізуючи стан збереження обстежених археологічних об'єктів (за цей час обстежено 454 об'єкти, у тому числі 44 пам'ятки та 410 об'єктів археології), варто відзначити, що переважна більшість цих об'єктів перебуває в межах земель сільськогосподарського призначення, що визначає основні ризики щодо їх подальшого існування.

Нетиповий мегалітичний об'єкт (враховуючи відомі в Україні види мегалітів) було виявлено й обстежено на території Компаніївського району Кіровоградської області (місцева назва – «Межові Камені», 2,5 км в південному напрямку від с. Нечаївка). Об'єкт являє собою алею, що утворена 15-ма парами каменів (гранітів місцевого походжен-

ня), які здебільшого вкопані у ґрунт або іноді лежать безпосередньо на поверхні, та розташовані в одну лінію, яка має протяжність на місцевості 779 м (Рис. 1). Відстань між каменями у парах коливається від 1,5 до 3,2 м. Відстань між сусідніми парами каменів складає від 12 до 126 м. Переважна більшість каменів алеї вкопані у ґрунт або знаходяться безпосередньо на поверхні і лише камінь № 25 з пари XIII є виходом гранітного щита, що був використаний будівничими алеї в якості конструктивної частини споруди. Висота наземної частини найвищого вертикально вкопаного каменю з комплексу (камінь № 10, пара V) складає 1,3 м (Рис. 2). Інші камені мегалітичної споруди мають висоту від 0,16 до 0,93 м.

Топографічно комплекс займає територію від берегової лінії р. Саваклей (Сугоклея, басейн р. Інгул), далі перетинає схил вододілу та русло р. Сугоклея-

Табл. 1. Статистичні дані щодо кількості обстежених об'єктів археології на території Кіровоградської області в 2011, 2013–2014 роках.

Район досліджень	2011		2013		2014		Разом
	кургани	інше	кургани	інше	кургани	інше	
Бобринецький	не проводились				41	-	41
Кіровоградський	98	2	11	-	261	-	372
Компаніївський	не проводились		19	3	5	-	27
Новгородківський	не проводились		14	-	не проводились		14

чик і виходить на схил плато. Різниця перепаду абсолютних висот найнижчої та найвищої точок алеї складає приблизно 25 м.

Шурфування найближчої околиці даного об'єкту не дало значного результату. Розвідками периферії «Межових Каменів» було виявлено декілька поселень та місцезнаходжень доби бронзи

(сабатинівська культура?), зв'язок яких з мегалітичною спорудою поки що не підтверджено.

Інтерпретація цього об'єкту наразі не є зрозумілою. Також досі не вирішено завдання з пошуків археологічних доказів щодо того чи є мегалітичний комплекс «Межові Каміні» взагалі об'єктом давнини.

С.С. Федоров, В.С. Рудь

БАГАТОШАРОВА ПАМ'ЯТКА АНДРІЙКА

Багатошарова пам'ятка, яка знаходиться північно-східніше с. Андріївка Новомиргородського району Кіровоградської області відкрита ще у 1930-их рр. С.С. Гамченком. Пізніше обстежувалася О.В. Цвек та П.І. Озеровим (1987–89), В.О. Круцом та С.М. Рижовим (1988). В останнє десятиліття огляд пам'ятки багаторазово здійснено С.С. Федоровим, у результаті чого було сформовано вагомий колекцію підйомного матеріалу. Крем'яні знаряддя праці із цієї добірки опубліковано Є.В. Пічкур (Pichkur, 2012), однак останній не виявив за потрібне вказати збирача оприлюдненої колекції.

Авторами у 2013–2014 рр. здійснено огляд території для уточнення меж поширення різночасового підйомного матеріалу. Об'єктом обстеження був пологий мис (Рис. 1), що омивається р. Гептуркою (права притока р. Велика Вись) зі сходу та північного сходу, а з півдня та південного заходу обмежений широкою заболоченою долиною річки. На південній частині мису знаходяться сільськогосподарські ділянки покинутого хутора Комуна. На півночі мису – покинутий кар'єр цегельного заводу, який на північному заході межує із машино-тракторною майстернею с. Листопадове. Крайні південні будинки самого села починаються за 300 м на північ від вказаного кар'єру. За попередніми опублікованими даними на мису розташовується

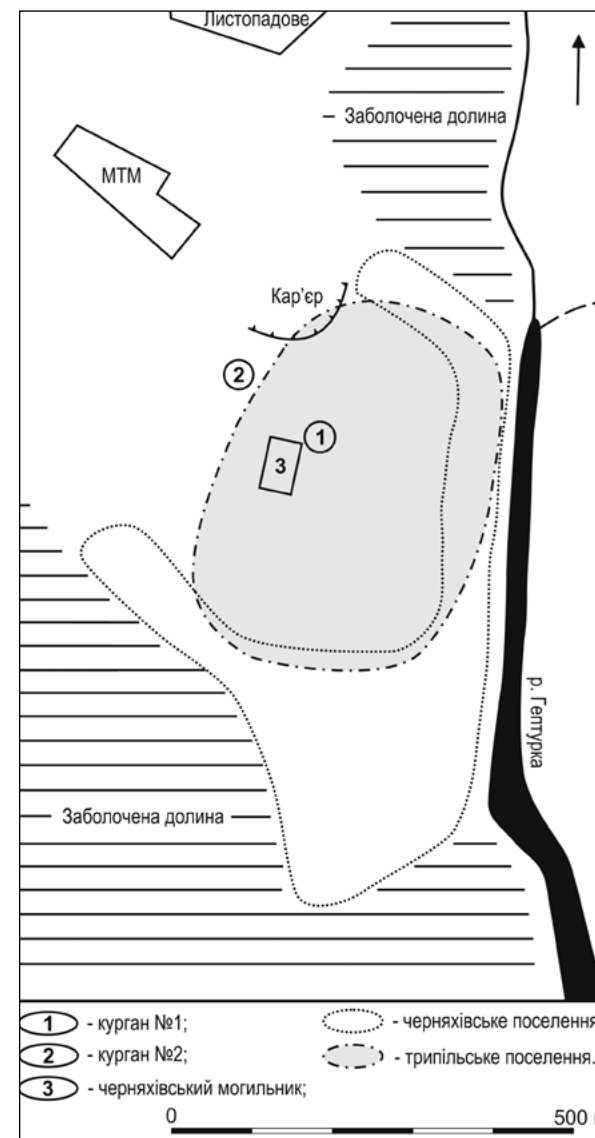

Рис. 1. Схема розташування археологічних пам'яток на південь від с. Листопадове.

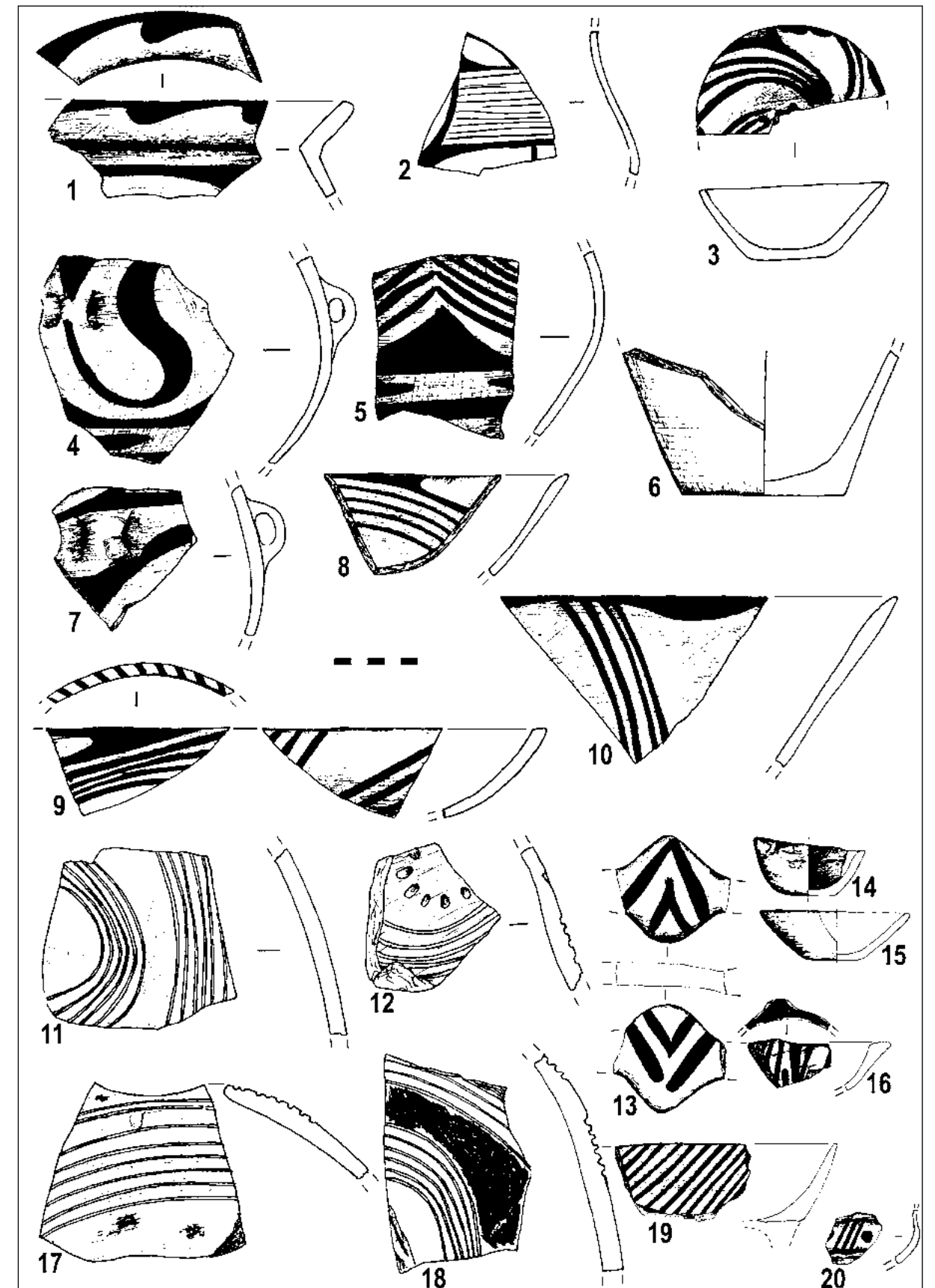

Рис. 2. Фрагменти керамічного посуду трипільської культури з поселення Андріївка.

поселення трипільської культури, поселення та могильник черняхівської культури, а також два кургани, що і було підтверджено нашими розвідками.

Курган № 1 знаходиться приблизно за 250 м на захід від берега р. Гептурки, практично в центральній частині мису, із невеликим зміщенням на північ. Має діаметр 39 м та висоту 1,2 м.

Курган № 2 з діаметром 38 м та висотою 0,4 м розташований близько 100 м на північний захід від кургану № 1.

Могильник черняхівської культури у центральній частині мису прослідковується за шматочками кальцинованих кісток, прикрасами, знаряддями праці, фрагментами скляного та керамічного посуду. Останні іноді мали сліди повторного обпалу. Західний край настипу кургану № 1 приблизно є східною межею могильника. Його площу на сьогодні можна визначити у 0,26 га (45×60 м).

Поселення черняхівської культури займає північно-східну, східну та південну частини мису, тобто розташоване вздовж берегів обох річок, що омивають мис. Протяжність пам'ятки близько 1 км при ширині у 50–80 м. Найбільше розширення поселення спостерігається у південній вузькій частині мису на землях хут. Комуна. Тут ширина пам'ятки сягала 250 м.

Поселення трипільської культури займає основну частину мису, обмежену на півдні територіями хут. Комуна, береговою лінією р. Гептурки на північному сході та сході. Північно-західний край поселення перерізав кар'єр. Підйомний матеріал поширений на площі

500×330 м, отже, площу пам'ятки можна визначити у межах 13–15 га.

З території трипільського поселення зібрано численні фрагменти кераміки, т.зв. столового посуду, що виготовлений у більшості з каолінової глини (Рис. 2, 1–3, 5, 7, 9–12, 16–20). Трапляється і посуд із червоної озалізненої глини (рис. 2, 8) та суміші цих двох глин (Рис. 2, 4, 6, 13, 15).

Категорія «столового» посуду поділяється на дві групи. До першої входить посуд із заглибленою орнаментациєю. Це фрагменти грушоподібних посудин. В одному випадку поверхня посудини покрита шаром яскраво коричневого ангобу (Рис. 2, 12), а в інших – між стрічками заглиблених ліній нанесено фарбу темно-брунатного кольору (Рис. 2, 11, 17, 18).

Друга група «столового» посуду – з розписаною орнаментациєю, виконаною темно-брунатною фарбою. Поверхня посудин ангобована, вона переважно має яскраво помаранчеву поверхню. Серед форм цієї групи посуду виділяються зрізано-конічні та напівсферичні миски з кометоподібними та радіальною схемою розпису (Рис. 2, 3, 8–10, 14–16, 19), сфероколічні посудини, розписані меандровими та фестонними композиціями (Рис. 2, 1, 4–7), а також амфора із лицьовою схемою розпису (Рис. 2, 2). Також знайдено фрагмент стінки мініатюрного кратера (Рис. 2, 20) та центральну частину перемички біноклеподібної посудини (Рис. 2, 13).

У результаті проведених робіт уточнено межі археологічних пам'яток, розташованих на мису південніше с. Листопадове та зібрано яскравий підйомний матеріал трипільської та черняхівської культур.

ЛУГАНСЬКА ОБЛАСТЬ

Ветров В.С.

РОБОТИ ЛУГАНСЬКОГО ЗАГОНУ НИЖНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ В 2014 р.

За затвердженою темою «Пам'ятки з кварцитовими виробами в палеоліті Середнього Подінців'я» і планом робіт Нижньопалеолітичної експедиції ІА НАНУ, впродовж польового сезону Луганським загонем здійснювалася рекогносцировка місцевості та археологічні розвідки з шурфуванням на території Станично-Луганського району Луганської області. Метою робіт було виявлення палеолітичних місцезнаходжень, в основі сировинної бази яких лежать кварцитові матеріали, уточнення місць відбору сировини, виявлення виробничих ділянок на вже відомих виходах кварцитів.

Було продовжено обстеження нижньопалеолітичного місцезнаходження Макарове-1 поблизу с. Макарове Станично-Луганського району Луганської області. Для уточнення техніки розщеплення кварциту і технології виготовлення знарядь був проведений суцільний відбір матеріалу.

На ділянці виходів кварциту біля с. Піонерське Станично-Луганського району Луганської області була проведена рекогносцировка західного схилу балки Суходіл. Огляд дозволив виявити на поверхні скупчення розколотих сіліци-

дових гальок та глибоко патинованих і еродованих кварцитових сколів. Техніка розколювання та номенклатурний склад галькових знарядь (чоперів та чопінгів) характерні для олдувайської епохи нижнього палеоліту.

На відкритому у 2013 році місцезнаходженні Піонерське-2, розташованому безпосередньо на ймовірній береговій лінії давнього водоймища, було проведено додатковий збір підйомного матеріалу. Як і раніше, він представлений переважно артефактами нижньопалеолітичного вигляду, виготовленими на невеликих палеогенових крем'яних гальках. Також тут зібрано серію кварцитових знарядь та сколів із дуже кородованою поверхнею. Ділянці Піонерське-2 було приділено особливу увагу, оскільки високою є вірогідність прослідкувати тут найдавніший технологічний етап застосування кварцитої сировини. Важливим було би зафіксувати перехід з галькової сировини на використання кварцитів. Для вивчення стратиграфії місцезнаходження було закладено розріз північного борту яру, що примикає до балки Суходіл. Розріз 1×3 м виявив у горизонті, розташованому на поверхні алювіального піску, розколоті кременеві гальки та дрібні

кварцитові сколи. На жаль, нам вдалося детально дослідити лише близько 0,5 м² цього культуро-вмісного горизонту. Подальший активний розвиток бойових дій безпосередньо поблизу ділянок шурфування унеможливив наші дослідження.

Невеликий обсяг робіт був проведений на раніше виявленій ділянці Піонерське-3, що являє собою майстерню протяжністю більше 150 м, нижньо- та середньопалеолітичного віку, розташовану на площі денудаційної ділянки східного борту балки Суходіл. У минулому році на одній з виробничих ділянок обробки кварцитів було виявлено матеріал, який ймовірно знаходився в неперевідкладеному та непотривоженому стані. Скупчення становило 3 м²; матеріали, після ретельної фотофіксації і поквдратної розмітки, було взято повністю. У звітному році на місцезнаходженні було закладено шурф розміром 1×2 м. На жаль, незважаючи на цікаву серію знахідок, шурф на Піонерському-3 також не було завершено через дуже інтенсивний мінометний обстріл цього району. Розгортання подальших дій не дало можливості відновити пошукові роботи у Станично-Луганському районі.

Навесні було проведено повторне рекогносціювання та збір підйомного матеріалу на кварцитових майстернях, розташованих поблизу яру Большой

Пугачев біля с. Герасимовка Станично-Луганського району. Цей пункт вперше був виявлений О.С. Альбрехтом на початку 30-их рр. XX ст. У 1933 р. обстежувався Д.Д. Леоновим. На думку С.М. Замятніна матеріали є аналогічними колекції місцезнаходження Деркул, виявленого П.П. Єфименком у 1924 р. У 2013 р. попереднє обстеження ділянок обробки кварцитів поблизу с. Герасимовка біля яру Большой Пугачев було проведено автором спільно з П.О. Левчуком. На місцезнаходженні ідентифіковано матеріали середньопалеолітичного часу. Колекція складена патинованими кварцитовими виробами, серед яких є великі радіальні нуклеуси, скребла, зубчасті та виємчасті знаряддя. У зібранні представлені також значні за розмірами рублячі знаряддя. У цілому, є всі підстави погодитися з думкою С.М. Замятніна, який порівнював кварцитові матеріали яру Большой Пугачев з матеріалами місцезнаходження Деркул (середньопалеолітичний вік якого вже не підлягає сумніву). Герасимовські матеріали також добре корелюються з середньопалеолітичними кварцитовими майстернями, досліджуваними О.Є. Матюхіним біля Калітвенки у Ростовської області (РФ), а також Тітовкою та Чугинкою на сході України в Луганщині, обстеженими О.В. Колесником.

ЛЬВІВСЬКА ОБЛАСТЬ

Н. Білас, А. Гавінський, Б. Гринчишин

РОЗКОПКИ У ВИННИКАХ НА ГОРІ ШИПШИНА

У польовому сезоні 2014 р. продовжувалось вивчення археологічних пам'яток на території м. Винники Львівської області. Спільною експедицією Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та Історико-краєзнавчого музею м. Винники досліджувалось двошарове поселення доби енеоліту та ранньозалізного часу на горі «Шипшина», яке розкопувалось М. Бандрівським у 1994 р.

Заліснена гора «Шипшина» (336 м н. р. м), знаходиться у західній частині міста, на початку вул. Галицька, праворуч автошосе Львів-Винники. Вона незначних розмірів, діаметром 70–80 м, із стрімкими схилами з півдня та заходу. Порівняно пологими є північна та східна ділянки гори, остання з яких значною мірою зруйнована приватними житловими будинками. Саме в цій частині «Шипшини» вирішено провести рятивні дослідження археологічної пам'ятки, яка до того ж, ще й зазнала руйнувань внаслідок нещодавнього буревію, який повивертав коріння столітніх дерев. У вільних від дерев ділянках закладено три траншеї загальною площею 124 м², в яких зафіксовано три нерухомі об'єкти та зібрано незначну кількість рухомого матеріалу.

Стратиграфічно встановлено, що культурний горизонт на схилах прак-

тично відсутній, тут відразу виступають материкові леси, також видаються брили каменю пісковика. Вцілілими залишаються заглиблені об'єкти. Іншу ситуацію можна спостерігати на відносно пологій східній ділянці гори, верхній горизонт якої становить суцільний ґрунт, товщиною до 0,5–1 м, насичений артефактами. Очевидно, що значна їх кількість потрапила сюди з верхніх ділянок гори внаслідок зсувних природних процесів. Виявлені об'єкти – це ями. Дві з них (№ 1 та 3) округлої в плані форми діаметрами 0,7 м і 1,4 м, глибиною 1,6 м та 1 м. У перетині вони мають характерний грушоподібний профіль стінок. Доцільно відзначити, що вони були вкопані до рівня горизонту піщаного каменю, що унеможлилював подальше заглиблення об'єктів. Поруч об'єкта № 3 зафіксовано слід від стовпової ями діаметром 0,2 м, глибиною 0,25 м, що можливо є залишками конструкції від накриття над цієї «пивницею». Неподалік згадуваних ям зафіксовано ще один об'єкт (№ 2), який розкритий лише частково, оскільки подальшому його розкриттю заважали дерева. Це був котлован овальної форми, розмірами у межах розкопу 2,8×2 м, глибиною 0,5 м із прямими стінками та рівним дном. Можливо, це залишки заглибленого житла подібного до споруд,

ДОСЛІДЖЕННЯ У СТАВЧАНАХ ТА ЛАПАЇВЦІ НА ЛЬВІВЩИНІ

Енеолітична експедиція Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України здійснювала археологічні розвідки в околицях сіл Ставчани та Лапаївка Пустомитівського району Львівської області.

Проведено шурфування на пам'ятці Ставчани Х, що відкрита автором у 2005 р. Метою робіт було встановлення меж поселення. У шурфі розмірами 2×2 м зафіксовано частину об'єкта. Зробивши кілька прирізок до площі 85 м² об'єкт розкрито повністю (Рис. 1, 1). Це була пляма темно гумусованого ґрунту овальної форми розмірами 8,2×6 м, яка чітко виділялась на материковому лесі світло-коричневого кольору, орієнтована по лінії південь-північ. Це був великий котлован з нерівними стінками і дном максимальною глибиною 0,8 м від рівня виявлення. Найбільша кількість артефактів знайдені на глибині перших 20 см, а нижче – окремі екземпляри. У західній частині об'єкта, на дні, зафіксовано скупчення деревного вугілля округлої в плані форми діаметром 0,5 м. Поруч ями, зі східної сторони, зафіксовано сліди двох стовпових ям, які можливо, були елементами конструкції накриття над котлованом. Зараз важко визначити функціональне призначення споруди. Значні її розміри, деталі накриття, вогнище можуть наштотувати на думку, що це рештки житлової споруди. З іншої сторони, стінки та нерівне дно можуть спростувати житловий характер об'єкта. Швидше за все, це була яма, з якої вибирали глину для певних господарських потреб мешканців поселення. Крім цього, вона була вкопана до рівня виходу піску, нижче якого не заглиблювалась. За характерними знахідками кераміки споруду можна віднести до маліцької культури доби енеоліту.

У розкопі зафіксовано ще три об'єкти – це ями, розташовані поруч одна до одної (Рис. 1, 1). Вони округлої в плані форми діаметрами відповідно 1 м, 0,8 м та

1,6 м. Дві із них (№ 2 і 4) плиткі (пласкі?) глибиною 0,2 та 0,3 м, а інша глибиною 0,65 м. У заповненні двох перших ям знайдено окремі фрагменти кераміки, а в останній – розвал горщика та мисочку маліцької культури.

Окрім відкритих об'єктів маліцької культури у розкопі зафіксовано, ще одну яму (№ 3) межановицької культури доби бронзи, яка була вкопана у споруду № 1. Вона округлої в плані форми діаметром 0,8 м з півокруглим у перерізі профілем стінок, глибиною 0,35 м. В її заповненні знайдено дрібні уламки кераміки.

Речовий матеріал маліцької культури представлений, у переважній більшості, фрагментами кераміки і окремими знаряддями з кременю. Серед посуду виділяються опуклобокі горщики з виступами-ухватами під вінцями (Рис. 1, 1), кубки та сферичні миски. При цьому, вироби майже не орнаментовані. На особливу увагу заслуговує овальної форми мисочка на чотирьох ніжках з пелюстками на краю вінець (Рис. 1, 2). Посудинки такого типу зустрічаються дуже рідко.

Артефакти межановицької культури представлені незначною кількістю дрібних уламків кераміки. Серед посуду виокремлюються незначних розмірів горщики з пластичними виступами-гудзами. Серед інших знахідок на увагу заслуговують фрагменти крем'яних серпів та сокир (Рис. 1, 3) і однієї сокири з каменю (Рис. 1, 4).

В околицях села Ставчани повторно обстежено пам'ятку Ставчани XIV, відкриту В. Коноплею у 1995 р. Вона знаходиться між вищезгаданим селом та хутором Дібрівки на невисокому продовгуватому мисі правого берега річки Ставчанки розмірами 300×100 м. Першовідкривачем зібрано матеріали XII–XIII ст. та пізнього середньовіччя, останніми з яких буквально всяяна поверхня пам'ятки. Додатково здобуті нами речові знахідки говорять про те, що в цьому місці проживало населення, яке можна

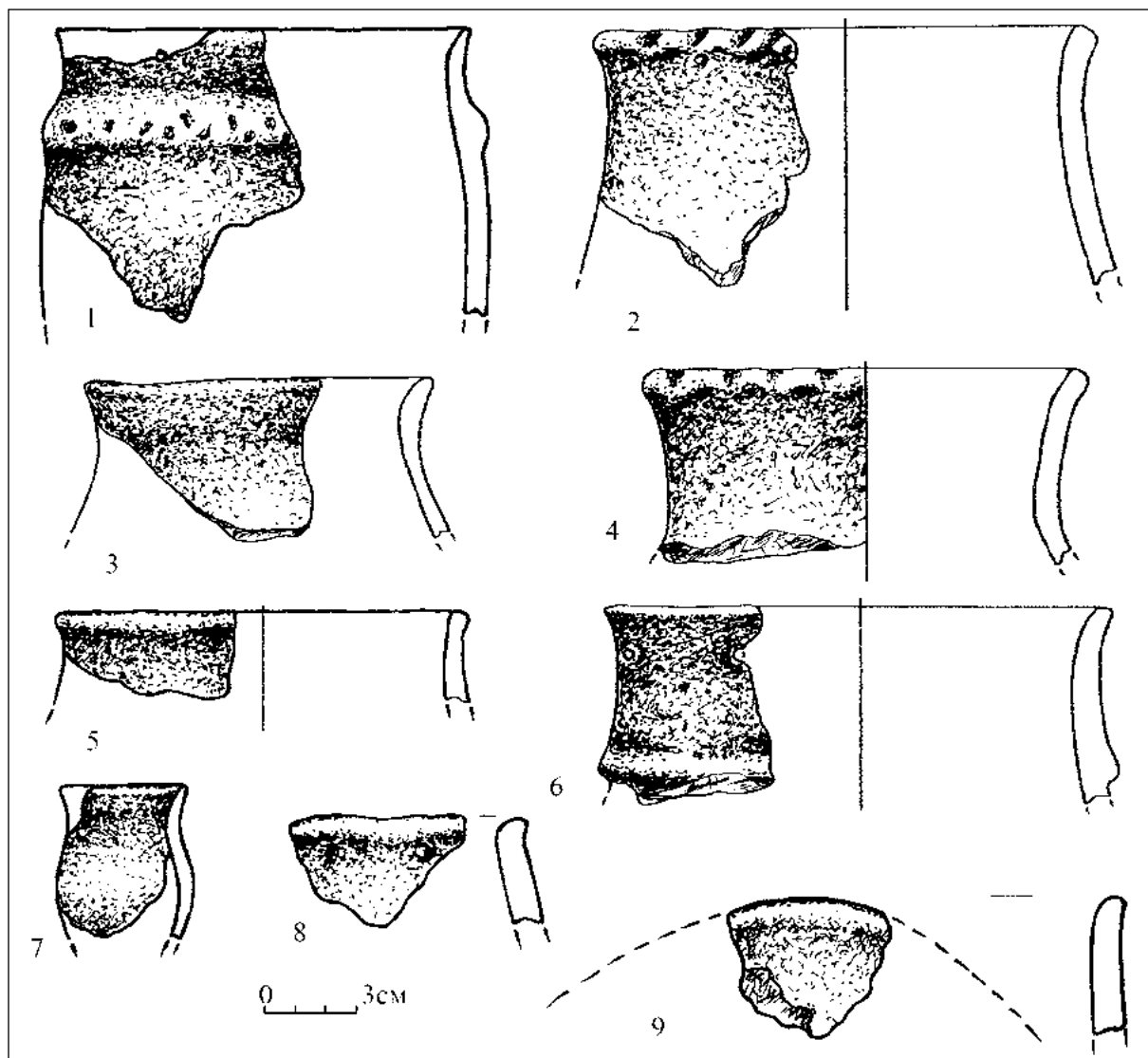

Рис. 1. Винники-Шипшина 2014. Посуд ранньозалізного часу.

виявлених М. Бандрівським у 1994 р. У заповненні виявлених об'єктів знайдено незначну кількість уламків кераміки, які в основному зустрічались у верхніх їх частинах, рідше на дні. Здобутий матеріал із культурного шару та зі споруд відноситься до ранньозалізного часу, лише окремі фрагменти кераміки та поодинокі вироби з кременю належать енеолітичній культурі лійчастого посуду.

Серед кераміки ранньозалізного часу виділяються тюльпаноподібні (Рис. 1, 1) і опуклобокі горщики (Рис. 1, 2–6, 8), миски, мініатюрні посудинки (Рис. 1, 7) та накривки (Рис. 1, 9). Частина посуду прикрашена пластичними пружками з так званими пальцевими вдавленнями та наскрізними отворами під краєм вінця.

Розвідкові шурфування проведені на сусідній горі «Жупан», де знаходиться поселення культури лійчастого посуду та трипільської культури, досліджуване М. Пелецишиним впродовж 1980–1990-их рр. Метою робіт було з'ясування стану наявності культурного горизонту на привершинній пласкій частині гори, що за площею в кілька раз більша від вузького останця її найвищої ділянки, заселеної в добу енеоліту. У результаті шурфувань археологічних знахідок та об'єктів не виявлено. Тут спостерігаються виходи материкового піску з камінням, що, очевидно, не сприяло заснуванню поселень. Місцем для селища обрано невелику за площею вершину гори (30×70 м) з лесовими відкладами.

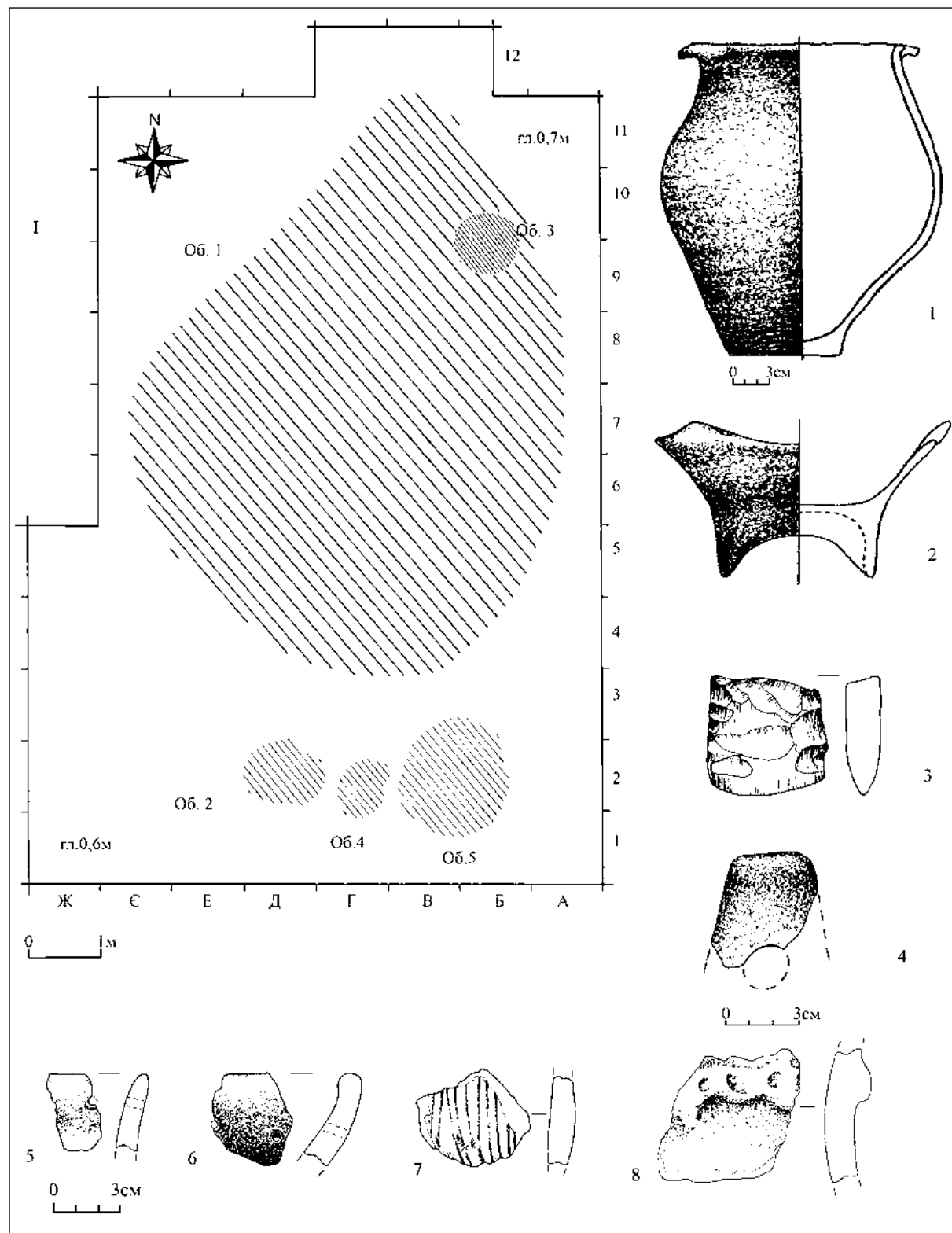

Рис. 1. I, 1–4 – Ставчани Х; I – план розкопу; 1, 2 – посуд маліцької культури; 3, 4 – фрагменти сокир межановіцької культури; 5–6 – кераміка ранньозалізного часу з пам'ятки Ставчани XIV.

ототожнювати з маліцькою або волинолюблінською культурами доби енеоліту та племена ранньозалізного часу.

Серед характерних знахідок доби енеоліту виділяються крем'яні пластини та окремі фрагменти кераміки.

Значно більшою кількістю представлених артефакти ранньозалізного часу. Серед посуду виділяються банкоподібні горщики, миски конічної і сферичної форми, уламки ручок. Окремі стінки орнаментовані прокресленими вертикальними лініями та пластичними пружками із защипами, а під деякими вінцями фіксуються наскрізні отвори (Рис. 1, 5–8). До цього ж періоду можна зарахувати й уламок верхньої частини крем'яного серпа. Описана колекція характерна для культур ранньозалізного часу, найближчі аналогії яких знаходимо у черепино-лагодівській групі.

У західній околиці с. Лапаївка в урочищі «Лапайський ліс» зафіксовано три кургани – Лапаївка II. Дві могили знаходяться з правої сторони дороги напряму

Львів-Самбір на найвищому видовженому пагорбі орієнтованому за лінією південь-північ, неподалік якого знаходиться відпочинковий заклад «Гостинна Хата». Один з курганів простежується за 40 м на північ від дороги діаметром близько 16 м та висотою 0,5 м, за 50 м на захід від нього фіксується, ще один насип діаметром 14 м та висотою 0,4 м. Третій курган не пов'язаний із двома попередніми. Розташований ближче с. Лапаївка, біля крутого повороту поруч якого знаходиться місце для відпочинку «Дубок», по ліву сторону вказаного автошосе, за 40 м на південь від нього на незначному підвищенні. Насип відносно значних розмірів діаметром 20 м та висотою близько 1,2 м. Кургани таких параметрів характерні для культур доби бронзи.

Отримані результати є важливою джерельною базою для вивчення маліцької культури доби енеоліту у басейні Дністра, а матеріали інших хронологічних періодів доповнюють археологічну карту регіону.

А. Гавінський, В. Пастеркевич, Я. Рогожинський

ПОШУКИ ПОСЕЛЕНЬ КУЛЬТУРИ ЛІЙЧАСТОГО ПОСУДУ В ОКОЛИЦЯХ СЕЛА КОТОРИНИ НА ДНІСТРІ

У сезоні 2014 р. Енеолітична археологічна експедиція Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України спільно з Жешівським університетом здійснювала пошуки поселень культури лійчастого посуду (КЛП) в околицях с. Которини Жидачівського району Львівської області. У 2010 р. нами розкопувалось поселення Которини III, яке на сьогодні є одним із базових у вивченні південно-східної групи КЛП. Доцільно відзначити, що воно знаходиться на пограниччі з трипільською культурою і є найбільш висунутим поселенням у східному напрямі поширення КЛП. Метою розвідок було з'ясувати існування тут інших поселень КЛП, що дозволило б го-

ворити про етапи та стан заселення цієї периферійної території.

Цей мікрорегіон відзначається високими видовженими пагорбами (понад 300 м н. р. м.), які розчленовані струмками та ярами. Пошуки розпочались вздовж високого (понад 70 м) правого берега Дністра на якому, в різний час, зафіксовано ряд археологічних пам'яток і які вже відомі в літературі.

На увагу заслуговує пам'ятка Старе Село I. Підйомний матеріал представлений незначною кількістю патинованого кременю. У різних місцях пагорба закладено ряд траншей, в яких культурного шару та об'єктів не зафіксовано. Дві траншеї закладено у найвищому місці

пагорба, одна з яких поруч ймовірно розораного кургану, на якому стоїть геодезичний знак. Тут на глибині 0,5 м, на рівні материкової глини, зафіксовано об'єкт прямокутної в плані форми із заокругленими кутами розмірами 3×1,7 м, орієнтований по лінії південь-північ, що нагадував поховальну яму. Зробивши її поздовжній переріз виявилось, що це яма глибиною 2,1 м з ледь нахиленими до середини стінками та рівним дном і без жодної знахідки в її заповненні. Правда, на глибині 0,5 м від рівня виявлення, у стінках лесу, знайдено крем'яні артефакти пізнього палеоліту, з яким, очевидно, і потрібно пов'язувати патинований кремін з поверхні пам'ятки. В іншій траншеї, закладеній неподалік від попередньої, зафіксовано яму довжиною 1,4 м, яка іншою частиною входила у стінку шурфу. Вона була неглибока – 0,3 м від рівня виявлення, з похилими стінками та рівним дном. У її заповненні чорного кольору знахідок не виявлено. Поблизу об'єкта зафіксовано ще три сліди від стовпових ям діаметрами 0,2–0,25 м.

Проведені дослідження на пам'ятці Старе Село I з'ясували, що це принаймні двошарове поселення доби фінального палеоліту та пізнішого часу, культурну приналежність якого, за відсутністю знахідок, встановити не вдалося. Також можна ставити питання про наявність тут насипу кургану, адже проведені на його місці розкопки жодних слідів не виявили.

В. Ільчишин

ДОСЛІДЖЕННЯ МОГИЛЬНИКА ТА ПОСЕЛЕННЯ ВИСОЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ЛЬВІВЩИНІ

У науковій літературі могильник висоцької культури в с. Гончарівка відомий ще з початку ХХ ст. За описами Б. Януша у 1913 р. у Гончарівці виявлено два поховання висоцької культури з типовим інвентарем, у 1934 р. Т. Сулімірським досліджено одне поховання висоцької

Наступні розвідкові шурфування проводились на комплексі которинських городищ № I, IV та V. На першому із них закладено три траншеї, в яких виявлено окремі відщепи з кременю та уламки пізньосередньовічної кераміки. На четвертому городищі знайдено окремі фрагменти кераміки ранньозалізного часу. Вісім траншей закладено на пам'ятці Которини V в урочищі «Гора Щовб». На її вершині знайдено один фрагмент кераміки КЛП та зафіксовано два сліди від стовпових ям діаметрами 40 см і глибиною 14 см. У підніжжі цього високого берега Дністра, на незначному за розмірами місці, виявлено кілька фрагментів кераміки КЛП та доби бронзи. Ще кілька траншей закладено в которинських лісах, вздовж Дністра до кургану, що височіє над селом Цвітова. На жаль, жодних артефактів не зафіксовано. Пошуки поселень КЛП продовжувались у західній околиці с. Которини, в урочищах «Вірочкова Гора», «Середня Гора» та «Гнилий Потік». На двох останніх здійснювались шурфування. На жодному з перерахованих урочищ артефактів не виявлено, за винятком по одному крем'яному відщепу.

У результаті досліджень попередньо можна сказати, що інших поселень КЛП у даному регіоні, окрім пам'ятки Которини III, немає. Окремі знахідки кераміки цієї культури в різних місцях можуть говорити, що це була господарська округа основного поселення. Потреба майбутніх досліджень є дуже необхідною.

культури, згідно повідомлень В. Канівця. У 1952 році В'ячеслав Канівець локалізував місце згадуваного могильника та дослідив 11 поховань. Пізніше, у 1969 р. Л. Крушельницька на цьому самому могильнику дослідила ще 1 поховання. Цього ж року дослідниця провела роз-

відку в околицях с. Гончарівка та відкрила 3 поселення. Одне із них відоме в літературі як поселення висоцької культури Гончарівка-Бужок. У 2009 р. працівниками РАС НДЦ ІА НАНУ м. Львів, у північно-східних околицях села відкрито одне поселення з горизонтом висоцької культури та давньоруського часу. У 2013 р. автором статті проведено розвідки в околицях села, локалізовано вищезгадані пам'ятки та виявлено ряд нових.

У 2014 р. проведено дослідження на відомому могильнику висоцької культури, який розміщений у центральній частині села, з південної сторони сучасного магазину та з північно-західної сторони покинутого кар'єра. У цій самій частині було закладено дві розвідкові траншеї загальною площею 46 м². В траншеї № 1 культурного шару та поховань не виявлено. У східній частині траншеї № 2 виявлено залишки урнної кремації. Розвал урни зафіксовано на глибині 0,25 м від рівня денної поверхні, від якої збереглась лише придонна частина, заповнена перепаленими кістками. Західний край траншей повністю накрит перекоп. Перекоп чітко читався у стінці траншеї і був здійснений до глибини 1,1 м від рівня денної поверхні і, можливо, він собою являє розкоп Л. Крушельницької 1969 р. У східному куті прирізки до цієї траншеї натрапили на водопровід, а південніше від траншеї та прирізки проходить газопровід, що унеможливило подальші дослідження. Таким чином встановлено, що територія могильника практично зруйнована старим кар'єром та комунальними.

Найбільш сприятливим для широкомасштабних досліджень було поселення висоцької культури Гончарівка IV. Воно знаходилося на овальному дюноподібному підвищенні в заплаві між лівим берегом р. Західний Буг та правим берегом її допливу р. Золочівки приблизно за 1,5 км на північ від села. Розкопом накрито центральну частину поселення у найбільш підвищеному місці дюни. У цьому самому місці і зафіксовано найбільше скупчення «ямок» – слідів роботи скарбошукачів. Загальна площа розкопу 400 м². Культурний шар, який залягав на глибині від 0,3/0,4 до 0,6 м від рівня

денної поверхні, простежено тільки у північній частині розкопу. У центральній та південній частині розкопу культурний шар зруйнований оранкою і на глибині 0,4 м від рівня денної поверхні залягає материковий пісок.

У розкопі було виявлено та досліджено 31 об'єкт. Виявлені об'єкти належали чотирьом хронологічним групам. Перша група об'єктів належала культурі шнурової кераміки. Об'єкти № 14, 25, 29, 30 – круглі заглиблені господарські ями, об'єкт № 6 – напівземлянкове овальне житло і об'єкт № 17 – ровик. У об'єктах виявлено крем'яні вироби та типову кераміку, прикрашену різними комбінаціями з відбитків шнурка. У культурному шарі на глибині 0,5 м від рівня денної поверхні, у кв. Д/4, виявлено розвал великого кубка з зигзагоподібним переходом бочка до напівсферичної придонної частини. Горловина кубка прикрашена нарізними зигзагами та горизонтальними лініями з відбитків шнурка (Рис. 1, 1). Аналогії в Україні цій посудині поки що невідомі.

До другої хронологічної групи комарівської культури, відносяться знахідки з культурного шару (кераміка) та об'єкт № 13 – господарська яма.

До третьої хронологічної групи відносяться три господарські ями (об'єкти № 27, 28 та 11) і зольник (об'єкт № 31), які відносяться до пост ноа-комарівського горизонту. Кераміка, виявлена в об'єктах, виготовлена зі щільного тіста, місцями лощена. В домішках у тісті присутній шамот. Вона ще зберігає риси попередніх культур, зокрема відтягнуті та наліпні нерозчленовані валики та «шишечки», але їхні тюльпаноподібні форми горщиків та «S» подібний профіль мисок вже характерний для ранньої висоцької культури (Рис. 1, 6–15). Серед металевих речей з даного горизонту походять бронзовий ніж, уламок леза кельта (?) та бронзова трикутна підвіска (Рис. 1, 22–23, 27).

Четвертий хронологічний горизонт поселення належить класичній фазі розвитку висоцької культури (XI–IX ст. до н.е.), представлений наземною спорудою, житлом стовпово-каркасної конструкції (об'єкт № 3) з глинобитною

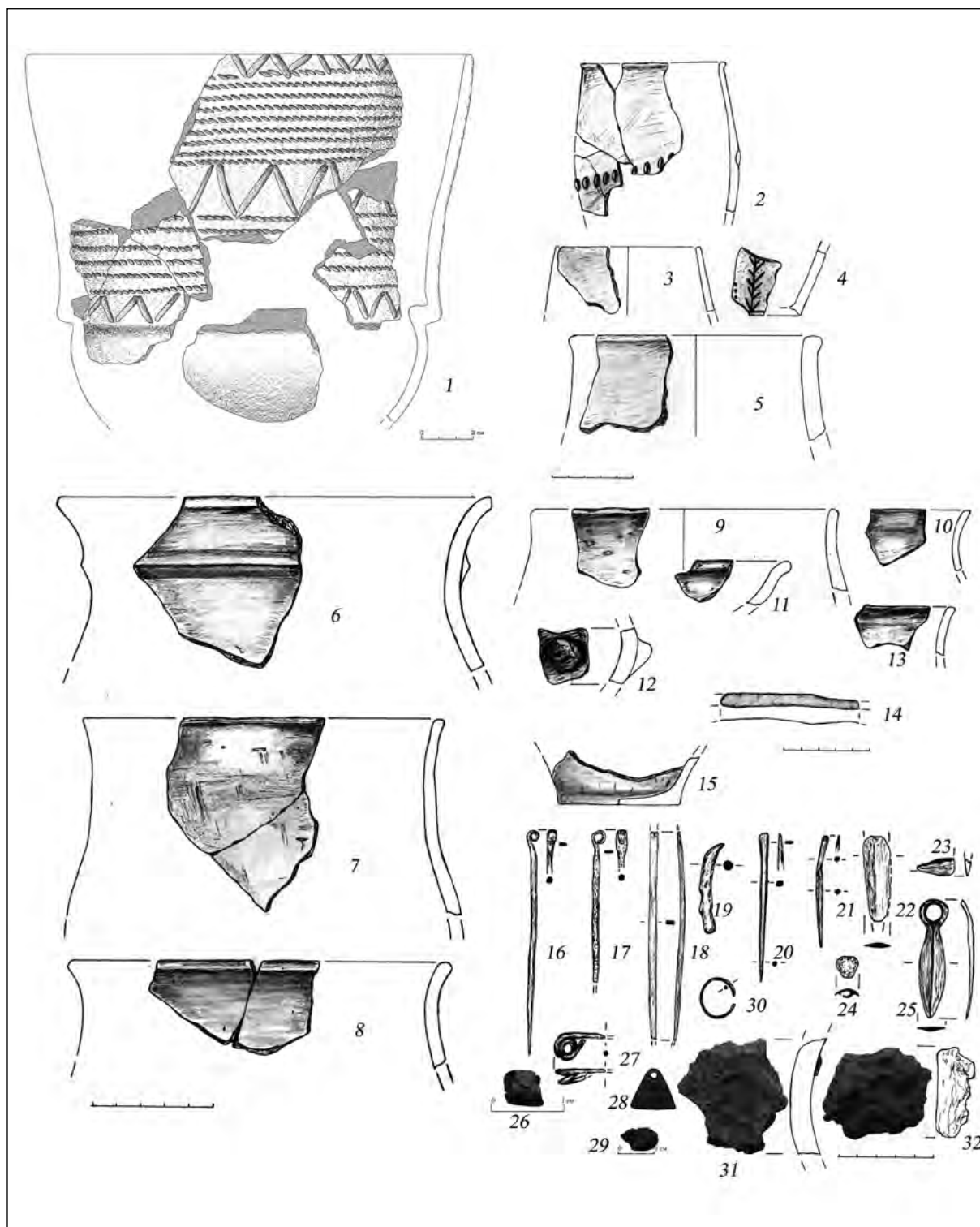

Рис. 1. Поселення Гончарівка IV, 1-13, 15 – ліпна кераміка; 14, 16, 18-26, 28-31 – бронза; 17, 27, 32 – залізо.

пінкою, одним ґрунтовим похованням (об'єкт № 1), колодязем для забору води (об'єкт № 8) та 17 господарських ям. Кераміка виявлена в об'єктах та культурному шарі типова для висоцької культури, представлена тюльпаноподібними та банкоподібними горщиками, мисками і кубками з типовим орнаментом (Рис. 1, 2-5). У культурному шарі виявлено значну кількість металевих виробів, а саме: бронзові та залізні шпильки, уламки браслетів, намистини і підвіски та бронзові гудзики (Рис. 1, 16-25). Також виявлено фрагмент бронзового шляку, фрагмент ошлакованої чаші-лячки з бронзовим шлаком та фрагмент залізної криці (Рис. 1, 29, 31, 32). Останні

знахідки свідчать про бронзоліварну справу та металообробку на цьому поселенні. У підтвердження цього є і знахідки специфічних кам'яних розтирачів. Аналогічні розтирачі були виявлені дослідниками на бронзоліварних поселеннях у культурі Ноуа та білозерській культурі.

Подальші лабораторні дослідження зданих матеріалів з поселення Гончарівка IV можливо внесуть нові ключі до розуміння генезису висоцької культури, зокрема на ранньому її етапі. Крім цього виявлення унікальних знахідок культури шнурової кераміки розширить наше бачення на її контакти з синхронними групами з віддалених регіонів.

Я.І. Онищук

РОЗКОПКИ БАГАТОШАРОВОГО ПОСЕЛЕННЯ БРОДИ-I ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У липні 2014 р. Бродівський загін експедиції Львівського національного університету ім. Івана Франка здійснював дослідження багатошарового поселення Броди-I на південно-східній околиці м. Броди Львівської області (ур. «Заставки»). Роботи проводилися в рамках студентської навчальної практики.

Пам'ятка знаходиться на лівому березі нині пересохлого потоку Суховілка, що є правостороннім допливом р. Стир. Зібраний підйомний матеріал засвідчує наявність тут культурних шарів доби мезоліту, висоцької, вельбарської культур, а також давньоруського часу XII-XIII ст. У 1982 р. поселення досліджувала експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР під керівництвом В.С. Терського, однак результати розкопок не були опубліковані.

У 2014 р. тут закладено два розкопи загальною площею 94 м². Стратиграфія поселення представляє наступну картину: 0-0,1 м – дерновий шар; 0,1-0,3 м – орний шар, 0,3-0,5 м – залишки куль-

турного шару у вигляді гумусованого супіску темно-сірого кольору; 0,5-0,7 м – передматериковий прошарок більш світлішого супіску; від 0,7 м – світло-жовтий материковий пісок. Насиченість культурного шару матеріалами помірна. Переважно їх скупчення спостерігається безпосередньо в районі об'єктів. Здебільшого вони представлені фрагментами кераміки пізньоримського часу. Часом трапляються уламки посуду передскіфського та бронзового періодів.

На дослідженій площі відкрито залишки трьох вогнищ літнього використання епохи бронзи-передскіфського часу та вельбарської культури. Перше із них виявлено в розкопі № 1 на глибині 0,5 м від сучасної поверхні. Воно підквадратної форми розмірами 1×1,1 м і було облаштоване на рівні передматерикового пласту. Товстий шар (біля 15 см) перепаленої глини свідчить, що черинь вогнища був глинобитним і в процесі тривалої експлуатації неодноразово ремонтувався. Під час розборки об'єкта

Рис. 1. Матеріали вельбарської культури з поселення Броди-І.

в положенні «in situ» зафіксовано шматки дерев'яного вугілля та великої кількості окремих вугликів, які подекуди просочилися майже до рівня материкового шару. На жаль, у заповненні вогнища жодного фрагмента кераміки, який би допоміг визначити хронологію, виявлено не було. У культурному шарі знайдено невелику кількість уламків стінок посуду епохи бронзи (городорцько-здовбицька, комарівська культури) з домішкою перепаленого кременю, а також висоцької культури з дірчастим орнаментом під вінцями та наліпними валиками на плічках.

Два інші об'єкти належали до вельбарської культури. Вони зафіксовані на глибині 0,3 м і були поруйновані плугом у результаті оранки. Незважаючи на аморфну форму, перший із них мав приблизні розміри 1×1 м. Черинь викладено з дрібних і середніх за розмірами каменів вапняку і мергелю. Вогнище відкритого типу і не входило у конструкцію жодної споруди. Навколо нього знайдено значну кількість фрагментів ліпної та кружальної кераміки вельбарської культури, а також бронзову фібулу та круглу декоративну мідну бляху. Безпосередньо у заповненні об'єкта виявлено бронзову пластину прямокутної форми і дві скляні намистинки. Повсюдно зустрічалася велика кількість вугликів і попелу.

Третій об'єкт складався з перепалених у вогні вапнякових і піщаних каменів, частина з яких була розтягнута плугом на доволі значну відстань. Тому його величину визначити важко. За розвалом каміння можна припустити, що вогнище було подібним до попереднього і мало такі самі розміри. Поруч простежено три стовпові ямки від дерев'яних конструкцій, які, можливо, підтримували накриття.

Виявлений матеріал складався з фрагментів посуду, частини точильного каменя, а також бронзової фібули, мідної та бронзової бляхи та двох скляних намистин. Кераміка відрізняється складом тіста, способом виготовлення та орнаментациєю. Найменша її кількість належить до періоду бронзи. Це кілька ліпних неорнаментованих стінок з вмістом у тісті зерен перепаленого кременю.

Поверхня світло-жовтого кольору, добре заглажена, місцями прилощена. Такий посуд міг використовуватися як носіями городорцько-здовбицької, так і комарівської культур.

Висоцька культура представлена дещо більшою кількістю фрагментів. Це уламки вінець із проколами та наліпними валиками з пальцевими заціпами на плічках. Вони виготовлені ручним способом, мають у тісті дрібнотовчений шамот. Поверхня нерівна, погано заглажена, часом спеціально шорстка.

Керамічний комплекс вельбарської культури складається з уламків ліпного та кружального посуду. Перший виготовлений зі щільного тіста з домішками шамоту, жорстви, органіки тощо. Асортимент – горщики та миски з розхиленими, часом загнутими до середини вінцями, ребристим і опуклим тулубом, плоским дном. Поверхня переважно горбкувата, часом злегка заглажена.

Зовсім іншою виглядає гончарна продукція провінційно-римського типу. Вона виготовлена на швидкому крузі з відмудленої глини, хоча у тісті кухонного посуду спостерігаються домішки дрібного піску. Переважно це уламки неорнаментованих горщиків і мисок, з потовщеними, помітно розхиленими вінцями, округлими плічками і дном на кільцевій підставці. Слід зазначити, що у кількісному відношенні ліпна кераміка помітно переважає над кружальною.

На особливу увагу заслуговують виробни декоративно-ужиткового характеру. Це бронзова фібула, мідна кругла і прямокутна бронзова бляхи та дві скляні намистини. Перша знахідка підв'язної конструкції величиною 7 см. Пружинний апарат довжиною 2,5 см складається із восьмивиткової спіралі, розділеної парно на дві частини. Вісь утворює залізний стержень. Тятиву нижнього типу. Спинка фібули кругла в перерізі товщиною 3 мм, плавно вигнута. Зав'язка одинадцятивиткова, прикрита зверху кільцем із товстішого дроту. Ніжка розклепана у пластину шириною 7 мм і загнута у приймач. Привертає увагу доволі велика відстань між ніжкою і приймачем, яка становить 1 см. Аналогії до

знахідки відомі серед сарматських фібул типу «Independența» на території Угорщини та Румунії і можуть свідчити про гото-сарматські контакти у Потиссі або Подунав'я.

Кругла мідна бляха збереглася в поганому стані. Її діаметр становить 9,5 см, товщина 0,5 мм. У центрі має отвір поперечником 1 см. На відстані 1,5 см від краю пробиті 3 невеличкі дірки для кріплення. В одній із них вцілів зігнутий під прямим кутом мідний цвяшок довжиною 0,6 см. Поверхня без слідів орнаменту. Функціональне призначення виробу визначити важко. Ймовірно, він мав декоративне призначення і кріпився на шкіряний одяг або кінську зброю.

Бронзова бляха має вигляд видовженої пластини прямокутної форми довжиною 10 см і товщиною – 0,8 мм. Ширина одного кінця 3,3, другого – 3,5 см. Вздовж нижнього краю наявні 4 невеличкі отвори, грубо зроблені тонким пробійником, верхній – обламаний. Ще один отвір із маленьким загнутим цвяшком простежено по середині вужчого кінця знахідки. Як і в першому випадку предмет міг бути декоративним окуттям якогось більшого виробу.

У межах вогнища вельбарської культури також знайдено дві скляні намистинки. Перша виготовлена з білого прозорого скла біконічної форми діаметром 1,2 см (діаметр каналу 0,6 см) і висотою 0,5–0,6 см. Друга – трубчаста (циліндрична) темно-синього кольору. Її довжина становить 2,5 см, товщина – 0,5 і діаметр каналу – 0,3 см. Знахідка нагадує намистини сегментованого типу і виготовлена шляхом дворазового навивання скляної нитки на формувальну основу. Аналогії до прикрас відомі на багатьох пам'ятках пізньоримського часу і є провінційно-римськими імпортами.

Таким чином, виходячи із результатів досліджень можемо стверджувати, що пам'ятка Броди-І неодноразово заселялася давнім населенням Волино-Подільського пограниччя. Зокрема, знайдені матеріали вельбарської культури свідчать, що поселення готів тут існувало у середині – другій половині III ст. н.е.

НОВИЙ МОГИЛЬНИК ПШЕВОРСЬКОЇ КУЛЬТУРИ З ОКОЛИЦЬ СУДОВОЇ ВИШНІ НА ЛЬВІВЩИНІ

У травні 2014 р. у фонди Археологічного музею Львівського національного університету імені Івана Франка надійшла колекція металевих виробів, які віднайшли місцеві мешканці на південно-східній околиці м. Судова Вишня Мостиського району Львівської області. Під час огляду місця знахідки зафіксовано дві великі скарбощукацькі ями (з них і були видобуті згадані артефакти), навколо яких трапляються розрізнені дрібні кальциновані кістки й фрагменти кераміки зі зруйнованих ґрунтових тілопальних поховань. Могильник знаходиться у центральній частині північно-західного схилу невеликого відрогу залісненого пагорба, розташованого між р. Вишня та її правостороннім допливом.

Колекція (поховальний інвентар) складається з меча, 7 наконечників списів і дротиків, 2 умбонів щитів, 2 цвяхів від окуття щита, 4 шпор, 4 фібул, поясної пряжки, трубки невстановленого призначення, ножа, голки, прикраси з товстого бронзового дроту, а також кількох дрібних предметів, які входили до складу дерев'яних чи шкіряних виробів. Ще один погано збережений наконечник списа з цього могильника потрапив у фонди Історико-краєзнавчого музею «Мостищина».

Виявлені матеріали, окрім прикраси, виготовлені з заліза, тому збереглися переважно у кородованому, а подекуди й у фрагментованому вигляді. Виняток становлять ті вироби, які потрапили в поховальне вогнище і отримали окалину, що вберегло їх від подальшого впливу негативних факторів навколишнього середовища.

Привертають увагу предмети озброєння та спорядження вершника. Меч ритуально розламаний на 4 частини. Він двосічний із загостреним кінцем клинка та чотирикутним в перерізі, завуженим до кінця, черешком без наверхця. Його приблизна довжина становить 67 см, з яких 14 см припадає на руків'я. Максимально

збережена ширина клинка 5,6 см. Лезо плоске без ребра жорсткості чи пазів.

Наконечники втульчасті, листопадні, з пером ребристої форми. Вони різних розмірів, але через погану збереженість можна точно встановити параметри лише двох вістрів списів. Їх загальна довжина у межах 26–29 см, максимальна ширина пера близько 4 см і діаметр втулки 1,5–1,8 см. На поверхні останніх збереглися сліди огранки.

Умбони щитів дуже кородовані, через це їх діаметр встановити важко. Перший із них конічного типу з високим і гострим шипом. Його діаметр (без полів) – 10,6 см, висота – 7,5 см. Шип загострений, зберігся на довжину 2,3 см. Можливо, цей екземпляр міг бути використаний як поховальна урна, оскільки на його внутрішніх стінках залишилося багато перепалених у вогні кісточок. Від другого умбона вціліли лише два фрагменти шийки висотою 3,5 см і гудзоподібне завершення шипа, висотою 4,4 см. До щитів умбони кріпили за допомогою залізних цвяхів з плоскими голівками, діаметром 1,7–1,9 см.

До спорядження вершника належать 4 залізні шпори. Вони пластинчастого типу і мають зігнуті плечики, які закінчуються невеликими сферичними гудзами, діаметром 1,0–1,1 см. Посередині приклепаний масивний конічний шип, довжиною 2,0–2,3 см. Розміри шпор – у межах 2,0×5,8 см.

На увагу заслуговують 3 залізні та 1 бронзова фібули. Дві з них збереглися у задовільному стані завдяки окалині від вогнища. Перша належить до гостропрофільованого типу і має величину 6,5 см. Корпус фібули у районі шийки прикрашений пластинкою. Голівка широка, огранена, з опорною пластиною. Пружинний апарат восьмивитковий, розділений попарно на дві частини. Тягива верхнього типу, закріплена спеціальним гачком. Голка не збереглася. Широкий приймач суцільний, без декоративних отворів. Ніжка закінчується гудзом із ви-

Рис. 1. Матеріали з могильника пшеворської культури з околиць Судової Вишні.

ступами. Похідною від цього типу є друга і фрагмент третьої фібули. Цілий екземпляр має розмір 4,7 см. Шийка та голівка прикрашені масивними плитками. Пружинний апарат і тягива оформлені аналогічно до попереднього екземпляру. Приймач високий, суцільний. Ніжка закінчується великим виступом циліндричної форми. Четверта фібула виготовлена з бронзи, однак її вигляд охарактеризувати важко через незадовільний стан збереження. Фактично вціліли лише ніжка та спинка виробу. Можна лише припустити, що вона була підв'язного типу.

До предметів побутового використання належать залізна пряжка від пояса та голка. Вони збереглися у задовільному вигляді завдяки перебуванню в поховальному вогнищі. Перша знахідка – напівкруглої форми з рухомим язичком посередині випрямленої стінки. Розміри виробу становлять 3,8×3,3 см, довжина язичка – 3,3 см. Голка зігнута під прямим кутом приблизно посередині довжини. Її довжина – 8,5 см. Вушко продовгуватої форми, прорізане на відстані 0,8 см від краю. Загострений кінчик виробу не зберігся і, найімовірніше, був спеціально обламаний.

На поверхні пам'ятки зібрано незначну кількість фрагментів кераміки. Це стінки ліпних посудин із вмістом у тісті дрібного шамоту. Їх поверхня рівна, часом прилощена, світло-жовтого або

чорного кольору. Знайдено також глиняне пряслице з усіченим конусом і прогнутою до середини однією площиною. Його діаметр становить 4,5 см.

Отже, особливості поховального обряду та інвентарю (особливо псування зброї перед покладенням у могилу), дають підстави пов'язувати виявлений могильник біля м. Судова Вишня із пшеворською культурою. Найближчі аналогії до описаних предметів відомі із Західного Побужжя (Гринів, Звенигород) та Надсяння (Гаць) і датуються другою половиною I – початком II ст. н. е.

На території Мостищини за матеріалами розвідок відомо кілька поселень пшеворської культури (Мостиська-Рудники, Гостинцеве, Поповичі, Твіржа), однак їх точне датування на сьогодні неможливе. Більш виразну категорію пам'яток становлять пшеворські поховання зі зброєю. В радіусі 10–40 км від Судової Вишні такі поховання виявлені у трьох пунктах (Твіржа, Добростани, Рудки). На відміну від судововишнянського могильника, ці пам'ятки, як і більшість (62%) поховань зі зброєю, датовані стадією СІ ранньоримського часу (друга половина II – перша половина III ст. н. е.). Важливість виявленого могильника ще й у тому, що пшеворські пам'ятки стадії ВІІ, до якої він належить, представлені на території Західної України майже виключно поселеннями.

М.А. Филипчук, А.М. Филипчук

РОБОТИ ПЛІСНЕНСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

Згідно з програмою вивчення та збереження Пліснеського археологічного комплексу впродовж липня 2014 р. на його території проведено польові пошукові роботи. Основна увага цього сезону була прикута до подальшого планомірного вивчення культового центру в ур. «Оленин Парк», недосліджених ліній захисту в ур. «Високе городиско», а також монастирських будівель пізнього середньовіччя/ново-

го часу у північно-західній частині городища.

Розкоп I закладено на західній частині оборонної лінії № 3 (валу № 5), поблизу одного з можливих в'їздів, що знаходиться на північно-західних теренах ур. «Високе городиско». Дотепер цей оборонний рубіж ще не вивчався, як зрештою, й північна частина забудови між лініями захисту № 3 та 4. У результаті проведених польових робіт вдалося від-

крити площу 48 м², де було зафіксовано два доволі поруйновані об'єкти оборонного призначення (кінець IX – перша половина X ст. та друга половина X ст.), окремі частини деструкцій різночасових споруд, ймовірно господарсько-виробничого характеру, а також південно-східний кут заглибленого житла кінця IX ст., що знаходилося під насипом найбільш ранньої лінії захисту. Практично в усіх об'єктах віднайдено нечисленний рухомий матеріал, як правило, кераміку слов'яно-руського періоду. Жодних оборонних конструкцій давньоруського часу не виявлено.

Вивчення культового центру городища проводилося у південній частині ур. «Оленин Парк». Саме тут, впритул до південного краю розкопу II 2011 р. було закладено розкоп III. На площі 18 м² вдалося відкрити рештки двох об'єктів оборонного (друга половина X ст. та XII–

XIII ст.) та три культового (слов'янський час) характеру. Доволі численними були знахідки рухомого матеріалу, передусім керамічних, рідше скляних та залізних виробів широкого хронологічного діапазону (слов'яно-руського періоду).

Паралельно зі стаціонарними пошуками на високому плато Пліснеська, проводилися невеличкі роботи на території подвір'я монастиря Чину святого Василя Великого. Для з'ясування місцезнаходження однієї з колишніх в'їзних брам до монастиря було закладено траншею I, площею 12 м². На жаль, вдалося зафіксувати лише кут дерев'яної споруди пізнього середньовіччя та окремі фрагменти керамічних, скляних і залізних виробів слов'яно-руського періоду й пізнього середньовіччя/нового часу.

По завершенню польових досліджень на місці всіх розкопів проведено рекультиваційні роботи.

Филипчук А. М., Филипчук М. А.

КОРОТКІ ПІДСУМКИ ОБСТЕЖЕНЬ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК НА ТЕРИТОРІЇ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Експедиція кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Львівського національного університету ім. Івана Франка проводила обстеження на території Перемишлянського району Львівської області. Крім авторів статті у роботі експедиції брали участь науковий співробітник Львівського історичного музею *Соловій Г.В.*, науковий співробітник ІА ЛНУ *Завиш Б.І.*, аспірант Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка *Гринюка Б.М.* Основною метою пошуків було виявлення, вивчення та картографування старожитностей празької культури.

У результаті проведення обстежень території та околиць сс. Романів і Підгородище (Перемишлянський р-н, Львівська обл.) берегів водних артерій місцевого значення (басейн Західного Бугу),

вдалося відкрити і дослідити 11 різночасових пам'яток (Романів I–X; Підгородище III), а також повторно обстежити городище у с. Підгородище. На нововідкритих селищах зафіксовано 2 місцезнаходження ранньозалізного віку, 3 черняхівської культури, 3 райковецької культури (X ст.), 1 X/XI ст., а також 10 пунктів пізнього середньовіччя/нового часу (у т.ч. бастіон в ур. «Чортовиско»). Матеріалів ранньослов'янського періоду виявити не пощастило, однак, це послугувало до отримання цінної інформації, щодо заселення місцевих теренів впродовж третьої чверті I тис. н.е.

Подальше планомірне проведення розвідкових робіт, на нашу думку, сприятиме підтвердженню достовірності виявлених обстеженнями матеріалів, а також значною мірою поповнить джерелознавчу базу з археології.

МИКОЛАЇВСЬКА ОБЛАСТЬ

Д.В. Бондаренко, О.В. Васильчук, Л.І. Смирнов

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗКОПКИ ПОСЕЛЕННЯ ВІКТОРОВКА-I НА ПРАВому БЕРЕЗІ БЕРЕЗАНСЬКОГО ЛИМАНУ

В 2014 р. Вікторівським загоном Миколаївської археологічної експедиції продовжилися археологічні розкопки античного поселення Вікторівка-I.

Поселення розташоване на правому високому прірвистому корінному березі Березанського лиману за 1,5 км на північ від його гирла та за 300 м на південь від с. Вікторівка Лиманівської сільської ради Березанського району Миколаївської області. На сьогодні поселення майже повністю зруйноване обвалами та зсувами лесу. Збереглася лише його західна частина витягнута вздовж берегової смуги по лінії північ-південь на 400 м та заглиблена вглиб материка на 10–20 м.

Поселення було відкрито В.І. Гошкевичем. Перші археологічні розкопки на пам'ятці були проведені у 1949 р. співробітником Одеського археологічного музею М.Ф. Болтенком разом зі співробітником Ленінградського відділення Інституту історії матеріальної культури АН СРСР С.І. Капошиною.

У 2012 р. дослідження пам'ятки було відновлено Жовтнево-Березанським загоном Миколаївської археологічної експедиції. При зачистці грабіжницьких шурфів у центральній частині поселен-

ня біля берегової прірви була відкрита напівземлянка останньої чверті VI – першої чверті V ст. до н.е.

У 2013 р. для дослідження грабіжницьких шурфів та з метою відкриття археологічних об'єктів, яким загрожує руйнація внаслідок берегової абразії, в північній частині поселення біля берегової прірви був закладений розкоп «Г» площею 50 м².

Внаслідок досліджень була розкрита південна частина ритуально-поховального комплексу доби бронзи, що являє собою великий котлован із приступками та підбоям. Вищезазначений комплекс перекритий зольником пізньоархаїчного часу. У 2013 р. була зафіксована південна частина споруди.

У 2014 р. з метою дослідження ритуально-поховального комплексу доби бронзи була закладена північна прирізка площею більше 50 м². Таким чином була відкрита центральна частина споруди. Окрім того, було продовжено дослідження зольника пізньоархаїчного часу.

Загальні розміри розкритої частини ритуально-поховального комплексу 9,40 м за лінією північ-південь і 10,94 м за лінією захід-схід, глибина від рівня

Рис. 1. Вікторівка-I. Об'єкт № 1, поховання № 5. Вид із заходу.

Рис. 2. Вікторівка-I. Об'єкт № 1, поховання № 6. Вид зі сходу.

материка – до 2,42 м. Споруда у плані має аморфну близьку до округлої форму. Конструктивно споруда складається з приступка та основного котловану. Окрім того у споруді фіксується велика кількість сходинок, приступок та підбоїв. Розкрита частина комплексу на сьогодні не дозволяє інтерпретувати його конструктивні деталі з практичної точки зору.

Натомість дослідження 2014 р. дали надзвичайно цікавий матеріал, що пролив світло на хронологічну та культурну належність даного комплексу.

Так у ході робіт було відкрито 2 поховання.

Поховання № 5. Дитяче. Збереглися лише череп, деякі ребра та кістки бедер. Похована дитина була розташована, вірогідно, у витягнутому на спині положенні головою на схід. На схід від черепа зафіксований супроводжуючий матеріал, скинутий до купи: миска, розвал кубку, підвіска з окатаного вапняку та три фрагменти щелеп собаки (?). Посудини з поховання з великою долею вірогідності можна віднести до катакомбної археологічної культури.

Таким чином дане поховання дає можливість з високою долею вірогідності віднести весь ритуально-поховальний комплекс до зазначеної культури.

Поховання № 6. Парне. Поховані розташовані у напрямку південний захід – північний схід.

Західний кістяк укладений на спину. Верхньою частиною орієнтований на південний захід. Череп відсутній. Ліва рука зламана в ключиці та зігнута в лікті так, що кістки долоні входять під нижню частину хребта. Права рука укладена вздовж хребта. Ноги зігнуті в колінах, завалені наліво. Голени обох ніг зламані.

Східний кістяк розташований на боку, тулуб завалений на спину. Ліва рука заходить під спину, права витягнута вздовж тулуба. Череп відсутній. Ноги зігнуті в колінах і завалені праворуч. Колінні чашечки розташовані під колінами.

Поховання безінвентарне.

Нижня частина котловану, в якому розташовані поховання, залита майже стерильною материковою глиною з незначними домішками гумусу. Вище котлован засипаний зольником завтовшки до 1,28 м, в якому зустрічаються перепалені кістки тварин та велика кількість фрагментів посуду.

Відкрита споруда, вірогідно, являє собою ритуально-поховальний комплекс, що належить носіям катакомбної археологічної культури. Греки, що мешкали тут у VI – першій чверті V ст. до н.е., вірогідно, віднайшли комплекс. Можна припустити, що саме греки здійснили втручання у більш давні поховання, а згодом влаштували на місці комплексу зольник.

А.В. Буйських, О.Г. Кузьміщев,

М.В. Новіченкова, І.М. Шейко, І.О. Чечуліна

ДОСЛІДЖЕННЯ У ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ЧАСТИНІ РИМСЬКОЇ ЦИТАДЕЛІ В ОЛЬВІЇ

Дослідження проводилися у південно-східній частині Верхнього міста на двох ділянках, загальною площею близько 400 м². На нижній терасі на площі 380 м² закінчено дослідження потужного кам'яного завалу завдовжки 22 м, шириною 5–6 м, висотою до 2 м, який утворився внаслідок руйнування декількох різночасових підпірних стін терас. Скоріш за все, таких руйнувань з послідовними демонтажами кладок було декілька, причому найпізніший відбувся за часів Османської імперії, про що свідчать щорічні знахідки фрагментів поливного посуду та керамічні турецькі люльки. Почалося пошарове розбирання завалу, в результаті чого вдалося відкрити вкрай зруйновані фрагменти фундаментних рядів декількох підпірних стін, які було зведено на східному схилі не раніше I ст. н.е. Отримано велику кількість різноманітних речових знахідок, серед яких слід відзначити частину ремінної гарнітури

римського військового обладунку зі срібла, бронзові фібули II–III ст. н.е., бронзові ольвійські монети, а також срібний денарій імператриці Фаустини Молодшої (161–175 pp.).

У центральній частині розкопу дослідження продовжувалися на площі, близько 120 м². Тут відкрито декілька сміттєвих ям найпізнішого етапу існування Ольвії, зокрема яму останньої чверті III ст. н.е., в якій було знайдено розбиту червоноглиняну амфору, заповнену перегорілим просом, світлоглиняні амфори типу D (за Д.Б. Шеловим) пізніх варіантів. Серію ям з матеріалами II–III ст. н.е. було розкопано також на плавному східному схилі верхньої тераси. Їх заповнення відзначається наявністю значної кількості великих оброблених плит та великих уламків бутового каменю, що зокрема можна пояснити спеціальним укріпленням схилу для подальшого будівництва. У II–III ст. н.е. південно-схід-

Рис. 1. Яма V ст. до н.е. з розбитими амфорами на дні.

на частина римської цитаделі, на якій велися дослідження, була практично вивільнена від щільної забудови та слугувала чимось на кшталт пустиря. Вдалося також виявити повністю збережений закритий комплекс першої половини II ст. н.е. Це яма з великою кількістю кераміки, представленої цілими формами – дворучний глек, червонолакові чаші, рідкісний ліпний дворіжковий світильник відкритого типу. Крім того, знайдено значну кількість фрагментів скляного посуду, в тому числі археологічно цілу велику посудину з масивною ручкою. Унікальною є знахідка амулету – кігтя великого котячого хижака з просвердленим отвором.

Найбільш цікавими у звітному році здаються роботи, спрямовані на закінчення досліджень відкритих раніше споруд та виявлення нових слідів будівельної діяльності догетського періоду. Серед них найголовнішу увагу було зосереджено на закінченні дослідження храму Афродіти кінця V – середини IV ст. до н.е. Виявилося, що, виходячи із складної топографічної ситуації, різні частини храму було збудовано на фундаментах різної глибини. Наос храму спорудили на попередньо знівельованих

стінах сирцево-кам'яного приміщення, яке, у свою чергу, було зведено над попередньо засипаною напівземлянкою другої половини. У результаті, глибина залягання фундаментного ряду наоса по периметру сягала 1,85 м, натомість кладки наоса – лише 0,25 м. У заповненні наоса відзначимо знахідку жіночої теракотової голівки, подібної до знайденої минулого року в ботросі біля храму, та шматочка золотої фольги зі штампованим орнаментом.

Виявлено також частину приміщення із сирцево-кам'яними стінами рубежу VI–V – першої половини V ст. до н.е. з орієнтуванням за сторонами світу. На висоту більше 1 м збереглася західна стіна з сирцевою кладкою, на висоту тільки кам'яного цоколя (до 0,4 м) збереглася північна стіна. З урахуванням трьох приміщень, відкритих минулого року, можна стверджувати, що всі вони являються приміщеннями одного великого багатокамерного будинку з внутрішнім двором. Оскільки будинок було зведено впритул до схилу тераси, до того ж, на нерівному рельєфі, всі його приміщення мали різний ступінь заглибленості, а одне було цілком наземним. Нині цей будинок є найранішим багатокамерним

будинком грецького типу серед досліджених в Ольвії. Він доводить появу тут наземного житлового будівництва принаймні вже в кінці VI ст. до н.е. Такий висновок слід вважати серйозним здобутком звітного сезону, оскільки питання про початок зведення багатокамерних будинків в Ольвії дотепер залишалося відкритим.

Східне приміщення будинку було пошкоджене декількома ямами класичного часу, одна з яких була повністю вибрана. Її глибина сягала більше 2 м, діаметр дна – 3,5 м (Рис. 1). Яма була заповнена керамікою, що вийшла з використання, та великою кількістю різноманітних металевих предметів у т.ч. залізний кинджал із зазубриною на лезі. Це трапилося, ймовірно, перед розширенням території теменосу та будівництвом храму, коли з території, яка входила до теменосу, прибиралося побутове сміття. У заповненні знайдено шість цілих амфор Хіосу та інших північноєгейських

центрів, більше сорока фрагментованих амфор Хіосу та декілька невизначених центрів виробництва, значну кількість розписного столового та кухонного посуду, в тому числі сіролощеного та аттичного, чорно- та червонолакового, світильників.

Найраніший період представлений залишками двох круглих у плані напівземлянок другої половини VI ст. до н.е., в одній з яких, послідовно перекритій сирцево-кам'яним приміщенням і наосом храму, на рівні материкової підлоги відкрито два вогнища, викладені з використанням сирцевої цегли. У другій напівземлянці, пошкодженій ямами перших століть н.е., відкрито материкову «сходишку» в північній частині, а в тій частині заповнення, що збереглася, – фрагмент чорнофігурної аттичної ольпи із зображенням гоплітів у повному обладунку кінця третьої – початку четвертої чверті VI ст. до н.е.

К.В. Горбенко

РОЗКОПКИ ГОРОДИЩА ФІНАЛЬНОЇ БРОНЗИ ДИКИЙ САД

У липні 2014 року комплексною археологічною експедицією ДП НДЦ «Лукомор'є» ОАСУ ІА НАН України та лабораторії археології та етнології

Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського продовжено розкопки городища фінальної бронзи Дикий Сад, розташованого на лі-

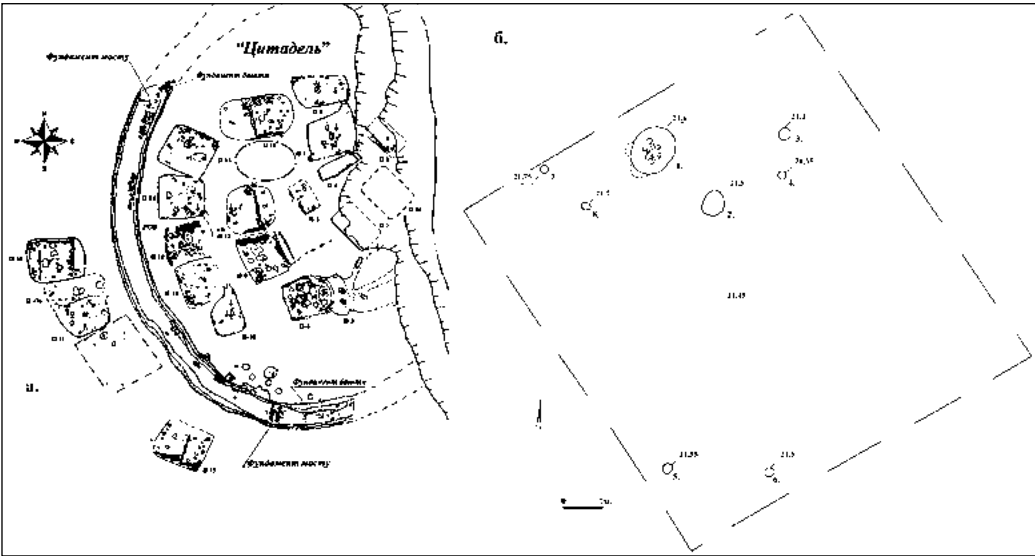

Рис. 1 План «цитаделі» городища (а) та план розкопу 2014 р. (б).

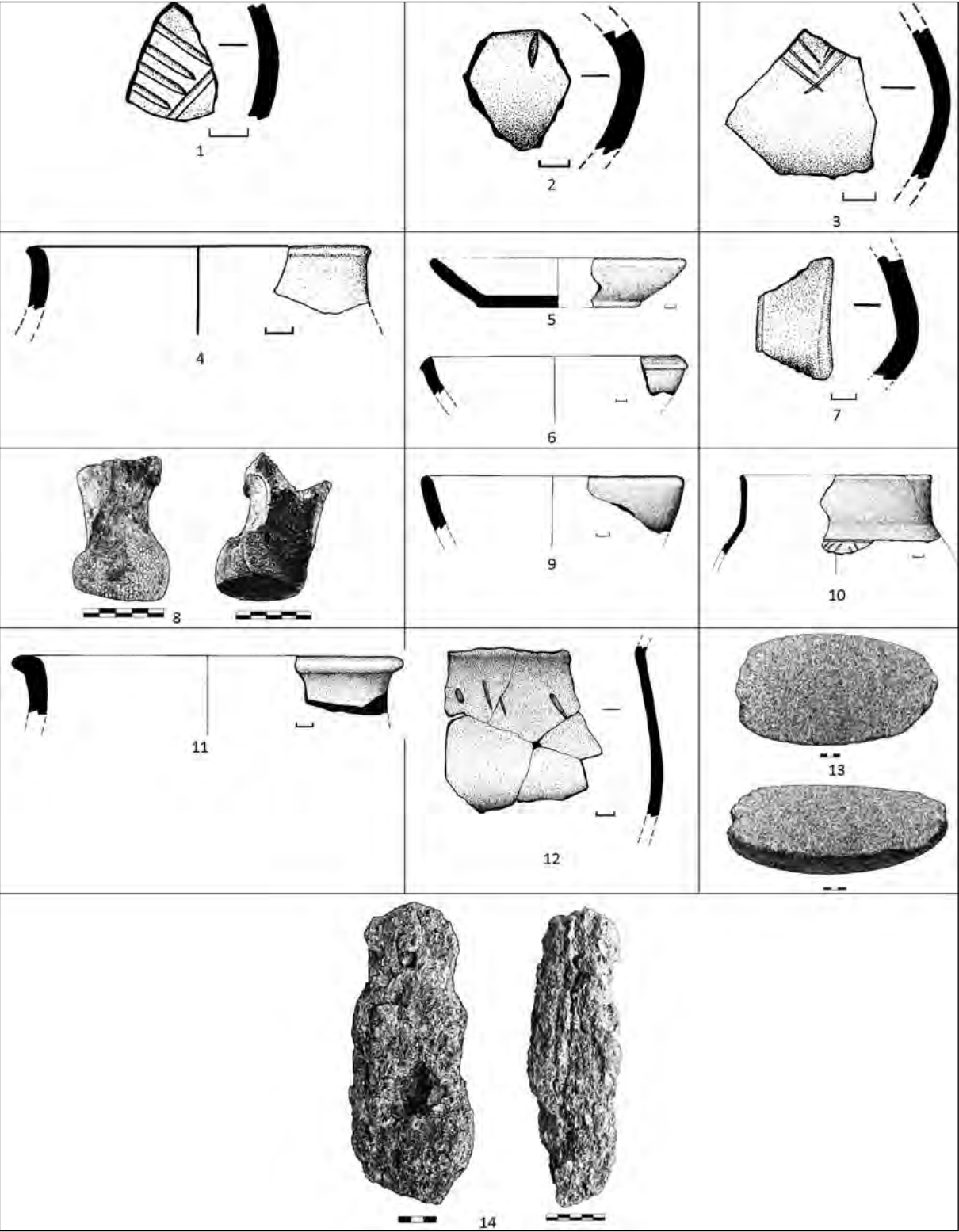

Рис. 2. Артефакти з розкопок 2014 року: 1–8: заповнення розкопу; 9–14: яма 1. Кераміка: 1–7, 9–12. Кістка: 8. Камінь: 13, 14.

вому березі р. Інгул, в історичній частині м. Миколаєва.

Роботи проводилися на ділянці «А» в розкопах № 23: кв. 3, 4, 5, 10; № 16: кв. 26, 27, 31; № 19: кв. 51–53, 61–65, 70–76, 79–88, де досліджено північну частину ділянки між приміщеннями № 13 та № 17 (Рис. 1, а). Площа розкопок склала 110 м².

Рівень сучасної поверхні ділянки, де проводились розкопки, коливається від 21,95 м (західна частина) до 21,3 м (східна частина). Культурний шар у цій частині укріпленого поселення частково пошкоджений будівельними рештками нового часу. Верхній шар ділянки (0,2–0,65 м) насичено будівельними залишками ХХ ст., глинистим завалом та невиразною керамікою (Рис. 2, 1–7).

На відмітки 21,75–21,35 м (північна частина розкопу); 21,75–21,7 м (північно-західна частина розкопу) та 21,55–21,5 м (південна частина розкопу) у глинистому шарі проявилися плями ям (Рис. 1, а, б).

Ями № 2–8 округлі, діаметром від 0,25 м до 0,6 м та глибиною від 0,1 м до 0,5 м. Артефакти відсутні. Виходячи з розміру та заповнення ями використовувалися для встановлення стовпів.

Яма № 1, округла в плані та знаходилася на відстані 2 м від південної стіни приміщення № 17. Верхня частина ями забита мілким вапняком, кістками риби

та черепками. На глибині 0,2 м від впуску ями в західній частині зафіксовано вапнякову плиту (0,3×0,25×0,4 м). На глибині 0,3 м у північно-східній частині ями ще одна вапнякова плита (0,35×0,25×0,04 м). Обидві плити розташовувалися приблизно у горизонті з невеликим нахилом. Між плитами зафіксовано керамічні уламки посуду (Рис. 2, 9–12). Під камінням – залишки тліну сірого кольору. На глибині 0,35 м розташувалася третя вапнякова плита (0,25×0,15×0,03 м). Біля плити знаходилися хребти риби (вірогідно сом), невиразні фрагменти кераміки (горщики, миски-сковороди) та невеликі камінці зі слідами обробки. На цій глибині у південно-західній частині ями зафіксовано великий вапняковий камінь (0,3×0,3×0,1 м). На глибині 0,45 м, у північній частині ями, знаходилася четверта вапнякова плита (0,4×0,2×0,05 м). Під плитою зафіксовано кам'яну зернотерку (Рис. 2, 13). Біля зернотерки, на глибині 0,5 м, зафіксовано вапняковий предмет антропоморфної форми зі слідами вохри (Рис. 2, 14). Вірогідно, це антропоморфна статуетка жінки. Виходячи з розміру та заповнення, яма № 1 використовувалася як господарська споруда.

Можливо, на цій ділянці розташовувалася легка наземна конструкція господарчого призначення, пов'язана з приміщенням № 17.

з рештками кісток людини дуже поганої збереженості (такий стан кісток загалом характерний для розкопу «Орієнт»). У західному куті камери (в головах небіжчика?) вертикально вінцем догори стояла фасосська амфора. Навпроти неї, у південному куті, – чорнолаковий кілик з ручками, що були підняті вище за вінце та штампованим орнаментом на денці (чотири асиметричні пальмети у колі з листя). На підставі цієї кераміки склеп № 5 можна датувати другою половиною IV ст. до н.е.

Неподалік від нього було знайдене синхронне йому підбійне поховання № 4, орієнтоване із заходу на схід (підбій був влаштований з півдня). Воно було великою мірою зруйноване перекопом незрозумілого призначення. Збереглася лише нижня частина вхідної ями та східна частина підбою. Від небіжчика залишилися лише окремі дрібні фрагменти кісток у заповненні ями. Але близько рівня дна підбою було знайдено розвали фрагментованого чорнолакового кілика

Рис. 1. Поховання ольвійського некрополя 2014 року. Розкоп «Орієнт», поховання № 5, вид з півночі-північного сходу.

Рис. 2. Поховання ольвійського некрополя 2014 року. Розкоп «Орієнт», заклад поховання № 2.

А.В. Івченко

РОБОТИ НА НЕКРОПОЛІ ОЛЬВІЇ

Роботи на некрополі Ольвії у 2014 р. проводилися згідно відкритого листа за формою 1 № 122/00327 від 06.05.2014 р. та дозволу Міністерства культури України № 22-105/14 від 11.07.2014 р. на розкопі «Орієнт». Досліджувалися виключно об'єкти, які було зафіксовано та законсервовано у 2013 р. Загалом було знайдено 5 поховань (три земляні склепи та дві підбійні могили).

Найбільш раннім виявився склеп № 5 (дромос виходив за межі розкопу та не розкопувався у поточному році). Він був орієнтований з півдня-південного сходу на північ-північний захід. Його камера була майже повністю зруйнована камерою склепу № 1. Збереглася лише її дуже невелика частина вздовж південно-західної стінки разом з її південним та західним кутами (Рис. 1). Тут було зафіксовано залишки органічної підстлілки

та сірогліняного глечика, а також сітчастий лекіф. Керамічний посуд дає змогу віднести це поховання також до другої половини IV ст. до н.е.

Три інші комплекси належали до римської доби. На захід від поховання № 4 та на північ-північний захід від склепу № 5 було знайдено склеп № 1 (саме його камера і зруйнувала камеру склепу № 5). Його було орієнтовано з північного заходу на південний схід. Склеп складався зі східчастого дромосу та трапецієподібної камери не зовсім правильної форми. Камеру було розгорнуто під невеликим кутом до довгої вісі склепу. Загальна довжина комплексу складала 7,20 м, глибина – близько 4,0 м від сучасної поверхні. Кам'яний заклад, що, вочевидь, стояв біля входу в камеру, було відкинуто у дромос.

Камеру було пограбовано. Але біля входу до неї у дромосі було зафіксовано декілька окремих кісток людини, намисто та червонолакову чашечку. Усі ці предмети, безумовно, було викинуто з камери при пограбуванні. На підставі цього склеп можна віднести до кінця I–II ст. н.е.

У західному борту дромосу приблизно посередині (дещо ближче до входу) було зроблене впускне дитяче поховання. Його закривав потужний кам'яний заклад, що було споруджено більш ніж з 20 каменів великого та середнього роз-

міру (Рис. 2). Заклад складався з двох частин: безпосередньо вхід до камери закривали пласкі камені, що були поставлені на ребро, а збоку та частково зверху їх було завалено необробленим камінням, що розташовувалося хаотично.

За закладом у труні було поховано дитину випростано на спині головою до входу у дромос (кістяк зберігся дуже фрагментовано). Небіжчика супроводжував численний речовий матеріал, до складу якого входили скляний та червонолаковий посуд, монета, фібула та намисто. За матеріалом поховання датується також кінцем I–II ст. н.е.

Ще один земляний склеп № 3 за конструкцією та орієнтацією був схожий на склеп № 1 за винятком того, що його камера була розташована на одній вісі з дромосом. Його загальна довжина також становила 7,20 м, глибина – 5,50 м від сучасної поверхні. Об'єкт було пограбовано, кам'яний заклад майже повністю зруйнований. Але у камері майже по всьому її периметру вздовж стін збереглося оригінальне склепіння. На дні камери було знайдено окремі рештки небіжчиків не в анатомічному порядку, залишки органічної підстилки та певну кількість металевих виробів. За знайденим матеріалом, а також заповненням дромосу склеп можна віднести до римського часу.

А.В. Івченко, А.В. Буйських, Й. Форнас'є, А. Патцельт

РЕЗУЛЬТАТИ ПОПЕРЕДНІХ ГЕОФІЗИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В ОЛЬВІЇ

На виконання угоди про наукове співробітництво між Інститутом археології НАН України та Університетом ім. В. Гете (Франкфурт-на-Майні, ФРН) у рамках роботи Ольвійської експедиції були проведені перші геофізичні дослідження на території передмістя та некрополя (вісім ділянок) навпроти Західних міських воріт, а також городища Ольвії (одна ділянка).

Роботи носили попередній характер і тривали десять днів. Площа, на якій було здійснено дослідження – 6 га. Вони виконувалися у рамках нового спільного українсько-германського проекту з дослідження передмістя та некрополя Ольвії, який розпочався взимку 2014–2015 рр. Їх головним завданням було пересвідчитися, що прилад Fluxgategradiometer Ferex 4.032

Рис. 1. Передмістя та некрополь Ольвії. Геомagnetна зйомка площ 3, 4, 5.

Dlg з чотирма зондами Фірми Foerster GmbH (Reutlingen) може працювати в геологічних умовах південноукраїнської степової зони та складних стратиграфічних умовах Ольвії і, відповідно, може бути використаний у подальших дослідженнях.

Геофізичним дослідженням передували декілька конкретних завдань: з'ясувати західну межу передмістя, яка ще й дотепер невідома; деталізувати траси проходження поховальних вулиць, що вели до Західних воріт, та споруди, які було збудовано вздовж цих вулиць; виявити ділянки, насичені підземними об'єктами – поховальними спорудами на некрополі або житлами і господарськими спорудами на території передмістя, і з'ясувати, чи є вони перспективними для розкопок; пересвідчитися, що вибраний метод геофізичних досліджень працює не лише в умовах насиченого лесом культурного шару на передмісті та некрополі, а й в умовах багатопланової пам'ятки з різноманітною складовою ґрунтового заповнення, тобто Ольвії.

На ділянках 1, 2, 6, які були виділені у безпосередній близькості від Західних воріт, виявлено лише декілька позитивних аномалій, які, особливо ті, що мали прямокутну форму, можна попередньо вважати житловими спорудами передмістя. На ділянках 3, 4, 5 виявлено значну кількість аномалій різних розмірів (Рис. 1), які можна вважати як плямами могил (ділянки 3 і 5), так і плямами заглиблених жител, що були збудовані ланцюжком уздовж вулиці по обидва її боки (ділянка 4). Ці три ділянки, виходячи з насиченості різноманітними об'єктами, слід вважати найперспективнішими для подальших археологічних досліджень. Ділянка 9, незважаючи

на те, що була вибрана впритул до діючого розкопу (Орієнт), не дала жодних аномалій. Натомість, на ділянці 7, розташованій на південний схід від ділянки 9, незважаючи на значну кількість металевих сміття новітнього часу, було виявлено велику позитивну аномалію, завдовжки 45 м, завширшки 3 м, що йшла в напрямку практично північ-південь. Цю аномалію попередньо запропоновано трактувати як ймовірний рів, який відокремлював передмістя від некрополя. Звісно, таке припущення має бути перевірено археологічними розкопками.

Цікавими здаються й результати зйомки на ділянці 8, що була виокремлена на території городища, на південь від башти перших сторіч н.е. на схилі Заячої балки, розкопаної Б.В. Фармаковським у 1910-их рр. Цю ділянку спеціально вибрано як таку, на якій безперечно мали зберегтися залишки кам'яних фундаментів оборонного муру. Результати зйомки це підтвердили, чітко зафіксувавши велику негативну лінійну аномалію, завдовжки 50 м, завширшки не менше 1,5 м, що йшла на південь від башти. Крім того, на схід від неї зафіксовано низку невеликих прямокутних аномалій, що можна трактувати як залишки житлових приміщень.

Попередні результати, отримані внаслідок геомагнітної розвідки на території передмістя та некрополя, а також безпосередньо Ольвії, дають змогу вважати їх продовження досить перспективним. Крім того, бачиться, що для виявлення залишків кам'яних споруд у місті (будинків, підвалів, виросток тощо) і деталізації поховальних споруд різних типів не менш перспективним здається і використання георадару.

В.В. Крутилов, Д.Е. Чистов

РАБОТЫ НА ОСТРОВЕ БЕРЕЗАНЬ

В полевом сезоне 2014 года Березанская (Нижебугская) археологическая экспедиция продолжила исследования архаического поселения на о. Березань¹.

Как и в предыдущие годы, раскопки велись в северо-восточной части острова, на раскопе «О-Западный». В юго-западной части этого раскопа на протяжении последних семи лет основные усилия экспедиции были сосредоточены на изучении комплекса общественных построек периода поздней Архаики и его ближайшего окружения. В 2014 г. исследовалась территория предполагаемого двора к югу от многокамерного комплекса № 1, раскрытого в 2008–2009 г. С этой целью участок 2013 г. был расширен в восточном направлении на 135 м². Общая исследованная площадь, с учетом исследованной территории ранее раскрытого участка составила около 180 м².

Культурные напластования на площади прирезки были сильно нарушены многочисленными грабительскими шурфами, возникшими в межсезонье 2013/2014 г., однако строительные остатки оказались ими потревожены в сравнительно малой степени.

На большей части исследованного участка строительных остатков поздне-

архаического периода не было выявлено, что, в целом, подтверждает наличие здесь обширного незастроенного пространства в конце VI – начале V в. до н.э. Вместе с тем, не удалось обнаружить отчетливых следов ограды, которая могла бы отделять предполагаемый двор от широтно ориентированной городской улицы, ограничивавшей его с юга. На площади двора не фиксировался единый горизонт мощения, однако наличествовали многочисленные пятна разновременных трамбовок – прослоек светлой глины и измельченной известковой крошки.

На той же территории были раскрыты строительные остатки, принадлежавшие постройке предшествующего периода – второй половины – конца VI в. до н.э. К ним, в первую очередь, относилось полуподвальное помещение 24 (Рис. 1), исследованное в 2014 г. полностью². Это помещение имело внутреннюю площадь около 25,6 м². Выявлены два уровня пола – ранний пол вырезан в материковом суглинке и был заглублен на 0,70–0,80 м относительно предполагаемой дневной поверхности постройки; пол позднего периода находился на 0,30–0,55 м выше. К уровню позднего пола от западной стены полу-

Рис. 1.
Помещение 24,
вид с востока.

Рис. 2. 1 – Развал сосудов на площадке в камере глинобитной печи. 2 – Купольная печь, вид с запада. 3 – Комплекс сосудов из камеры печи.

подвала (№ 95) вела довольно грубо сложенная каменная лестница из двух ступенек; дверной проем шириной 0,68 м с пяточным камнем также выявлен в южной стене помещения (№ 104), на расстоянии 0,70 м от его юго-восточного угла. Позднему периоду существования помещения 24 синхронны две хозяйственные ямы (№ 217 и 218), находившиеся в его границах. Находки керамики, сделанные в заполнении этих ям и самого помещения, позволяют датировать его засыпку последней четвертью-концом VI в. до н.э. Таким образом, полуподвал

был засыпан непосредственно перед постройкой общественных зданий МК-1 и МК-2. Сохранность строительных остатков, принадлежавших тому же дому, на раскрытой площади очень фрагментарна: к ним можно причислить лишь обрывки каменных цоколей двух стен (109 и 110), расположенных к югу и востоку от помещения 24, а также участок каменного водостока, параллельного кладке 110. Следует заметить, что аналогичная картина наблюдалась и западнее, при исследовании площади к югу от МК-2: от построек второй половины

VI в. до н.э.: там также сохранились лишь заглубленные в грунт части ранних зданий³. По всей видимости, это – следствие масштабной нивелировки данной территории в конце VI в. до н.э., предшествовавшей строительству зданий общественного назначения.

В южной части прирезки 2014 г. были раскрыты строительные остатки, вероятно, принадлежавшие другому жилому дому, расположенному к югу от широтно ориентированной улицы. Выявлено два строительных периода этого сооружения. В границах постройки раннего периода была расположена глинобитная купольная печь, конструкция которой полностью соответствует специфическому типу, известному по целому ряду находок в жилых и хозяйственных комплексах Березанского поселения. Печь, встроенная в угол помещения, имела в плане неправильную форму, близкую к прямоугольной (0,98×1,02 м), состояла из перекрытой глинобитным куполом промазанной площадки размерами 0,60×0,66 м, и узкой топочной камеры, находившейся с юга от площадки, и отделенной от нее вертикальным бортиком. Устье для закладки топлива находилось с запада; с той же стороны в куполе печи имелось отверстие для доступа в основную камеру, к площадке, служившей для приготовления пищи

(Рис. 2, 2). Под частично обрушившимся куполом печи на площадке находились составленные туда сосуды (Рис. 2, 1). Этот примечательный набор кухонной кружалной посуды состоял из двух плоскодонных сероглиняных кастрюль, двух круглодонных красноглиняных горшков, одного красноглиняного кувшина плохой сохранности. В одну из кастрюль были также вложены две сероглиняные ойнохои и один коринфский скифос (Рис. 2, 3). В том же комплексе, на небольшом расстоянии к западу от печи, был обнаружен развал керамики, содержащий фрагменты целой серии сосудов, включавшей целые формы сероглиняной и кухонной кружалной керамики, а также еще один коринфский скифос. Описанный выше комплекс датируется последней четвертью – концом VI в. до н.э., т.е. близок по времени полуподвальному помещению 24.

¹ Работы велись в рамках международного научного сотрудничества на основании открытого листа, выданного на имя начальника Березанской экспедиции ИА НАНУ В.В. Крутилова.

² Ранее, в 2012 г, были раскрыты верхней части кладок западной и южной стен этого помещения – №№ 99 и 104.

³ Крутилов В.В., Чистов Д.Е. Работы экспедиции Государственного Эрмитажа на острове Березань // АДУ 2013 г. – Киев, 2014. – С. 197.

І.В. Піструїл, А.В. Главенчук

ДОСЛІДЖЕННЯ СТОЯНКИ АНЕТІВКА 1 У 2014 РОЦІ

Під час передачі археологічних колекцій стоянок кам'яного віку біля с. Анетівка (досліджень 1978–2011 рр.) до фондів Миколаївського обласного краєзнавчого музею, було виділено матеріали досліджень 1981 р. стоянки Анетівка 1, які свого часу не були введені до наукового обігу. Було встановлено (за шифрами), що кременевий матеріал розкопу 2 досліджень 1981 р. фіксувався за метричними горизонтами по 25 см. Але більше ніякої документації

не збереглося. Тому у 2014 році був отриманий Відкритий лист (№ 245/00452 від 26 червня 2014 р.) на дослідження стоянки Анетівка 1, де, у першу чергу, планувалось вивчити стратиграфію розкопу 2 та здійснити додаткові розкопки для виявлення культурного шару. Дослідження планувалось провести силами студентів Чорноморського державного університету імені Петра Могили під час їхньої археологічної практики. Однак, на початок практики

(кінець липня) не був отриманий Дозвіл, тому роботи не були проведені у запланованому обсязі. Дослідженнями 2014 р. було лише визначено стратиграфію розкопу 2 1981 р. пам'ятки Анетівка 1.

Стоянка Анетівка 1 знаходиться на західній околиці с. Анетівка. Відкрита у 1978 р. та досліджена на площі 35 м². У ході розкопок прослідковано наступну стратиграфію:

1. Сучасний гумусований ґрунт, темного, до чорного кольору, в нижній частині – сірувато-жовтий, із залишками коренів рослин – 0–0,6 м;

2. Щільний лесоподібний суглинок сірувато-палевого відтінку, з великою кількістю вапнякових включень (глина «білоглазка») – 0,6–1 м;

3. Еолово-делювіальний горизонт жовтувато-палевих лесоподібних суглинків зі стовбчастою структурою, зовнішньо нагадує похований ґрунт. Карбонатні включення зустрічаються рідко – 1–1,1 м;

4. Лес світло-жовтого кольору – від 1,1 м.

Археологічний матеріал фіксувався за метричними горизонтами (0,25 м) та зустрічався від денної поверхні до яскраво-жовтого лесу. У ході камеральної обробки археологічного матеріалу було виділено два «піки» залягання знахідок. Таким чином, стоянка Анетівка 1 була інтерпретована як двошарова пам'ятка з хронологічно та генетично близькими комплексами.

Невеликі за обсягом археологічні роботи, проведені у 2005–2006 рр., поставили під сумнів таку інтерпретацію пам'ятки, так як було з'ясовано, що археологічний матеріал, що залягав у нижніх геологічних шарах, знаходився у кротовинах.

Дослідження 1981 року (розкоп 2, приблизно за 50 м на південь від розкопу 1978 р.) також проводились за метричними горизонтами (4 горизонти по 0,25 м). Здійснена, зачистка південної та східної бровки розкопу 1981 року (у наш час розкоп 1981 р. являє собою яму підчотирикутної форми розмірами приблизно 5×5 м, в якій періодично «зберігались» відходи життєдіяльності мешканців та їхньої худоби з садиб, розташованих неподалік), показала стратиграфію, в загальних рисах подібну до

стратиграфії розкопу 1978 року. Однак є й деякі розбіжності. За наявним матеріалом розкопу 1981 р. не простежуються два «піки» залягання археологічного матеріалу. Встановлено, що основна його маса залягала у межах 0,5–1 м від денної поверхні, безпосередньо над лесоподібними суглинками та супісками, у перехідному шарі. Крім того, простежений малопотужний шар (до 0,1 м) дуже щільного лесоподібного суглинку сірувато-палевого відтінку, який «блокує» лесоподібні суглинки та супіски. Його можна пов'язати з різноманітними водними процесами на цій території і датувати їх пізньоплейстоценовим часом.

Таким чином, можливо, частково перевідкладений землерийними тваринами культурний шар стоянки Анетівка 1 датується пізньоплейстоценовим часом, а подальші стаціонарні дослідження дадуть змогу знайти ділянки з непошкодженим культурним шаром та більш детально розібратися у деяких розбіжностях стратиграфії в різних розкопах цієї пам'ятки.

Про наявність культурного шару свідчить також і велика кількість підйомного матеріалу, що періодично вимивається дощами на неасфальтованій ділянці вулиці, яка проходить безпосередньо територією пам'ятки. Так сталося й у 2014 р., коли після кількадечних рясних дощів на вулиці села було зібрано більше 1000 кременевих виробів. За своїми техніко-типологічними показниками колекція підйомного матеріалу не відрізняється від колекції стоянки Анетівка 1 досліджень 1978 та 1981 років. Серед виробів зі вторинною обробкою присутні скребачки «високої форми», скребачки на відщепках та пластинах, ретушні, кутові та двогранні різці (у тому числі й такий специфічний тип, як ретушні трансверсальні різці на пластинах), вістря тощо, які характерні для епігравецьких пам'яток. Крім кременевого матеріалу, в 2014 р. водними потоками були вимиті кістки тварин плейстоценового періоду (вірогідно, великі копитні – бізон). Ці кістки знайдені у розмитих лесоподібних суглинках яскраво-жовтого кольору. Подібні знахідки свідчать про ще далеко не вичерпаний потенціал стоянки Анетівка 1.

ОДЕСЬКА ОБЛАСТЬ

Д.В. Кіосак

РОЗКОПКИ СТОЯНКИ ЧІЛІГІДЕР (Саратський р-н, Одеської області)

У Буджаку відомо порівняно небагато пам'яток кам'яного віку. Здебільшого вони пов'язані з багатим на алювіальний кремій Нижнім Подністров'ям. Власне ж у степовій частині регіону такі пункти поодинокі. Отже, дослідження нової стоянки кам'яної доби в Дунай-Дністровському межиріччі становить значний науковий інтерес.

Стоянка Чілігідер розташована на південно-східному краю с. Новоселівка (Гура-Чілігідер, Сату Ноу) на одній з молодих плейстоценових терас р. Когильник (Рис. А). Її було виявлено у 1974 р. розвідкою Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова під керівництвом А.В. Гудкової. У 2011–2013 роках пам'ятку було обстежено геологічним загоном тієї самої установи спільно з А.Л. Чепалигою (РАН), описано стратиграфію розрізу, відібрано зразки для вивчення природничими методами, нечисленні (23 шт.) збори кременю опубліковано. Стоянка значною мірою зруйнована кар'єром на глину, який на сьогодні перетворено на звалище сміття. При цьому окремі непромислові вибірки глини мають місце і зараз. Тому, роботи на пам'ятці носили рятівний характер.

Посеред котловану кар'єру височіє невибраний останець розміром 16×3 м. (Рис. В, 3) Тут руйнування йде особливо швидко. Саме він став основним місцем розкопок (М1). Стінки останця були зачищені, він був розбитий на квадрати 1×1 м, орієнтовані вздовж його боків. Квадрати розбиралися за умовними горизонтами в 15–20 см з наступним просіюванням сідментів. Всі знахідки фіксувалися на плані з зазначенням глибини залягання. Всього відкрито площу біля 24 м².

Навпроти останця, у стінці котловану кар'єру був виявлений ще один вихід культурного шару (М2 – Рис. В, 2). Тут закладено зачистку 2, яка відкрила послідовність відкладів, подібну до дослідженої в розкопі – з численними знахідками обробленого кременю та кальцинованих дрібних уламків кісток.

Підйомний матеріал зібрано ще у кількох точках на площі пам'ятки та неподалік від неї (Рис. В, 1).

Стратиграфія стоянки за описом А.Л. Чепалиги включає наступні шари: голоценовий ґрунт, підґрунтя, кілька прошарків лесоподібного суглинку, розділені ґрунтовими комплексами.

Кременевий матеріал знайдено у трьох послідовних геологічних шарах:

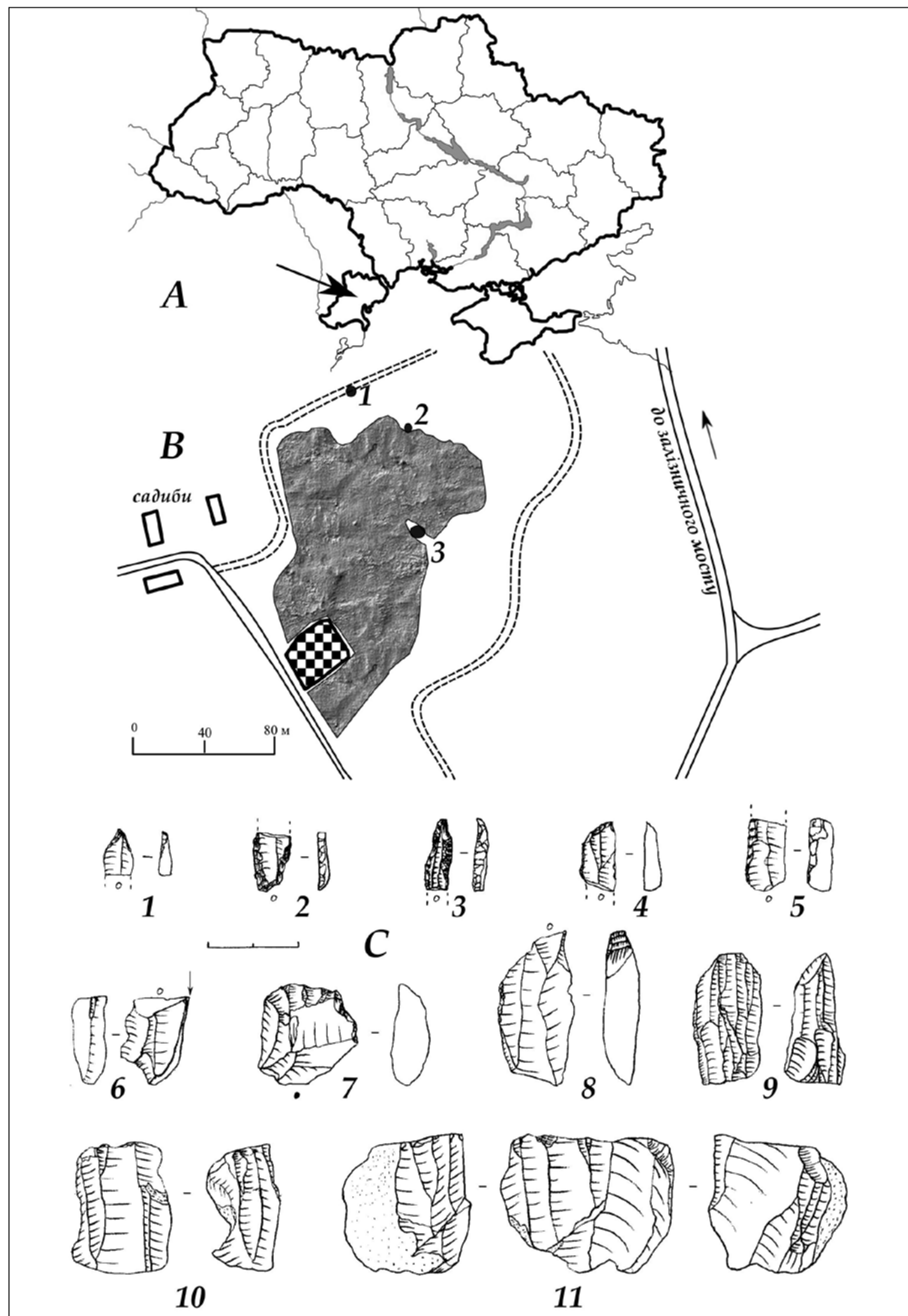

Рис. А – розташування стоянки Чілігідер в Україні; В – план стоянки: сіре заповнення – кар’єр, «шахове» заповнення – сучасна кошара, пунктир – ґрунтові дороги, 1 – місце збору підйомного матеріалу, 2 – зачистка 2 (М2), 3 – розкоп (М1); С – кременевий інвентар.

сірому підґрунті (горизонту В ґрунтового профілю), жовтому суглинку та у верхах бурої глини. Цілком можливо, що йдеться про «суспендований (звжений)» культурний шар. Менш ймовірним виглядає припущення про кілька послідовних культурних шарів, які б залягали у різних геологічних стратах без стерильних прошарків між ними.

Кременева колекція (391 шт. із зафіксованою глибиною) відзначається значним мікролітизмом. Сировина – світло-сірий прозорий гальковий кремій досить високої якості. Нуклеуси здебільшого невеликі (до 4–5 см довжиною) одноплощадкові підпризматичні для мікропластин та коротких пластинок (Рис. С, 10). Присутні кілька двоплощадкових нуклеусів зустрічного сколювання (Рис. С, 9).

Пластинки – основний тип заготовки. Вони короткі, нерегулярних обрисів та з хвилястими негативами на спинці. Зняття готувалося старанною абразією карнизу між робочою поверхнею та ударною площадкою.

Знаряддя праці представлені ретушованими пластинками та відщепами, кінцевими скребками на відщепі, у тому числі ретушованих (Рис. С, 7), простими кутовими різцями (Рис. С, 6), трансверсальними різцями на відщепі, двограними різцями, перфораторами (Рис. С, 1). Серією представлені частини

мікропластин та пластинок з затупленим краєм (Рис. С, 5). Ретуш крута, дрібна, часто крайова, здебільшого не вгризається у тіло заготовки. Вістря оформлені конвергентною крутою ретушшю (Рис. С, 3). Один виріб, що поєднує затуплений край та косе тронкування, ймовірно є базальною частиною вістря з притупленим краєм (Рис. С, 2).

На підставі стратиграфічних спостережень попередньо пам’ятку було віднесено до заключних епізодів плейстоцену. Після розкопок стало зрозумілим, що стратиграфічна ситуація складніша ніж уявлялось до того – кременеві вироби зустрічаються у трьох геологічно-відмінних шарах. Все ж таки, всі ці шари можуть відповідати попередньо зазначеній хронологічній атрибуції пам’ятки.

Матеріали пам’ятки дозволяють віднести її зі значним ступенем ймовірності до заключних фаз пізнього палеоліту регіону. Мікролітизм колекції, часте використання тронкування пластин та пластинок, переважання простих кутових різців свідчить на користь цього припущення. Прийом вертикального крайового ретушування дозволяє віднести пам’ятку до епігравецького технокомплексу. Коло можливих аналогій охоплює такі відмінні стоянки як Дмитрівка, Чобручі, Дрегенешть Х. Менш вірогідним виглядає епіпалеолічний вік колекції.

Д.В. Кіосак

РОЗКОПКИ ПОСЕЛЕННЯ КУЛЬТУРИ ЛІНІЙНО-СТРІЧКОВОЇ КЕРАМІКИ КАМ’ЯНЕ-ЗАВАЛЛЯ

Знахідки неолітичної культури лінійно-стрічкової кераміки (КЛСК) досить давно відомі на Одещині. Проте, здебільшого, вони представлені підйомним матеріалом, поодинокими предметами в культурних шарах інших культур та окремими знахідками. Невелика, але представницька колекція походить з пробних робіт на поселенні Майнова

Балка. На Кам’яному-Заваллі роботами 2012–2013 рр. виявлено та частково досліджено штучне, видовжене заглиблення з численними артефактами КЛСК у заповненні. Повне розкриття цього об’єкта (№ 1) надасть першу в регіоні добірку керамічних посудин та знарядь праці цієї культури з відносно закритого комплексу.

У 2014-му році для подальшого дослідження об'єкта 1, розкоп 2013 року було продовжено в західному та південно-західному напрямках ще на 7 квадратів 2×2 м (Рис. В). Яма 1 тягнеться з південного заходу на північний схід щонайменше на 6,4 м. Найбільша ширина її в розкопаній частині – 2,6 м. Вдалося зафіксувати південно-західний кут ями 1. У північно-східному напрямку вона ще не досліджена повністю. Заглиблення фіксується з рівня 69–75 см від умовного нуля і має здебільшого позначки дна 121–124 см (до 142 см у кв. 7). Його було опущено з певного рівня в сучасному сірому підґрунті до жовтого суглинку, що підстеляє голоценові відклади на пам'ятці. Об'єкт має неправильну еліпсоподібну форму, нерівне дно та нерегулярні краї.

У квадратах 12 і 13 розкрито ще одне заглиблення – об'єкт 2. Схоже, на рівні 89–92 см заглиблення та яма 1 являють собою вже 2 окремі котловани, хоча вище вони, можливо, змикалися. Контури за заповненням на цій глибині не вдалося зафіксувати, проте знахідки у плані утворювали єдине скупчення. Про форму ями 2 говорити ще зарано. Вона простежена на площі 2,6×1,2 м та продовжується у західний борт квадратів 12 і 13 та південний борт квадрата 13.

У квадраті 10 на північний захід від ями 1 було виявлено розвал каміння розміром 50×85 см. Він розташовувався на глибинах 39–65 см – дещо вище від рівня, на якому фіксувалася яма 1. Невеликі уламки каменю схоже мали підтесані боки. В окремих випадках вони дуже щільно прилягали один до одного. Скупчення каменів тягнеться в західний борт квадрата 10.

На південний схід від ями 1 у квадраті 8 розкрито кілька великих каменів зі слідами обробки. Один з них має лінійні сліди від тертя та човноподібну форму. Вони зафіксовані на глибині 42–67 см.

Подібні «викладки» з каменів зі слідами обробки було досліджено у 2013 р. у квадраті 1. Камені мали схожі позначки та так само розміщувалися трохи вище від рівня фіксації ями 1 на відстані в кілька десятків сантиметрів від її краю при виявленні. Можливо, у розташуван-

ні каменів на краю ями 1 слід вбачати не випадковий збіг.

В окремих випадках на рівні жовтого лесоподібного суглинку поза ямами були виявлені правильної форми заглиблення діаметром в 12–25 см. Вони виділялися сірим щільним заповненням як від кротовин, так і від материкового ґрунту.

Прошарки в заповненні об'єкта 1 вдалося виявити лише у північній стінці у квадраті 7. Під горизонтом сірого підґрунтя з численними дрібними шматочками обмазки та кісток залягав горизонт максимальної насиченості крупними знахідками – каменями, групами кісток в анатомічному порядку, розвалами посудин (глибина 69–95 см). Він дугою спускався до ями. Нижче простежувався прошарок темно-сірого ґрунту з чорними та червоними вкрапленнями, досить значною кількістю знахідок, окремими археологічно цілими речами (глибина 124 см). Заглиблення у дні ями заповнені чорним важким ґрунтом з масним полиском. Отже, заповнення об'єкта 1 було досить тривалим процесом, який було перервано епізодом порівняно стрімкого відкладення значної частини культурних решток.

В іншому локусі на поселенні Кам'яне-Завалля – «Біла Скеля», неподалік від кар'єру, було розбито шурф 6 (нумерацію продовжено з 2012 року) розміром 2×2 м. Під шаром руйнування ХХ ст. виявлено насичений горизонт знахідок черняхівської культури.

Невеликі рекогносцювання проведено на розташованих у безпосередній близькості трипільських поселеннях – Кам'яне-Завалля 1 та Шамраї.

Після завершення розкопок на Кам'яному-Заваллі О. Салавер (Музей природничої історії, Париж) було здійснено відбір зразків для вивчення вугілля рослин та фітолітів.

З розкопу на Кам'яному-Заваллі походить виразна колекція фрагментів керамічного посуду (біля 1000 шт.), кісток тварин, кам'яних та кременевих знарядь праці. Характерні особливості керамічних залишків (тісто та характер обробки поверхонь, форми та специфічна «нотна» орнаментация – Рис. С, 1–5) лиша-

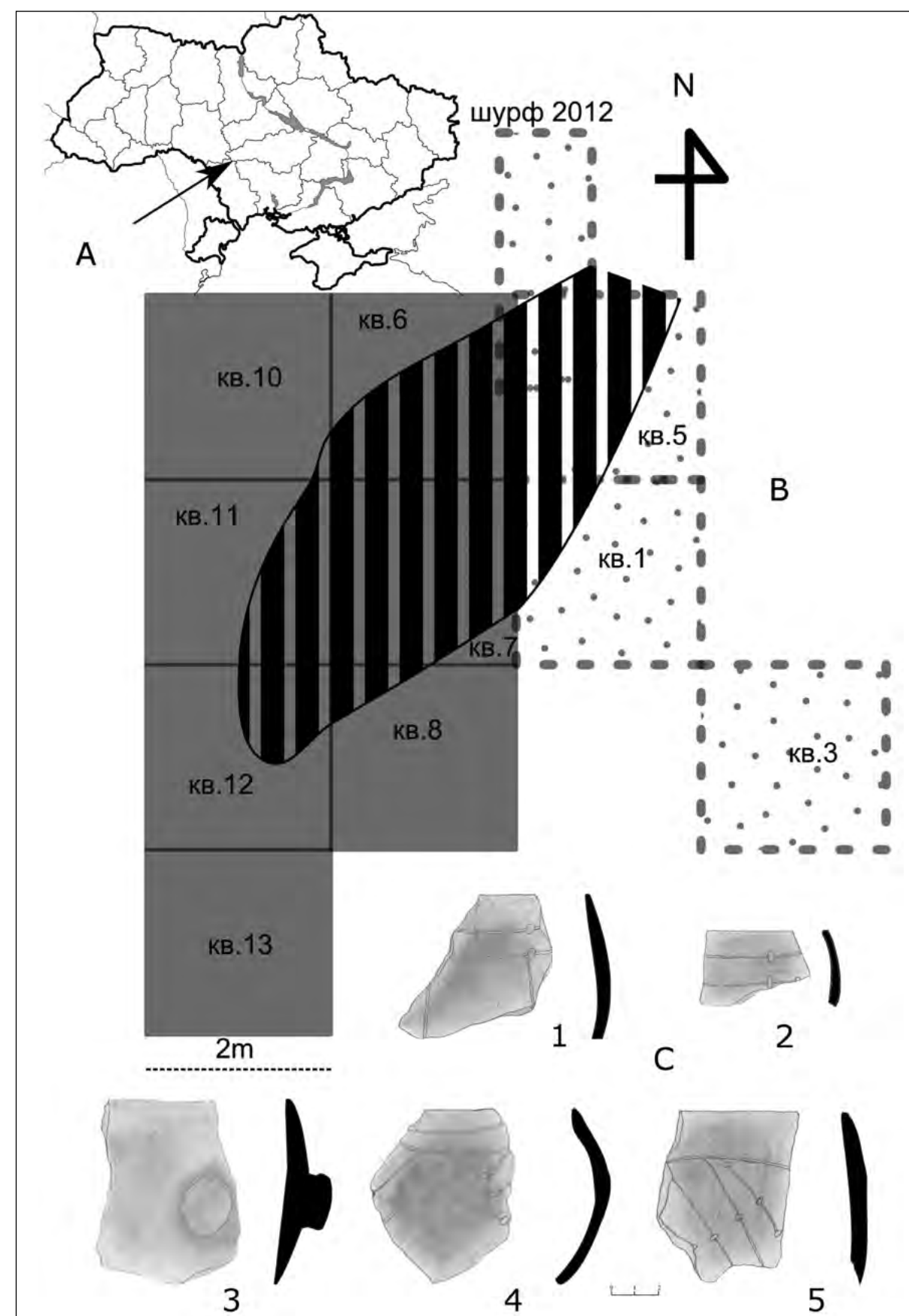

Рис. А – розташування поселення Кам'яне-Завалля на карті України; В – план розкопу: сіре заповнення – розкоп 2014 р., заповнення «в крапку» – шурф 2012 та розкоп 2013 р., вертикальне штрихування – контур ями 1; С – зразки керамічних фрагментів.

ють мало сумнівів у тому, що неолітичне мешкання на пам'ятці має датуватися нотною фазою КЛСК.

Також з розкопу, шурфу 6 та поверхових зборів походить численний та виразний матеріал черняхівської культури – фрагменти керамічного посуду, уламки скла, прикраси, залізні та кам'яні вироби.

Частково досліджений об'єкт КЛСК (об'єкт 1) за формою і характером країв та дна наближається до двох груп

ям, поширених на поселеннях лінійно-стрічковиків – довгих пристінних ям (Längsgruben) та ям на глину (Lehmentnahmegruben). Обидва типи заглиблених споруд схожі морфологічно і їхнє визначення ґрунтується скоріше на співвідношенні з іншими структурними компонентами поселення. Тому, остаточно віднести об'єкт 1 до того чи іншого типу можна буде лише з продовженням робіт на поселенні.

В.С. Рудь, Д.В. Кіосак, В.І. Корінний, С.С. Федоров

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТРИПІЛЬСЬКОМУ ПОСЕЛЕННІ ГЕТЬМАНІВКА I

Поселення Гетьманівка I відкрите у результаті розвідки Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова, яку очолював В.Н. Станко у 1974 р. Повторне обстеження 2011 р. здійснено Подільсько-Причорноморською експедицією під керівництвом Д.В. Кіосака.

Пам'ятка розташована за 1,5 км на південний схід від с. Гетьманівка Савранського району Одеської області. Займає плато правого берега р. Гедзилів Яр (права притока р. Кодима). Підйомний матеріал (крихта обпаленої глини від будівель та фрагменти кераміки) траплявся вже на схилі, який виходить від річки на плато. Споруди трипільського часу очевидно розміщувалися на плато. Свідченням цього є численні фрагменти обпаленої глини та кераміки, виорані під час сільськогосподарського обробітку. Їх концентрація у різних місцях відображає розташування окремих будівель. На території подібних скупчень нам вдалося закласти два шурфи.

Шурф 1 площею 1×1 м закладено у східній частині пам'ятки на краю плато. У шурфі на глибині 0,2–0,27 м від сучасної поверхні, під шаром чорнозему та незначним прошарком суглинка, розчищено завал споруди № 1 (Рис. 1, 1, 3). Її представлено фрагментами добре

обпаленої глини з рослинною домішкою, що покривали усю площу шурфу (долівка). Розміри шматків глини від 8×6 см до 23×18 см при товщині в межах 10×14 см. Більшість із них мала недбало заглажену, проте рівну поверхню та відбитки колотого дерева (дошки, обаполи) знизу. Останні розташовувалися за напрямком північний схід – південний захід. У центральній та південній частині шурфу виявлено до десятка фрагментів обпаленої глини, що розташовувалися на вищеописаному шарі обмазки. Знайдені морфологічно аморфні фрагменти були невеликими за розмірами (максимум 5×5×4 см) та мали у своєму складі рослинну домішку.

Під глинобитною долівкою знайдено вимостку, споруджену на земляній підлозі (Рис. 1, 2). Площа розкритої частини 0,8×0,66 м. Фрагменти вимостки завтовшки 2–3 см, що мали гладку поверхню, виготовлено із глиняної суміші жовто-сірого кольору, до якої додано шматочки глини цегельного та жовто-сірого кольорів (їхні розміри від кількох міліметрів до 1×0,8 см). Глиняна маса очевидно не готувалася спеціально. Спочатку на земляну поверхню було викладено основу із дрібних фрагментів обпаленої глини, поверхню якої знівельо-

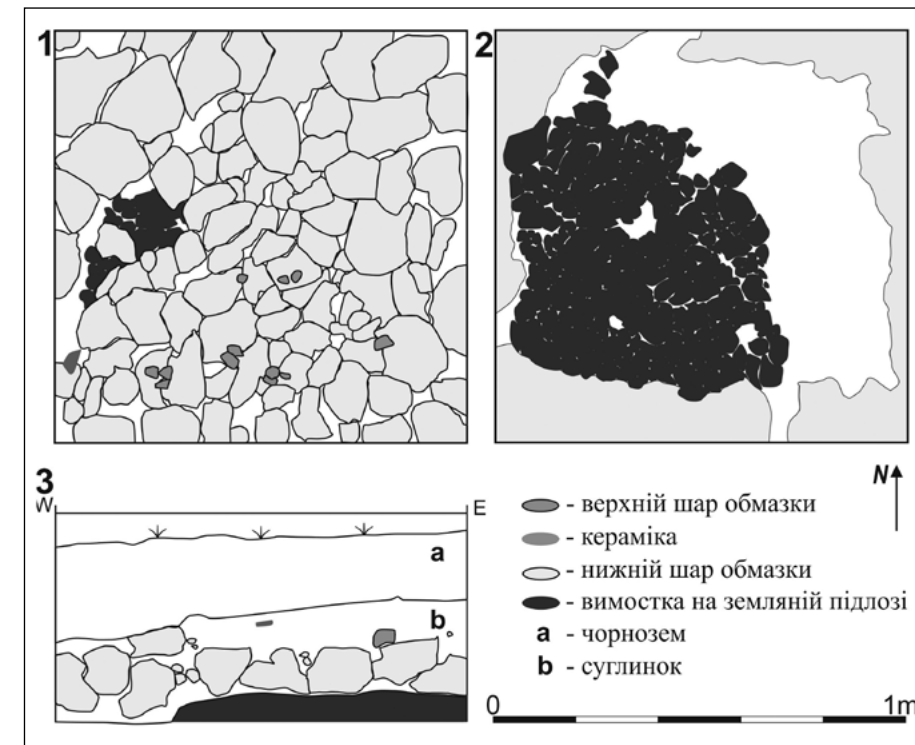

Рис. 1. Гетьманівка-2014: плани (1,2) різних горизонтів та стратиграфія південної стінки (3) шурфу № 1.

вано рідкою глиняною масою жовто-сірого кольору. Вимостку залишено нами *in situ*, знято лише кілька її шматків з центральної частини. Під одним із них розташовувався фрагмент стінки кубка із розписом чорною фарбою, який, мабуть, потрапив туди випадково у момент укладання основи.

Шурф 2 розмірами 2×2 м у центральній частині поселення дав можливість частково дослідити споруду № 2 (Рис. 2). Тут на глибині 0,15–0,2 м від сучасної поверхні під шаром чорнозему розчищено частину деталі інтер'єру розмірами 1,5×1,9 м. Це була платформа, що підвищувалася над рівнем глинобитної підлоги на висоту 8×10 см. Вона мала закраїну в північно-східній частині, розташовану за лінією північний захід – південний схід. Для спорудження використано глину зі значним вмістом піску. Підвищення, яке швидше за все є черенем печі, зводилося у кілька етапів. Спочатку було сформовано центральну частину череня, а потім примащено масивну закраїну та заглажено усю площу череня руками. Зараз поверхню підвищення дуже поруйновано оранкою, особливо у південно-західній частині. Із південно-східної сторони черинь примикав до дерев'яної горизонтально зведеної на

підлозі конструкції, про що свідчить відбиток дерева на бічній стороні глиняного підвищення та виїмка. За виїмкою розташовувалися доволі крихкі фрагменти обпаленої глини жовто-сірого кольору зі значною рослинною домішкою. Поверхня шматків заглажена, а знизу збереглися відбитки прутів 2,5–3 см у діаметрі. Півтовщина фрагментів 7–9 см, оскільки вони розламані у місці найбільшого діаметру дерев'яних прутів.

Черинь печі та фрагменти обмазки жовто-сірого кольору знаходилися на одному рівні, на глиняній підлозі, яку сформовано із глиняної суміші зі значною рослинною домішкою. У результаті доброго випалу колір глини долівки доведений до цегельного. Фрагменти підлоги товщиною 8×12 см мали заглажену поверхню, а два із них, що розташовані біля закраїни підвищення, зберегли на поверхні сліди нівелювання розчином опісоченої глини товщиною в 0,5–1 см. Долівку намазано на дерев'яний настил із колотих плах, викладених по лінії північний захід – південний схід.

Розбір будівельних залишків споруди № 2 не проводився.

У закладених шурфах знайдено всього кілька невиразних фрагментів кераміки. Натомість маємо яскравіші знахід-

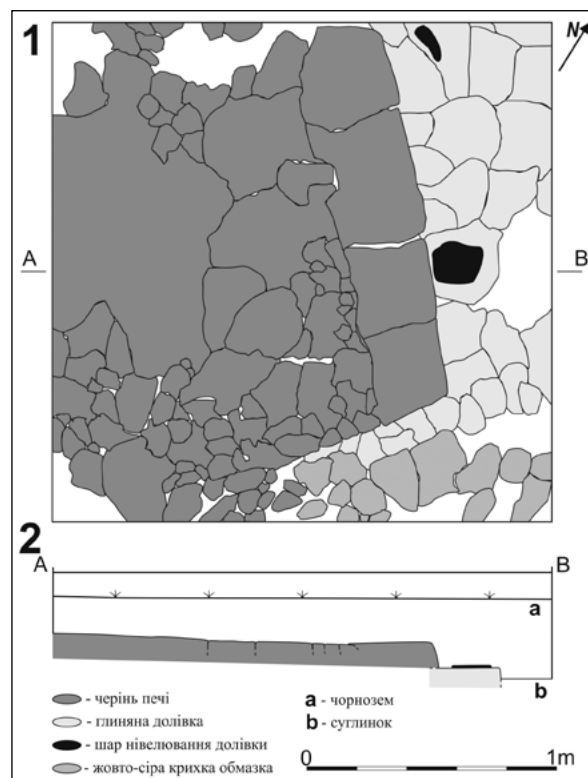

Рис. 2. Гетьманівка-2014: план (1) та переріз по лінії А-В (2) шурфу № 2.

ки серед зібраного підйомного матеріалу. Тут представлено і знаряддя праці, як-от крем'яна пластина з ретушшю та фрагменти зернотерок, і фрагменти кераміки різних форм. Попередній аналіз керамічного комплексу Гетьманівки I підтверджує зарахування пам'ятки попередніми дослідниками (Кіосак та ін., 2014) до складу чечельницької локальної групи.

У результаті розвідкових робіт на поселенні Гетьманівка I вдалося частково дослідити дві споруди трипільського часу. В обох виявлено унікальні деталі інтер'єру. У споруді № 1 – це вимостка на земляній підлозі, а в споруді № 2 – черинь печі. Співставлення отриманих результатів із дослідженнями на синхронних пам'ятках Трипілья, частково дасть змогу сформулювати уявлення про конструкцію та інтер'єр споруд поселення Гетьманівка I. Знайдений підйомний матеріал дозволить зробити певні висновки про господарську діяльність тогочасного населення та визначити точніше місце пам'ятки у схемі відносної хронології Трипілья.

Т.Л. Самойлова, П.В. Остапенко,
Г.С. Богуславський, А.В. Старкін, А.О. Леонова

ДОСЛІДЖЕННЯ ТІРИ-БІЛГОРОДА ТА ПОСЕЛЕННЯ ЗАТОКА I

Впродовж сезону 2014 року, Білгород-Тірська експедиція ІА НАНУ проводила розкопки на території античної Тіри та поселення тірської хори – поселення Затока I. У межах городища Тіра-Білгород проводилися дослідження будинку елліністичного періоду № XIII та північної частини системи оборонних споруд. Дослідження цього року дозволили встановити, що на Тірі шари раніше ніж IV ст. до н.е. відсутні. Було підтверджено, що у середині IV ст. до н.е. північну частину оборонних споруд було зруйновано. Потім наприкінці IV ст. н.е. частково над залишками оборонних споруд, частково на прилеглій до них ділянці були збудовані житлові будинки, зокрема будинок

№ XIII. Споруди були збудовані у стилі, який притаманний будівлям елліністичного періоду античним центрам Північно-Західного Причорномор'я.

Під час розкопок були знайдені чисельні археологічні матеріали. Найбільш цінними були знахідки двох перснів. Один – бронзовий, походить з птолеміївського Єгипту, на щитку є зображення цариці Арсиної II. Другий золотий масивний перстень має інталью з зображенням Геракла.

У 2013–2014 рр. проводилися розкопки в північній частині Центрального Розкопу Тіри, біля обриву. Тут ще у 1940 р. була виявлена кругла у плані споруда, але ніяких даних про цей об'єкт

немає. На час початку її повторного дослідження вона була частково засипана землею. Об'єкт циліндричної форми, діаметром 6 м і завглибшки 4 м. Кладка збереглася нерівномірно: якщо зі східного боку вона збереглася на 15 рядів, то із західною дуже зруйнована при установці стовпа електромережі (тут зберігся лише один фундаментний ряд). У східному борту кладки виявлена склепінчаста конструкція, швидше за все, водостік. Імовірно, ця конструкція може бути водозбірною цистерною античного часу.

Крім дослідження залишків античної Тіри було проведено шурфування залишків самого значного поселення тірської хори – Затока I, яке розташовано на березі Будацького лиману. Перші археологічні знахідки на території поселення були зроблені ще у середині XIX ст. У другій половині XX ст. були проведені невеличкі розкопки, але не зважаючи на те, що вони встановили наявність будівельних об'єктів, межі пам'ятки не були знайдені. Встановлення меж цього поселення й було метою робіт у 2014 р. Вдовж імовірної межі поселення було закладено 16 шурфів. В одному з шурфів була знайдена північна межа поселення у вигляді земляного валу, який був укріплений сирцевими конструкціями та ровом. У деяких шурфах були знайдені будівельні об'єкти:

Рис. 1. Поселення Затока I.
Гераклейська амфора.

напівземлянка, фрагмент кам'яної будівлі, колодязь, господарчі ями різних розмірів. Розміщення будівельних залишків дозволяють спрогнозувати, що на поселенні не було суцільної забудови. Були знайдені чисельні археологічні матеріали: фрагменти амфор (Синопа, Фасос, Гераклея), чорнолакового посуду, ліпної кераміки гето-фракійського кола.

ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ

Д.С. Гречко

ДОСЛІДЖЕННЯ КУЗЕМІНСЬКОГО УКРІПЛЕННЯ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

У липні-серпні 2014 р. Куземинська археологічна експедиція ІА НАНУ розпочала роботи на території одноіменного укріплення. Дана частина Більського городища є найменш дослідженою, що і спонукало до проведення робіт, які б дозволили встановити основні характеристики третього укріплення даного комплексу пам'яток.

Захисні споруди було досліджено у місці, де вони були частково зруйновані при прокладанні дороги («північний вал», де роботи проводились у 2007 році під керівництвом В.В. Приймака) (Рис. 1). Було закладено траншею розмірами 23×2 м, яка перерізала всю лінію оборони. У функціонуванні валу та рову можна виділити два будівельні періоди, які розділяв дуже малий проміжок часу. Перший етап будівництва був підготовчим. На рівні давнього горизонту був викопаний рівчак. З його внутрішнього боку, до насипання валу, утворився шар щільного затьочного суглинку, що заповнив і рівчак. Даний шар міг відігравати роль своєрідного фундаменту валу. У другий період або фазу будівництва було власне створено рів та вал. У канавку було впущено стовпи. Грунт з рову був використаний для створення насипу.

З внутрішнього боку валу було зафіксовано прошарок деревного вугілля та попелу. Грунт, який його перекривав, був пропечений до червоного кольору та мав значну міцність. Призначенням цього будівельного елементу, скоріш за все, був захист валу від зсуву, оскільки поверхня має значний ухил з внутрішнього боку захисних споруд. Конусоподібний у перетині рів мав пласке дно з канавкою, у якій розміщувались кілки. У заповненні рову, який затікав протягом довгого часу¹, було знайдено декілька фрагментів кераміки скіфського часу.

Було досліджено залишки частини пічки, складеної з кахлів XVIII ст., що була впущена у вал та частково знищена разом з його ділянкою. Повторно використані лицьові та карнизні кахлі мали рослинний орнамент.

Дослідження південної частини («південний вал») Куземинського укріплення показали відсутність штучних валу та рову. Крім того, на різних ділянках було закладено ще один розкоп та

¹ Після реконструкції захисних споруд вони не оновлювались, а рів поступово заповнювався грунтом, що зробило ґрунти дуже важким для дослідження.

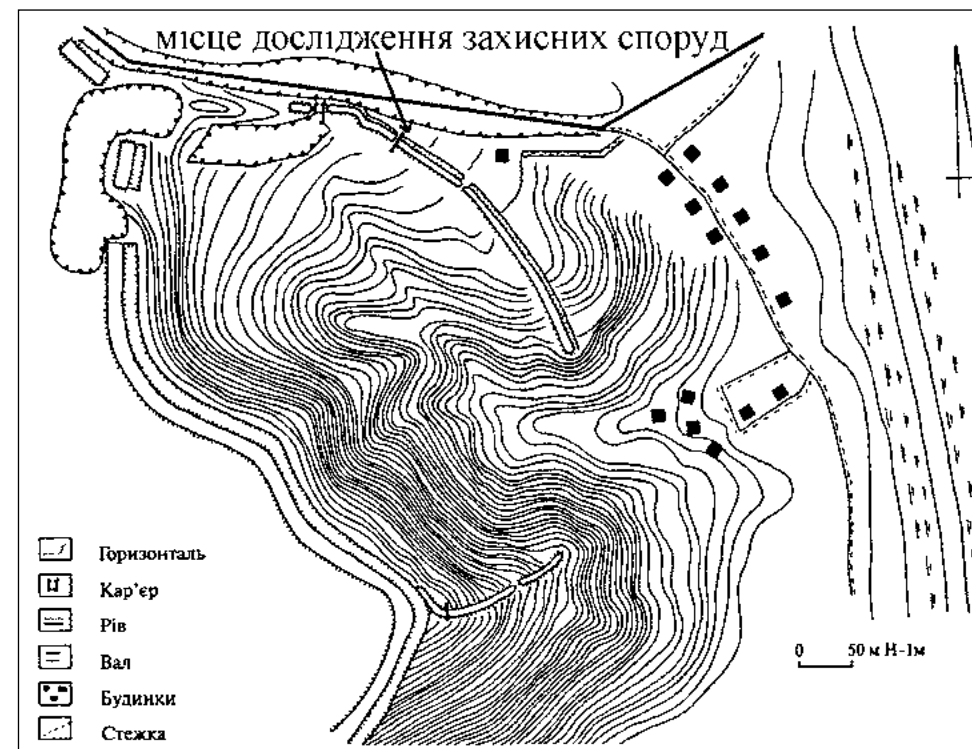

Рис. 1. План Куземинського укріплення Більського городища (за даними зйомки 2007 р. В.В. Приймака, О.В. Короті та Є.М. Осадчого).

чотири шурфи. Культурного шару не виявлено.

Роботи 2014 року дозволяють стверджувати, що Куземинське укріплення правомірно має таку назву і може датуватись скіфським часом. Даний об'єкт не

є городищем і, тим більше, портом Більська. Куземинський вал є додатковим укріпленням комплексу захисних споруд. Досліджена піч XVIII ст. розташована в межах посаду сотенного містечка Куземин.

Д.С. Гречко, О.М. Кравченко, Є.М. Осадчий, В.В. Приймак

ПІЧ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ З ПОСАДУ СОТЕННОГО МІСТЕЧКА КУЗЕМІН

Питання щодо існування Куземинського укріплення Більського городища дискутується вже понад 10 років, проте дискусіям щодо датування оборонних споруд скіфським часом не покладено край. Необхідність охоронних досліджень пошкодженої ділянки валу і не завершений характер дискусії обумовили проведення нових досліджень експедицією відділу раннього залізного віку ІА НАН України (керівник к.і.н. Д.С. Гречко), за участю Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Ма-

каренка, Історико-культурного заповідника «Більськ» та підтримки управління культури і туризму Сумської облдержадміністрації і Охтирського краєзнавчого музею. Метою експедиції у сезоні 2014 р. було з'ясування хронології Куземинського укріплення Більського городища, наявності культурного шару на території городища і дослідження виявленого раніше об'єкту козацького часу.

Траншея розкопу була зорієнтована перпендикулярно до валу та рову Куземинського укріплення. У східному на-

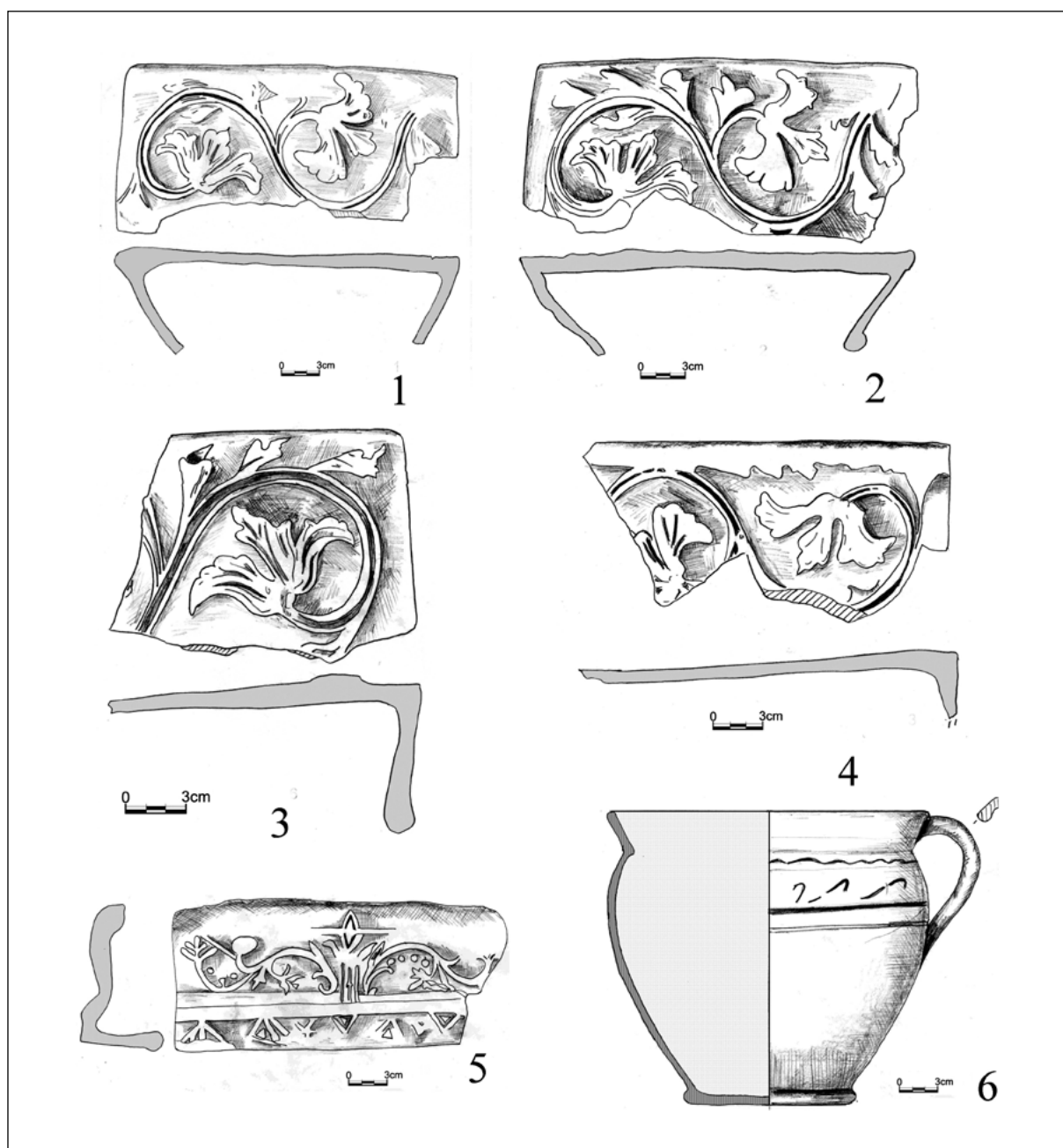

Рис. 1. Куземинське укріплення. Фрагменти кахлів та гончарний горщик XVIII ст.

прямку, де у профілі простежувалася піч, розкоп розширено. У ньому розкрито піч, вбудовану у вал скіфського укріплення. Її північна, східна та західна стінки були вирізані у тілі валу. З південного боку знаходилося устя печі. По краях печі були вмуровані великі фрагменти кахлів. Слідів склепіння піч не мала, на що вказує відсутність кахлів у середній частині печі. Піч пережила два будівельні періоди. Наявні два рівні черені, які розділяв шар попелу без включень. Перший період пов'язаний

безпосередньо з будівництвом печі, черенем була глина насипу валу, сліди підмазки і знахідки відсутні. Другий період пов'язаний з реконструкцією печі, новий черинь мав товщину 10–12 см, він пропечений до червоного кольору, дуже щільний. Під час прокладання проїзду західна частина печі була пошкоджена. Розміри печі встановлюються за збереженими північною і східною стінками та частиною західної, вони становлять 1,3 м на 0,9 м, топочна камера мала розміри 1,1×0,7 м, висота стінок

зовні з північної сторони 0,35 м, з південної – 0,1 м.

Пічні кахлі відносяться до трьох типів: квадратні лицеві, прямокутні карнизні та для каміна (Рис. 1, 1–5). За кольором вони також поділяються на три групи: теракотові, світло-жовті і сірі. Більшість високоякісних кахлів, ймовірно, опішнянського або лазьківського виробництва, кілька низькоякісних можуть бути місцевими. Усі кахлі мають сліди повторного використання, їх вмуровували без урахування призначення. Для куземинської печі використано кахлі з двох або трьох опалювальних пристроїв; крім печей, кахлі однієї з трьох груп походять із великого відкритого каміна. Карнизні кахлі сконцентровані переважно у північній частині печі. Більшість має однакові пошкодження – у них відсутня одна з частин румпи. У північно-східній частині знаходилися переважно карнизні кахлі з незначними пошкодженнями. У південній та східній – кахлі в основному лицеві, квадратної

форми, кілька фрагментів відносились до облицювання каміна. У центрі заповнення топки печі знайдено розвал гончарного сіроглиняного горщика (Рис. 1, 6). Він мав дві ручки, одна з яких втрачена, під вінчиком горщик прикрашений прямими та хвилястими лініями. Попередньо досліджений комплекс датується близько середини XVIII ст. У розкопі біля печі не було виявлено інших об'єктів, культурний шар слабо насичений керамікою середини XVII–XVIII ст., що дає можливість інтерпретувати виявлений об'єкт як виробничу споруду, винесену за межі садиб. Над піччю можливе існування легкого навісу. Досліджена піч розташована у межах посаду сотенного містечка Куземин. За даними О. Шафонського кінця XVIII ст., куземинці виготовляли селітру, займалися винокурінням, виготовленням кахлів та черепиці. З першими двома видами згаданих промислів та виробництвом поташу, який, як і селітра, був компонентом пороху, і можна пов'язувати виявлений об'єкт.

С.А. Задников

ИЗУЧЕНИЕ ВОСТОЧНОГО УКРЕПЛЕНИЯ БЕЛЬСКОГО ГОРОДИЩА В 2014 г.

Летом 2014 года Скифской экспедицией Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина были продолжены работы на Восточном укреплении. Раскопочные траншеи этого года примыкали к восточному участку раскопа № 35, заложенного в 2013 году.

В 2014 году вскрыта общая площадь 121,5 м². Обнаружено 10 хозяйственных ям. При сравнительно небольшой мощности культурного слоя удалось открыть несколько интересных археологических объектов. К ним мы относим остатки глиняного жертвенника с побеленной поверхностью, а также хозяйственную яму № 32, датируемую IV в. До н.э. с необычным заполнением. На дне ямы, на глубине 1,10 м от уровня современной поверхности было найдено несколько целых и более

десяток обломков глиняных т.н. «хлебцев» (Рис. 1). Возможно, предметы использовались местными жителями при проведении ритуалов, связанных с культом плодородия. Устойчивость данной традиции подтверждает подобный культовый комплекс, открытый ранее на территории одного из поселений, расположенных в пределах Большого Бельского городища.

В Яме № 30 найден развал лепного горшка. Среди предметов материальной культуры в раскопе на разных глубинах обнаружены фрагменты лепных глиняных сосудов, обломки античных амфор, куски терочников. Металлические изделия представлены двумя бронзовыми выплесками, обломком железного ножа и бронзовым трехгранным наконечником стрелы.

Рис. 1. Культовые хлебцы на дне ямы № 32. Раскоп 35. Восточное Бельское городище.

О.В. Коваленко, Р.С. Луговий

КУРГАН № 26 СТОРОЖІВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА

Експедиція Полтавського національного університету ім. В.Г. Короленка та Полтавського краєзнавчого музею ім. В.Г. Кричевського у 2013–14 рр. провадила розкопки одного з курганів Сторожівського могильника в Чутівському районі Полтавської області. Дослідження могильника тривають з 2007 р. Об'єктом робіт виступив курган № 26, що знаходився у північному ряду насипів, поряд із майданним комплексом, за 10 м на захід від нього. Насип задерновано, діаметр 26 м, висота 2,6 м.

Планіграфія та стратиграфія. Насип споруджувався, вірогідно, у чотири етапи. Похований чорнозем виявлений на глибині 2,32 м, материк – 2,5 м від вершини. Передматерик жовто-коричневий, потужністю до 20 см. Курган зведено за доби ранньої бронзи носіями пізньоямної культури над похованням 5. Первісний насип мав діаметр 14–15 м, та висоту до 1,5 м. Його центральну частину зруйновано бліндажем часів Другої світової

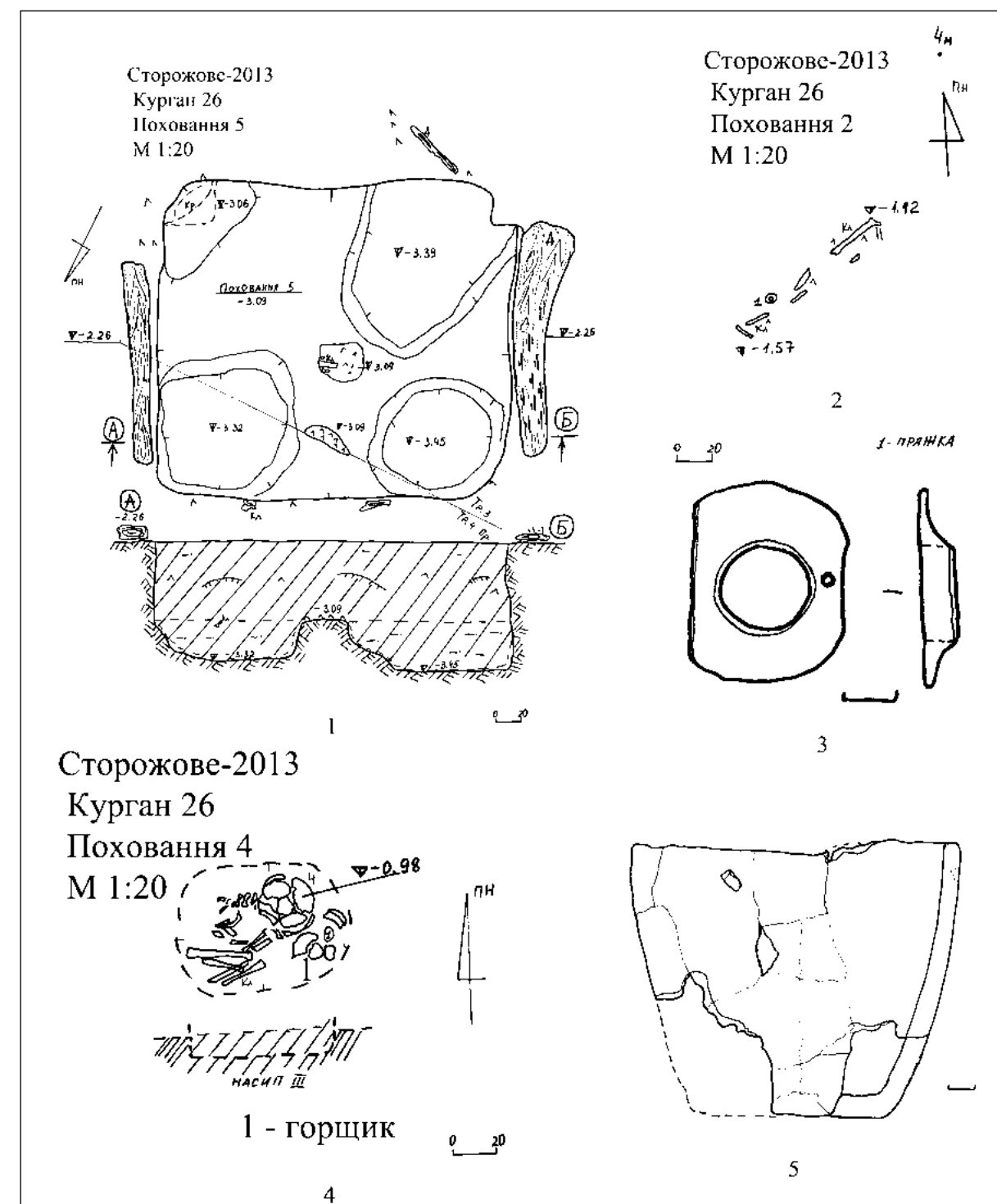
війни, пошкоджено перекопами ХХ ст. та норами. Первісний насип складено із жовто-чорноземного ґрунту із включенням органіки та вальків. По краю цього насипу зафіксований щільний натоптаний ґрунт. Також, зафіксовано об'єкт 7 – залишки тризни у вигляді покладання мініатюрної округло донної посудини та плями вохри край поли насипу I (глибина виявлення 2,16 м, за 4 м на схід та 1,25 м на південь від R₇).

Із впуском поховання 6 пов'язана досипка – насип II. Вирізнявся насиченим чорноземним ґрунтом, поверхня відділена світлою лінією солей від перегнилої органіки. Діаметр 5 м, висота 0,5–0,6 м. Він перекрив південно-східну полу насипу I. Збільшився курган після спорудження насипу III. Орієнтовний діаметр 10–12 м. Він перекрив північні сектори насипу I. Його спорудження пов'язане з якимось із зруйнованих поховань центральної частини кургану епохи бронзи. Останній етап – насип IV, який перекрив

I та II. Складений із чорноземного, ґрунту, з глибини 0,6–0,8 м – жовтуватий, складений з дернин. Діаметр насипу 22–26 м, висота до 3 м (максимальна зафіксована висота – 2,65 м). Поховання, над яким зведений, теж зруйноване. Навколо насипу зафіксований рів, трапецієподібної у перетині форми, що звужується до низу. Заглиблений у материк на 0,14 м. Ширина рову 0,6 м. У східній ділянці на-

сипу, край поли, на рівні впуску ровика, виявлено горщик ліплений кубкоподібний, всередині якого – кубок виготовлений на гончарному крузі, на кільцевому піддоні з вушками пізньосарматського часу (об'єкт 5).

Поховання 1 (впускне, катакомбної культури) виявлене у південно-східному секторі кургану. Яма поховання впущена до первинного насипу I з глибини

1,50 м R. Здійснене в ямі, що складалася з вхідної ями (діаметром 0,8 м) орієнтованої по лінії північний схід – південний захід та катакомби овальної форми (2,4×1,53 м), орієнтованої так само. Положення похованого – випростаний на спині, головою на південний захід. Над кістками траплялися сліди рослинного накриття та червоної вохри. По дну ями – рослинна підстилка. Біля верхньої частини тулуба та ноги – посипка крейдою.

Поховання 2 (впускне, бабинської культури) (Рис. 1, 2, 3) впущене у насип III у південно-західному секторі. Форма ями не прослідковувалася. Збереглося лише кілька кісток. Вірогідна орієнтація – на південний захід. Глибина – 1,42–1,57 м R. Інвентар: кістяна овальна пряжка із бортиком та двома круглими отворами. Розміри 4,2×3,4 см.

Поховання 3 (впускне, бережнівсько-маївської зрубної культурно-історичної спільноти) (Рис. 1, 4, 5) впущене у насип III у південно-західному секторі. Яма овальної форми 1,50×1,0 м. Орієнтація схід – захід. Глибина 1,93 м R. Небіжчика було покладено на лівий бік у дуже зігнутому стані на шкіряну підстилку.

Поховання 4 (впускне, бережнівсько-маївської зрубної к.і.с.) впущене як і попередні. Форма ями не простежувалася. Глибина 1,04 м. Кістяк дитини покладено у зігнутому стані, на лівому боці, головою на схід – північний схід. Долоні перед обличчям. Біля обличчям знаходилася банкоподібна неорнаментована посудина з прямими вінцями, висотою 11,6 см, діаметром 14 см.

Поховання 5 (основне, пізнього етапу ямної к.і.с.) (Рис. 1, 1). Виявлене майже по центру кургану. Викид розташовувався навколо південної частини прямокутної ями. Перекрита накатом із дерев'яних плах, частково обгорілих. Рівень перекриття 2,26 м від R. Орієнтація ями південний схід – північний захід. Розміри

1,81–2,6×2,35×2,10 м. Глибина 3,09 м R. Поховання зруйноване норами гризунів. Збереглися лише кілька кісток людини та фрагментів стінок ліпних посудин.

Поховання 6 (впускне, основне для насипу II, бережнівсько-маївської зрубної к.і.с.). Яма овальної форми, розміром – 1,32×0,6 м. Дно на глибині 2,40 м R. Небіжчик покладений на правий бік, у зігнутому стані, ноги зігнуті у колінах, головою на південь, обличчям на схід. Цятки вохри.

Окрім того, в південно-західному секторі та по центру траплялися окремі кістки та фрагменти посуду епохи бронзи, точила, крем'яне знаряддя, що вказує на наявність кількох зруйнованих впускних поховань (лише одне вдалося визначити, як поховання № 7).

Поховання 8 (впускне, катакомбної к.і.с.) у північно-східному секторі кургану. Вхідна яма овальної форми, з північно-східного боку. Камера круглої в плані форми, розміром – 1,3×1,2 м. Дно на глибині 2,70 м R. Небіжчик орієнтований на південь, покладений на спину із зігнутими у колінах ногами, які завалилися. Цятки вохри. На дні – підмазка з сіро-зеленої глини та підстилка.

Поховання 9 (впускне, пізнього етапу ямної к.і.с.). Виявлене у північно-східному секторі. Перекрите дерев'яними жердинами. Орієнтація ями – південний схід – північний захід. Розміри 1,1×0,7 м. Глибина 1,98 м R. Похований лежав на спині, головою на південний схід. Ноги зігнані у колінах, звернуті вправо, рука зігнута, кість на тазу. Цятки вохри. На дні сліди шкіряної підстилки. Біля голови – крем'яне знаряддя праці.

Поховання 10 (XVII–XVIII ст.). впущене до південно-західної поли кургану. Прямокутної форми яма, мала розміри 2×0,75 м. Вддовж стінок – дві колоди, одна з яких тримається підпоркою. Кістяк випростаний, головою на захід.

В.В. Приймак

ДОСЛІДЖЕННЯ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА ТА ЙОГО ОКОРУГИ

Експедицією Історико-культурного заповідника «Більськ» продовжено розвідувальні дослідження попередніх польових сезонів, які підпорядковані суто пам'яткоохоронним завданням. Виготовлялась облікова документація, за допомогою навігаційних приладів уточнювалось розташування курганів, поселень, межі останніх, склад і стан збереження курганних могильників. Фіксувались пошкодження пам'яток курганів Більського городища; на вимогу прокуратури та органів Міністерства внутрішніх справ з'ясовувався стан відомих об'єктів, надавалась та виготовлялась облікова документація.

Локалізовано друге городище біля с. Стара Іванівка і розташований поряд з ним іще один курганний могильник, виявлені Р.С. Орловим; у 2014 р. доповнено плани комплексу пам'яток і його складових частин. Таким чином, роменсько-давньоруські комплекси, у складі яких є два городища (біля с. Журавного, с. Ніцахи, с. Зарічного і с. Глинського) у басейні Ворскли поповнився ще одним – біля с. Стара Іванівка. Усі перераховані, крім останнього і Зарічного, у різних писемних джерелах згадуються як міста.

У ході обстеження відомих курганних старожитностей на території Великого Більського городища було оглянуто могильники «А-Д», а також картографовано могильник «Ж» (могильник «Е» раніше був виявлений на території Куземинської сільської ради О.В. Коваленко та Р.С. Луговим). Через один із насипів у могильнику «Ж», на поверхні якого у південній частині чітко фіксується викид, проходить ґрунтова дорога (як і у могильнику «Б» та групі Великого Скоробору). Це потребує організації рятувних досліджень на названих некрополях. Знято план курганного могильника «Д», насипи якого зазнають оранки і ледь проглядаються винятково на відстані. Цей могильник також слід дослідити, оскільки він не

може використовуватися в екскурсійній роботі: його насипи не помітні, а забезпечення охорони є проблематичним через оранку. Припинення її неможливе без тривалих правових дій і розробки землевпорядної документації. Здійснено обстеження відомих за розвідками Б.А. Шрамка і О.Б. Супруненка курганних могильників біля с. Лазьки і Глинськ, розташованих з напільної сторони укріплень Великого Більського городища. На селищах у межах Великого укріплення Більського городища також продовжено земляні роботи. До раніше здійснених робіт на території селищ біля в'їзду на городище по асфальтовій дорозі від с. Котельви (5 шурфів і зачистка одного оголення), в ур. Безодня (траншея між лісосмугою і валом городища), Сад (котлован біля їдальні СТОВ «Скіф») у 2014 р. додався шурф на селищі-передгородді (№ 11, Наукова концепція державного археологічного заповідника «Більське городище скіфського часу», 1996, с. 36, 42). Крім поселень, у наявності об'єктів, на яких немає сумнівів (Царина могила – Сад, Лісовий кут, Поле 2-ї бригади), на території Великого Більського городища виділяються селища із вкрай бідним культурним шаром та відсутніми об'єктами, що зафіксовано під час масштабних земляних робіт по вул. Чапаєва у Більську експедицією Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна та Історико-культурного заповідника «Більськ» 2013 р. Ці поселення мають невеликі розміри: 1) позначене під № 11 згаданої Концепції; 2) досліджене у 2013 р. І.Б. Шрамко та С.А. Задніковим; 3) Барвінкова гора. Є ще ряд ще менш досліджених пам'яток такого типу (місцезнаходжень). Припускається, що це тимчасові стоянки жителів округи Більського городища, захисників укріплень, пастухів і т.п. Але в кожному випадку потрібно проведення шурфування або невеликих розкопок на таких селищах.

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ГЛИНСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ

У липні 2014 року Глинським загonom Полтавської експедиції ДП НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАНУ спільно з Інститутом керамології – відділенням Інституту народознавства НАНУ були продовжені дослідження у с. Глинське Зіньківського району Полтавської області на території пам'ятки національного значення – Глинський археологічний комплекс.

Розкопки були зосереджені на частині поселення в ур. Леваднюкова гора, що зазнало руйнування у процесі добування піску. Цьогорічними дослідженнями встановлено межі та розміри заглибленої споруди, виявленої у 2013 році, а також розкопано ділянку прилеглого до неї культурного шару. Вдалося з'ясувати, що споруда належить до числа жител із заглибленою частиною, має прямокутну у плані форму та ознаки зрубної конструкції.

Більшість виявленого матеріалу складають уламками посуду XIII–XIV ст. зі слідами повторного випалу. У невеликій кількості представлена кераміка роменської археологічної культури та давньоруського часу (XI–XII ст.). Окрему групу

складає привізна кружальна кераміка, можливо причорноморського походження, репрезентована уламками тарного та столового посуду.

Окрім масового матеріалу в заповненні об'єкту та в культурному шарі навколо нього виявлено добірку індивідуальних знахідок. До речей, пов'язаних зі спорядженням коня, належать кругла лита бляшка, на зворотній частині якої містяться чотири штифти для кріплення (Рис. 1, 1). Деталі оздобу одягу (пояса?) представлені пряжкою, що прикрашена геометричним орнаментом (Рис. 1, 2) та нашивною бляшкою з рослинно-геометричним орнаментом (Рис. 1, 3), аналогічною до виявлених у минулі роки. Особисті прикраси представлені щитково-серединними перснями (Рис. 1, 4–5), а також привісками – уламком бубонця (Рис. 1, 6) та фрагментом сережки «волинського» типу (Рис. 1, 7). Поруч із житлом виявлено невеликий залізний гвіздок з грибоподібним навершям (Рис. 1, 8). З числа виявлених речей привертає увагу квадратна бляшка з орнаментом «квадрат у квадра-

ті» в центрі якого вміщено квітку (Рис. 1, 9). Задня частина бляшки має петлі для кріплення і залита свинцем. До знахідок побутового призначення належить біметалевий наперсток (Рис. 1, 10).

Отримані матеріали вкотре засвідчують перспективність вивчення Глинського комплексу, а також доповнюють відомості про матеріальну культуру населення давньоруського часу в басейні Ворскли.

Р.М. Рейда, А.В. Гейко, С.В. Сапегін

РОЗКОПКИ ШИШАЦЬКОГО МОГИЛЬНИКА ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Влітку 2014 р. були продовжені дослідження могильника черняхівської культури, розташованого в ур. Дернова Долина поблизу смт Шишаки (Шишацький район, Полтавська область). У роботах взяли активну участь гуртківці Обласної станції туризму та краєзнавства учнівської молоді (м. Полтава) та учні Полтавської гімназії-інтернату ім. А.С. Макаренка (с. Ковалівка, Полтавський район), які є постійними учасниками археологічних досліджень у Шишаках вже п'ятий сезон поспіль.

Роботи, як і в попередні роки проводилися на ділянці, де практично весь культурний шар пам'ятки було знищено внаслідок господарської діяльності цегельного заводу. Очевидно, більшість поховань кремованих решток та частина поховань-інгумацій було знищено. Пам'ятка також зазнала пограбувань сучасних скарбощуків-грабіжників.

У результаті проведених розкопок у 2014 р. було розкопано площу близько 300 м², на якій досліджено 30 поховань, здійснених за обрядом інгумації. Переважну більшість з них склали безінвентарні поховання, орієнтовані головою в західному напрямку. Частина поховань, орієнтована головою в північному напрямку, мала супровідний інвентар різного ступеню збереженості.

Окрім того, знайдено фрагменти ліпленого посуду та частину бронзової шпильки – ще одне свідчення того, що тут знаходився і курганний могильник скіфського часу.

Роботи 2014 р. ще раз підтвердили нашу думку про те, що Шишацький некрополь черняхівської культури демонструє існування населення на території Дніпровського лісостепового Лівобережжя в гунський час.

О.В. Сидоренко, О.Б. Супруненко

КІЛЬКА ПАМ'ЯТОК У ПОСУЛЛІ І ПОВОРСКЛІ

У ході розвідок на Полтавщині восени 2014 р. на території Бівецької сільради Лубенського р-ну обстежений округлий мис у верхів'ях глибокого яру на вододілі р. Вільшанки і безіменного струмка – водозбору Удаю, за 3,65 км на південний захід від околиці с. Бівець. Мис має невеликі розміри (230×250–

290 м). Вздовж південно-східного його краю виявлені кілька доволі цікавих знахідок, що засвідчують наявність селища давньоруського часу.

З-поміж них – вишукана привіска – литий виріб у вигляді бойової сокири, з характерними поздовжніми виступами на невеликому провушному обуху,

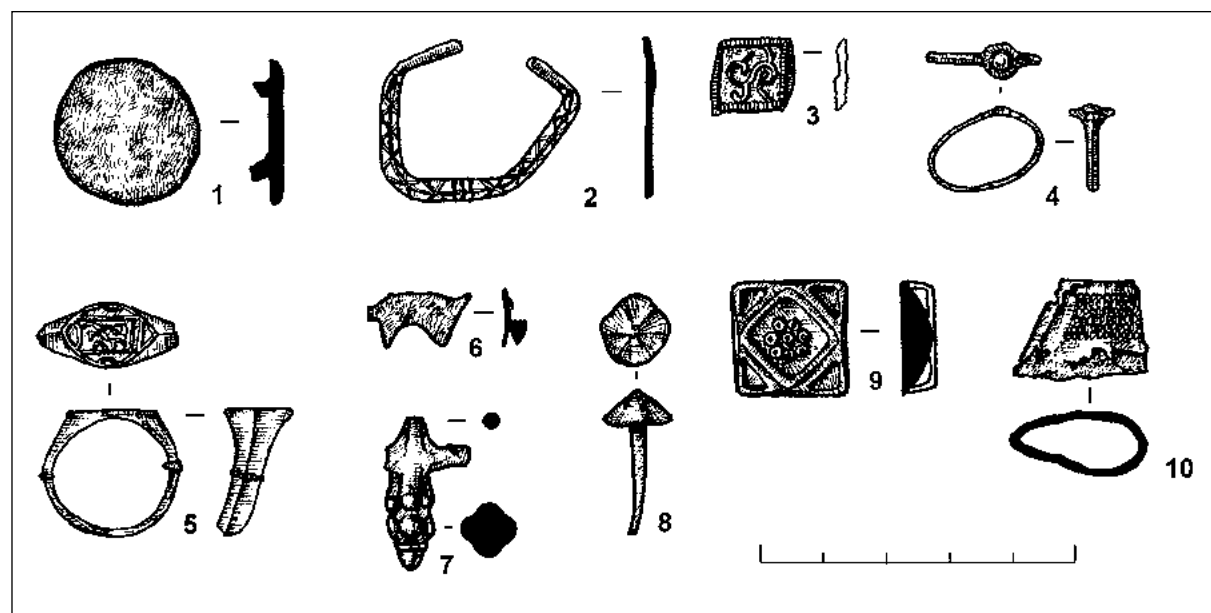

Рис. 1. Глинське с., Індивідуальні знахідки. 1–7 – мідний сплав; 8 – залізо; 9 – мідний сплав, свинець; 10 – мідний сплав, залізо.

круглим отвором руків'я, розширеним лезом з невеликим уступом збоку (Рис. 1, 2). Бічні сторони привіски багато декоровані. На боках провухи нанесений циркульний візерунок з трьох, розміщених трикутником концентричних маленьких кілець з крапочкою у центрі. Лезо відділене від обуха 2-ма поперечними пружками із заглибинами між ними. Грань лицевого боку леза обрамлює спадаючий вниз заглиблений візерунок у вигляді двох смуг стилізованої плетінки, переданий видовженими псевдозернинами, і завершений знизу «бахромою» з опущених основами донизу 10-ти рівнобедрених трикутників на кшталт обплетення чи дзвіночків. Це пасмо орнаменту повторює контури леза, а всередині зображення ще раз оточене крапковими заглибинами на зразок пуансонних цяток. Бічний округлий виступ і край леза позначають циркульні кружечки, причому горизонтальний їх ряд внизу складається з чотирьох концентричних заглибин. Посеред леза міститься маленький круглий наскрізний отвір.

Зворотна грань сокирки також декорована. Бічні контури стилізованої плетінки замінені подвійними заглибленими лініями, у вершинах 8-ми трикутників знизу замість крапочок вміщені циркульні заглибини. Цятковий орнамент всередині менш акуратний і глибокий та з меншою кількістю ямок. Інші елементи зображень обох боків повторюються (Рис. 1, 2).

Висота привіски – 5,7 см; ширина обуха з уступами – 2,4 см; його товщина – 1,35 см; діаметр провухи – 1,1 см; ширина леза – 4,2 см; товщина леза – 0,08 см; діаметр отвору посередині – 0,18 см.

Подібні прикраси-амулети здебільшого датуються початком – серединою XI ст. Вони мали широке розповсюдження як на території Русі, так і у Прибалтиці та країнах Півночі Європи. Відомі кілька знахідок значно менших і неорнаментованих привісок на теренах Посулля та Поворскля. Проте, сокирка з Бієвців поки-що, здається, є найбільшою з виявлених на Лівобережжі Дніпра.

Також знайдена широкоорога бронзова лунниця другої половини X – початку XI ст. з круглим платівчастим вушком

зверху, з лицевого боку обмежена оконтурюючою тонкою валиковою рамкою, всередині – рівномірно скошеними донизу у два боки чотирма парами рельєфних рисок, у центрі – виконаним у такій самій техніці – кутовим зображенням вершиною донизу (Рис. 1, 3). Її висота – 2,2 см; висота вушка – 0,4 см; ширина вушка – 0,43 см; його товщина – 0,4 см; ширина лунниці – 3,15 см; товщина – 0,06 см.

Знахідки маркують місце знаходження одного із селищ край вододілу Удаю і Сули у Середньому Посуллі. На це вказують й інші предмети, що виявлені неподалік, на лівобіччї сусіднього, видовженого в широтному напрямку яру у витоках р. Вільшанки.

Крім уламків гончарного посуду, це – залізний «крилатий» псалій III-го типу, за О.М. Кирпічниковим і О.П. Медведєвим. Його довжина – 9,2 см, ширина – 5,1 см (Рис. 1, 4). Пара схожих але прямих псаліїв походить з посаду городища Сампсоніїв Острів поблизу Сенчі у Посуллі. Як зазначають дослідники, подібні вироби більш характерні для прикордонних із половцями районів Південної Русі XI–XII ст.

Тут же виявлені залізні ковані черешкові наконечники стріл типів 40 і 48, за О.П. Медведєвим (Рис. 1, 7), що датуються широко – IX–XIV ст., а також ромбоподібний бронебійний типу 83, характерний для XI ст. Виразними є й черешкові ножі (Рис. 1, 6). Доброю збереженістю вирізняється якореподібне вузьке залізне вушко до відра (Рис. 1, 5), на якому помітні відбитки накипілої шкіри, на «крильцях» – сліди дерева.

У верхів'ї яру (вододіл Вільшанки і безіменного струмка) виявлена випадкова знахідка – бронзовий ніж. Навколо помітних ознак культурних нашарувань чи зруйнованих поховальних об'єктів не виявлено. Ніж має видовжено-трикутне двосічне лезо зі слідами заточування, скруглені уступи в основі, звужений з розширенням на кінці черешок, край якого розклепаний до загострення (Рис. 1, 1). Належить до зразків катакомбних знарядь, більш характерних для середовища носіїв донецької катакомбної культури.

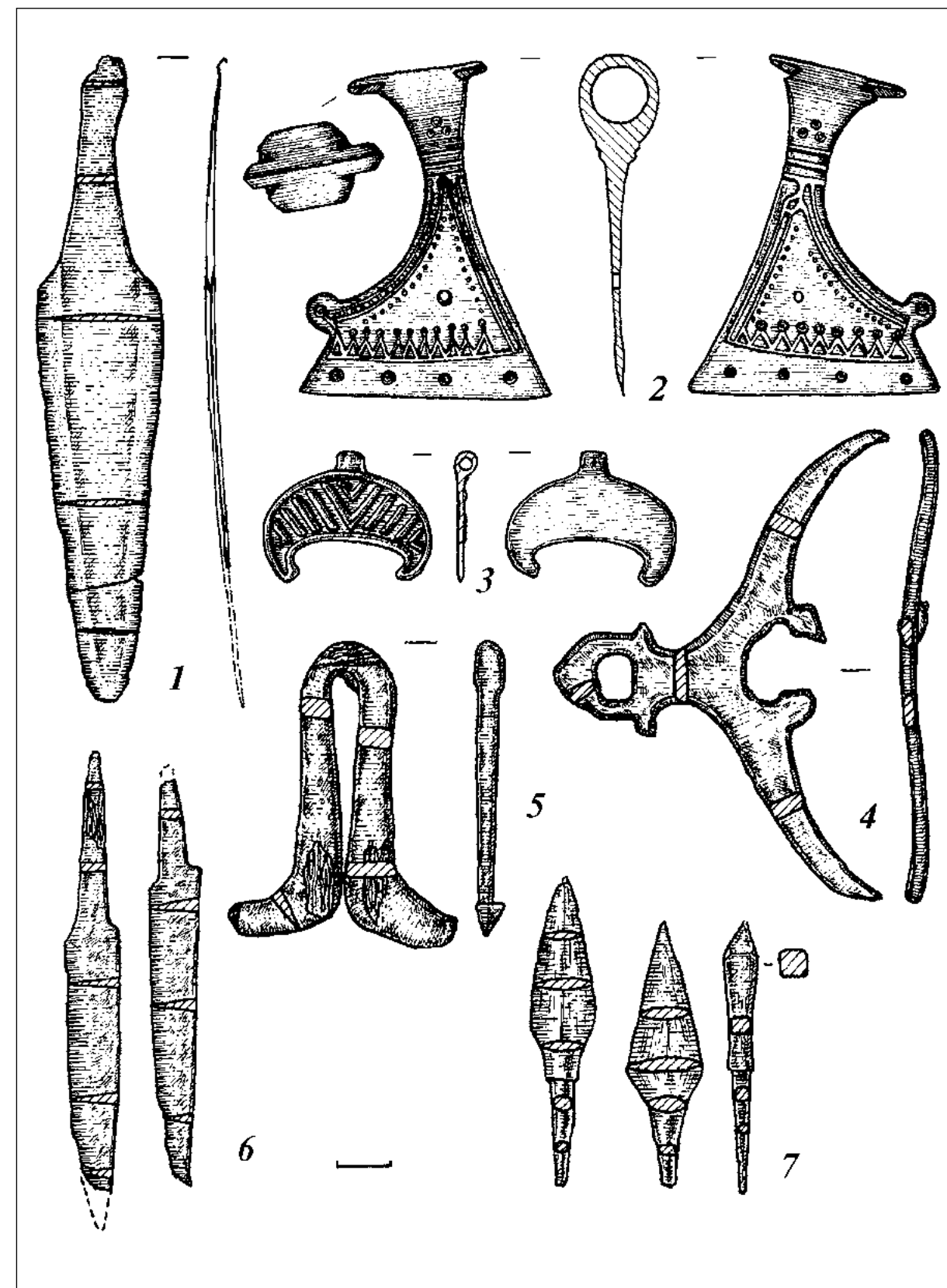

Рис. 1. Бієвці, с., пункти I–III. Ніж епохи раннього бронзового віку та матеріали з давньоруських поселень. 1–3 – бронза; 4–7 – залізо.

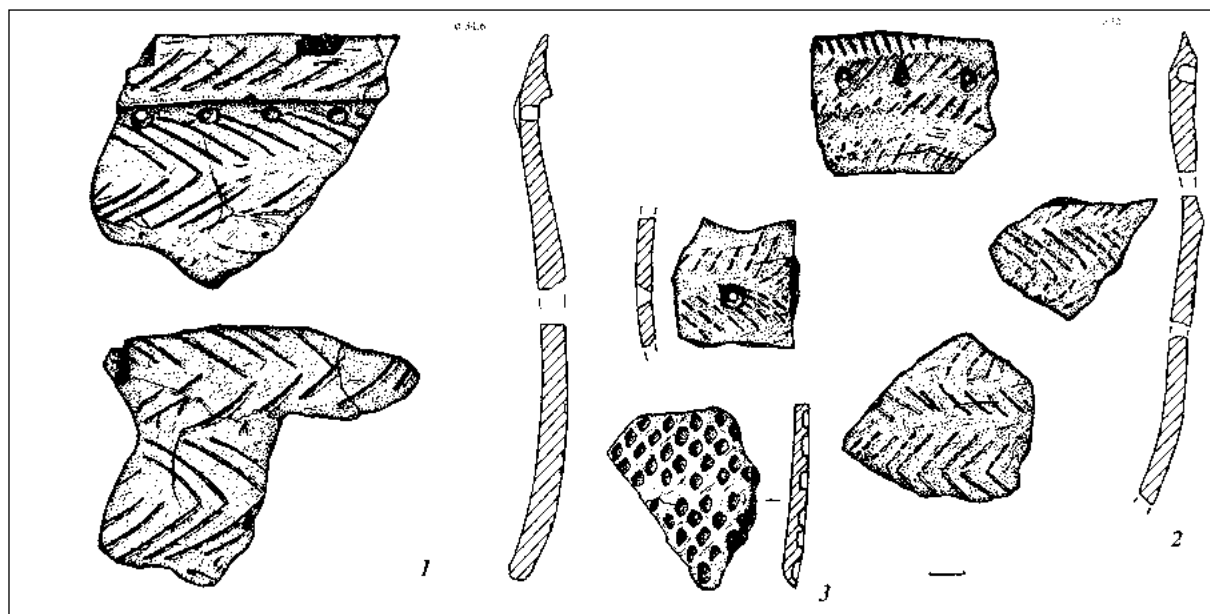

Рис. 2. Копили, с., Острів, ур. Уламки ліпного посуду з неолітичної стоянки.

Довжина ножа – 14,3 см, максимальна ширина – 3,0 см, довжина черешка – 4,5 см, товщина – 0,15–0,20 см. Це вже другий відомий випадок знахідки катакомбного бронзового ножа у правобережному Посуллі.

В околицях Полтави на острові, утвореному нижче впадіння р. Коломака течіями останнього і р. Ворскли, нижче автодорожного мосту, за 0,53 км на захід від околиці с. Копили, виявлені культурні нашарування неолітичної стоянки. Вони залягають у підводній північній частині острова на ділянці близько 10 м. Це шар світло-сірого піску з культурними рештками завтовшки 0,10–0,15 м, на глибині близько 4 м від рівня сучасної поверхні, перекритий піщаними намівами з рештками затоплених дерев. Із залученням аквалангістів виявлені крупні фрагменти ліпних посудин, що належать керамічному комплексу киево-черкаської культури дніпро-донецької неолітичної спільноти.

Серед них – фрагменти вінця і стінки великого, злегка опуклобокого ліпного гостроденного горщика з манжетоподібним профільованим комірцем і загостреним відведеним краєм (Рис. 2, 1). Посудина декорована відбитками тонкого гребінцевого штамп: із зовнішнього боку вінця – рясними скошеними вправо, нижче – горизонтальними ялинковими

ми композиціями, зверненими в той же бік. Вінце підкреслене горизонтальним рядом наколів, що утворюють зі зворотного боку перлинні виступи. Тісто сіро-чорного кольору, зі значною домішкою рослинності і дрібним піском. Реконструйований діаметр горщика – 34,5 см.

Інші фрагменти належать ще одній ліпній посудині подібної форми, проте менших розмірів. Її верх мав манжетоподібне потовщення без профілювання краю, схожу орнаментацию, нанесену відбитками п'ятизубого штамп, рядок ямкових наколів під манжетом, що зі зворотного боку утворював невеликі «перлини», незначно стягнуту до середини верхню частину тулуба, коричнево-сіре ангобування поверхні (Рис. 2, 2). Один з уламків зберіг конічну свердлину – залишки реставрації. Тісто сіро-чорного кольору, з домішками волокон рослинності, помітним вмістом піску. Реконструйований діаметр горщика – 32 см.

З-поміж знахідок наявний уламок ліпного горщика неоліту ямково-гребінцевої кераміки (Рис. 2, 3). Він належить тонкостінній посудині з орнаментацию у вигляді суцільного пасма відступаючих наколів, між якими залишена тонка горизонтальна смуга без орнаментування. Тісто сірого кольору, з домішками дрібного піску, поверхня затерта до лискування.

Разом із керамікою з відслонень виявлені кістки свійських тварин – уламок остистого відростку хребця дорослого і п'ятова кістка молоді особи бика свійського (визначення канд. іст. наук О.П. Журавльова).

Стоянка має перспективу на подальші дослідження. Одним з авторів 1981 р. у гирлі струмка Чорного виявлені матеріали неоліту ямково-гребінцевої кераміки, а 1997 р. на пляжі у Герівці

(Климівці) знайдені фрагменти посуду дніпро-донецької культури. Обидві знахідки походять з місцезнаходжень, розташованих навпроти острова у Копилах. До речі, також відомі місцезнаходження неолітичної кераміки на південно-західній околиці Копилів і розмиті річкою культурні нашарування стоянки доби неоліту нижче за течією ріки, за кількисот метрів від дамби колишньої Нижньомлинської ГЕС.

С.А. Скорий, О.Б. Супруненко, І.І. Корост

РОЗВІДКИ НА БІЛЬСЬКОМУ ГОРОДИЩІ ТА В ЙОГО ОКРУЗІ

Науковцями ІА НАНУ, Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Комунальної установи «Історико-культурний заповідник «Більськ» Полтавської обласної ради розпочаті обстеження з інвентаризації складових археологічного комплексу Більського городища та його округи, у ході яких отримано чимало нових даних.

Під час здійснення обмірів, встановлення географічних координат і меж угідь, на яких розташовані пам'ятки, на території Великого укріплення Більського городища і поза ним, уточнені

площі відомих селищ скіфського часу в ур. Лісовий Кут (26,8 га), Холодівщина І (24,0 га) та Холодівщина ІІ (5,6 га), епохи бронзового віку і черняхівського поселення в ур. Кут (4,27 га). Встановлені межі і площа селища-передгороддя Західного укріплення Більського городища в ур. Царина (Царина могила), що займає край плато правого берега р. Сухої Груні між валами Великого укріплення, господарсько-виробничими будівлями СТОВ «Скіф» і старим садом (умовно 37 га). На розораній поверхні плато на південний схід від досліджених археологічно В.О. Городцовим, пізніше П.Я. Гав-

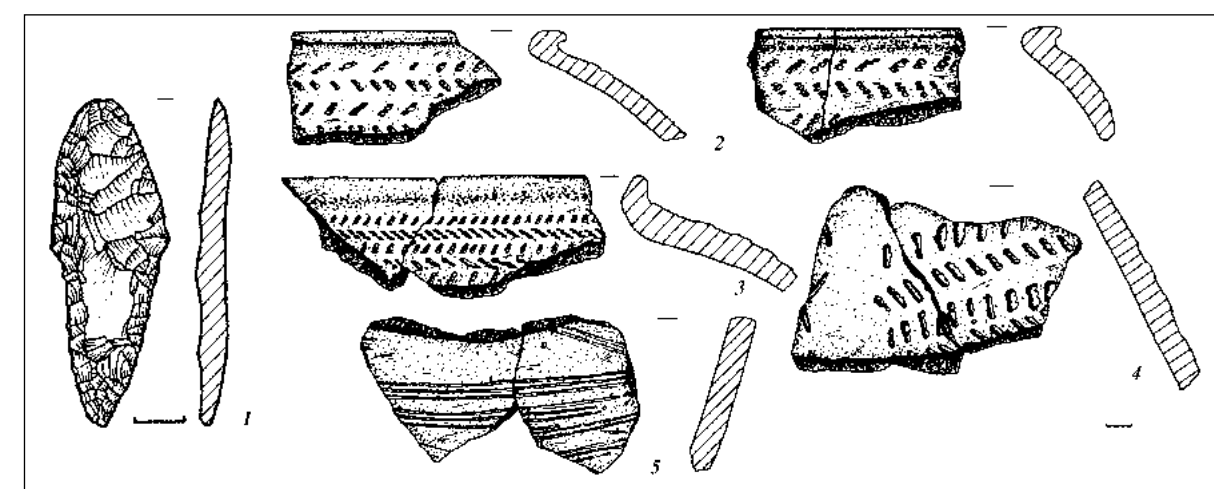

Рис. 1. Більськ, с., Матюшине І (1) і ІІІ (2 – 5), ур. Кинджал з кременю (1) та уламки ліпних катакомбних посудин (2 – 5).

Рис. 2. Лихачівка, с., Вітова могила. Рештки насипу. З південного сходу.

ришем і В.П. Білозором зольників, упродовж 400 м у бік Опішлянського яру виявлені більше 10 попелищ та чимало скупчень культурних решток з виразними матеріалами VI–V ст. до н.е.

Здійснена зйомка плану розташування розораних курганів найдавнішого Більського некрополя в ур. Перемірки, біля сучасного північно-західного в'їзду до Західного укріплення Більського городища, розташованого на підвищенні мису правого берега Сухої Груні над гирлом Більського струмка. Поряд із рештками дослідженого тут 1999 р. архайчного кургану № 1 кінця VIII ст. до н.е. на розораному підвищенні плато мису і вздовж верхньої частини його схилу на площі близько 8 га виявлені рештки насипів 15 курганів висотою 0,25–0,55 м та діаметром 9–18 м.

У східній окрузі Більського городища – сучасній правобережній ворсклинській заплаві вздовж шосе с. Більськ – с-ще Котельва обстежені: багатошарове поселення в ур. Рубіжне (0,65 га), а також рештки трьох стійбищ пізньомезолітичної доби (кукрецька культура) і раннього бронзового віку. Усі стійбища пов'язані із задернованими дюнними підвищеннями колишньої першої тераси лівого берега Ворскли. На рештках пізньомезолітичного стійбища в ур. Матюшине I, що займає східний схил і вершину невеликої дюни (35×90 м, заввишки 0,8 м), виявлені культурні нашарування доби раннього і пізнього бронзового віку, скіфського часу (0,25–0,45 м). Тут знайдений кинджал з кременю катакомбної культури (Рис. 1, 1), пряслице черняхівської куль-

тури. З сусідньою дюною в ур. Матюшине, пункт II (місце влаштування змагань парашанеристів, 30×60 м, висота 1,1 м) пов'язані знахідки знарядь з кременю і кварциту, а також великий торцевий нуклеус з двома косими площадками на великому уламку плитки розміром 7,3×15,7 см, як свідчення існування пізньомезолітичної майстерні. А на задернованому підковоподібному підвищенні надзаплави Матюшине III (80×110 м, заввишки 1,1–1,6 м) збереглися культурні нашарування донецької катакомбної культури (0,2–0,3 м). Тут на площі 1–3 м під дерновим шаром розчищені розвали великих ліпних орнаментованих посудин, у т.ч. кількох ріпоподібних (Рис. 1, 2–5).

Обстежені рештки великого кургану скіфського часу – Вітової могили у лісовому масиві (квадрат 63, виділ 7) ДП «Диканський лісгосп» на другій терасі лівого берега р. Ворскли, за 1,61 км на південь – південний схід від с. Деревки та 3,05 км на північний схід від с. Лихачівки. Останець кургану, центральна частина якого досліджена 1888 р. І.А. Зарецьким, наразі має висоту 3,1–3,4 м і діаметр 63×70 м, наполовину зайнятий сосновим лісом. Насип має пласку вершину (20×25 м), що утворилася на місці колишньої заглибини розкопу (Рис. 2). Місцева краєзнавча традиція пов'язує назву кургану з перебуванням на ньому командного пункту Великого князя Литовського Вітовта під час трагічної «битви народів» 1399 р. на Ворсклі, що певним чином узгоджується із назвами навколишніх сіл – Лихачівка, Рублівка, Велика Рублівка тощо.

О.Б. Супруненко

КУРГАН У с. ЄМЦІ НА КРЕМЕНЧУЧЧИНІ

Навесні 2014 р. Полтавська експедиція «ОАСУ» ІА НАНУ дослідила насип кургану висотою 0,93 м і діаметром 25×29 м на північній околиці колишнього с. Ємці Кременчуцького р-ну Полтавської обл., на ділянці під розміщення відвалів Єристівського кар'єру залізистих кварцитів.

Насип споруджувався у п'ять етапів і був рештками стратифікованого кургану, в якому досліджено 16 поховань (половина з них – XVIII ст.), інші об'єкти Нової епохи. Заслужують на увагу два ямні комплекси, з кожним із яких були пов'язані помітні етапи добудови кургану.

Пізньоямне поховання 2 мало овальні у плані заплічки завглибшки 0,2 м (1,6×1,8 м), зорієнтовані за довшою широтною віссю. Посередині була влаштована прямокутна, зі скругленими кутами, материкова поховальна яма з рівними стінками завглибшки 1,2 м (0,72–1,20 м) (рис. 1: 1), що перекривалася на рівні основи заплічок сірогранітною плитою стелоподібних обрисів, підстеленою тонкими жердинами. Плита мала форму примітивної стели архайчних обрисів з ледь виділеним «широким» виступом голови, розширенням умовних плечей, звуженням до сколотої основи (1,46×1,34×0,12–0,25 м). Вірогідно, більш давня стела була перевикористаною у пізньоямному обряді.

Посеред ями знаходився скелет дитини у віці близько 1 року. За кістковими рештками, остання була викладена випростано на спині, головою на захід, з руками вздовж тулуба. Права нога підігнута, ліва лежала випростано, стопи – зведені (Рис. 1, 2). Дитина вкладалася на підпрямокутну ділянку підстилки (0,50×0,95 м). Поверх неї і навколо черепа, кісток тазу, стоп ніг відзначалися сліди посипання вохрою яскравого темно-червоного кольору, у т.ч. із дрібними кульками фарби, виготовленими з порошку з подрібненого залізистого квар-

циту. Над ключицею правого плеча знаходився розвал молоточкоподібної кістяної шпильки (Рис. 1, п. 2, 1).

Ранньоямне поховання 10, влаштоване на глибині 1,1 м, також мало широтно зорієнтовані заплічки (1,6×2,0 м) з відбитками тонких матів зі стеблин рогозу (Рис. 2). Перекриття з сірогранітних стелоподібних брил, що нагадувало каїрну, було влаштоване безпосередньо над поховальною ямою. Воно складалося з трьох плит, дві з яких мали видовжено-овальну форму, одна, розміщена в центрі, – стелоподібну, з виступом голови. Всі вони утворювали перекриття поховання підпрямокутних обрисів (1,10×1,65 м). Останнє трималося на поперечно викладених поверх ями жердинах завтовшки 3–5 см, перекритих матом з рогозу.

Неглибока поховальна яма прямокутної форми зі скругленими кутами мала дещо звужені до дна стінки (1,10×1,75 м). Посередині в анатомічному порядку знаходився скелет чоловіка у віці 18–20 років, зростом 163,0 см. Похований був викладений випростано на спині горілиць, руки вздовж тулуба, з кистю лівої, дещо відведеною від тазу. Ноги підігнуті в колінах і завалилися вправо (у південний бік). Небіжчик лежав на рослинній підстилці, в основі якої знаходився тонкий шар стебел рогозу, викладених за діагональною ями. Він вкривався рештками текстильної підстилки (0,8×1,5 м). Навкруги і на поверхні черепа, на кістках тазу і стоп ніг відзначені сліди посипання вохрою темно-червоного кольору, з наявністю невеликої цяточки яскраво-червоної вохри на кістках лобного відділу.

Пізньоямне поховання 2 під перекриттям-стелою поки що виступає єдиним такого типу захороненням серед старожитностей Полтавщини. Лише двічі у регіоні виявлялися ранньоямні поховання з перекриттям типу каїрни. Тому мегалітичні деталі гробниць доби

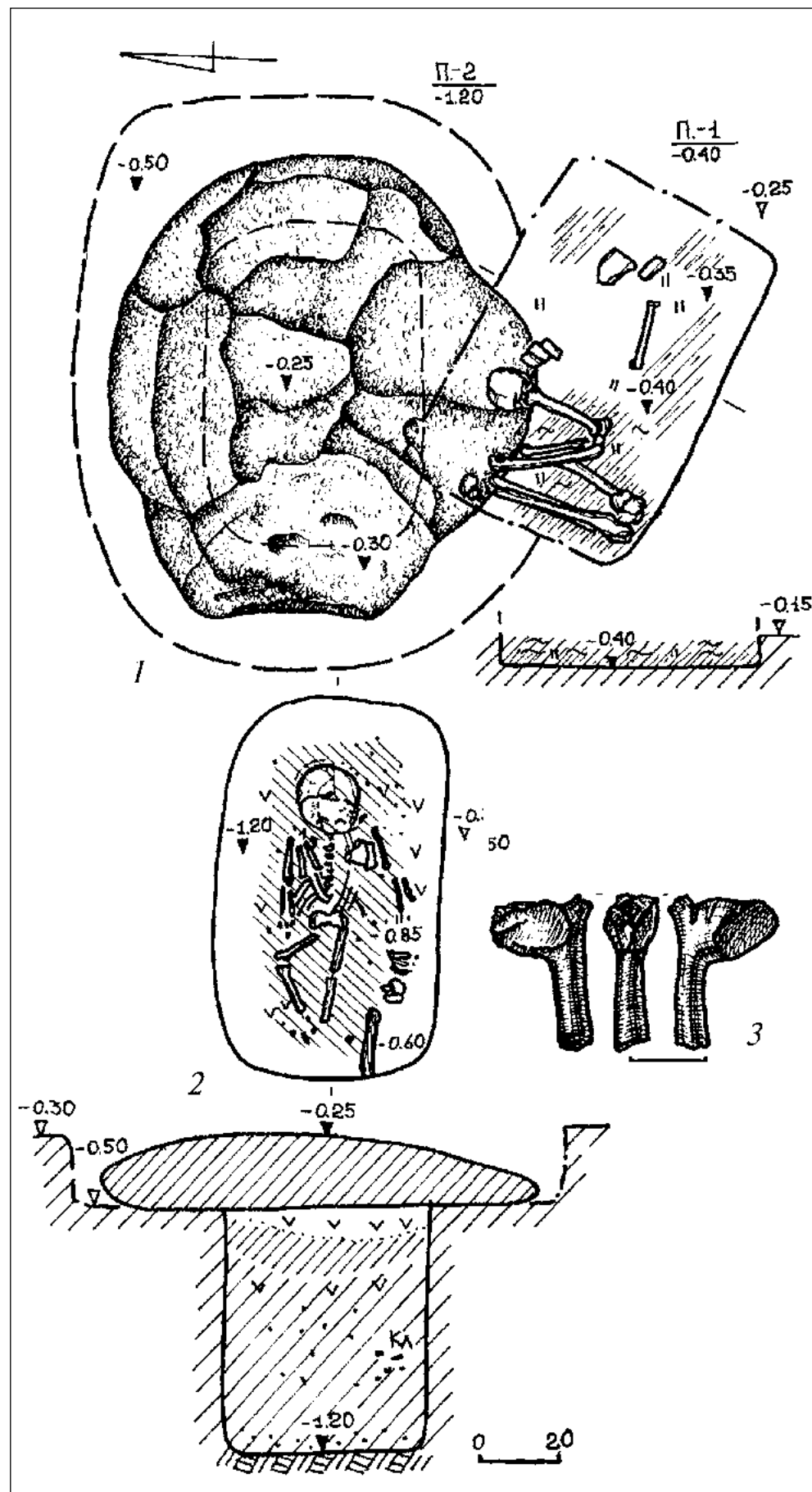

Рис. 1. Ємці. Курган I. Поховання 1 – 2. Плани і перетини (1 – 2). Знахідка. Кістка (3).

раннього металу були музеєфіковані у скансені Комсомольського історико-краєзнавчого музею.

Зауважимо також, що поряд із курганом виявлений мідний пул Золотої Орди, карбований у м. Сарай. Цікаво, що на монеті містилися рештки імені хана, хоча більшість пулів анонім-

ні. Пул карбований у кінці правління хана Токтамиша – у першій половині 1390-их рр. Знахідка монети такого типу є унікальною для регіону і може бути пов'язана з місцезаходженням поряд стійбища ординських кочівників чи проляганням поруч давнього торгового шляху.

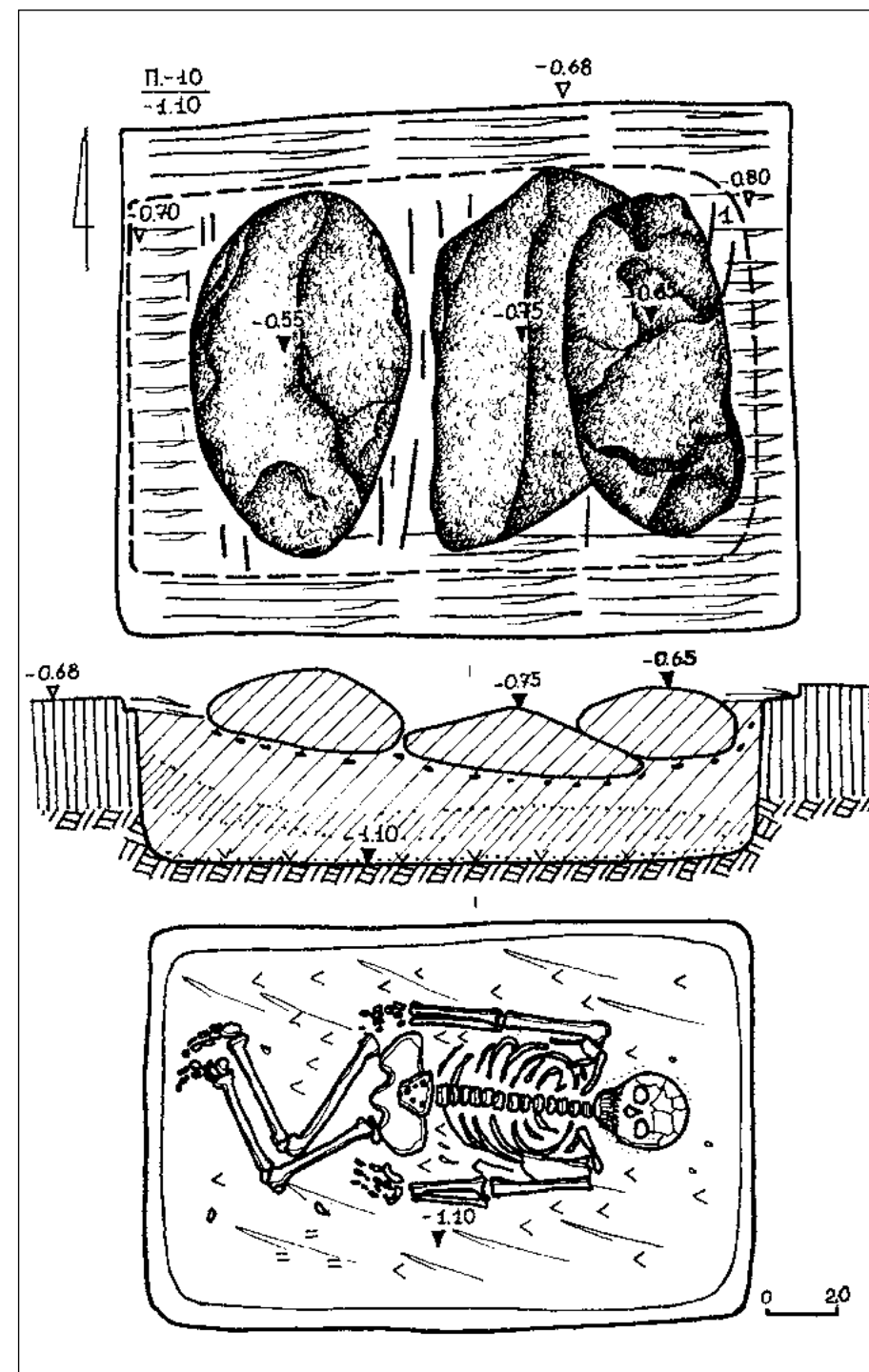

Рис. 2. Ємці. Курган I. Поховання 10. План та перетин.

КУРГАНИ ПОБЛИЗУ ЄРИСТІВКИ У БАСЕЙНІ СУХОГО КОБЕЛЯЧКА

Улітку 2014 р. Полтавська експедиція ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України провела дослідження 4-ох курганів групи II (група Ємцівської могили, охоронний № 4697-Пл) на північно-західній околиці с. Єристівка Кременчуцького р-ну Полтавської обл., на ділянці під розміщення відвалів ТОВ «Єристівський ГЗК». Група розташована на підвищенні мису другої тераси лівого берега р. Лизьки (рр. Сухий Кобелячок – Дніпро) і болота Пожарня, з абсолютною висотою 72,5 м. Висота лівого берега і підвищення з групою курганів над заплавою пересохлої річки – 3,5 м.

Вивчалися розорані кургани групи, що мали оплилі насипи (№№ 2, 4, 8, 10), позначені в центрі плямами викидів 1–2 поховань або перекопів. У більшому з

досліджених, стратифікованому кургані № 2 заввишки 0,73 м і діаметром 25 м, вивчено 7 поховань, 7 ям і залишки житла XVIII ст., два грабіжницькі ходи та три шурфи скарбошукачів.

З-поміж них вирізняється скіфське поховання 3. Поховальна споруда, у вигляді округлого зі скругленими виступами колодязя-входу без дромосу та підпрямокутної видовженої поховальної камери, була спрямована вісю симетрії з північного сходу на південний захід (Рис. 1). Її площа – близько 3 м².

Вхід, звужуючись, опускався у материк підпрямокутною в плані заглибиною (0,8×1,1 м) і був оточений вузькими сходинками у вигляді сегментів овалу в напрямку проти часової стрілки. Вони утво-

рювали у плані зовнішнє загальне коло заглибини діаметром 1,50 м, маючи розміри від 0,17×0,65 до 0,30×0,85 м і рівномірно опускались донизу на рівнях 1,30–2,55 м. Утворений спуск нависав зверху над лавом до поховальної камери. Остання була влаштована безпосередньо під входом, розширюючись у вигляді ніш у боки. Камера мала в плані підпрямокутну форму зі скругленими кутами (0,90×2,20 м, площа 2 м²), розширені до дна стінки і горизонтальне рівне дно на глибині 3,60 м. Максимальна її висота не перевищувала 0,7 м, а рівень заглиблення від стародавньої похованої поверхні досягав 2,9 м.

Супіщане заповнення входу не було порушеним грабіжниками, у верхній частині містило окремі дернини, перемежовуючись тонкими прошарками піску. Над камерою відзначені вуглини і сліди струхлого шкіряного закладу, влаштованого на тонких гілках, виявлені кілька уламків верху ліпної корчажки з відігнутим профільованим вінцем, виділеною короткою шийкою і скругленим вигином плічок. На глибині 3,0 м трапився уламок землерийного знаряддя, виготовленого з частини тазової кістки коня (Рис. 1, 2). Обламана лопатка з рештками вертикального держака, а також двох охайно просвердлених на конус отворів над розширенням леза, була обламана. Спрацьоване знаряддя

розкололося, а тому було полишене у заповненні входу. З-поміж землерийних знарядь скіфської епохи, проаналізованих Б.А. Шрамком і С.В. Поліним, прямі паралелі подібним виробам невідомі. Певну схожість знахідка має до знарядь подрібнення і розрихлення ґрунту, виготовлених з лопаток великих свійських тварин, відомих у вхідних ямах Бабиної та Калькової могил, похованні 2 кургану № 15/1998 р. біля м. Орджонікідзе. Проте, знахідка такого типу, здається, наразі є унікальною. Її розміри: висота – 14,7 см; ширина утримувача – 2,1–4,5 см; його товщина – 2,3–2,4 см; збережена ширина робочої частини – 15,3 см; її товщина – 0,4–1,3 см; діаметри отворів – 1,1 і 1,4 см.

Заповнення камери було щент зрите грабіжниками. У вмісті відзначені кілька вуглин, просілі зі входу дернини. Поховання відвідувалося грабіжниками двічі – за пізньоскіфського часу і наприкінці XIX – на початку XX ст., про що свідчили досліджені рештки грабіжницьких ходів. Із західного боку знаходився розтягнутий материково-супіщаний викид (4,7×5,1 м, висота 0,5 м), на якому виявлені рештки тризни.

Катакомба належать пограбованому захороненню IV ст. до н.е. З цим похованням пов'язується спорудження найбільшого й останнього за часом влаштування насипу дослідженого кургану № 2.

О.Б. Супруненко, В.В. Шерстюк

КУРГАНИ У НИЖНІЙ ТЕЧІЇ р. ОРЧИК НА ПОЛТАВЩИНІ

Надорчанські степи в межах середньої тераси р. Орелі, берегів її правої притоки р. Орчика, а також на плато корінних берегів р. Ланна, зберегли чимало археологічних об'єктів. З-поміж них переважають кургани та їхні групи, які необхідно зберігати від розорювання як об'єкти археології й історичного ландшафту. Саме роботи з інвентаризації численних археологічних об'єктів і виконані в околицях с. Федорівка Карлів-

ського р-ну за ініціативою органів УМВС України в Полтавській обл. у контексті розслідування одного з кримінальних проваджень.

Дослідження старожитностей в околицях Федорівки розпочалося зі збору відомостей під час анкетування Центрального Статистичного Комітету 1873 р. Їх доповнили описи учасників Докучаєвської експедиції 1888–1890 рр. та археолога Полтавського музею

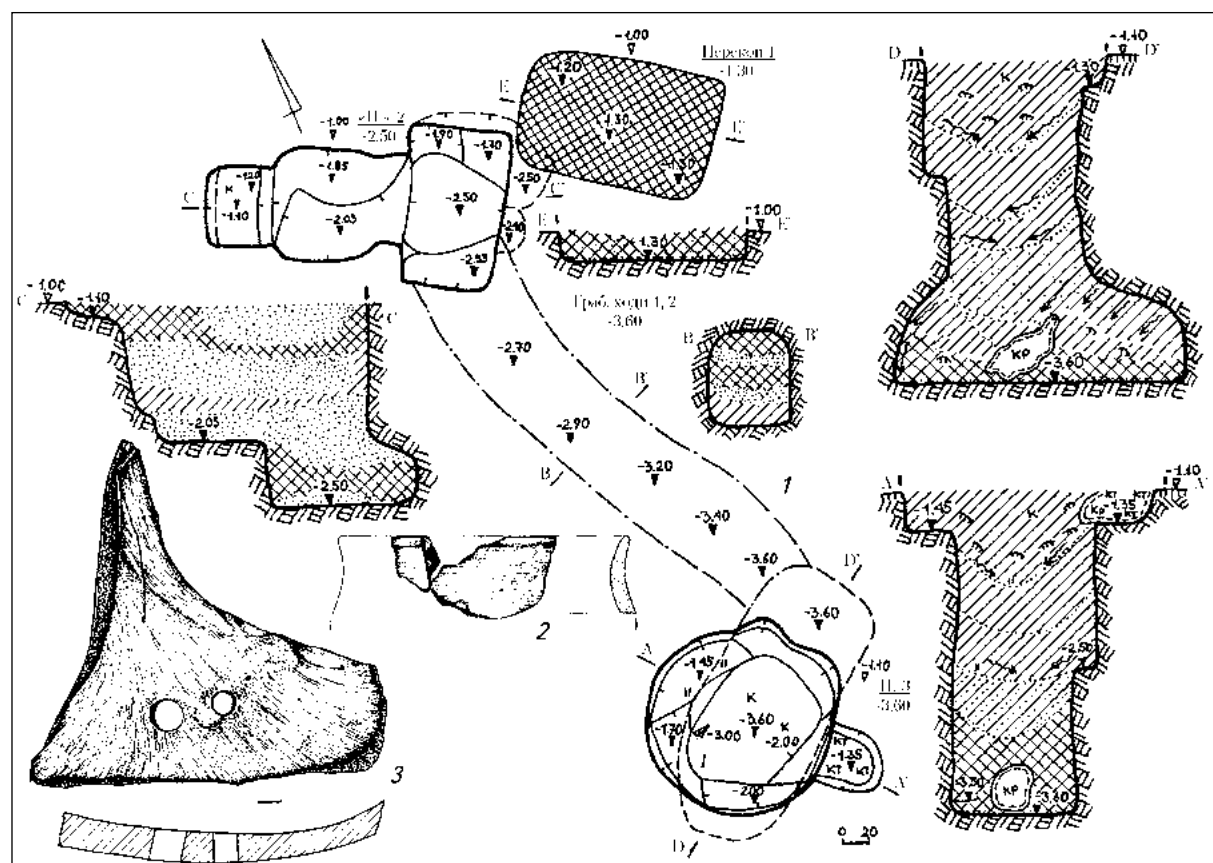

Рис. 1. Єристівка, с. Курган № 2 групи Ємцівської могили. Поховання 3 та грабіжницькі перекопи. План і перетини. Знахідки. 2 – кераміка, 3 – кістка.

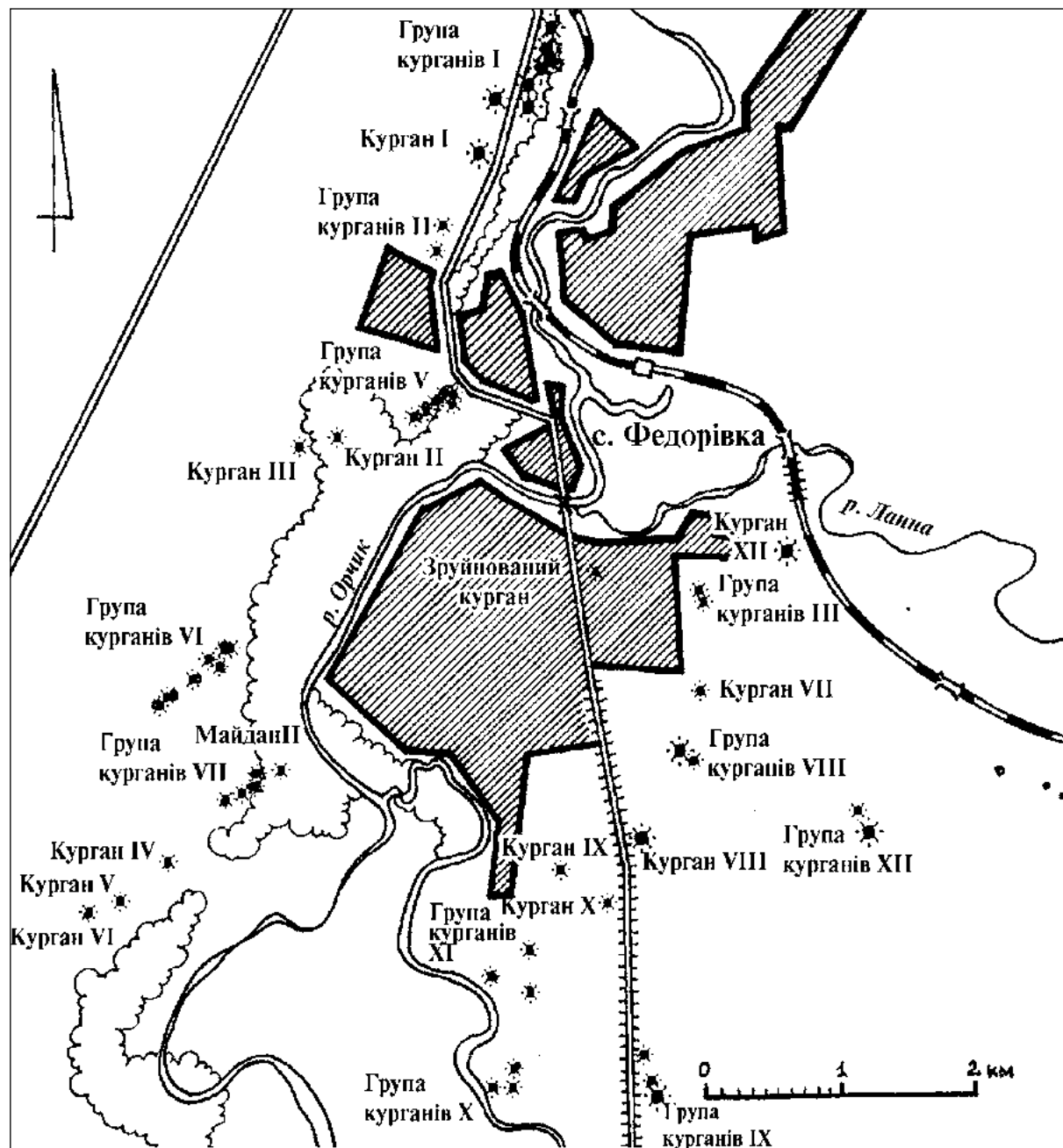

Рис. 1. Федорівка, с. Картошхема розташування обстежених курганів та майданів.

О.К. Тахтая 1925 р. Дані на третю чверть XX ст. про поховальні пам'ятки опубліковані Г.О. Сидоренко 1982 р., якій було відомо про існування тут 17 курганів. Суцільне обстеження території сільської ради здійснене О.Б. Супрунеником у 1986–1988 рр. Він також виявив в околицях села 1978 р. унікальну пам'ятку первісного мистецтва – Федорівський ідол фіналу раннього бронзового віку. 1988 р. на південь від населеного пункту ним був досліджений курган, з якого саме і походила Федорівська стела. Ці

матеріали опубліковані монографічно (2012 р.).

На кінець 1980-их рр. в околицях Федорівки було відомо 7 груп та окремі насипи у кількості 56 курганів. Наприкінці 2014 р. авторами проведена інвентаризація об'єктів археології території Федорівської сільської ради. Виявлено і картографовано 11 груп курганів у складі 2–7 насипів, 13 поодиноких курганів, 3 майдани, що загалом складало 56 насипів стародавніх поховальних споруд. Укладена облікова документація на ці

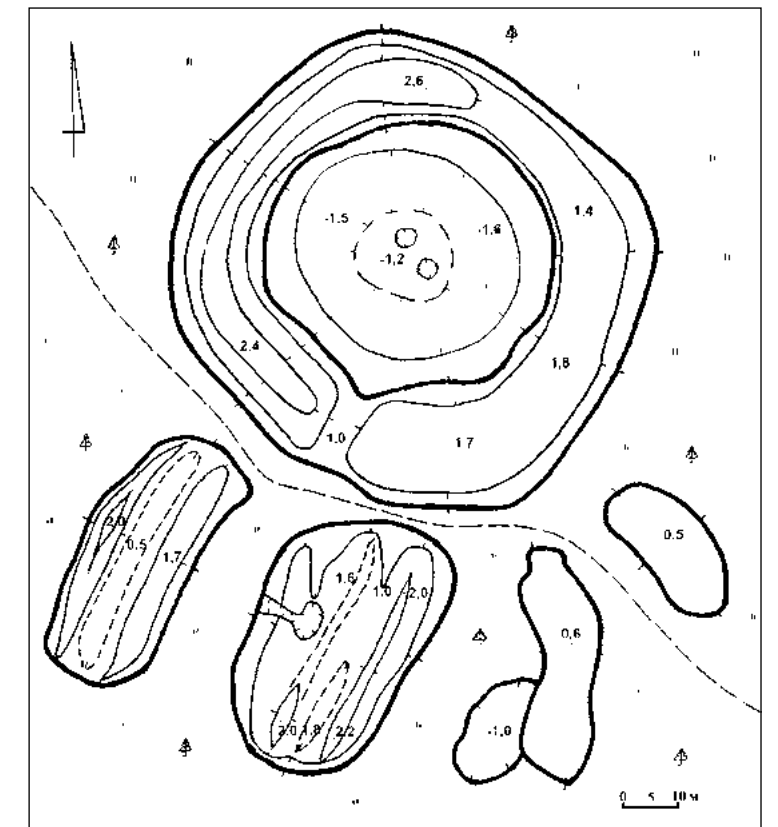

Рис. 2. Федорівка, с. Майдан II. План.

об'єкти, зняті їх плани, географічні координати, уточнені описи, виконана фотофіксація тощо. Серед обстежених виявилися й досі невідомі комплекси та окремі споруди.

Серед найкраще збережених необхідно назвати групу курганів II – комплекс епохи енеоліту – бронзового віку у складі 7-ми задернованих і вкритих лісом курганів висотою 0,3–1,2 м, решток майдану і насипу складованого ґрунту – вуса, споруджених вздовж краю підвищення плато правого корінного берега Орчика у правобережній нагірній частині села, біля Благовіщенської церкви. Неподалік у лісі, на краю плато знаходиться добре збережений курган II доби енеоліту – бронзового віку заввишки 1,8 і діаметром 28 м, що ніколи не розорювався.

За свідченням жителів села, під час сільськогосподарських робіт на насипу № 2 групи II у правобережній частині села (1970-ті рр.), на глибині 0,5 м був виявлений скелет чоловіка з північною орієнтацією з кістками коня. Поховання супроводжувалося залишками дерева, рештками залізного прямого клинка і ножа, фрагментами бронзових кулястих

гудзиків та іншими предметами. Залишки могли належати кочівницькому похованню доби розвинутого середньовіччя або початку золотоординського часу.

Найбільш цікавим з-поміж обстежених є рідкісної збереженості великий майдан II, розташований навпроти південної околиці села, що має «класичну» форму, у складі великого кільцевого останця і пари вусів. До нього тяжіють 2 валоподібні підвищення додаткових вусів на схід і південний схід від насипу. Кільцевий останець майдану правильних округлих форм має діаметр 57 м, висоту 2,6 м, центральну заглибину в 1,5–1,6 м від рівня сучасної денної поверхні і пагорб-підвищення заввишки 0,3 м з двома невеликими ямками у центрі. Прохід з пониженням близько 1,0 м наявний з південно-західного боку, чітко відповідаючи місцю розміщення вусів.

Вуса мають складну конструкцію – з подвійними чи потрійними підвищеннями-гребенями, з висотою 1,7–2,0 м та вираженими улоговинами близько 0,50 м. Вони видовжені, прямі у плані, протяжністю 32–35 м.

Майдан – виразний об'єкт археології і промислового виробництва козацько-

го часу, найкраще збережений з-поміж усіх селітроварницьких об'єктів Карлівського району. Це поховальна споруда скіфського часу, перетворена на місце промислового видобутку збагаченого селітрою ґрунту за козацької епохи. Вона виникла у результаті вибирання, наступного вилучування і випарювання чорнозему з кургану з метою отримання сировини для порошу селітроварами другої – третьої чвертей XVII ст.

Варто зазначити, що групи курганів, розташовані по обох берегах р. Орчик, витягнуті ланцюжками, розкидані групами або поодинокі. На картографічних матеріалах середини XIX ст. можна простежити два майже меридіонально зорієнтовані ланцюжки курганів на лівому березі річки. Розміщення могил вздовж цих терас вказує на пролягання

по надорчикських підвищеннях давньої степової дороги, що пов'язувала басейн Орелі і Ворскли та вела до Гришківського городища скіфського часу, розташованого на р. Коломак – лівій притоці р. Ворскли, і далі – до Більського археологічного комплексу та басейну Сіверського Дінця.

На завершення зазначимо, що на переважну більшість обстежених курганів, курганних груп і виразний майдан II підготовлені комплекти первинної облікової документації, що вже передані до Міністерства культури України для взяття їх на облік як пам'яток археології місцевого значення. А за фактом порушення чинного законодавства щодо приватизації окремих археологічних об'єктів заведена відповідна кримінальна справа.

О.Б. Супруненко, Ю.О. Пуголовок

НАГЛЯДОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПОСАДІ ЛІТОПИСНОЇ ЛТАВИ У 2014 р.

Наприкінці листопада – у грудні 2014 р. у першому історичному ареалі міста Полтави спільною Полтавською експедицією ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України і Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації проведені науково-рятивні дослідження на місці будівництва кафе-пекарні по вул. Жовтневій, № 5-А. Роботи здійснювалися на площі 200 м² і будуть продовжені поза межами котловану будівлі у 2015 р.

Розкопками відкрито частину стародавніх, середньовічних і ранньо-модерних культурних нашарувань міста Полтави. Переважна більшість виявлених археологічних об'єктів пов'язана з будівельними рештками літописної Лтави. Привертають увагу залишки житлово-господарської забудови часу входження сіверян до складу Русі, а також комплекси, пов'язані з початком існування

козацької фортеці. Загалом досліджені рештки п'яти житлових споруд, кілька об'єктів господарського призначення та більше двох десятків різноманітних ям, залишки підземних споруд і льохів козацького часу.

Серед об'єктів сіверянського і давньоруського часу особливий інтерес становлять досліджені частини двох заглиблених будівель. Найбільш раннім комплексом у розкопі можна вважати залишки споруди другої половини X – початку XI ст. – житло 1. Його особливістю є знахідка мініатюрної ліпленої посудини, котра була вмонтована у глинобитну піч. Контекст цієї знахідки дозволяє впевнено стверджувати про її ритуальний зміст.

Не менш інформативним виявилось й давньоруське житло 3 рубежу XI–XII ст. З числа знахідок, що трапилися у заповненні котловану, привертають увагу залізний навісний замок, ключ, уламок

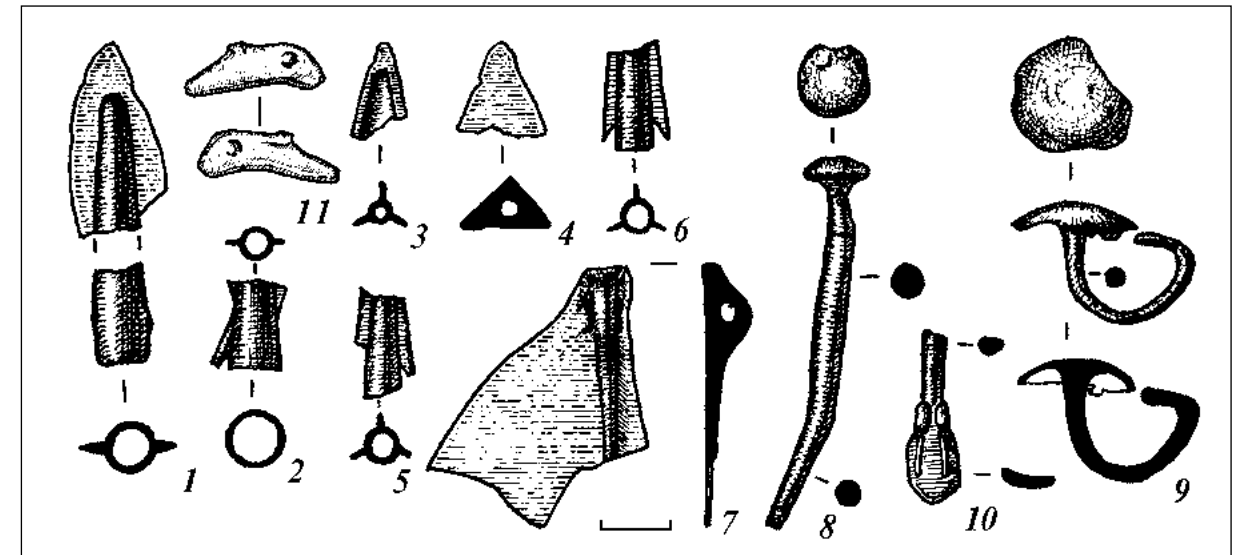

Рис. 1. Полтава, м., Жовтнева вул., № 5-А. Південно-східний кут котловану. Знахідки скіфського часу. Мідь, бронза.

срібного жіночого браслету, фрагменти пісковикового жорна в основі останця печі.

Крім цього, отримано доволі виразну добірку знахідок, що розкривають побут, вірування, господарські й економічні зв'язки населення не тільки літописного та полкового центрів, а й розширюють джерельну базу щодо вивчення найдавніших етапів заселення Старополтавської (Іванової) гори ще за доби раннього залізного віку. Так, у південно-східному кутку котловану на ділянці завдовжки 2,5 м на глибині 1,1–1,25 м збереглися культурні нашарування поселення скіфського часу. Частина знахідок з них та зруйнованих спорудженням житла роменської культури об'єктів потрапила до заповнення котловану житлової будівлі 1 і перекопу підкліту сусіднього об'єкту козацького часу. З-поміж них наявні фрагменти лискованих ліпних мисок і корчаги, горщиків з шерехатою поверхнею, уламки бронзових 6-ти наконечників стріл VII–V ст. до н.е., двох булавок з цвяхоподібними голівками, фрагмента налобника зі складу спорядження коня, частина бронзового браслету (Рис. 1, 1–10).

У заповненні провалу входу до підземелля (погребу з підземним ходом) козацької доби, крім чималої кількості просілих до обвалені споруди роменських і давньоруських матеріалів, вияв-

лена унікальна для полтавських теренів знахідка дрібної розмінної монети Ольвії – невеликого мідного дельфінчика так званої групи «Д» довжиною близько 2 см, що може датуватися IV ст. до н.е. (Рис. 1, 11). Подібна знахідка трапилася лише втретє для Поворскля (дві перші виявлені на Західному укріпленні Більського городища). Вона засвідчує якщо не торгові контакти місцевого населення скіфської доби з Північним Причорномор'ям, то відвідування його представниками міста Ольвії чи храмів ольвійської округи.

Виявлені фрагменти ліпленого і гончарного посуду, керамічні іграшки, уламки та цілі форми кахлів, люльок, прикраси, вироби з кістки і скла, фаянсовий білий турецького столового посуду виробництва Ізнік і Кутах'ї, речі, пов'язані з військовою справою, окремі нумізматичні знахідки. Вдруге у Полтаві знайдені деталі шкіряного взуття XVII–XVIII ст.

Під час вибирання ґрунту поряд із ділянкою котловану будівництва по Першотравневому просп., № 18-А, неподалік від приміщення Літературно-меморіального музею І.П. Котляревського, у вивезених нашаруваннях облаштування колишнього Келінського бульвару і розгортання валу Полтавської фортеці трапилася унікальної збереженості знахідка скіфського кинджалу, що потра-

пила до рук торговців антикваріатом. На наше прохання цей зразок озброєння був викуплений головою ГО «Останній бастион», підприємцем Г.А. Сікаловим, з метою його передачі до музею.

Походження знахідки, вірогідно, має відношення до групи курганів, розташованої на плато Інститутської гори і знищеної забудовою XIX–XX ст., одне з поховань якої виявлене за випадкових обставин 2003 р. на місці автобусної зупинки «Технічний університет».

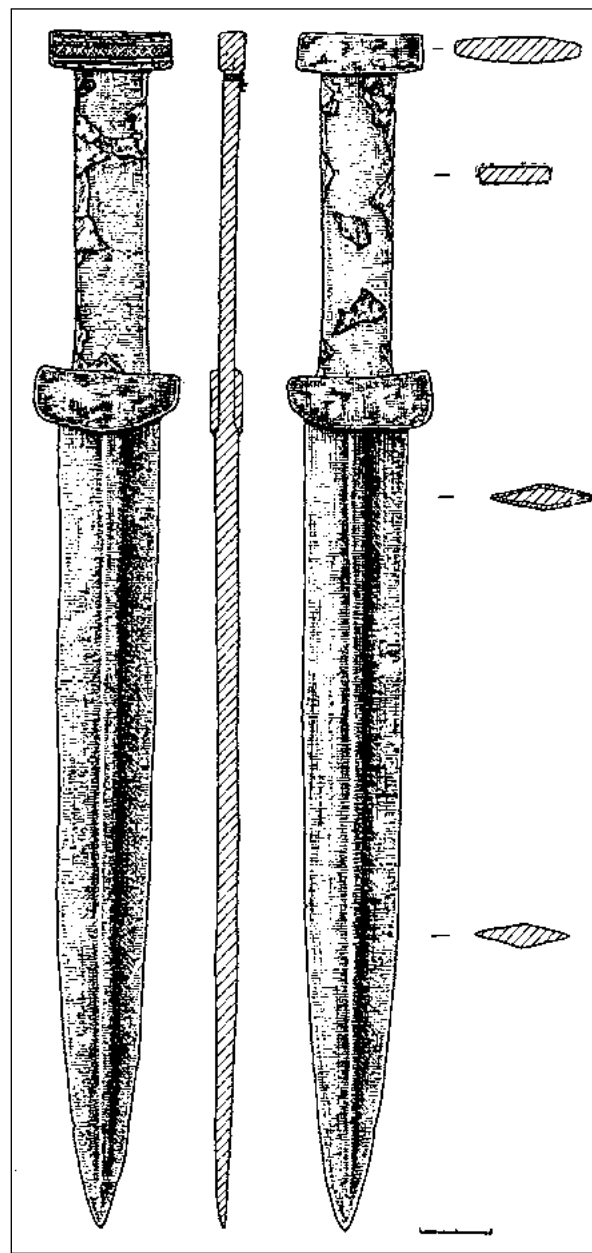

Рис. 2. Полтава, м., Першотравневий просп., № 18-А. Кинжал скіфського часу. Залізо.

Залізний кинджал з прямим брускоподібним навершям, невеликим руків'ям, асиметричним сегментоподібним перехрестям, видовженим, ромбічного перетину двосічним лезом, з чітко позначеною сплюсненням неврурою посередині, рівномірно звужений до вістря в останній третині довжини (Рис. 2).

Навершя має вигляд невеликого бруска, потоншеного до країв, на якому з лицевого боку нанесені три поперечні вузькі неглибокі горизонтально розташовані канавки. Між двома нижніми з них вміщений ряд з 11-ти карбованих косих хрестиків – солярних знаків. Перехрестя насаджено у паз на звужений стрижень руків'я шляхом ковальського зварювання.

Руків'я – у вигляді старанно викуваного прямокутного у перетині бруска, зі знятими кромками. З лівого краю зверху на лицевому боці руків'я просвердлений круглий отвір діаметром 2 мм, до якого вставлений стрижень-утримувач петлі темляка. Остання, за збереженими рештками, мала видовжену форму, у вигляді круглої шайбочки зверху (діаметром 3,5 мм) з розширенням нижче до 5 мм та довжиною 8 мм. Краї цієї частини петлі загнуті догори й обломані. Поверхня руків'я зберегла сліди накипної тонко вичиненої шкіри, котра щільно облягала метал на основі з використанням текстильної підкладки.

Сегментоподібне перехрестя складається з двох дещо асиметричних платівок, зварених по краях і щільно підігнаних до уступів на клинку. На лезі кинджала збереглися відбитки тонко вичиненої шкіри від піхов, що вкривають обидва його боки.

Довжина кинджалу – 34,1 см. Розміри навершя: висота – 1,1 см; довжина – 3,6 см; товщина – 0,7 см. Руків'я: довжина – 8,6 см; перетин – 0,4×2,0–2,1 см. Перехрестя: висота – 1,5 см; ширина – 4,1 см; товщина платівок – 0,15–0,20 см. Довжина леза – 23,3 см; його ширина – 2,4–2,9 см; товщина – 0,5–0,7 см (Рис. 2). Маса кинджалу – понад 700 г.

Зазначимо, що це вже третя знахідка кинджалів скіфського часу на території сучасного міста Полтави.

О.Б. Супруненко, К.М. Мироненко, Є.Є. Пономаренко

ОБСТЕЖЕННЯ У МАНЖЕЛІЇ НА НИЖНЬОМУ ПСЛІ

Розвідками Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації і Полтавської експедиції ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України, у ході підготовки випуску «Зводу пам'яток історії та культури» Глобинського району, у південно-східній та східній частинах с. Манжелії обстежені кілька пам'яток.

Зокрема, рештки городища і поселення в ур. Церковна гора, на останці правого корінного берега р. Псла заввишки 32 м над рівнем заплави. Він утворений вигином ріки (абсолютна висота 100,8–101,5 м) і давніми ярами. Має горбкувату поверхню, підтрикутну в плані форму, розміри 150×270 м (понад 2 га), сліди забудови, незначне під-

вищення від зруйнованої церкви. Схили крутіші з боку долини Псла вкриті деревами, кущами і задерновані. Залишки ям і рештки розібраних споруд поміщицького маєтку В.В. Капніста розташовані з північного боку підвищення. Тут збереглися скупчення валунів і стелоподібних плит з граніту та діориту, звезених з околу й навколишніх курганів з метою влаштування малих архітектурних форм парку кінця XVIII–XIX ст. (Рис. 1).

З північно-східного боку останця є рештки порослих деревами фортифікаційних споруд у вигляді валу заввишки 0,6–1,2 м і шириною 2,5–3,0 м та рову завширшки 2,0–3,5 м і глибиною 0,7–1,2 м. Останні охоплюють південно-східну ділянку підвищення, звернену у вигляді

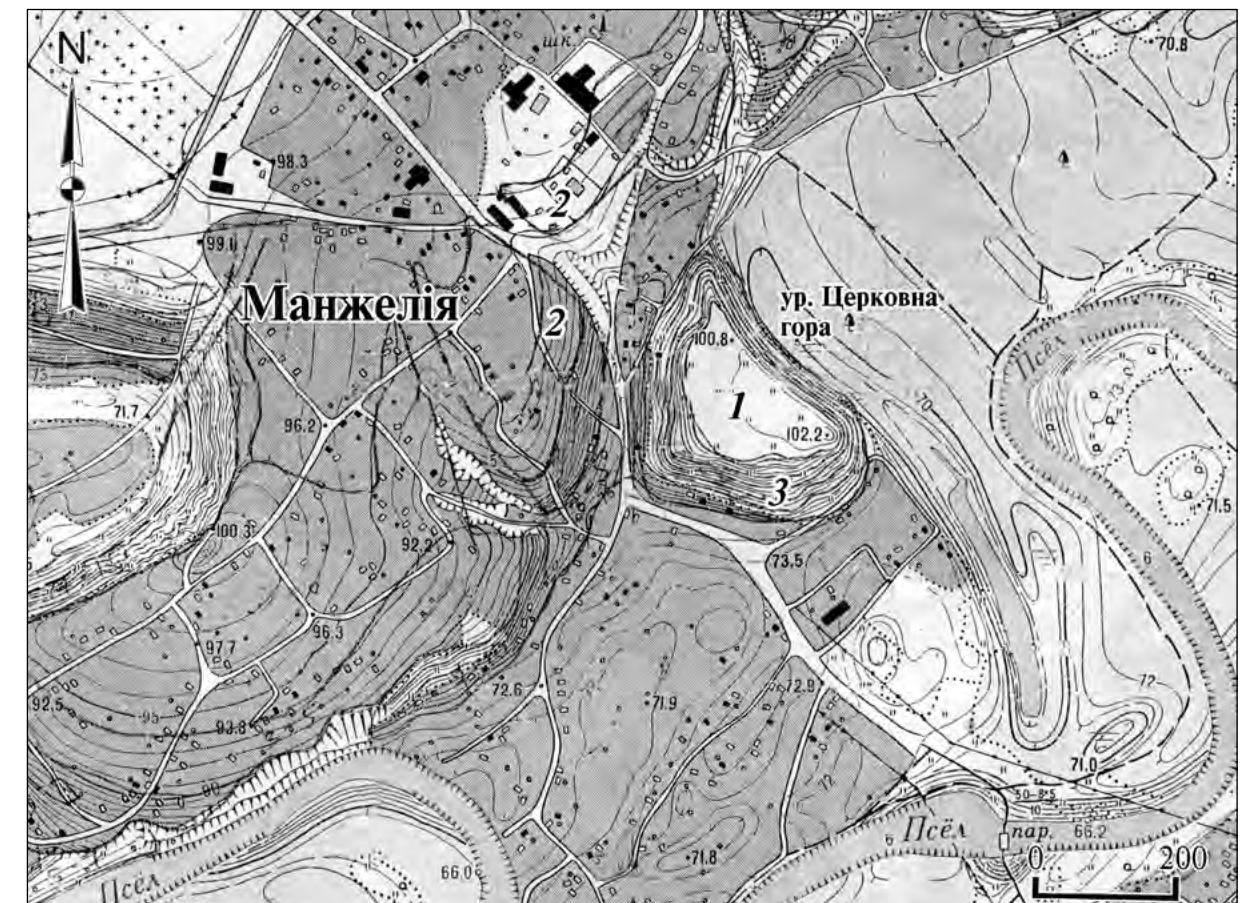

Рис. 1. Манжелія, с., Церковна гора, ур. Карта розміщення комплексу. 1 – городище; 2 – сліди селищ-посадів; 3 – місце розташування льохів.

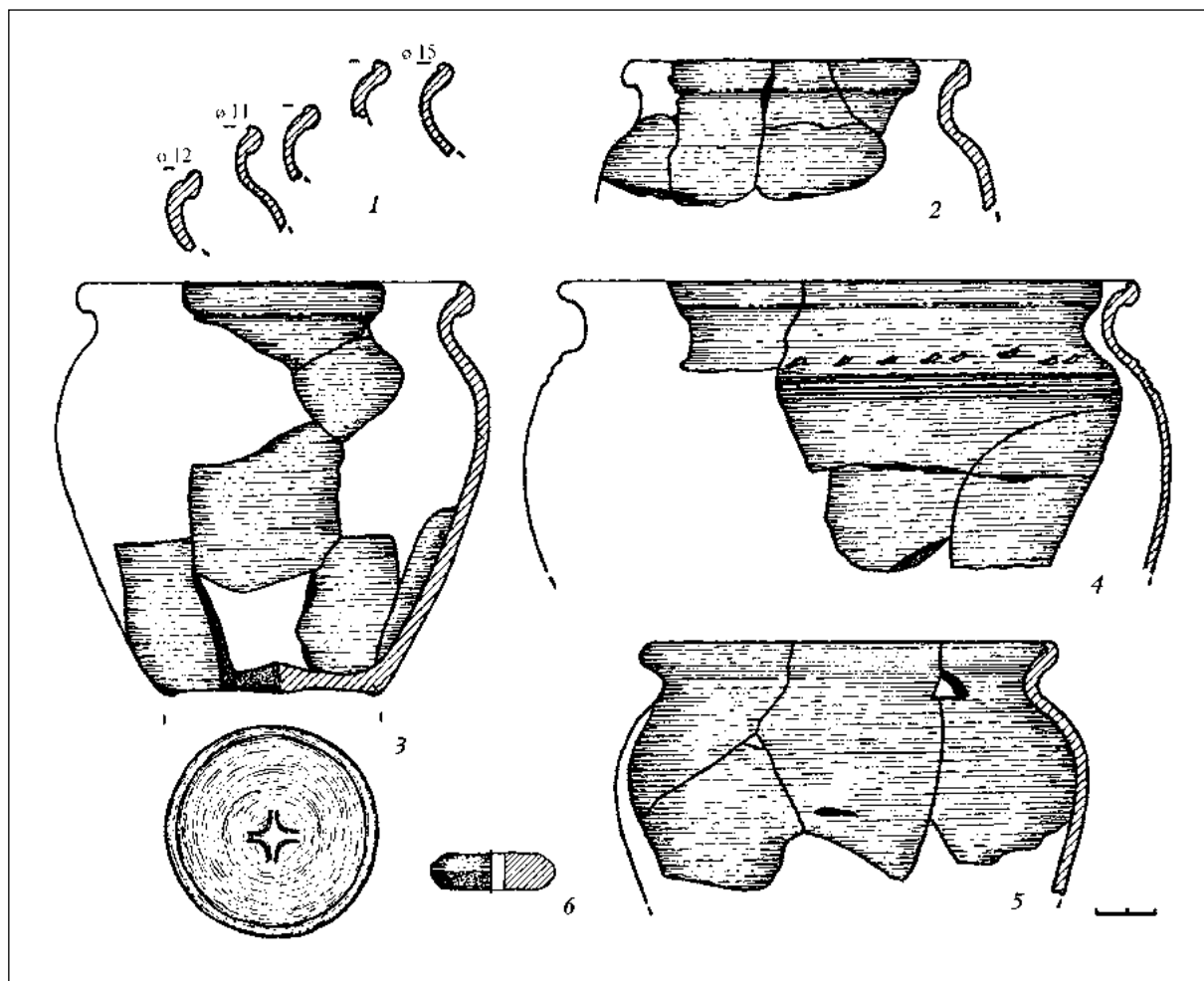

Рис. 2. Манжелія, с., Церковна гора, ур. Уламки давньоруського гончарного посуду (1-5) і шиферне пряслице (6).

сегмента кола до ріки. Її напівдіаметр становить не більше 140 м. На цій залісненій частині гори (60×150 м, 0,5 га) знаходяться рештки цвинтаря XIX ст., на південь від них – скупчення більше 10 невеликих курганоподібних насипів заввишки 0,5 – 0,7 м і діаметром 3–5 м, далі – насип кургану висотою 2,2 м і діаметром більше 30 м.

Сліди незначного обвалування, можливо, козацького часу помітні вздовж схилів останця. У 1997 р. на вершині Церковної гори виявлені давньоруські знахідки другої половини XI, XII – початку XIII ст. З лисячої нори вилучені зразки гончарної кераміки, а також дерев'яні вироби, фрагменти тканини, обгорілі зернівки пшениці, що опубліковані. Під час розвідкових обстежень у провалі погребу нового часу поряд встановлена наявність культурних нашарувань ко-

зацької і давньоруської епох потужністю 0,7–0,8 м, зачищені рештки останця давньоруської глинобитної печі і ділянка з рівнем материкового дна підкліту житла завглибшки 1,2 м від сучасної денної поверхні, виявлена добірка уламків гончарного посуду кінця XI – першої половини XII ст., біконічне пряслице з рожевого пірофілітового сланцю з отвором 0,8 см (Рис. 2).

З Церковною Горою пов'язані перекази і свідчення І.М. Самойловського про підземні ходи. Розчищені три десятиліття тому входи до підземель належали залишкам поміщицьких льохів кінця XVIII–XIX ст.

Окремі уламки гончарного давньоруського посуду траплялися також вздовж надсхилля мисоподібних виступів плато навпроти Церковної гори – з боку загальноосвітньої школи і півден-

ніше узвозу, позначаючи ймовірні місця розташування посаду. Церковну Гору пов'язують із залишками містечка Манжелії XVII–XVIII ст., що виникло на місці давньоруського укріпленого поселення.

В ур. Рудакова гора, за 0,6 км на північний схід від приміщення сільської школи, обстежені рештки давньоруського селища з поодинокими матеріалами черняхівської культури (пункт 1). Поселення розташоване на краю похилого, місцями урвистого мису корінного берега, що здіймається на висоту 27–31 м над заплавою. Культурні рештки тягнуть до південно-західного і південного частково розораних схилів мису, займаючи смугу завширшки 20–50 м на площі в 0,4 га. Знахідки представлені переважно уламками давньоруського гончарного посуду XI – початку XIII ст. На поверхні відзначені попелясті плями й скупчення фрагментів обмазки, з південного боку трапляються уламки гончарної черняхівської кераміки.

Основа схилу мису у вигляді невисокої тераси з боку заплави зайнята залишками селища черняхівської культури (пункт 2), що видовжене з північного сходу на південний захід смугою завширшки 15–50 м на довжину до 200 м (більше 0,5 га). Площа переважно задернована, місцями розорюється під городами.

Вище цих селищ на плато Рудакової гори розташована група з трьох задернованих і порослих лісонасадженнями насипів курганів з власними назвами – Близниці, Одиниця та Вариводине, відомих ще за обстеженнями І.М. Самойловського 1930 р. Найбільший насип – Близниці, розташований над яром з боку села, – є рештками великого майдану кільцевої у плані форми діаметром 54–60 м і висотою 2,2–3,6 м. Його оточує останець у вигляді валу завширшки 5–8 м, в якому влаштована пара широтно розташованих вузьких проходів, у центрі міститься кругла яма. Інші добре збережені кургани вкривають лісосмуги.

О.Б. Супруненко

ПОХОВАННЯ ДОБИ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ У КУРГАНАХ ПОБЛИЗУ СОЛОНІЦІ НА ПОЛТАВЩИНІ

Улітку-восени 2014 р. Полтавська експедиція ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України дослідила розорані кургани групи І на південний захід від с. Солоніці Козельщинського р-ну, на ділянці розміщення транспортного коридору ТОВ «Біланівський ГЗК». У більшому з них, заввишки 1,25 м, діаметром 28×30 м, і добре стратифікованому, досліджено 15 поховань, 3 ями, інші об'єкти. 3-поміж них вирізняються кілька захоронень, зокрема, впускне постзрубне 5.

Його залишки містилися у прямокутній, із закругленими кутами ямі (1,10×1,25 м), зорієнтованій з північного заходу на південний схід, що мала вирівняне дно і була заповнена чорноземом з деревним тліном від перекриття

і рештками струхлих дошок вздовж стінок. Посеред ями знаходилася частина розвалу ліпної посудини (Рис. 1, *pg*), поряд – зуби дитини у віці 6–9 років, дрібні уламки її кісток. З південно-західного боку розміщувався скелет птаха – дикої гуски гугменника (*Anser fabalis* L., родина – качині – *Anatidae*) молодого віку – близько 9 міс. (Рис. 1, *km*), викладеної на лівому боці у напрямку на північний схід. Тушка покладена з підігнутими ногами, шия з головою підібгана під праве крило. Цей випадок можна розглядати як один з перших прикладів доместифікації диких гусей, з огляду на молодий вік вміщеної до поховання особини птаха. Справа від її решток лежала кістка невідомого домашнього ссавця – залишки

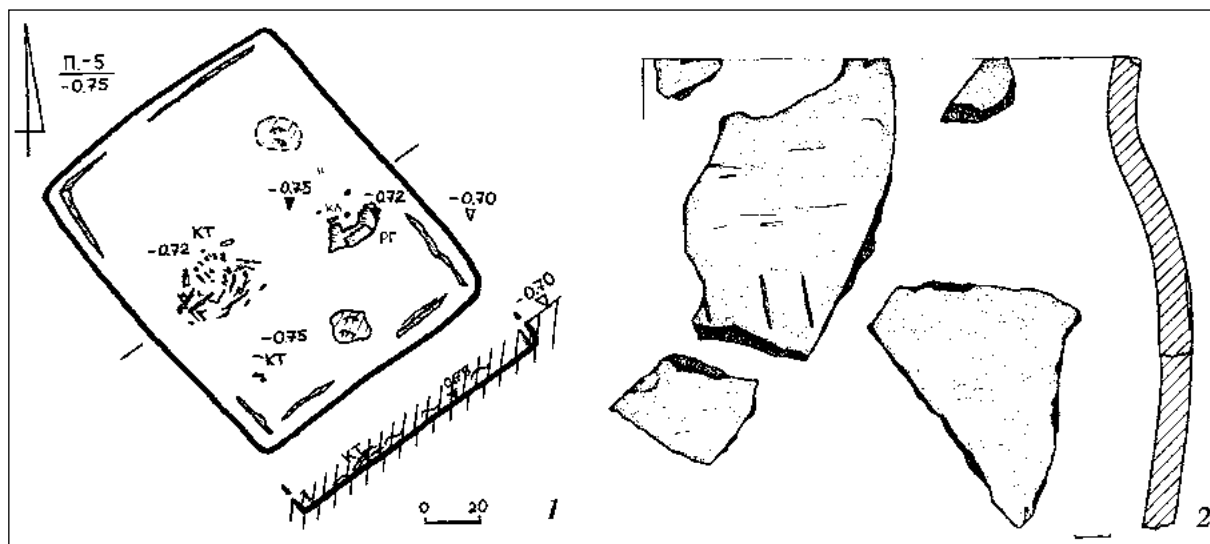

Рис. 1. Солониця, с. Курган № 1, поховання 5. План і перетин (1) та частина розвалу ліпної посудини (2).

напутньої їжі, а по обидва боки – дві обвуглені дернини, що, можливо, підпирали просідаючий накатник.

Неповний розвал верхньої частини ліпної посудини зі слабо виділеною шийкою відділу Г, підвідділу І-Г, типу І-ГЗ, за В.А. Ромашком (Рис. 1, 2) належав товстостінному сірого кольору горщику з підлискою поверхнею, з незначно відігнутим невисоким вінцем з прямим зрізом без потовщення, по якому вздовж краю були нанесені видовжені відбитки-ямки. Посудина мала невисоку шийку зі смугастим загладжуванням поверхні. Тулуб був плавно розширений назовні і позначений на згині смужкою скошених вліво відбитків прямого штамп. Висота горщика досягала 25–28 см.

Комплекс є рештками дитячого поховання лісостепоного варіанту богуславсько-білозерської культури фінальної епохи пізнього бронзового віку.

У центрі невеликого кургану № 2 заввишки 0,5 м і діаметром 22 м, що знаходився поряд, досліджене поховання 1. Воно містилися в овальній видовженій ямці (0,30×0,55 м), зорієнтованій за меридіональною віссю, і заповненій сіропопелястим вмістом з вугликами, уламками кальцинованих кісток людини та коня. У ній же знаходився розвал ліпного горщика з кальцинованими кістками дорослої людини у віці 40–45 років і попелом (Рис. 2, 1, рз). Кубкоподібний гостро-

реберний горщик, що слугував за урну, мав відігнуте прямозрізане вінце, скруглену грань ребра, позначену прокресленою горизонтальною лінією, котра була межею пасма двозонної орнаментативної. Дно рівне, з позначеним уступом утору. Верхній пояс композиції утворював ряд з 7-ми більших трикутників зображень вершинами догори, внутрішня поверхня яких по черзі була заповнена навскісними лініями вліво з 6–7-ми рисок. Нижню зону складав ряд з 9-ти трикутників вершинами донизу, в яких чергувалися по 5–6 внутрішньогрфічних елементів, звернених навскісно у протилежний бік. Висота посудини – 12,8 см; діаметри: вінця – 13,4 см, тулуба – 15,4 см, дна – 7,2×8,1 см (Рис. 2, 2).

Поряд із рештками кремації було влаштоване поховання 3, що займало прямокутну в плані яму з ледь закругленими кутами, прямовисними стінками, вирівняним дном (0,85×0,95 м), зорієнтовану з північного сходу на південний захід (Рис. 2, 3). Вона містила попелястий чорнозем з вугликами, прошарками деревного тліну від перекриття та облаштування стінок у «дощатому» зрубі. За довгою віссю ями в анатомічному порядку знаходився скелет дитини у віці близько 2 років, частково пошкоджений норою. Положення кісток засвідчувало зібгання на лівому боці позицію, головою на північний схід, з дуже підібганими до

тазу ногами, зігнутими в ліктях руками, кисті яких були звернені до грудей. Між кистями рук і лицевим відділом черепа розміщувався розвал ліпного горщика (Рис. 2, 3, рз). Дитина була викладена на акуратно вирізаний суцільний прямокутний пласт кори (0,42×0,67 м), вистелений шматком шкіри тварини.

Ліпний гострореберний горщик з відігнутим вінцем із незначним потовщенням, виділеною вигином шийкою, скругленою гранню перегину та звуженням до рівного дна без утору, був орнаментований. Декор складався зі смуги горизонтального загладжування верхньої частини тріскою – від вінця до

грані. Вона, як і нижня, після цього незначно затиралася. З одного боку над ребром була наявна велика і глибока, нанесена відтиском пальця з нігтем, «напівмісячна» заглибина. З іншого – містився просвердлений на конус отвір реставраційного призначення (Рис. 2, 4). Нижню частину посудини від ребра до денця вкривало смугасте навскісне, спрямоване догори вліво загладжування тріскою. Розміри: висота – 15,2 см; діаметри: вінця – 18,4 см, тулуба – 19,5 см, дна орієнтовно – близько 11,0 см. Комплекс є дитячим ранньозрубним майівським похованням у складі невеликого некрополя на вершині кургану.

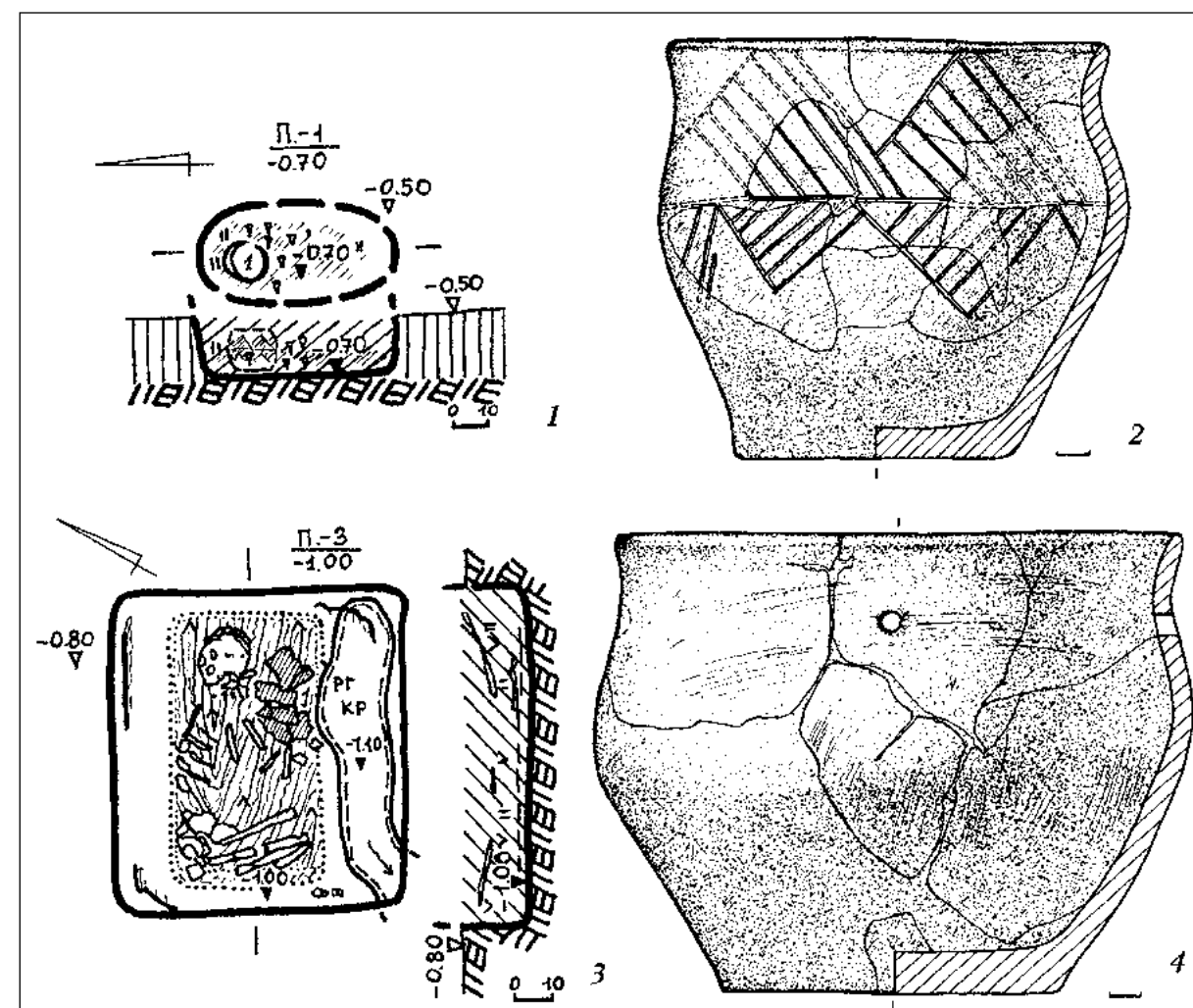

Рис. 2. Солониця, с. Курган № 2, поховання 1 і 3. Плани та перетини, ліпні горщики.

САРМАТСЬКЕ ПОХОВАННЯ У ПОНИЗЗІ ПСЛА

Полтавська експедиція ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України і Центру охорони та досліджень пам'яток археології у Полтаві дослідила групу курганів І на північний схід від с. Бондарі Кременчуцького району Полтавської обл. Більший з них із власною назвою Хвостата могила (№ 1) був рештками стратифікованого насипу і містив 9 поховань та інші об'єкти.

З-поміж поховальних комплексів кургану вирізняється поховання 1 фіналу ранньосарматського часу, влаштоване майже у центрі насипу на глибині 1 м. Містилося воно у підбої прямокутної в плані форми зі скругленими кутами (0,96×2,25 м), зорієнтованому з північного сходу на південний захід. З північного боку до нього прилягала округла вхідна яма діаметром 0,9 м завглибшки 0,75 м. Дно камери мало незначну заглибину з лівого боку, утворюючи своєрідне «ложе» (0,75×2,20 м). За класифікацією катакомбних поховань В.С. Ольховського, споруда належала до типу ІІ варіанту Б – тобто, є бездромосним однокамерним підбоєм (Рис. 1).

На дні камери збереглися кістки скелету похованої, положення яких засвідчило випростану на спині позицію, головою на північний схід. Похована – жінка у віці 20–25 років лежала випростано, зі зведеними ногами, головою до входу. Виявлені рештки підстилки-кошми, у головах – сліди подушечки (0,25×0,40 м) в оточенні крупинок крейди.

Справа біля входу стояв гончарний тонкостінний оранжевоглиняний глек боспорського виробництва з давнім сколом по краю вінця (Рис. 1, 7; 2, 12). На лівій скроневій кістці виявлений розвал бронзової виткої сережки (Рис. 1, 1) у вигляді уламків дротяної дужки (Рис. 2, 1). Під черепом зліва лежав розвал другої – суцільнозігнутої дротяної бронзової сережки, з невеликою округлою дужкою із загостреним кінцем, круглою за формою нижньою частиною з шістьма завитками

(Рис. 1, 6; 2, 2). Поряд знаходився розсип намиста з кількома підвісками (Рис. 1, 3). Низку складали 3 агатові ікольчасті підвіски 10-го типу прикрас з агату (тут і далі – тип за К.М. Алексеевою) (Рис. 2, 5); кулясті, усічені двічі намистини з

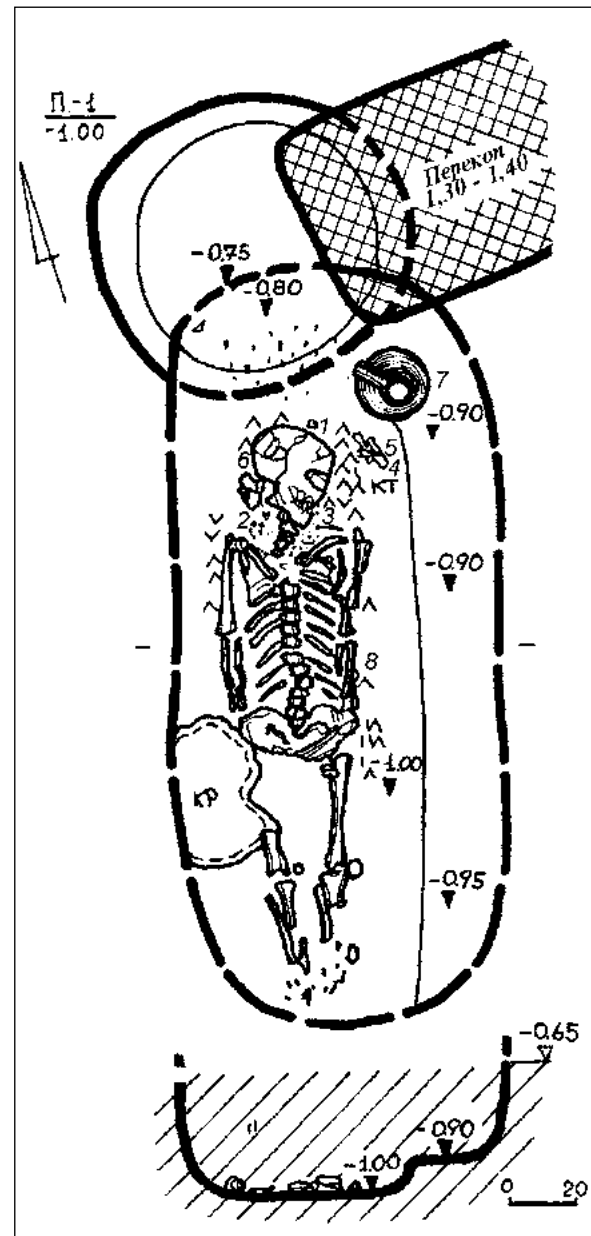

Рис. 1. Бондарі, с. Курган № 1, поховання 1. План і перетин. Цифрами позначені: 1, 6 – розвали сережок; 2 – бляшки; 3 – намисто, амулети; 4 – кістки кози; 5 – рештки ножа; 7 – глек; 8 – браслет.

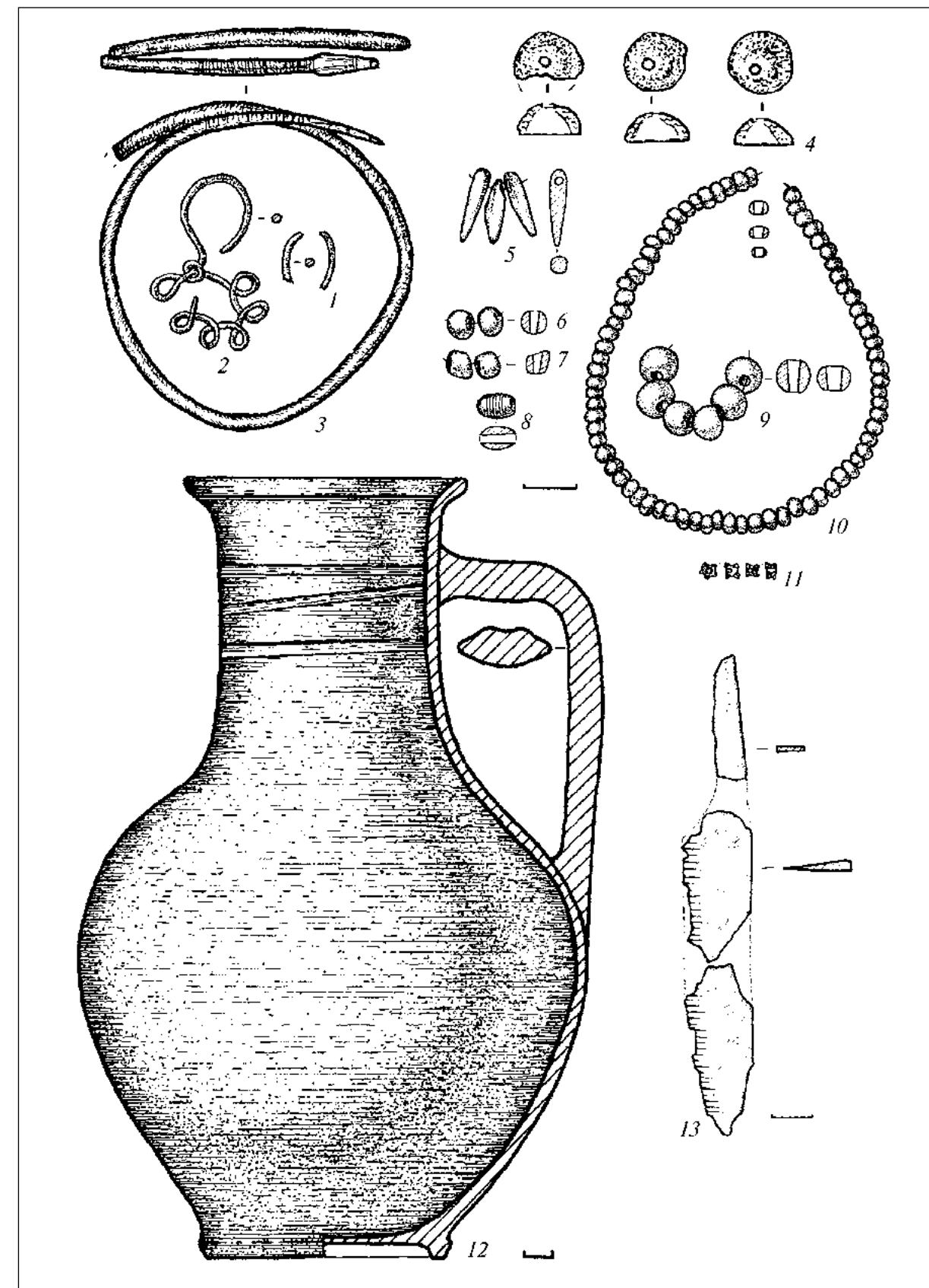

Рис. 2. Бондарі, с. Курган № 1, поховання 1. Знахідки. 1 – 4 – бронза, посрібнення; 5 – агат; 6 – 8 – скло, склопаста; 9 – гірський криштал; 10, 11 – скло, металева основа; 12 – кераміка; 13 – залізо, дерево, сліди шкіри.

гірського кришталю невеликих розмірів (Рис. 2, 9); переважаючи за кількістю еліпсоподібні усічені двічі малі намистинки з прозорого скла із металевою вкладкою (Рис. 2, 10) золотистого кольору (тип 31); пара короткоциліндричних прозороскляних з двома поперечними рядами бугорків (рис. 2: 11) з основою білого металу (19 тип), а також кілька кольорових скляних. Це – еліпсоподібні усічені двічі намистинки з непрозорого і прозорого одноколірного скла (Рис. 2, 6-7) синього кольору (15 тип), а також діжкоподібна видовжена поліхромна (Рис. 2, 8) з синьо-чорної склопасти із поперечно-смугастим орнаментом по середині (174 тип).

Справа розміщувалися кістки передньої кінцівки кози свійської молодого віку – рештки напутньої їжі (Рис. 1, 4). Поряд із черепом лежали 3 штамповані напівсферичні бронзові бляшки з маленьким отвором в центрі – прикраси оторочки головного убору (Рис. 1, 2; 2, 4) з відбитками повстяно-текстильної осно-

ви і шкіри зі зворотного боку. Під кістками кози виявлений розвал залізного черешкового ножа (Рис. 1, 5) з відбитком дерев'яного руків'я і слідами шкіряних піхов (Рис. 2, 13).

На кістках лівої руки, ближче до зап'ястя, знаходився круглодротяний мідний браслет у 1,5 витки зі слідами посрібнення поверхні (Рис. 1, 8). Він мав зооморфне розширене завершення на одному кінці у вигляді голівки змії і пасмо тонких поперечних нарізок із зовнішнього боку (Рис. 2, 3) на кшталт браслета зі склепу 390 (ярус III) Усть-Альмінського некрополя у Криму.

Поховальний комплекс з Бондарів належить до невеликої групи впускних сарматських захоронень лівобережжя Нижнього Псла, половина з яких відноситься до ранньосарматського часу, інша – до його фіналу і початку середньосарматської епохи. Виходячи зі знахідок, поховання – це виразна збережена інгумація кочівниці рубежу ер або початку I ст. н.е.

В.В. Шерстюк

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ НА ТЕРИТОРІЇ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ У 2014 Р.

Упродовж 2014 р. загоном Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації на території Полтавської області було проведено цілу низку розвідкових обстежень, результати найцікавіших та найінформативніших з яких наведені нижче.

Оржицький район. На замовлення районного відділу культури була проведена інвентаризація 4-ох пам'яток місцевого значення на теренах зазначеної адміністративної одиниці.

Перш за все найбільш продуктивними виявилися обстеження Лукімського городища давньоруського та козацького часів. У результаті проведених робіт була здійснена зйомка його решток, віднай-

дено сліди укріплень всередині дитинця козацького часу, що дозволило висловити припущення про місцезнаходження дитинця давньоруського часу на значно меншій площі, ніж вважалося до цього. Здогадно, територія дитинця та укріпленого посаду епохи Київської русі окреслювалася ділянкою, яка в добу козаччини слугувала замком.

Також були в окремих місцях локалізовані рештки посадських укріплень, які, напевно, були зведені вже в постмодерну епоху, на місці відкритого давньоруського селища. На основі усіх проведених зйомок та обстежень, з широким залученням історичних та картографічних джерел, була здійснена спроба реконструкції укріплень давньоруського

та козацького часів, локалізації окремих об'єктів на території городища та його найближчої округи (Рис. 1, 1).

Крім вищезазначеного комплексу обстеженнями були охоплені також Тарасівське і Чутівське городища давньорусь-

кого часу в межах того самого Оржицького району. Серед важливих результатів – здійснення зйомки пам'яток, відкриття нових та оконтурення меж уже відомих селищ їх округ, фіксація та картографування дуже розораних решток валу та

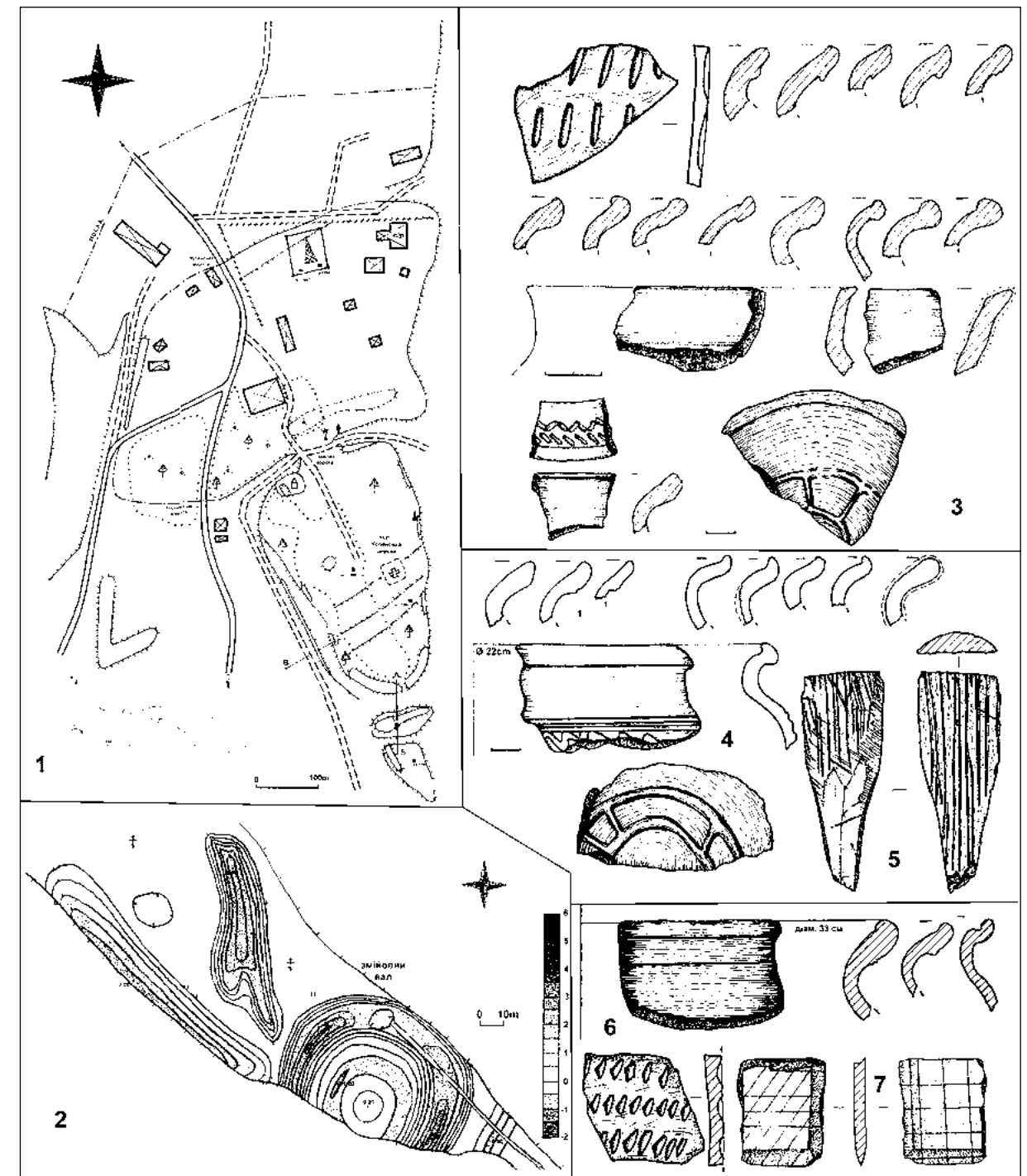

Рис. 1. Окремі пам'ятки та знахідки з досліджень 2014 р.

1 – Лукім'я, с., реконструкція укріплень та ситуаційний план Лукімського городища; 2 – Великоселецьке, с., майдан 1 «Залізна Баба»; 3-5 – Тарасівка, с., знахідки з селища (3) та укріпленого посаду (4-5) Тарасівського городища; 6-7 – Великоселецьке, с., пункт I, знахідки. Матеріал: 3-4, 6 – кераміка, 5 – кістка, 7 – тальковий сланець.

рову укріпленнь посаду Чутівського, збір виразних підйомних матеріалів на Тарасівському городищах і т.д. (Рис. 1, 3–5).

Остання з пам'яток — загадкова і обвітрена легендами «Залізна Баба», що виявилася цікавим, але звичайним майданним селітроварним комплексом (Рис. 1, 2).

Окрім цих пам'яток попутно були обстежені майданні групи поблизу та безпосередньо в с. Лукім'я, віднайдені рештки селища давньоруського часу в с. Великоселецьке (у складі різночасового поселення доби бронзи – епохи козаччини) (Рис. 1, 6), локалізовано місце розташування та знайдено кілька збережених насипів давньоруського могильника літописного Лукомля, здійснено обстеження ділянок Змійового валу біля Лукім'я та Чутівки тощо.

Великобагачанський район. На прохання правоохоронних органів були здійсненні обстеження території Остапівської сільської ради на предмет встановлення наявності/відсутності об'єктів археології на розпайованих землях. У результаті було оглянуто 30 об'єктів археології, більшість з яких – кургани, окремі представлені класичними майданними комплексами, також виявлено 3 поселенських об'єкти: 2 з них одношарові черняхівської культури, один з яких (Олефіри I) у складі трьох окремих виселків, що розміщені компактно у верхів'ї р. Хутка (ліва притока р. Псел) біля с. Олефіри,

загальною площею 7,27 га. Цікавим виглядає фіксація великої кількості обмазки на поверхні – слідів розораних наземних споруд, та наявність у прилеглій до селища смузі двох насипів курганів, не виключено – з синхронними похованнями.

Ще один цікавий різночасовий поселенський об'єкт доби пізньої бронзи та черняхівської культури Новоошапове I, де було зафіксовано маловідомі на разі в мікрорегіоні попелищні плями поселення постзрубних племен.

Чутівський район. У результаті обстеження відомого виразного комплексу старожитностей черняхівської культури в ур. Хозари в та біля с. Кантемирівка. Вдалося локалізувати та картографувати територію ґрунтового могильника, а також віднайти кілька курганів на його площі, зокрема, й дослідженого у 1920-их рр. М. Рудинським насипу сарматської доби.

Серед інших можна відзначити відкриття поселення доби пізньої бронзи біля с. Єньки на Миргородщині, селища черняхівської культури біля с. Киселиха на Шишаччині, обстеження цілої низки майданних комплексів на території Оржицького, Кременчуцького, Семівського, Глобинського та ін. районів, огляд та локалізацію відомого за дослідженнями І. Зарецького наприкінці XIX ст. кургану скіфського часу Опішлянка, численних курганів, як поодиноких так і у складі могильників і т.д.

В.В. Шерстюк

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОБЛИЗУ с. ПРИЛІПКА НА ПОЛТАВЩИНІ У 2014 р.

У 2014 р. Центром охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації проводилися дослідження поблизу с. Приліпка Козельщинського району на Полтавщині, де розміщується великий комплекс

різночасових пам'яток доби енеоліту – козацького часу. Метою роботи експедиції, що більшою мірою складалася з небайдужих волонтерів та ентузіастів, були рятівні дослідження ділянок руйнувань окремих об'єктів та розвідкові роботи з метою подальшого складання

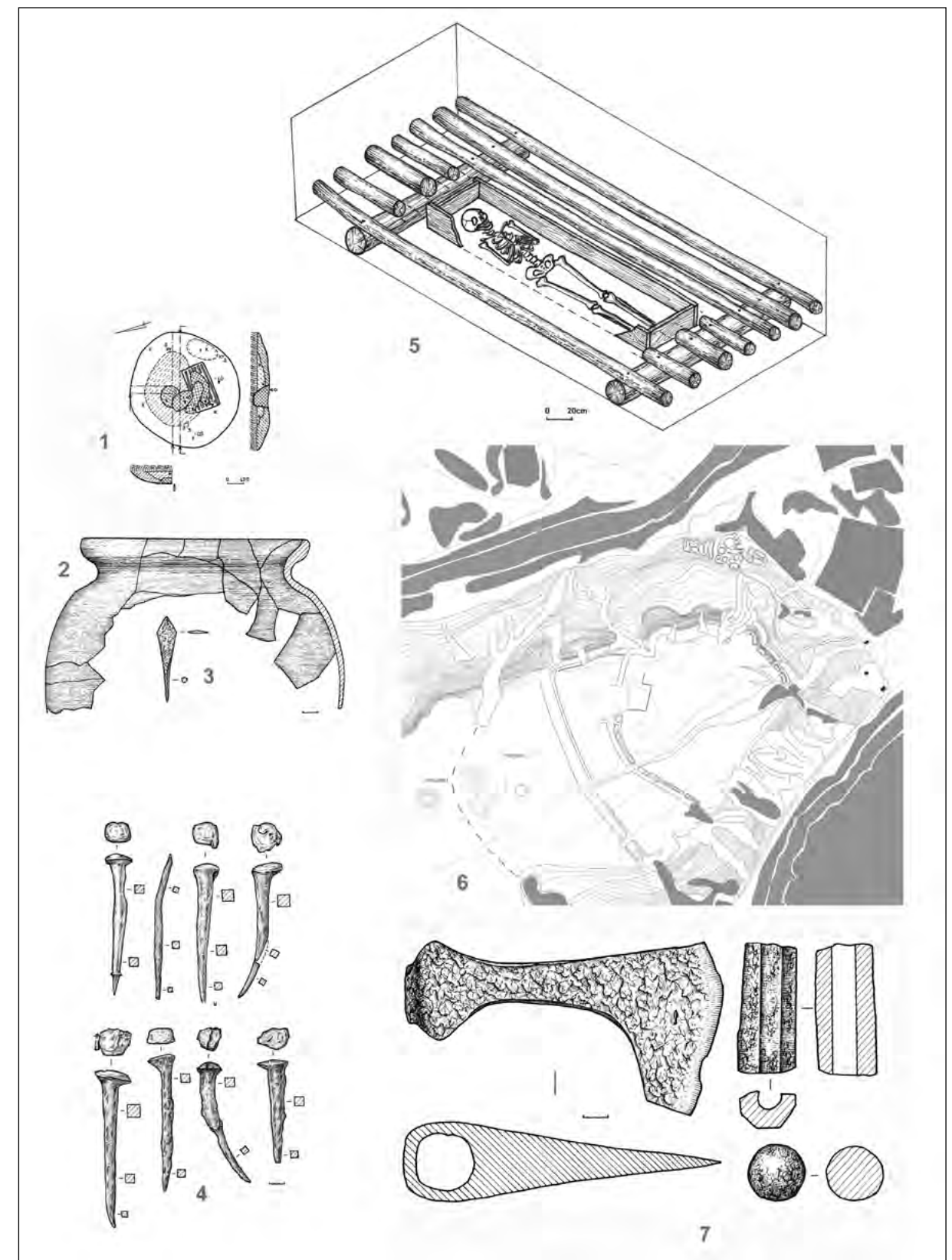

Рис. 1. Приліпка, с. Досліджувані об'єкти та знахідки з них. 1–5 – ур. Лиса гора, давньоруський курганний могильник, насип 1: 1 – план кургану; 2–3 – знахідки з насипу; 4 – костилі з дерев'яного перекриття; 5 – графічна реконструкція вигляду поховання. 6–7 – ур. Шар-гора, Говтвянське городище: 6 – план городища, селища та найближчих пам'яток округи (зйомка і підготовка О.В. Короті та Є.М. Осадчого); 7 – окремі знахідки з селища. Матеріал: 2 – кераміка, 3–4, 7 – залізо.

облікової документації на обстежені пам'ятки.

Об'єм здійснених робіт через ряд факторів виявився дещо меншим від запланованого; дослідженнями було охоплено два комплекси пам'яток.

1. Ур. Лиса гора, могильник давньоруського часу (група III). Були проведені рятівні дослідження частково зруйнованого насипу кургану № 1, що постраждав від самовільних розкопок. Під насипом, відносною висотою 0,80 м було виявлено єдине поховання, здійснене у камері доволі значних розмірів (3,4×1,5 м), на глибині 1,00 м від рівня стародавньої поверхні (Рис. 1, 1).

Центральна частина захоронення була значною мірою пошкоджена влаштуванням кількох лисячих нір та подальшими розкопками у пошуках кубла лисиці. Та завдяки збереженню основних частин по краях камери вдалося відтворити загальну картину та графічно реконструювати первісний вигляд поховання (Рис. 1, 5). Небіжчик лежав головою на захід у прямокутній рамі, що була перекрита згори масивним щитом. Останній був збитий залізними костілями з семи довгих необтесаних колод, що були з'єднані двома поперечними короткими колодами по краях (Рис. 1, 4). Інвентар у могилі був відсутній.

У насипу кургану трапився залізний наконечник стріли та рештки невеликої тризни у складі розвалу горщика, окремих кісток тварин та слідів вогнища на поверхні материкового викиду (Рис. 1, 2-3). За вказаними ознаками поховання можна датувати XI, певно, ближче до другої половини, століттям.

2. Ур. Шар-гора, комплекс городища давньоруського літописного міста Голтов та козацького сотенного містечка Говтва. Заплановані рятівні дослідження ділянок городища, що знають руйнування, за браком робочої

сили та часу, не проводилися; роботи обмежилися картографуванням існуючих пам'яток та шурфуванням з метою встановлення меж неукріпленого селища.

За сприяння сумських колег О.В. Короті та Є.М. Осадчого було знято та пізніше укладено план городища та прилеглих ділянок (Рис. 1, 6). Зафіксовані рештки двох ліній укріплень пізньосередньовічного міста; на жаль, не вдалося віднайти слідів дитинця давньоруського Голтова, що, певно, були розрівняні за козацької доби, коли функцію укріплень замку виконували вали та рів колишнього посаду.

На захід від укріплень було закладено майже 10 шурфів з метою фіксації меж поширення культурних решток неукріпленого селища. З'ясовано, що його площа становить не менше 9 га, причому матеріали давньоруського часу тут представлені майже виключно керамікою XI – поч. XII ст., тоді як знахідки пізнішого часу малочисельні. Крім того, вони тяжіють до північної частини селища, тоді як у південній концентруються більшою мірою нашарування XVIII–XIX ст.

Знахідки з селища представлені невеликою добіркою матеріалів давньоруської доби (що пояснюється потужним перекриванням відкладів цього часу козацькими нашаруваннями), та доволі презентативною колекцією знахідок XVII–XVIII ст. Вагома їх частина відтворює буремну військову історію міста у зазначений період (рис. 1: 7).

Окрім вказаного городища і селища були проведені обстеження інших прилеглих пам'яток цього історико-культурного комплексу (групи майданів та курганів, рештки селітроварного заводу), а також здійснена спроба локалізації та реконструкції місця битви 1638 р. між повсталими загонами Острянці та коронним польським військом.

И.Б. Шрамко

РАБОТЫ НА ЗАПАДНОМ БЕЛЬСКОМ ГОРОДИЩЕ В 2014 г.

Скифской экспедицией Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина в 2014 году было продолжено изучение Западного укрепления Бельского городища. Возле восточного въезда на укрепление, на межзольничном пространстве был заложен раскоп № 2.

Вскрыта общая площадь 141 м². Открыты шесть хозяйственных комплексов среднескифского периода. В одной из ям обнаружена часть скелета поросенка. Другая яма оказалась погребом со ступеньками, остальные – не имели специального назначения. Большинство ям имело зольное заполнение, которое отличалось от окружающего культурного слоя насыщенностью предметами материальной культуры.

В культурном слое и в хозяйственных комплексах найдено более 1000 материальных остатков скифской эпохи. К особым находкам нами отнесены целый лепной горшок, обломок костяного псалия с изображением хищной птицы с рогом (Рис. 1, 2), костяная рукоять боевого ножа с петлей для темляка, украшенная резным геометрическим орнаментом (Рис. 1, 3).

Античный импорт представлен обломками амфор производства Клазомен, Хиоса, Лесбоса, Фасоса, т.н. протофасосских, а также амфор из Аттики (тип «Аgora 1501»). Греческая столовая керамика также весьма разнообразна. Особо следует отметить роттель (Рис. 1, 1) и фрагмент дна от южно-ионийских ойнохой, в раскопе найдены фрагменты столового кувшина покрытого черным лаком северо-ионийского производства, обнаруженные в погребенной почве, фрагмент стенки чернолакового аттического килика, ручка сероглиняного сосуда. Впервые встречена на Бельском городище сероглиняная чаша, вероятно, ольвийского производства.

Изделия из бронзы представлены бронзовой ворворкой, булавами, бляшкой для перекрестных ремней и четырьмя трехлопастными наконечниками стрел.

Среди железных изделий можно отметить панцирную пластинку, шилья, иглу, три ножа, ворворку, струг. К культовой керамике отнесены обломки миниатюрных сосудиков и культовой лепешки. Довольно выразительны

Рис. 1. Предметы, обнаруженные в раскопе № 2 на Западном укреплении Бельского городища.

костяные изделия: две костяные трубки, тупики. Среди разнообразных глиняных изделий можно выделить биконическое пряслище, украшенное зубчатым штампом и обломок стенки корчаги, с «кнопкой», украшенный резным геометрическим орнаментом. Такая керамика не характерна для левобережных памятни-

ков и может быть отнесена к импортным изделиям. Важна также находка кусков железного шлака с отпечатками стенок кричного горна.

В целом, на исследованном в этом году участке раскопа № 2 выделены горизонты раннескифского времени и среднескифского периода.

И.Б. Шрамко, С.А. Задников

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЙ МОГИЛЬНИКА СКОРОБОР В 2014 г.

В 2014 г. Скифской археологической экспедицией Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина вместе с сотрудниками Историко-культурного заповедника «Бельск» было продолжено плановое изучение некрополей Бельского городища. В полевом сезоне 2014 года для раскопок был выбран участок, на котором были видны четыре слабо заметные курганные насыпи, которым грозило полное уничтожение в результате ежегодной распашки. По архивным данным было установлено, что на выбранном нами участке поля в середине прошлого столетия был расположен курган высотой около 2 м., однако его насыпь была нивелирована в результате хозяйственной деятельности колхоза, что в значительной степени усложнило и практически сделало невозможным ее изучение.

Курган вскрывался техникой нескольких видов. Было заложено несколько параллельных траншей, которые позволили вести необходимые стратиграфические наблюдения.

В результате исследования остатков курганной насыпи было установлено, что в значительной степени она была разрушена в XVII веке добытчиками селитры, которые промышляли в районе с. Бельск. Их усилиями, как известно, были разрыты валы Западного укрепления, на территории которого

обнаружены выразительные печи для вываривания селитры. Однако, селитроварщики также активно разрушали курганные насыпи, параллельно проверяя имевшиеся под ними древние захоронения. Именно такая участь и была уготована выбранному для раскопок кургану.

Зачистка контрольных бровок дна траншей показала, что практически вся центральная часть курганной насыпи перерыта добытчиками селитры. Кроме того, на разных глубинах повсеместно встречались предметы материальной культуры XVII века: железные ножи, обломки гончарной посуды. Траншей, прорытые селитроварщиками не только разрушили насыпь кургана, но и на большую глубину оказались врезанными в материк, наверняка с целью обнаружить древнее погребение. Однако счастливицам не повезло, они не дошли до могилы всего не несколько десятков сантиметров.

Общая картина открытого нами захоронения оказалась следующей.

Погребение представляло собой деревянный склеп, расположенный почти в центре площадки, окруженной глубоким рвом, глубиной от 2,6 до 2,9 м и шириной около 4–4,5 м. С запада к склепу вел наклонный дромос длиной 19 м.

У входа в могилу был обнаружен скелет двенадцатилетнего подростка. Мо-

Рис. 1 Общий вид погребения в кургане 1/2014, мог. Скоробор, ур. Марченки, 8-поле. Вид с запада.

гила была ограблена в древности. С юго-востока в погребение вел грабительский ход. Также как и дромос, он был выкопан под небольшим углом, имел ширину 1,5 и длину более 9 м. В погребении были найдены развалы чернолощеной корчаги, миски, черпаков, обломок железного ножа, бронзовый двухлопастный наконечник стрелы, скопление рубленого бисера. Между облицовкой склепа и бревнами деревянного настила, на котором размещался умерший, в перевернутом виде лежала непотревоженная грабителями чернолощеноя миска.

Погребальная конструкция представляла собой деревянный склеп. Хорошо сохранились пятьдесят шесть опорных столбов, деревянный настил.

На деревянном перекрытии склепа был оставлен набор конской узды (удила, псалии, бронзовые пронизи), обломки лепных горшков и чернолощеной миски. Здесь также были обнаружены части скелета (нижние конечности) лошади.

Предварительно, погребение можно датировать серединой – третьей четвертью VII в. До н.э.

Несмотря на неоднократные разрушения разных лет, открытый курганный комплекс является уникальным по степени сохранности деревянной конструкции склепа, что позволило зафиксировать ряд особенностей его сооружения, которые впервые детально прослежены в могильниках Бельского городища.

РІВНЕНСЬКА ОБЛАСТЬ

Войтюк О., Ільчишин В.

РОЗВІДКИ В ОКОЛИЦЯХ СЕЛА ПОЛУНИЧНЕ РАДИВИЛІВСЬКОГО РАЙОНУ НА РІВНЕНЩИНІ

Вперше археологічні розвідки в околицях с. Полуничне провів І.К. Свешніков у 30-х рр. XX ст. Дослідником було виявлено могильник висоцької культури в ур. Острів, який неодноразово згадується в науковій літературі. Одночасно ця сама пам'ятка в літературі згадується і як поселення. Пізніше, на початку 90-х рр. XX ст., Б.А. Прищепя проводить розвідки в околицях Полуниного, локалізує відомий могильник та відкриває ще два поселення. Одне поселення висоцької культури Полуничне II по правому березі р. Ситенка, що у південно-східних околицях одноіменного села та поселення давньоруського часу Полуничне III по лівому березі р. Ситенка, за 0,5 км на південь від могильника.

У 2014 р. авторами статті проведені розвідкові роботи по локалізації відомих пам'яток, вивчення їх стратиграфії та характеру культурного шару. У першу чергу обстежено могильник висоцької культури в ур. Острів, що знаходиться в заплаві правого берега р. Ситенка на дюному підвищенні, приблизно за 2 км на південний схід від села. На даний час дюнне підвищення повністю вибрано піщаним кар'єром. Археологічний матеріал, дрібні фрагменти ліпної керамі-

ки висоцької культури та кальциновані кістки, фіксувалися у відвалах кар'єру із його східної сторони. У цьому самому місці було закладено розвідковий шурф та здійснено зачистку стінок кар'єру, культурного шару та археологічного матеріалу не було виявлено. Могильник у даному урочищі, очевидно, що був зруйнований внаслідок вибирання піску.

На поселенні Полуничне II закладено два шурфи 4 м² кожен. Під час шурфування встановлено, що культурний шар на поселенні залягає на глибині від 0,2 до 0,6 м від рівня денної поверхні і знаходиться у перевідкладеному стані. Поселення знаходиться практично в заплаві річки на невисоких піщаних дюнах, які легко розмивалися під час повеней, що негативно позначилося на збереженості об'єктів та культурного шару. У культурному шарі виявлено велику кількість керамічного матеріалу висоцької культури. В основному це фрагменти тюльпаноподібних горщиків з наскрізними підвінцевими проколами та карбованими наліпними валиками, фрагменти мисок та кубків (Рис. 1). Серед датуючого матеріалу є фрагмент миски прикрашеної канелюрами нанесеними на внутрішній

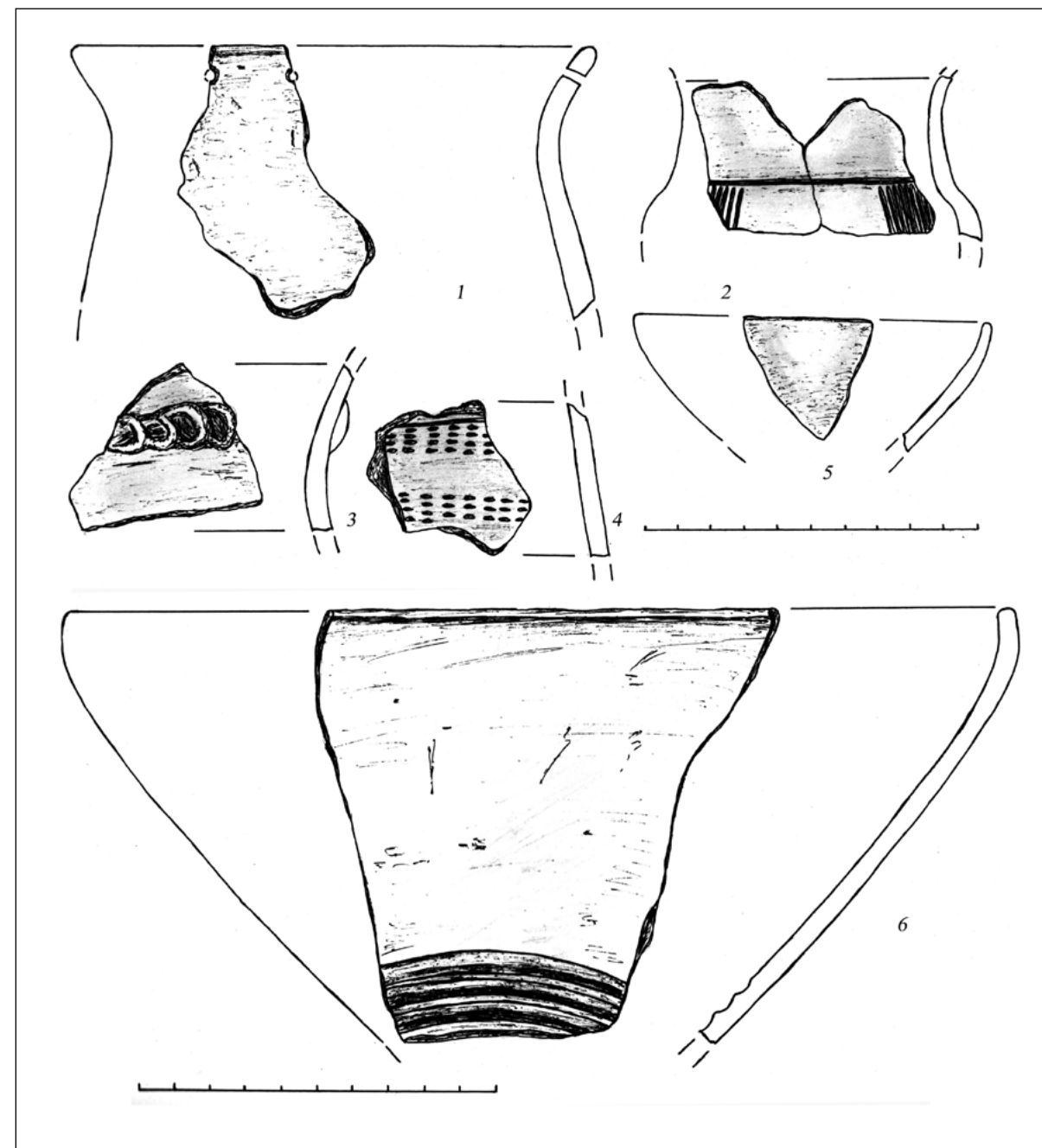

Рис. 1. Кераміка висоцької культури з культурного шару поселення Полуничне II.

стіни (Рис. 1, 6), що є рідкістю для кераміки висоцької культури, але такий тип орнаменту широко поширений у культурах фракійського гальштату. Та фрагменти орнаментованих кубків, один з яких орнаментований пролощеним заглибленим лінійним орнаментом (Рис. 1, 2), інший з наколами, в яких збереглися сліди білої пасти від наповнення (Рис. 1, 4). Попередньо поселення висоцької культури Полуничне II датується в межах X/IX але не пізніше початку VIII ст. до н.е.

У цей самий час авторами статті було виявлено ще три нові археологічні пункти в околицях села. Пункт Полуничне IV знаходиться з південного краю дюного підвищення правого берега р. Ситенка, що за 2,5 км на південний схід від села. На поверхні виявлено дрібні фрагменти ліпної кераміки із домішками грубофракційного шамоту. Попередньо пункт датується культурою Лука-Райковецька (?).

Пункт тшинецької культури Полуничне V знаходиться з північного краю

дюного підвищення правого берега р. Ситенка, що за 2,5 км на південний схід від села і за 150 м на північ від пункту Полуничне IV. На поверхні виявлено дрібні фрагменти ліпної кераміки із заглаженою поверхнею, в домішках тіста присутній перепалений кремій.

Пункт висоцької культури Полуничне VI знаходиться на дюному підви-

щенні в заплаві лівого берега р. Ситенка, що за 2,5 км на південний захід від села. На поверхні виявлено дрібні фрагменти ліпної кераміки та крем'яних відщепів.

Таким чином, нами було локалізовано раніше відомі археологічні пам'ятки в околицях с. Полуничне, вивчено їх культурний шар та виявлено ще три різночасових поселення.

Д.Н. Козак, В.Г. Баяк

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ХРІННИЦЬКОМУ ВОДОЙМИЩІ (ур. ШАНКІВ ЯР)

Волинська рятівна археологічна експедиція ІА НАНУ у 2014 р. продовжила дослідження (22 сезон) пам'яток давньої історії Волині на берегах Хрінницького водоймища Демидівського району Рівненської області.

У серпні роботи проводились в ур. Шанків Яр у межах розкопу XXIII, до якого була зроблена прирізка завдовжки 18 м та завширшки 13 м. Розкрито площу 232 м². У розкопі досліджено житлову споруду празько-корчацької культури, виявлено плями заповнень великих заглиблених житлових споруд вельбарської археологічної культури, а також досліджено досить насичений культурний шар зі знахідками кераміки та інших виробів епохи бронзи, часу раннього заліза та ранньослов'янського періоду.

Житло празько-корчацької культури, виявлене у центральній частині розкопу, при зачистці передматерикового жовто-сірого піщаного шару на глибині -0,8 м від денної поверхні. Оскільки стіни житла внаслідок сипучого піщаного ґрунту збереглися досить погано (досліджена їх висота 0,05-0,1 м) його вдалося простежити лише за контурами середньовтоптаной глиняної долівки. Житло підквадратне у плані, розмірами 2,3×2,6 м. У східному його куті містились залишки опалювального пристрою, що являли собою завал випалених глиняних

вальків, змішаних з печиною, вугликами та фрагментами кераміки. Зважаючи на погану збереженість котловану споруди до знахідок з неї були віднесені фрагменти кераміки, виявлені лише на долівці та завалі опалювального пристрою. Це виключно ліпні форми недбало сформованих горщиків дзбанкоподібної форми зі слабо відігнутими назовні та заокругленими простими вінцями. Із матеріалів заповнення житла реставровано чотири цілі форми такого посуду різних розмірів, що безсумнівно належали руці одного майстра (Рис. 1). Досліджену житлову споруду можна віднести до середнього етапу існування празько-корчацької археологічної культури у межах VI ст. н.е. та підтвердити таким чином думку В.Д. Барана та Д.Н. Козака про заселення території Волині склавинами у цей час.

Окрім того, при контрольній зачистці розкопу в його західному куті на глибині -0,6 м від денної поверхні зауважено дві чіткі плями заповнень великих заглиблених жител, які безсумнівно належать до вельбарської археологічної культури. Враховуючи їх розміщення в ареалі дослідженого 2009 р. жертвовного капища готів та специфіку дослідження «великих» жител вельбарської культури, виявлені об'єкти було законсервовано до польового сезону 2015 р.

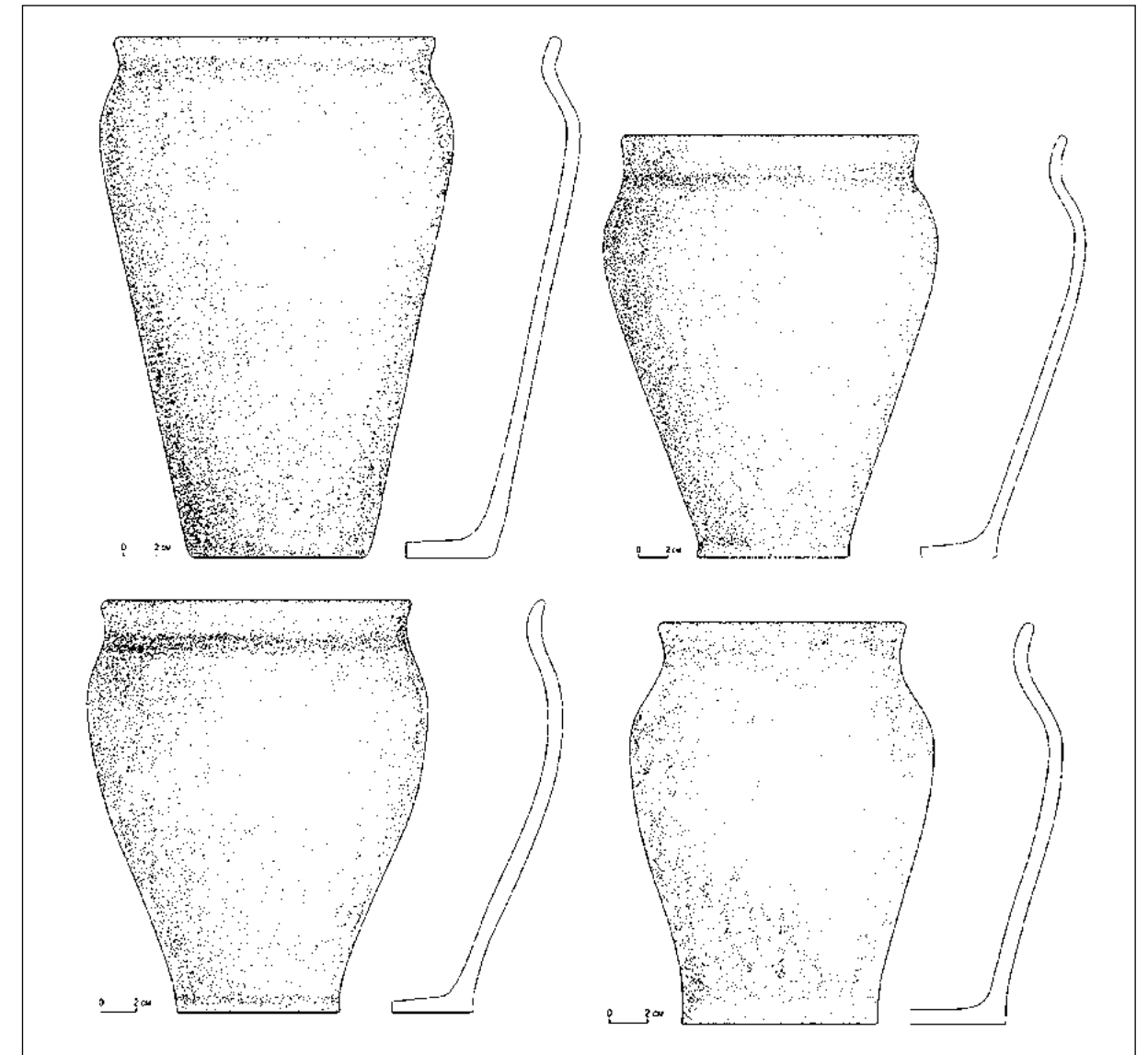

Рис. 1. Хрінники, 2014, ур. Шанків Яр. Колекція реставрованого посуду.

Д.Н. Козак, Б.А. Прищеп, О.П. Войтюк

РОБОТИ НА ПОСЕЛЕННІ В УРОЧИЩІ ВИСОКИЙ БЕРЕГ БІЛЯ с. ХРІННИКИ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Роботи велись на двох ділянках, що були прирізками до розкопів попередніх років (Рис. 1, 1). Досліджено площу 120 м² при товщині гумусного ґрунту до материкового суглинку 0,7-0,9 м. Виявлено шість об'єктів бронзового віку (ями 31-35, споруда 21) та два ранньослов'янські житла кінця I тис.

н.е. (житла 12, 13). Стратиграфія нашарувань: 1) 0-0,4 м – темно-сірий гумус (орний шар); 2) від 0,4 м до 0,7 м – світло-сірий щільний гумусний ґрунт; 3) 0,7-0,9 м коричневий ґрунт із значним вмістом суглинку (передматериковий шар); 4) від глибини 0,9 м залягає жовтий лесоподібний суглинок.

Ями 31–34 виявлені на рівні передма-терикового шару, на глибині 0,75–0,8 м. Яма 31 округла в плані, розміри на рівні виявлення 1,7×1,58 м. Яма заглиблена в материк від рівня виявлення на 0,85 м. Стінки ями у верхній частині рівні, вертикальні, а в нижній частині розширюються до дна, розміри якого 1,95×2,0 м. На дні ями у центральній частині виявлено рештки вогнища. Яма була заповнена коричневим гумусним ґрунтом, в якому трапилися уламки ліпних посудин культури кулястих амфор (Рис. 1, 2–5), крем'яні відщепи та кілька уламків кісток тварин.

Яма 32 на рівні виявлення мала у плані яйцеподібну форму, її розміри 2,0×2,05 м. Глибина ями від рівня виявлення у центральній частині 0,4 м. Заповнення таке саме, як і в ямі 31. Ями 31 і 32 сполучалися між собою «коридором» завширшки 0,8–0,9 м. Вірогідно, обидві ями синхронні і входили до складу однієї житлової будівлі.

Яма 33 овальна у плані, розмірами 1,7×1,4 м, завглибшки 0,35 м. Яма була заповнена коричневим гумусним ґрунтом, в якому не виявлено речових знахідок, які б дозволили визначити її культурну приналежність.

Яма 34 округла в плані, її розміри на рівні виявлення 2,4×2,3 м, глибина – 1,3 м. Заповнення ями складалося з коричневого щільного ґрунту із включеннями суглинку, великої кількості глинистих твердих конкрецій. Знайдено 25 крем'яних відщепів, відбійник, 3 заготовки сокир, наконечник стріли серцевидної форми, кістяну проколку та 37 уламків ліпних посудин, у тому числі два вінця, прикрашені подвійними відтисками шнура, а ще одне – конічним наліпом.

Яма 35 овальна у плані, на рівні виявлення завдовжки із півночі на південь 2,45 м і завширшки близько 2,0 м. У верхній частині стінки ями були похилі, звужувались до середини, нижче вони вертикальні, а в придонній частині розширялися. Тому на рівні дна розміри ями такі самі, як і на рівні виявлення. У заповненні ями зібрано уламки ліпних посудин, трьох кістяних голок, проколку, крем'яні відбійник, наконечник списа,

заготовку долота, знаряддя на відщепі і пластинах.

Споруда № 21 виявлена на глибині 0,6 м. Вона овальна у плані, витягнута із північного сходу на південний захід. Південно-західний край споруди виходив за межі дослідженої ділянки. Ширина котловану споруди 3 м, довжина дослідженої частини котловану 3,5 м, повна довжина котловану, вірогідно, становила 3,8 м. Стінки котловану рівні, слабо нахилені, перехід до дна плавний. У південно-східній частині котловану споруда мала глибину 0,6 м від рівня виявлення, у північно-західній частині котловану простежено овальне пониження завглибшки 1,05 м. У заповненні споруди зібрано вироби з кременю, близько 50 уламків ліпних посудин, в тому числі орнаментовані вінця культури кулястих амфор (Рис. 1, 6–8).

Контури котловану житла 12 були простежені на глибині 0,6 м. Котлован чотирикутний у плані, розмірами 3,4×3,05 м. Глибина котловану 0,5 м біля стінок і 0,6 м у центрі житла. Долівка материкова, міцно втоптана. Піч знаходилась у північно-східному куті котловану. Вона чотирикутна у плані, розмірами 1,0×1,1 м, збереглася добре, лише склепіння з боку устя частково обвалилося. Піч поставлена щільно до стінок котловану, черинь було вирізано в долівці будівлі, його розміри 0,95×0,7 м, він увігнутий, заглиблений на 0,2 м нижче рівня долівки. Західна стінка печі теж була вирізана в материковому останці на висоту 0,2 м від рівня долівки, її товщина 0,2 м. Над рівнем долівки піч підвищується на 0,65 м, всередині склепіння напівсферичне, його товщина в центральній частині 0,27 м, висота від рівня череня 0,6 м. Перед піччю знаходилась овальна яма розмірами 1,2×0,9 м, завглибшки 0,45 м. Вона була заповнена суглинком, змішаним і гумусним ґрунтом, речових знахідок у ній не було. У південно-східній частині житла виявлено чотири стовпові ями. На південь від печі у східній стінці котловану житла було влаштовано напівкруглу у плані нішу. Глибина ніші 0,45 м, ширина – 0,7 м, висота напівсферичного склепіння 0,45 м. На дні і стінках ніші не виявлено слідів дії вогню.

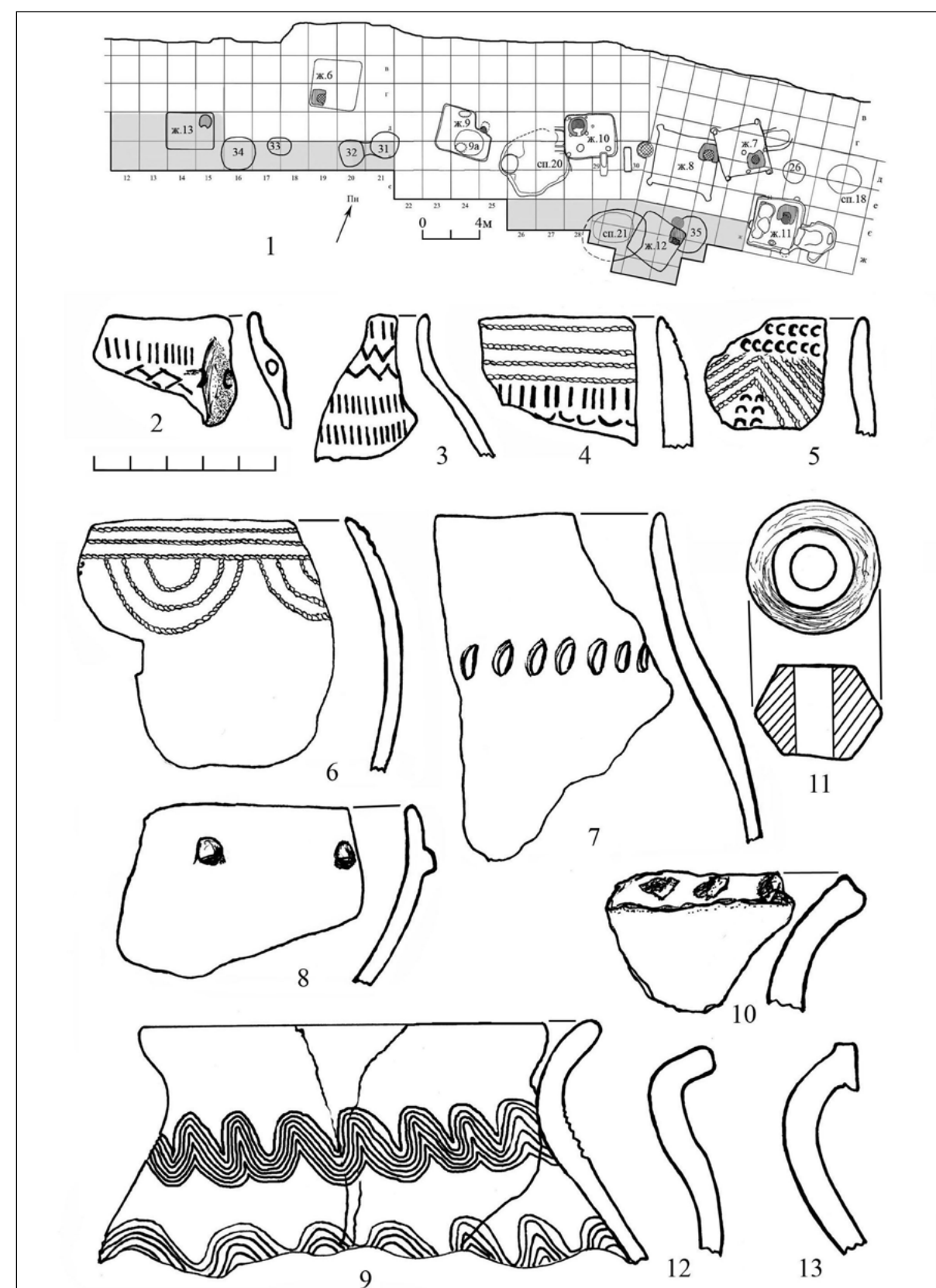

Рис. 1. Поселення біля с. Хрінники: 1 – східна частина розкопу (затоновані ділянки досліджені у 2014 р.); 2–13 – глиняні вироби з ями 31 (2–5), споруди 21 (6–8), культурного шару біля житла 13 (9, 10), з житла 13 (11, 12), з житла 12 (13).

У заповненні котловану житла 12 виявлено уламки гончарних горщиків Х ст. (Рис. 1, 13).

Житло 13 мало чотирикутний котлован, зорієнтований кутами за сторонами світу, розмірами 3,65×3,4 м, його контури простежені на глибині 0,6 м, а долівка була облаштована на рівні передматерикового шару, на глибині 0,95–1,05 м. Піч глинобитна, знаходилась у північному куті котловану. Вона збереглася повністю, мала округлу в плані форму, похилі стінки і плоский горизонтальний верх склепіння. Розміри печі при основі – 1,1×1,0 м, висота – 0,45 м від рівня долівки. Устя печі мало форму трапеції завширшки при основі 0,5 м і заввишки 0,25 м. Черинь було влаштовано у заглибленні діаметром 0,85 м. Черинь не був

підмазаний глиною, вогонь горів на материковій основі, яка була випалена до червоного кольору. Висота від череня до склепіння 0,4 м.

На захід від печі виявлено дві стовпові ямки діаметром 0,12 м, завглибшки 0,1 м і 0,18 м, а вздовж південно-східної стінки котловану житла простежено заглиблення завширшки 0,25–0,28 м, напівкругле у перетині, його глибина до 0,1 м. Сліди такого самого заглиблення були зафіксовані також вздовж північно-західної стіни котловану. Вірогідно, ці заглиблення пов'язані з влаштуванням дерев'яних конструкцій стін житла. Знахідки уламків ліпних посудин і глиняного пряслиця у котловані житла (Рис. 1, 11, 12) дозволяють датувати будівлю IX ст.

Б.А. Прищеп, О.П. Войтюк, О.К. Кожушко

ОБСТЕЖЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ПАМ'ЯТОК У СЕРЕДНІЙ ТЕЧІЇ РІКИ ГОРИНІ

Співробітниками дочірнього підприємства «Рівненська старовина» ДП НДЦ ОАСУ ІА НАНУ були продовжені обстеження середньовічних пам'яток археології на території Рівненської області. Доповнено інформацію про вже відомі поселення (Бадівка, Кургани, Біла Криниця, Тайкури) і виявлено нові поселення (Новоставці) та городища (Антопіль, Шубків).

Поселення на південно-східній окраїні села Новоставці Гоцанського р-ну в ур. Безодня розташоване на двох сусідніх мисоподібних виступах правого берега струмка, вони розділені улоговиною з джерелом. Уламки давньоруської кераміки XII–XIII ст. зібрані на площі близько 1 га.

Поселення біля с. Бадівка Острозького р-ну знаходиться на південно-західній окраїні колишнього хутора Сутець, за 1,5 км на південний захід від церкви в с. Волосківці. Вірогідно, його обстежив

І.К. Свешніков у 1962 р. (прив'язка до с. Волосківці). Займає мис, оточений із заходу, півночі та сходу заплавою струмка, правобережного допливу р. Горинь. Мис підвищується над низовиною на 17–20 м. Розміри ділянки, на якій поширюється культурний шар близько 200×70–90 м. У північно-східній частині мису було прокопано два шурфи, в яких виявлено таку стратиграфію ґрунтів: від денної поверхні до глибини 0,5 м залягає чорний гумусний ґрунт (чорнозем), насичений великою кількістю фрагментів глиняного посуду; 0,5–0,8 м – бурий перехідний шар, бідний на знахідки; від глибини 0,8 м простежено жовтий материковий пісок. Серед знахідок є поодинокі уламки ліпних посудин раннього залізного віку, кілька уламків гончарних горщиків IX–X ст., численні фрагменти гончарних посудин XII–XIII ст. та металеві вироби (залізні ніж, фрагмент окуття лопати, уламок бронзового пластинчастого браслета).

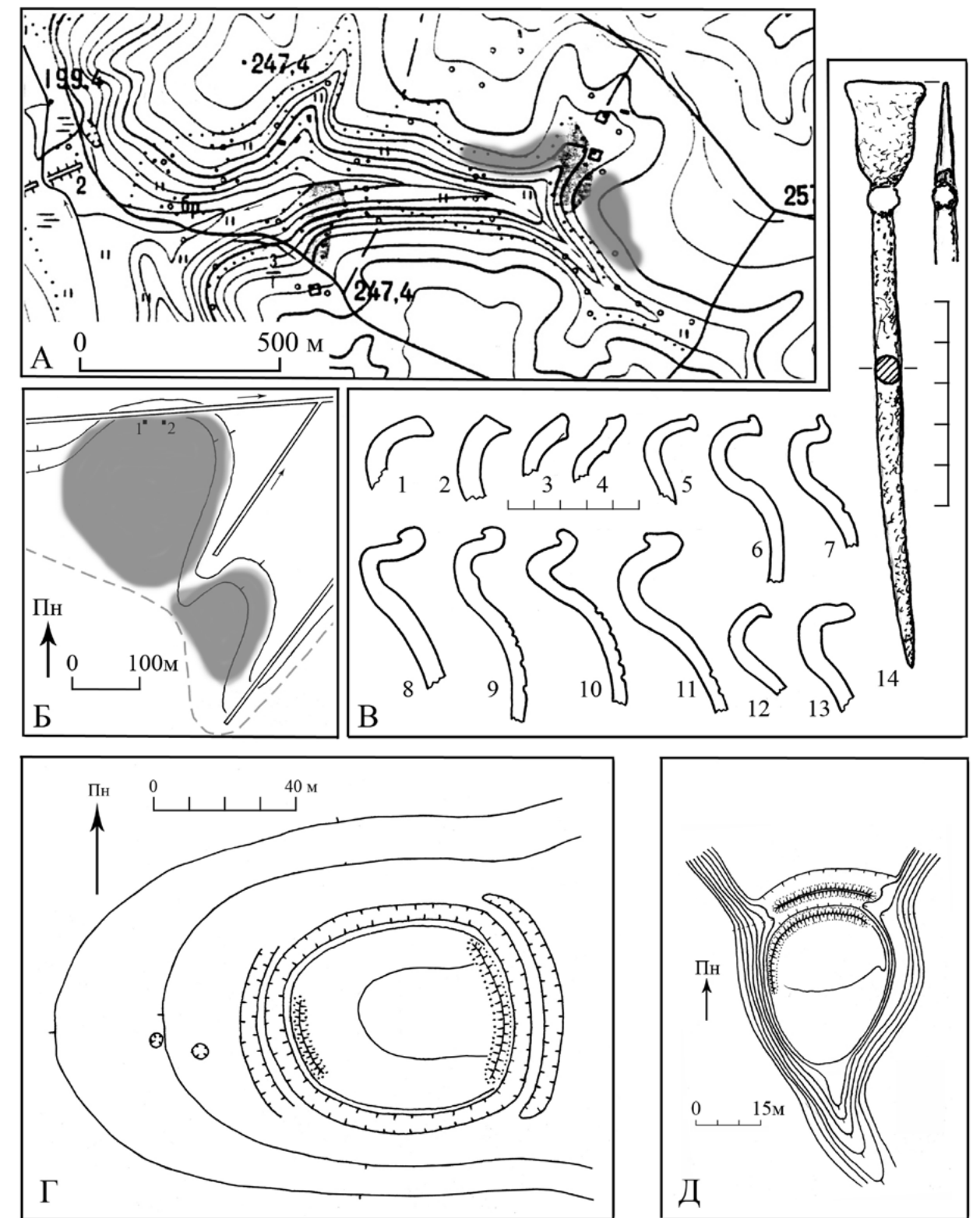

Рис. 1. Плани археологічних пам'яток і знахідки: А – Біла Криниця; Б – Тайкури; В – профілі гончарних горщиків (1–13) і залізне писало (14) із Тайкур; Г – Антопіль; Д – Шпанів.

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Поселення на північній схід від с. Кургани Острозького р-ну знаходиться за 2 км на схід від школи, займає південний схил піщаного підвищення, оточеного заболоченими низинами. Знахідки зібрано на ділянці розмірами 200×50–80 м. У підйомному матеріалі трапилися матеріали бронзового віку, уламки ліпних і гончарних горщиків IX–X ст.

Поселення за 3 км на північний схід від школи у с. Біла Криниця Рівненського р-ну розташоване над правим бортом глибокої балки, по дну якої протікає струмок (Рис. 1, А). Відгалуженням балки воно розділене на дві частини: східну і західну. Датується пам'ятка пізнім римським часом і епохою Київської Русі. Східна частина поселення має розміри 300×50–120 м, а західна – 300 ×40–60 м. Стратиграфія ґрунтів: 1) від 0 до 0,3 м – орний шар чорнозему; 2) від 0,3 м до 0,8 м – чорнозем не порушений, насичений археологічними знахідками; 3) нижче простежено темно-коричневий гумусований ґрунт; 4) лесоподібний суглинок на різних ділянках залягає на глибині від 1,1 до 1,8 м. Матеріали давньоруського часу представлені уламками гончарного посуду XI – першої половини XIII ст. та виробами із заліза, серед останніх відмітимо черешковий наральник, вістря з кільцевою рухомою голівкою, черешкові ножі, уламки сокир. У колекції є також бронзові пряжка ліроподібна, розподільне кільце, срібна ажурна намистина, уламок скляного браслета.

Поселення біля с. Тайкури Рівненського р-ну знаходиться за 3 км на схід від замку, на двох сусідніх мисах правого берега струмка в урочищі «Черпак» (Рис. 1, Б). Площа поселення – 3,5 га. Миси підвищуються над заплавою струмка на 2,0–3,5 м. Шурфуванням встановлено, що товщина культурного шару на західному мисі в північній прибережній частині поселення 0,5–0,6 м, а материк залягає на глибині 0,7–0,8 м. Серед знахідок є фрагменти слов'янського гончарного посуду IX–X ст. (Рис. 1, В, 1–3) і невелика кількість вінець горщиків XI ст. (рис. 1, В, 4). Переважає давньоруська кераміка XII–XIII ст. (Рис. 1, В, 5–13), трапилися також уламки північно-причорноморських амфор. Знайдено залізні серпи, ножі, навісні замки і ключі до них, уламки шпори, писало

(Рис. 1, В, 14). Із кольорових металів виготовлені поясні пряжки, персні, пластинчасті браслети, накладні бляшки. Трапилися також уламки глиняного посуду і вироби з кременю бронзового і раннього залізного віків.

Городище знаходиться за 0,5 км на схід від с. Антопіль Рівненського р-ну в лісі на мисоподібному виступі правого берега струмка заввишки 25 м. Площадка округла у плані, діаметром близько 50 м, з усіх сторін оточена ровом завглибшки до 1,3 м. Відрізок дугоподібного у плані валу зберігся з напільної східної сторони, його висота до 1 м, довжина – близько 40 м. З цієї сторони перед основним ровом зовні прокопано додатковий, так що між ними є вал заввишки до 1,5 м. Відрізок валу заввишки до 0,5 м простежується також біля західного краю площадки. З цієї сторони нижче по схилу збереглася ділянка додаткового зовнішнього рову. Культурного шару на площадці городища не виявлено.

Городище знаходиться на північ від с. Шпанів Рівненського р-ну в лісі, на правому березі р. Усті. Займає мис, що підвищується на 20 м над заплавою ріки. Площадка овальна у плані, розмірами 25×35 м, із заходу і сходу оточена крутими схилами, із північної напільної сторони захищена двома дугоподібними валами. Внутрішній вал має у центральній частині висоту до 2 м над рівнем площадки, він простежується також вздовж західного краю площадки. Зовнішній вал утворений між двома дугоподібними ровами завглибшки до 1 м, висота цього валу від дна внутрішнього рову 1,0–1,2 м. Внутрішній рів прокопаний лише з напільної сторони, а зовнішній рів продовжується також вздовж східного краю на 2,5–3,0 м нижче рівня площадки городища у вигляді тераси завширшки до 2,0–2,5 м. Стрілка мису зорієнтована на південний схід, вона відділена від площадки городища уступом заввишки до 1 м і являє собою вузький пологий спуск до заплави. На площадці чорний гумусний ґрунт має товщину 0,5–0,7 м, у ньому зустрічаються лише уламки ліпних глиняних посудин і крем'яних виробів бронзового віку.

Обидва городища попередньо можна віднести до общинних городищ-сховищ кінця I тис. н.е.

У 2014 р. співробітниками ДП «Рівненська старовина» ДП НДЦ ОАСУ ІА НАН України було проведено 58 експертиз на території Рівненської області, на 30-ти ділянках відмічені археологічні знахідки або ж виявлені культурні нашарування та об'єкти.

Найбільше експертиз (31) було проведено на території м. Дубровиця. За археологічними джерелами ядро середньовічного міста знаходилося на ділянці лівого високого корінного берега р. Горині, завдовжки близько 350 м, на південному краю якої знаходиться дерев'яна Миколаївська церква, а північний край межує з береговим узвишшям, на якому стоїть костел Іоанна Хрестителя. На схилі берега в північній частині цієї ділянки під час проведення експертизи на вул. Набережній, 12 у шурфі виявлено культурні нашарування потужністю 1,9 м. У нижньому шарі завтовшки до 0,5 м, що залягає на материку (жовтий пісок) виявлено уламки гончарних горщиків XII–XIII ст., фрагмент стінки північно-причорноморської амфори, вироби із заліза (ніж, цвях, кресало, обух сокири). Вище у культурному шарі зібрано керамічні вироби XVI–XVIII ст., їх прорізка могильна яма з похованням, здійсненим за християнським обрядом. За 300 м на північ від костелу Іоанна Хрестителя, на лагідному береговому схилі, на ділянці по вул. Князя Гліба Дубровицького, 1, виявлено культурний шар товщиною 1,25 м із знахідками гончарного посуду X ст., XII–XIII ст., XV–XVIII ст. За 250 м на південь від Миколаївської церкви, на мисоподібному виступі лівого берега р. Горині, на ділянці по вул. Кривій, 12, виявлено культурний шар товщиною до 1 м зі знахідками гончарного посуду XII–XIII ст., XVII–XIX ст. На північній окраїні м. Дубровиця, на ділянці по вул. Хмелева, 1 в орному шарі зібрано уламки ліпного посуду милоградської культури раннього залізного віку.

У ході обстеження території с. Великий Житин Рівненського р-ну було перевірено дві раніше відомі та виявлено п'ять нових пам'яток археології. На всіх

пам'ятках проводились збори підйомного матеріалу та були прокопані шурфи. Нижче подаємо інформацію про нововиявлені поселення.

Пункт 3 – на північній окраїні села, на вузькому видовженому мисі лівого берега р. Кустинки. У підйомному матеріалі на площі 100×60 м та шурфах зібрано дрібні фрагменти ліпного посуду та відходи крем'яного виробництва бронзового віку.

Пункт 4 – у східній частині села, на південному схилі та плато підвищення на правому березі струмка, правобережного допливу р. Кустинки. На площі 120×60 м зібрано фрагменти ліпного посуду доби бронзи та кружального посуду литовсько-польської доби (XVI–XVIII ст.).

Пункт 5 – на східній окраїні села, на південному схилі та плато підвищення на правому березі струмка, правобережного допливу р. Кустинки. Фрагменти ліпного посуду та вироби з кременю доби бронзи зібрано на площі 250×170 м.

Пункт 6 – у південно-східній частині села, на мисі правого берега р. Кустинки в місці впадіння в неї струмка. Фрагменти ліпного посуду доби бронзи (3–2 тис. до н.е.) та кружального посуду литовсько-польської доби (XVI–XVIII ст.) зібрано на площі 40×20 м.

Пункт 7 – у центральній частині села, на східному схилі лівого берега р. Кустинки. На площі 750×50–70 м зібрано фрагменти кружального посуду ранньослов'янського та давньоруського часу (IX–XIII ст.) та посуду литовсько-польської доби (XV–XVII ст.).

На південній окраїні с. Пересопниця Рівненського р-ну під час археологічної експертизи на ділянці І.А. Парфенюк виявлено багатошарове поселення мідного, бронзового і раннього залізного віків (4–1 тис. до н.е.), а також доби середньовіччя X ст., XII–XIII ст. Ділянка знаходиться на схилі лівого берега р. Омелянівки, правої притоки р. Стубли. Товщина гумусного шару (чорнозему) 0,35–0,45 м, його порушено багаторічною оранкою. Під ним залягає жовтий лесоподібний суглинок.

ДОСЛІДЖЕННЯ У ДУБНІ ПОБЛИЗУ СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ОСТРОВІ КЕМПА

Острів Кемпа нині являє собою невеликий пагорб видовженої форми серед осушеної річкової долини Ікви, розташований на південній окраїні міста Дубно. Площа острова складає 0,8 га, висота над долиною річки близько 5 м. Перші писемні згадки про існування на острові Спасо-Преображенського монастиря відносяться до кінця 60–70-х рр. XVI ст. Текст окремих грамот висвітлює існування тут монастиря у давніший час. Дослідники церковної історії Волині XIX ст. відносили появу монастиря до XV ст. і пов'язували його з іменами князів Василя та Івана Острозьких. До сьогодні ніхто аргументовано не довів та не спростував цієї гіпотези, причиною чому є відсутність писемних джерел про пам'ятку до другої половини XVI ст. Натомість в археологічному відношенні до недавнього часу острів залишався практично невивченим, за винятком поверхневих зборів підйомного матеріалу, які проводилися в різні роки В. Гупало та В. Ткачем. У 2012–2014 рр. роботи по дослідженню острова продовжилися з ініціативи Державного історико-культурного заповідника м. Дубно спільно з ДП «Волинські старожитності» ДП НДЦ ОАСУ ІА НАНУ. У 2013 р. на південно-західній ділянці схилу виявлено потужний кам'яний фундамент, який виділено як об'єкт 1, що його ідентифіковано як залишки монастирських келій та попередньо датовано XVI ст. У 2014 р. роботи по дослідженню цього об'єкту продовжились.

Об'єкт 1. Уздовж південної лінії фундаменту на схилі острова закладено траншею довжиною 8 м та шириною 1 м. У ході розкопок її довжину було збільшено до 9 м. По всій цій довжині нижній рівень кладки залягав на глибині -3,28–3,55 м від нульової позначки¹. При цьому лише на довжину 6,15 м від південно-західного кута фундамент мав достатню висоту аби вважатися несучою основою

для наземної споруди. Вона збереглася на різних ділянках від 1 до 1,65 м, далі ж до кінця траншеї він продовжувався кам'яним вимостом, товщиною 0,5 м, східний край якого залишився невідкритим. Таким чином за конструктивними особливостями в об'єкті 1 можна виділити підвищену частину та вимост. Поверхня об'єкта 1 по ширині була найбільше відкрита в західній частині – на 2,4 м, а найменше у східній – на 0,9 м.

У ході прокопування додаткової траншеї довжиною 2,7 м, а шириною 0,5 м уздовж доступної довжини західної лінії фундаменту, встановлено важливі будівельні особливості споруди. Південно-західний кут фундаменту опирається на змуровану кам'яну опору у вигляді невеликої стінки висотою 0,9 м, що опущена на дно прокопаної у материковому супіску ями. Ширина стінки становить 0,6 м із зовнішнього боку вона доповнена кам'яною крепідією, складеної з мергелю та опущеною нижче по схилу. Яма заповнена темно-сірим ґрунтом з домішками суглинку, вугликів, дрібної цегли та камінців, який становив штучну підсіпку схилу острова, що зміцнювала й вирівнювала його. На ній опиралися фундаменти. Цією ж підсіпкою південна лінія фундаментів була захищена зовні від підмивання течією річки на висоту до 0,5 м. Однак течія все-одно розмила цю підсіпку біля кута споруди і навіть підмила нижній рівень. У зв'язку з цією небезпекою підсіпання схилу повторювалася неодноразово.

Гумусний шар острова найкраще зберігся ближче до вимосту. Він залягав на супіщаній основі з позначки -4,1 м і містив кераміку трипільської культури.

Поховання 1. У ході стратиграфічного розрізу в центральній частині траншеї

¹ За репер взято основу південно-західного кута церкви.

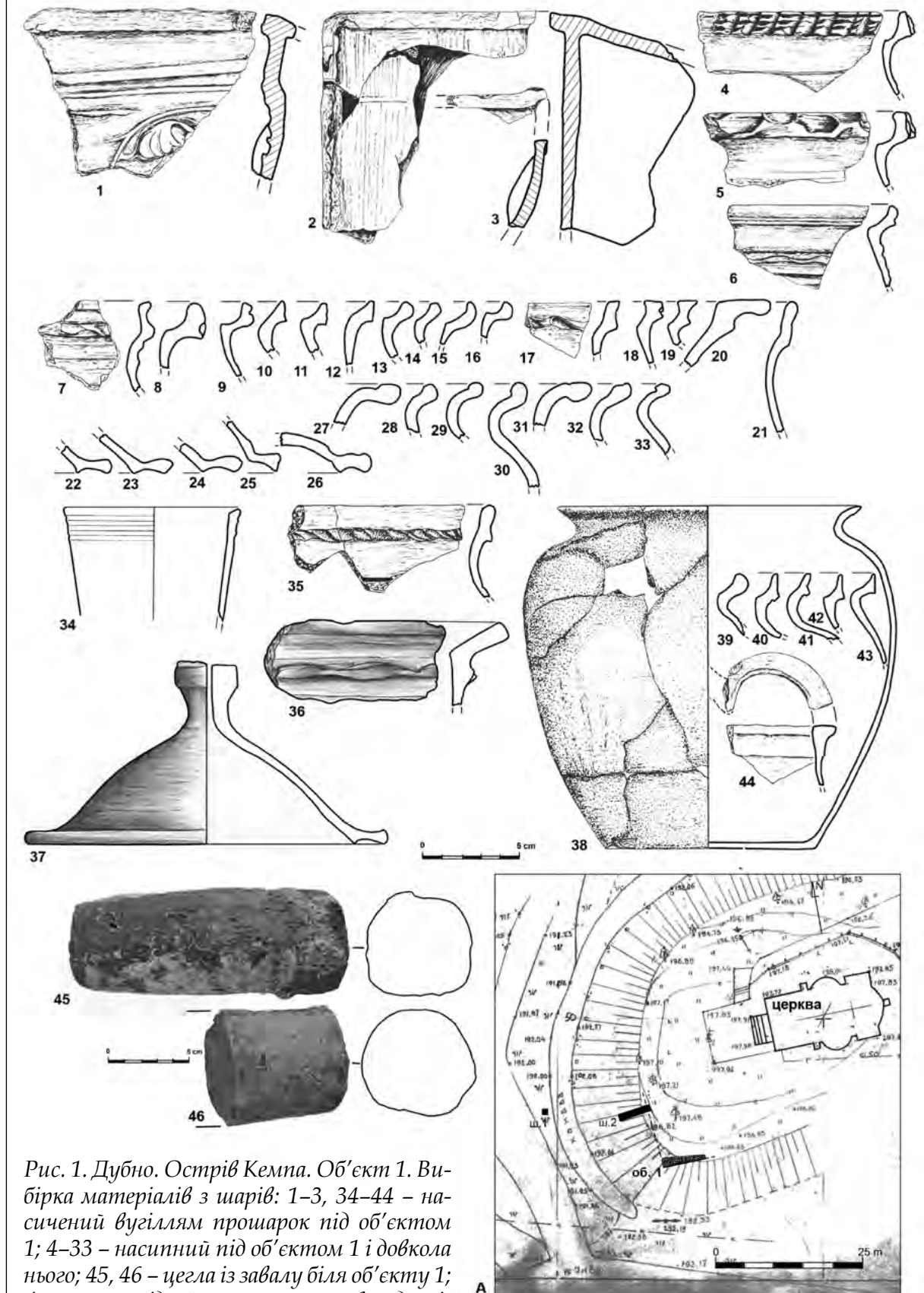

Рис. 1. Дубно. Острів Кемпа. Об'єкт 1. Вибірка матеріалів з шарів: 1–3, 34–44 – насичений вугіллям прошарок під об'єктом 1; 4–33 – насипний під об'єктом 1 і довкола нього; 45, 46 – цегла із завалу біля об'єкту 1; А – план західної частини острова з дослідженими ділянками (ш. 1, ш. 2) і об'єктом 1 (об. 1).

з позначки -3,5 м зафіксовано могильну яму глибиною 0,18 м, опущену частково у супісок, а частково в гумусний шар. У заповненні ями навколо кістяка зібрано кераміку трипільської культури та давньоруського часу. Череп знаходився за межами ями у підсипному ґрунті. Простежено залишки стінок труни.

Поховання 2. Могильна яма досліджена частково у східному краю траншеї на позначці -4,3 м зі збереженою глибиною 0,05 м. Частина поховання заходила у борт траншеї. Збереглися рештки стінок труни. У заповненні ями знайдено кераміку трипільської культури та давньоруського часу. Яму перекривав прошарок річково-го піску товщиною 0,05–0,07 м, в якому в значній кількості містилася кераміка такої ж приналежності, а також фрагменти посуду XV–XVI ст., зокрема мископодібної кахлі. Над могильною ямою у цьому прошарку, серед фрагментів кісток, виявлено сережку «київського типу». Другу таку сережку виявлено на відстані близько 1 м від першої. Зважаючи на те, що поховання було зруйноване течією річки, наявні у прошарку піску кістки, а також прикраси, очевидно, пов'язані з ним. У такому випадку є підстави датувати поховання 2 часом Київської Русі.

Встановлення часу будівництва кам'яних келій має важливе значення

для дослідження періоду піднесення монастиря. Для цього взято до уваги посуд і кахлі з насиченого вугіллям шару, який з'явився у ході будівництва. Вуглистий шар заходив на камені фундаменту, а від них нерозривно залягав під вимостом. Датування знахідок з нього дає нижню хронологічну межу початку побудови келій. Більшість виявлених горщиків мають вінця, характерні для XV – першої половини XVI ст. Деякі мають аналогії у комплексах другої половини XVI ст. У цьому ж шарі виявлено зразки кахель трьох типів: фрагмент горщикоподібної (у вигляді квадрифолію), уламки мископодібних та ранніх щиткових неполив'яних кахель з високим бортиком. На основі цих матеріалів час будівництва келій віднесено до другої половини XVI ст. О.А. Фотинський свого часу відзначив наявність на кам'яній церкві хреста з написом про її побудову в 1568 р. Ймовірно келії були збудовані дещо пізніше після церкви.

Наявність ранніх типів кахель у вуглистому шарі під фундаментом слід пояснювати демонтажем попередніх монастирських споруд. Матеріали пов'язані з похованням 2 свідчать, що захоронення людей на острові відбувалися в період Київської Русі.

СУМСЬКА ОБЛАСТЬ

Г.В. Жаров, С.Д. Лисенко

ПОСЕЛЕННЯ ДОБИ БРОНЗИ КАМ'ЯНЕ-1 НА СУМЩИНІ

Пам'ятка розташована на північний захід від західної околиці с. Кам'яне Лебединського району Сумської області, на плато правого корінного берега р. Псел, порізаного глибокими ярами. Територія поселення знаходиться на висоті близько 40 м над рівнем річки. Довжина поселення уздовж краю тераси – близько 1,5 км, ширина – до 350 м (від краю тераси до польової дороги). Не виключено, що територія пам'ятки продовжується у північно-західному і південно-східному напрямках.

Поселення виявлене при обстеженні будівельного майданчика під свердловину 200 Новотроїцького ГКР у 2010–2011 рр. Дослідження проведені Лівобережною археологічною експедицією ДП «НДЦ «ОАСУ» у 2012 році на площі понад 4000 м². Верхній гумусований шар значною мірою знятий (до 0,4 м) при спорудженні обваловки свердловини 200. Фактично було проведено додаткове дослідження нижньої частини культурного шару. Основний шар відноситься до скіфської культури VI–IV ст. до н.е. Колекція кераміки епохи бронзи оброблена в ІА НАНУ у 2014 р.

Фрагменти керамічних посудин епохи бронзи були зафіксовані на площі чотирьох розкопок (№№ 4, 5, 7, 8). Всього виявлено 61 фрагмент. Керамі-

ка відноситься до двох хронологічних горизонтів – епохи середньої і пізньої бронзи.

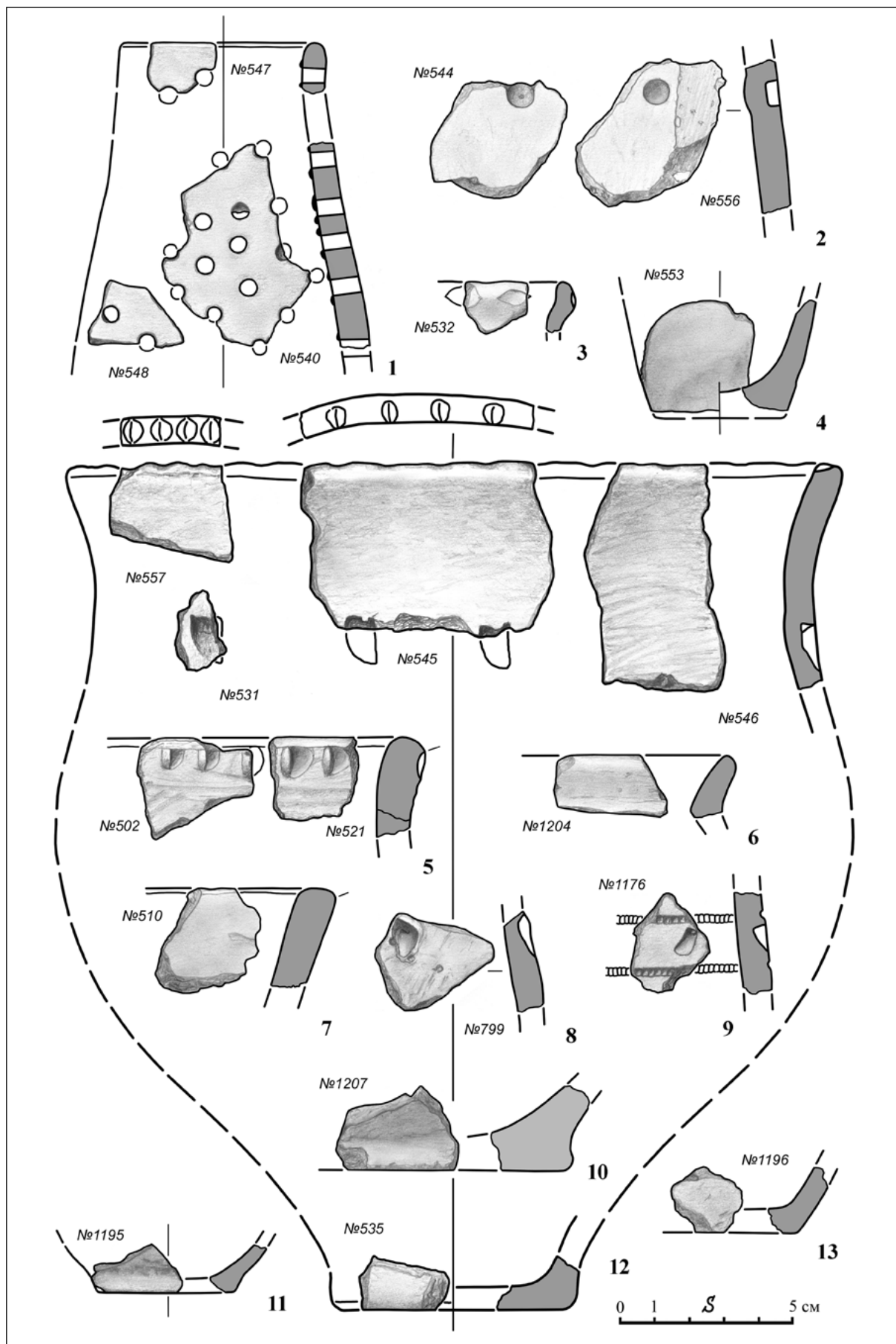
Кераміка **епохи середньої бронзи** походить переважно з розкопу № 4. Ще один фрагмент зафіксований у верхньому шарі розкопу № 8 (№ 966).

Усі виявлені на розкопі № 4 фрагменти цього періоду ймовірно відносяться до однієї посудини. Фрагменти знайдені як у верхньому так і нижньому шарах розкопу. Всього зафіксований 21 фрагмент посудини, серед яких – 2 фрагменти вінець (Рис. 1, 5) і 19 фрагментів стінок. Край вінець злегка потовщений, закруглений. Тісто з домішкою дрібного шамота і дрібного піску. Колір поверхонь бурий, у зламі – чорний. Поверхні шерехувато-загладжені, із слідами розчосів гребінкою. По зовнішньому краю вінця орнаментовані нігтьовими вдавленнями.

Зазначена кераміка може бути віднесена до катакомбної культурної спільності і датована у межах середини – другої половини 3 тис. до н.е.

Кераміка **епохи пізньої бронзи** виявлена на розкопах №№ 4, 5, 7, 8.

Найбільша концентрація знахідок епохи пізньої бронзи зафіксована на розкопі № 5. Тут були знайдені фрагменти від не менше ніж п'яти посудин,

у тому числі розвали великого горщика і «друшляка».

Серед діагностичних фрагментів кераміки можемо вказати наступні.

1. Розвал горщика [розкоп 5; №№ 531, 533, 534, 535, 545, 546, 549, 557] (Рис. 1, 12). Представлений 8-ма фрагментами, серед яких 3 фрагменти вінець, 1 фрагмент денця, 4 фрагменти стінок. Вінець плавно відігнуті; зріз вінець сплюснений, із заокругленими краями. Денце плоске, із заокругленим краєм. Тісто з домішкою дрібної жорстви, кровавика, дрібного піску. Колір плям бурий, чорний; у зламі – чорний. Поверхня горбиста, ангобована (?), заглажена; місцями простежені сліди розчосів (двозубою лопаткою?). Діаметр вінець – близько 230 мм, діаметр денця – близько 70 мм, реконструйований діаметр корпусу – близько 235 мм, реконструйована висота посудини – близько 245 мм. Посудина орнаментована нігтьовими вдавленнями по верхньому (внутрішньому) краю вінець і широкими наколами по шийці, нанесеними двозубим штампом (?) від низу до верху.

Аналог посудини знаходимо на бондарихинських поселеннях Бази, Ніцаха.

2. Розвал «друшляка» (курильниці?) усічено-конічної форми [розкоп 5; №№ 540, 547, 548] (Рис. 1, 1). Збереглися 3 фрагменти – 2 стінки та вінець. Край вінець заокруглений. Тісто з домішкою дрібного піску, кровавика. Колір помаранчевий. Поверхні заглажені. Діаметр вінець – близько 60 мм, діаметр корпусу в місці зламу – близько 85 мм, висота реконструйованої частини посудини – близько 90 мм. Поверхня посудини вкрита наскрізними отворами, проколотими із зовнішньої поверхні всередину по сирій глині. Діаметр отворів – 4,5–5 мм.

Аналог посудини знаходимо на поселенні Ніцаха.

3. Два фрагменти плечика великого горщика [розкоп 5; №№ 544, 556] (Рис. 1, 2). Тісто з домішкою шамота, кровавика. Колір зовнішньої поверхні помаранчевий, внутрішньої – плямами чорний, помаранчевий. По плечика посудина орнаментована поясом круглих ямок, що утворюють зсередини плоскі «перлини». Діаметр ямок – 7,5 мм.

4. Нижня частина баночки-стопки [розкоп 5; № 553] (Рис. 1, 4). Денце скоріш за все плоске (нижня поверхня не збереглася). Тісто з домішкою шамота. Колір жовтувато-помаранчевий. Поверхні шерехувато-заглажені, горбисті. Діаметр денця – близько 40 мм. Висота посудини – більше 45 мм.

5. Фрагмент вінець тонкостінного горщика [розкоп 5; № 532] (Рис. 1, 3). Вінець плавно відігнуті, із загнутим вгору заокругленим краєм. Тісто з домішкою дрібного шамота, дрібного піску. Поверхні шерехувато-заглажені. Зовні вінець орнаментовані поясом пальцевих вдавлень.

6. Фрагмент вінець великої миски (?) [розкоп 4; № 510] (Рис. 1, 7). Тісто з домішкою жорстви, шамота, кровавика. Зовнішня поверхня червоно-бура, внутрішня – помаранчева. Поверхні заглажені.

7. Фрагмент плечика горщика [розкоп 7; № 799] (Рис. 1, 8). Тісто з домішкою шамота, дрібного піску, кровавика. Колір зовнішньої поверхні світло-коричневий, внутрішньої – сірий. Поверхні горбисті, заглажені. Посудина орнаментована підтрикутними наколами, нанесеними підокруглою паличкою від низу до верху.

8. Фрагмент вінець столової (?) посудини [розкоп 8; № 1204] (Рис. 1, 6). Тісто з домішкою шамота. Колір зовнішньої поверхні червонувато-бурій, внутрішньої плямами помаранчевий, жовтий. Поверхні заглажені, підлощені.

9. Фрагмент плечика горщика [розкоп 8; № 1176] (Рис. 1, 9). Тісто з домішкою шамота. Колір зовнішньої поверхні світло-коричневий, внутрішньої – чорний. Поверхні заглажені. Посудина орнаментована по плечика двома рядами відбитків зубчастого коліщата, між якими розташовані наколювання, нанесені від низу до верху трубочкою (?).

10. Фрагмент денця тонкостінного горщика [розкоп 8; № 1195] (Рис. 1, 11). Денце плоске, із завуженим піддоном. Тісто з домішкою дрібного шамота, дрібного піску. Колір помаранчевий. Поверхні шерехувато-заглажені. Діаметр денця – близько 40 мм.

11. Фрагмент денця горщика [розкоп 8; № 1196] (Рис. 1, 13). Денце плоске. Тісто з домішкою дрібного шамота, дрібного піску. Колір бурий. Поверхні горбисті, заглажені.

12. Фрагмент денця горщика [розкоп 8; № 1207] (Рис. 1, 10). Денце плос-

ке, з трохи виступаючим краєм піддону. Тісто з домішкою шамота. Колір помаранчевий. Поверхні горбисті, шерехувато-заглажені.

Керамічні знахідки можуть бути віднесені до бондарихинської культури і датовані у межах XII–X ст. до н.е.

Д.В. Каравайко, О.В. Плаксина

ГОРОДИЩА РАНЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ ПУТИВЛЬЩИНИ

У 2014 р. продовжено археологічні дослідження городищ раннього залізного віку в басейні р. Сейм. Пам'ятки цієї епохи вивчено вкрай слабо, відсутні сучасні топографічні плани, майже не висвітлена матеріальна культура місцевого населення того часу. Масштабні археологічні розкопки фактично не проводилися. Останнім часом активізувалися й грабіжники, через що масово руйнуються пам'ятки археології. Власне цим і обумовлюється необхідність та актуальність проведення досліджень.

До важливих доробок експедиції 2014 р. слід віднести складання детальних планів городищ, що є важливим та необхідним кроком у справі збереження археологічної спадщини України. Було знято п'ять нових планів. Загалом, обстежено 8 пам'яток доби раннього заліза, а на 6 з них закладено шурфи.

Городища даного мікрорегіону являють собою невеличкі, в середньому 1 га, укріплені мисові поселення. Оборонні споруди доволі прості. З напільного боку влаштовувався вал, заввишки до 6 м. Схили ескарпувалися. Особливістю городищ цієї території є відсутність рову за валом. Принаймні, на перший погляд він не простежується, а археологічні дослідження в цьому напрямку не проводилися.

Певний інтерес являють собою три городища у сс. Линове, Ротівка та Бунякіно. На них культурний шар доволі незначний, до 0,4 м, а знахідки керамі-

ки поодинокі. Такі поселення прийнято трактувати як городища-сховища. До певної міри не суперечить цьому знахідка зернової ями на городищі Линове. У діаметрі вона мала 1,2 м, її глибина – 1,3 м. Стінки обмазані глиною, на дні виявлено залишки дерев'яної підлоги. Над ямою, судячи із залишків глиняної обмазки, знаходилося перекриття. Єдине, що суперечить теорії щодо використання таких поселень у якості сховища під час певної небезпеки, є доволі слабкі укріплення.

Оборонні споруди більшості городищ Путивльського Посейм'я археологічно слабо досліджені. Відтак певний інтерес являє собою зачистка валу городища Ротівка, що проведена на місці ями скарбошукачів. Було зафіксовано два будівельних періоди. Початково вал мав 1,4 м заввишки і являв собою насип із сірого лісового супіску з включенням материкового лесу. У процесі будівництва його неодноразово укріплювали дереном, а по закінченню, на верхівці виклали глиняну площадку. По верху знаходилася стіна, залишки якої у вигляді стовпів на відстані до 1 м, чітко фіксувалися у розрізі. Пізніше, вірогідно за часів козаччини, вал було досипано на висоту 1 м.

Шурфи закладено і на багаточисельних пам'ятках – городищах Ховзовка та Бунякіно II. На першому окрім матеріалів раннього залізного віку виявлено й не чисельні фрагменти кераміки ромен-

ської археологічної культури. На другому – основний шар відноситься до доби Київської Русі. Знахідки скіфського часу та роменської археологічної культури поодинокі.

Дослідження городища Горки I показали доволі щільну забудову скіфського часу. В обох шурфах виявлено частини дещо заглиблених у материк споруд.

Переважає більшість матеріалу раннього залізного віку представлена фрагментами кераміки (Рис. 1). Основним типом орнаментації є проколи попід вінцем та пальце-нігтьові вдавлення по його краю. Винятком є матеріали з городища Ховзовка, де домінує декор у вигляді наколів, що наближує їх до юхнівських комплексів більш північних територій.

Серед інших знахідок глиняне біконічне пряслице та глиняний блок-хлібець із доволі глибоким вдавленням у центральній частині (Рис. 1, 5-6). Рідкісним явищем для означеної території є знахідка фрагменту лощеного кубку з городища Бунякіно II (Рис. 1, 4).

Матеріали роменської культури доволі не чисельні і невиразні. До доби Київської Русі слід віднести знахідку залишків печі на городищі Бунякіно II. Вона фіксувалася у вигляді скупчення перепаленої глини та невеликого поду діаметром 0,5–0,55 м та товщиною 1,5–2 см.

Таким чином, проведені дослідження показали перспективність подальших робіт. Поступове накопичення матеріалу, створення нових, детальних планів городищ є важливим кроком у вивченні старожитностей скіфського часу на Сеймі.

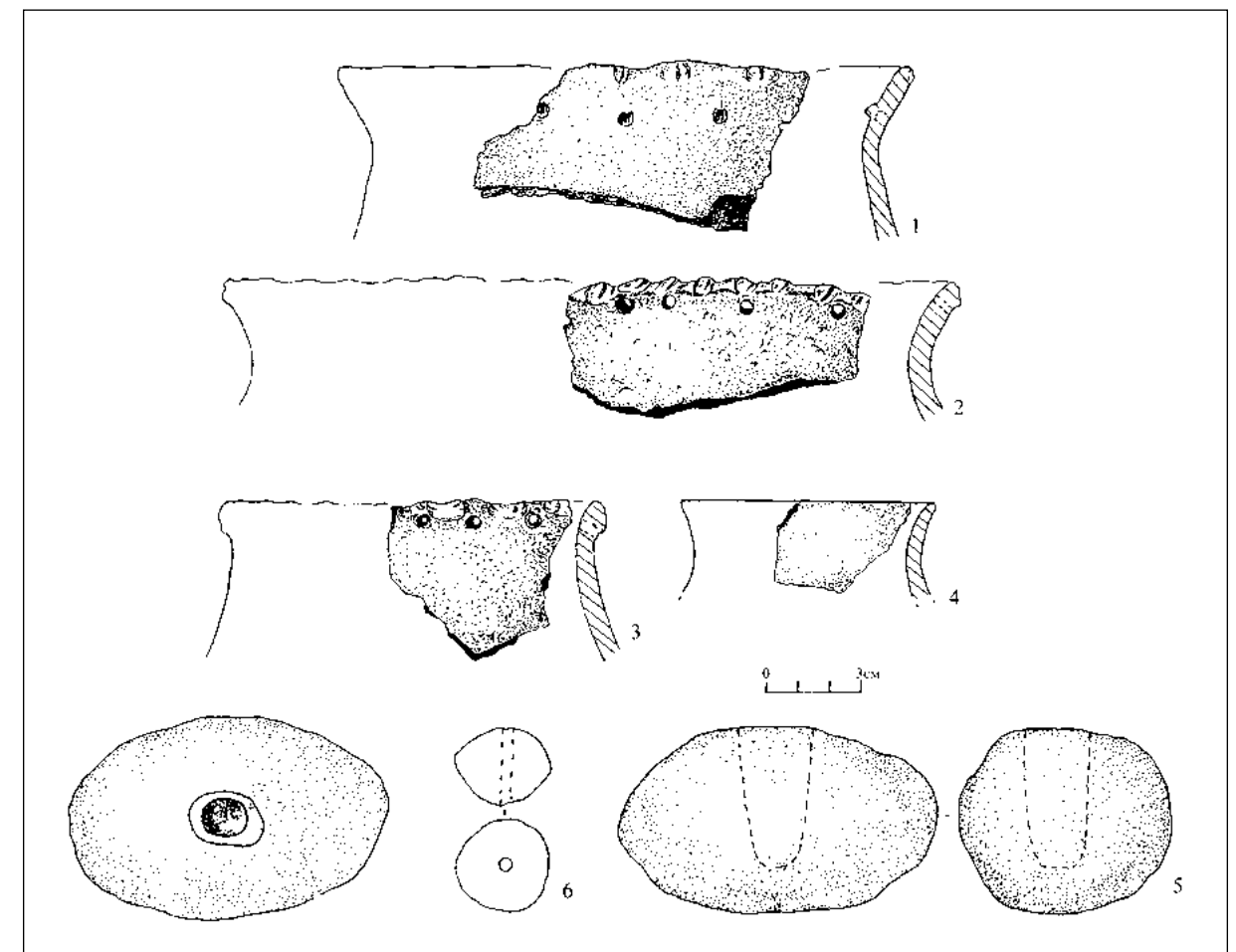

Рис. 1. Знахідки з пам'яток раннього залізного віку Путивльського району: 1 – Ховзовка; 2 – Молокозавод; 3–4 – Бунякіно II; 5 – Горки I; 6 – Линове.

ТЕРНОПІЛЬСЬКА ОБЛАСТЬ

А.М. Филипчук

КОРОТКІ ПІДСУМКИ РОЗВІДКОВИХ РОБІТ У ТЕРЕБОВЛЯНСЬКОМУ РАЙОНІ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Впродовж другої половини серпня 2014 р. експедиція кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Львівського національного університету ім. Івана Франка під керівництвом автора проводила невеликі розвідкові роботи на території Теребовлянського району Тернопільської області. У роботі експедиції взяли участь студенти V курсу історичного факультету цього самого ВНЗ *Мартинів Б.В., Брик Я.Р.* Головною метою пошукувань було ознайомлення з топографією, хронологією і характером оборонних ліній, а також станом збереження одного з найбільш цікавих ранньослов'янських городищ пазької культури.

Як відомо, впродовж 1990-х – на початку 2000-их рр. на пам'ятці працювала експедиція під проводом тернопільського археолога О. Гаврилюка. На жаль, отримані дослідником матеріали майже не були введені до наукового обігу. Повторно обстеживши городище на предмет топографії, структури пам'ятки тощо, за рекомендацією тернопільських фахівців М. Ягодинської та Б. Строцена, було законсервовано кілька доволі великих «міні-розкопів» та безліч невеликих ям скарбошукачів, які надзвичайно

сильно порушували центральну ділянку пам'ятки. Законсервовувати ж не закидані розкопи недавніх літ ми не стали, поза як, археологи тут дійшли до своєрідної кам'яної площадки, яку перед закиданням потрібно ще раз відкрити й зафіксувати, щоб зберегти важливу інформацію. Окремо було проведено невеличкі розвідкові пошуки на меншому з двох валів центральної площадки городища, які засвідчили ритуальну функцію цього «укріплення». Жодних прибудов чи інших конструктивних елементів, які б вказували на наявність укріплень в істинному розумінні цього слова, віднайдено не було. Вдалося зафіксувати насип валу, викладений по верху кам'яними плитами середнього розміру, а також кам'яну вимостку, яка прилягала до його підніжжя. Остання, як було вказано, поширювалася і на центральному майданчику городища. Попри те, що матеріали з цього городища ще потребують більш детального вивчення, вкажемо на кілька важливих фактів. По-перше, на зазначеній вимостці і під нею пощастило відшукати численний керамічний матеріал раннього залізного віку, черняхівської культури та слов'янського часу. Верхня хронологічна межа останнього попере-

дньо може бути віднесена до VII–VIII, а то й VIII ст. По-друге, кераміка пазького типу (VI–VII ст.) залягала також під кам'яною вимосткою, яка згідно стратегічних спостережень, виявилася

як мінімум синхронною ритуальному насипу валу. По-третє, під останнім ми віднайшли інгумаційні та кремаційні людські рештки, які, скоріш за все, є залишками ритуальних захоронень.

М. Ягодинська, В. Ільчишин

ДОСЛІДЖЕННЯ БІЛЯ с. КОРДИШІВ ШУМСЬКОГО РАЙОНУ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У 2014 році ДП «ОАСУ «Подільська археологія» Інституту археології НАН України спільно з Тернопільською обласною інспекцією охорони пам'яток історії та культури продовжили археологічні дослідження в околицях с. Кордишів Шумського району Тернопільської області в урочищі «Замчисько», що були започатковані ще у 2013 році.

Розкопи були закладені у двох місцях: на багатопаровому поселенні Кордишів I, що знаходиться у західних околицях однойменного села, на підвищеному округлому мисі, обмеженому з південного сходу лівим заболоченим берегом р. Вілія (притока Прип'яті), з північного заходу – правим берегом річки Шопінька та на території могильника, що знаходився у цьому самому урочищі, але вище по рельєфу.

У 2014 році досліджувалась північно-західна частина поселення Кордишів I, де був закладений розкоп площею 170 м². У результаті досліджень виявлений рів, що обмежував поселення із заходу. З внутрішньої сторони до рову примикала виробнича споруда, де зафіксовані сліди залізобудовного виробництва у вигляді залізних та глиняних шлаків та дрібних вугликів. Шлаки, уламок ножа, наконечник стріли фіксувалися і в культурному шарі біля рову. У рові знайдено фрагменти кераміки X, XI та XII–XIII ст., численні кістки, зуби, щелепи та черепи свійських тварин, фрагменти залізних та глиняних шлаків. Фіксація рову підтверджує тезу О. Цинкаловського про

існування «городища-замчища ранньосередньовічного часу».

Курганний могильник Кордишів VIII розташований на захід від укріпленого поселення Кордишів I, на високому плато по лівому березі р. Вілія. Тут досліджено 248 м². Зокрема, на кургані № 1, зроблено поперечні розрізи та прирізки по секторах. Виявлено лише культурний шар поселення ранньозалізного часу та фінального палеоліту. У результаті досліджень встановлено, що в кургані № 1 було одне групове захоронення, виявлене у 2013 році, яке розміщувалося у південно-східному секторі кургану.

За 50 м на південь від кургану № 1, закладено розвідковий розкоп II на ледь помітному курганному підвищенні. Відкрито 128 м² площі та виявлено 10 різночасових поховань, з яких 4 належали культурі шнурової кераміки, 3 – комарівській культурі і 3 – давньоруського часу XII–XIII ст. Поховання концентрувалися у центрі розкопу, ймовірно на місці зруйнованого кургану та перекривали одне одного. Поховання культури шнурової кераміки були як скорченими на боку, так і випростаними. З інвентарю виявлено крем'яний наконечник стріли, крем'яний ніж (поховання № 1) та кам'яну сокиру (поховання № 7). Згідно аналогій виявлені поховання належать до стжижовської культури шнурової кераміки (кінець III – початок II тис. до н.е.). З трьох поховань комарівської культури одне було безінвентарним (поховання № 9, Рис. 1, А). У похованнях

Рис. 1 Курганний могильник Кордичів VIII. А – поховання № 9 комарівської культури; Б – поховання № 10 давньоруського часу XII–XIII ст.

№ 5 та № 6 виявлено тюльпаноподібні горщики та дворучну чашу «ноїчного» типу. Згідно аналогій серед кераміки комарівської культури та культури Ноуа, поховання датуються фінальним етапом комарівської культури (XIV–XIII ст. до н.е.)

Поховання давньоруського часу XII–XIII ст. були рядові. Відстань у ряду між похованнями складала 2–3 м. Вони лежали у випростаному положенні, з витягнутими вздовж тіла руками, орієнтовані головою на захід з невеликим відхиленнями на південний захід. У похованні № 3 простежено залишки тліну від дерев'яної труни, а в похованні № 10 – 6

великих залізних цвяхів, що розміщувалися зверху та поруч з похованим. Біля похованих виявлено особисті речі: у похованнях № 4 та № 10 дротяні скроневі кільця та персні з мідного сплаву (Рис. 1, Б). Крім цього, в похованні 10 знайдено половину пастової зонної намистини фіолетового кольору. У похованні № 3 біля голови мав місце розвал маленького гончарного горщика, що може свідчити про певні ритуальні дії під час поховання.

Отже, курганний могильник Кордичів VIII був споруджений в епоху ранньої бронзи і пізніше використовувався для поховань населенням, що проживало тут в інші, більш пізні періоди.

ХАРКІВСЬКА ОБЛАСТЬ

В.С. Аксьонов

РОБОТИ НА НЕТАЙЛІВСЬКОМУ МОГИЛЬНИКУ САЛТОВО-МАЯЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Експедиція Харківського історичного музею продовжувала дослідження ґрунтового могильника салтово-маяцької культури біля с. Нетайлівка Вовчанського району Харківської області, відомого в науковій літературі як Нетайлівський. За час проведення робіт було досліджено 4 ямних поховань (№№ 526–529). В усіх досліджених похованнях були простежені сліди навмисного повторного вторгнення в могильну яму, що відбулося ще в давнину. Для досліджених поховань характерна майже повна відсутність людських решток. Лише у похованні № 528 людські рештки були представлені окремою трубчатою кісткою, що була знайдена в заповненні могильної ями, та зубами, котрі розташовувалися у середині дерев'яної домовини. Усі досліджені поховання орієнтовані своїми довгими сторонами вздовж лінії схід – захід з сезонним відхиленням та містили залишки дерев'яних домовин-рам.

Інтерес викликає поховання № 527, котре належало воїну-вершнику. Могильна яма даного поховання складалася з вузької могили під тіло людини, та пласкої площадки, овальної у плані форми, що розташовувалася у східній части-

ні ями. На цій площадці знаходилися рештки коня, що були представлені черепом з атлантом, кістками передніх ніг та хребцями хвоста. Поряд з ними розташовувалися предмети кінського спорядження: одне стремено, збройне кільце, дві збройні пряжки, чумбурний блок (Рис. 1, 3), фалари (Рис. 1, 5–7). Рештки коня, фрагмент кільця сережки, столовий глечик та бляшка (Рис. 1, 4), що прикрашала ремені вузди, були знайдені в заповненні могильної ями, та пов'язані з навмисним проникненням до поховання. У людській могилі були знайдені: два черешкові ножі, сім литих поясних бляшок (Рис. 1, 8, 9), фрагменти залізної поясної пряжки. Вирізняє це поховання з решти нетайлівських поховань воїнів-вершників те, що рештки коня знаходилися на спеціальній площадці у східній частині могильної ями, тоді як в усіх інших похованнях кінські рештки поміщалися у західній частині могильної ями.

Поховання № 529, що містило поховання вершника, також носило сліди навмисного проникнення до могильної ями, зробленого у давнину. У заповненні повторного вкопу були знайдені дві посудини: кухонний горщик та кубишка. Кухонний горщик був перевернутий

догори дном, а у дні кубинки був у давнину навмисне зроблений отвір. Предмети кінського спорядження та залишки дерев'яного сидла знаходилися у спеціальній ніші, що була зроблена в західній торцевій стінці могильної ями. Тут знаходилися: два стремена, вудила, збруйне кільце, чумбурний блок (Рис. 1, 16), три залізні збруйні пряжки, шістдесят шість

бляшок (Рис. 1, 12-15, 17), що прикрашали реміні збруї, дві пряжки (Рис. 1, 10) та чотири наконечника від ремінів кінської вузди (Рис. 1, 11). У середині домовини був знайдений арабський дирхем (Омеяди, 93 р. х.), вісім литих поясних бляшок (Рис. 1, 18-20), фрагмент окуття дерев'яних піхв шаблі. Рештки людини в домовині біли відсутні.

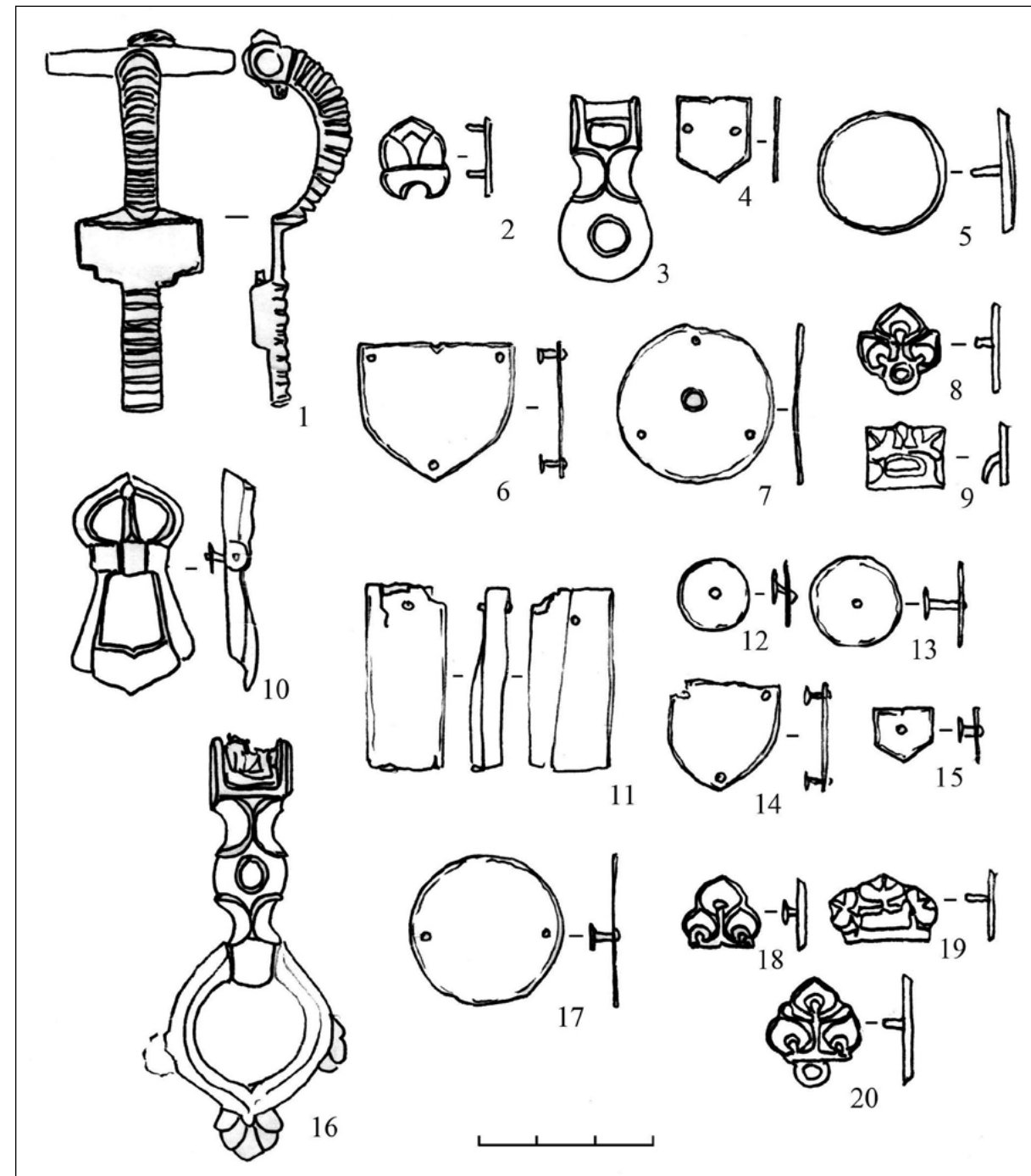

Рис. 1. Інвентар з поховань Нетайлівського могильника. 1 – поховання № 526; 2 – поховання № 528; 3-9 – поховання № 527; 10-20 – поховання № 529. 1, 3, 16 – бронза, 2, 4-15, 17-20 – метал білого кольору.

Поховання № 526 дало доволі цікавий матеріал. На дні навмисного повторного вкопу у могильну яму біла знайдена лита Т-подібна фібула (Рис. 1, 1) типу Дай – Агач-кала (за класифікацією І.О. Гавритухіна). Подібні фібули за матеріалами Північного Кавказу датуються не пізніше середини VIII ст. н.е.

Інвентар поховання № 528 був представлений лише залишками тканини та двома литими поясними бляшками (Рис. 1, 2).

Знайдений у похованнях інвентар дозволяє датувати досліджені комплекси кінцем VIII – серединою IX ст.

В.С. Аксьонов

ДОСЛІДЖЕННЯ РАНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОГО КАТАКОМБНОГО МОГИЛЬНИКА БІЛЯ с. ВЕРХНІЙ САЛТІВ

Спільна експедиція Харківського історичного музею та Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна продовжувала роботи на катакомбному могильнику біля с. Верхній Салтів Вовчанського району Харківської області. За час проведення робіт було досліджено шість поховальних комплексів (№№ 120-125) та дромос катакомби № 119 (поховальна камера катакомби була досліджена у 2013 р.). Розкопані поховальні комплекси були представлені чотирма катакомбами (№№ 120, 121, 122, 125), одним похованням у звичайній ґрунтовій ямі (№ 123) та похованням у незавершеному дромосі (№ 124).

В дромосах катакомб №№ 120, 122, 115 були простежені сліди повторного проникнення до поховальних камер, у вигляді фіксації ходу повторного проникнення, котрий перерізав дромос у тій його частині, що знаходилась перед поховальною камерою. Людські кістки, що знаходилися у поховальних камерах зазначених катакомб, несли сліди навмисної руйнації.

У поховальній камері катакомби № 120 були знайдені рештки трьох людей (двох дорослих чоловіків та дівчинки-підлітка). Серед зруйнованих кістяків були знайдені бронзові литі сережки з нерухомою привіскою (Рис. 1, 3), нечисельне скляне намисто, бронзові литі бубонці, два персні зі вставкою з кольорового скла (Рис. 1, 16), глечик кавказького

обліку, один набір поясної гарнітури з литими деталями (пряжка, бляшки, наконечник пояса) (Рис. 1, 9-13) та ще один набір штампованої поясної гарнітури. У дромосі зазначеної катакомби був виявлений підбій, де знаходилися рештки дитини 1-2 років. При дитині був знайдений бронзовий дотовий браслет (Рис. 1, 14) та бронзові штамповані гудзики-бубонці. Камера катакомби № 122 містила рештки дорослої людини та дитини 1-2 років. Поховальний інвентар був представлений невеличким ліпним горщиком, пакетом з трьох ножів, ще одним ножом, залізним пінцетом (Рис. 1, 19), фібулою-кресалом (Рис. 1, 15), бронзовими литими бубонцями, залізною поясною пряжкою. В камері № 125 знаходився зруйнований кістяк дорослої жінки, який супроводжувався намистом зі скла, намистом із сердоліку, двома ножами, бронзовим литим бубонцем, двома привісками на пояс (Рис. 1, 7, 8), амулетом-підвіскою у вигляді качки (Рис. 1, 6).

У дромосі катакомби № 121 сліди повторного навмисного проникнення до поховальної камери були відсутні. У камері знаходилися рештки трьох дітей 2-5 років, кістяки яких знаходилися в анатомічному порядку. Дітей супроводжував не чисельний інвентар, представлений бронзовими сережками (Рис. 1, 1), п'ятью астрагалами, кухлем, бронзовим литим бубонцем та намистом зі скла та сердоліку.

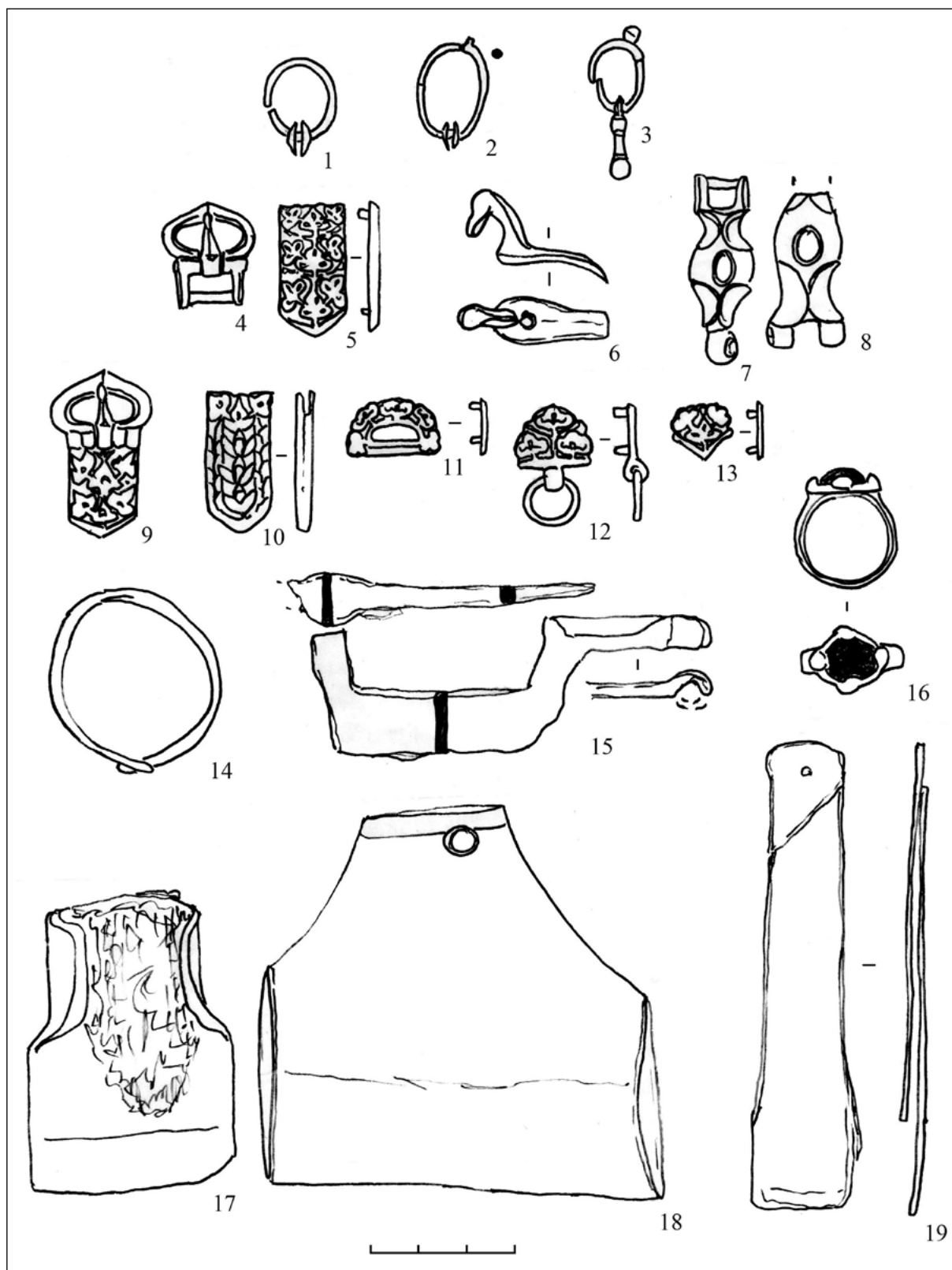

Рис. 1. Інвентар з катакомб Верхнього Салтова. 1 – катакомба № 121; 2 – поховання № 123; 3, 9–14, 16 – катакомба № 120; 4, 5, 17, 18 – поховання № 124; 15, 19 – катакомба № 122. 1 – 8, 14, 16 – бронза; 9–13 – метал білого кольору; 15, 17, 19 – залізо; 18 – кістка.

У звичайній ґрунтовій ямі (комплекс № 123) завглибшки 0,36 м від сучасної поверхні були виявлені рештки дівчинки-підлітка, що супроводжувалися двома бронзовими сережками (Рис. 1, 2). Кістяк лежав у випростаному положенні на спині, головою вверх по схилу (на південний схід). Поховання заходилося за 1,3 м на північ від дромосу катакомби № 122.

За 1,4 м на північ від поховання у звичайній ґрунтовій ямі був виявлений не закінчений дромос катакомбного поховання. В початковій частині дромосу був

виявлений кістяк дорослого чоловіка. Кістяк лежав у випростаному положенні на спині, головою вверх по схилу (на південний схід). На поясі людини були розчищені бронзова поясна пряжка та наконечник поясного ремня (Рис. 1, 4, 5), що супроводжувалися залізним черешковим ножем. Під лівим крилом тазу чоловіка лежали: залізне тесло-мотика (Рис. 1, 17) та кістяний релікварій (рис. 1, 18).

Знайдений поховальний інвентар дозволяє датувати досліджені катакомби серединою – третьою чвертю IX ст. н.е.

К.Г. Варачова, Д.О. Філатов

РОЗВІДКИ У ДЕРГАЧІВСЬКОМУ РАЙОНІ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

До Навчально-дослідної лабораторії Германно-Слов'янської експедиції Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна студенткою історичного факультету А. Фінартів була надана інформація про знахідку археологічних речей у с. Черкаська Лозова Дергачівського району Харківської області, які були виявлені під час земляних робіт на приватній ділянці, на глибині близько 1,6 м. Артефакти були передані на постійне зберігання до фондів Музею археології та етнографії Слобідської України. Всі вони відносяться до черняхівської культури, зокрема це гончарні: триручна ваза, келих та миска-ваза, ліпний горщик, дві підвіски-мушлі (*Murex* та *Suprea*), підвіска-ікло кабана з отвором для підвішування, залишки трьох залізних відерцеподібних підвісок (в одну з яких був покладений ладан) та кістяний гольник. Очевидно, що речі походять з одного випадково порушеного поховання. Метою розвідки було обстеження місця знахідки, фіксація меж пам'ятки та визначення можливості археологічних розкопок на ньому.

Інформація про пам'ятку надходить до спеціалістів вперше. Могильник знаходиться на підвищенні першої надзаплавної тераси правого берегу безіменної притоки р. Лозовенька (річка шостого річного порядку: безіменна притока – Лозовенька – Лопань – Уди – Сіверський Донець – Дон). На жаль, вся територія могильника знаходиться під забудовою, що ускладнило як візуальний огляд поверхні, так і унеможливило проведення стаціонарних археологічних досліджень. Огляд місця знахідки речей не приніс виявлення залишків людських кісток та інших артефактів.

Від місцевих жителів у різні часи також надходила розрізнена інформація про знахідки римських монет та залізних речей на присадибених ділянках, які, імовірно, походять із поверхні поселення, до якого міг відноситись могильник. Саме з метою пошуку поселення було оглянуто територію нижче по надзаплавній терасі. Більша її частина, як і у випадку з могильником, знаходиться під забудовою або задернована, були знайдені тільки окремі фрагменти кераміки Нового часу.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК РОЗВИНЕНОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ НА ТЕРИТОРІЇ ХАРКІВСЬКОЇ ТА ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ

У 2014 р. були здійснені незначні за обсягом, але не за отриманими матеріалами, розкопки на поселенні часів Золотої Орди «Стромоухово». Розкрито господарський комплекс із артефактами відповідних часів, датованих срібним диргемом хана Токтамиша (Крим, 796 р.х.), а саме: уламки керамічного посуду (деякі з клеймами) у т.ч. амфори,

бронзовий перстень (Рис. 1, 7), накладка на ремінь (Рис. 1, 8) та інші прикраси, залізні пряжки (Рис. 1, 5, 6), пішня (Рис. 1, 11), кільця кольчуги, голки, уламки рибальського гачка та шаблі зі слідами вторинного використання (Рис. 1, 10), а також фрагменти каміння, глиняної обмазки та кістки тварин. На поселенні візуально простежується дорога та пла-

нування (за западинами), а тотожність останніх із археологічними комплексами доведена цьогорічними роботами. Достатньо потужний для цих часів культурний шар пам'ятки та насиченість комплексу знахідками підтверджують перспективність її подальшого дослідження.

Пошуковцями загиблих воїнів Другої світової війни у Теплинському лісі (Донецька обл.), на пологому схилі правого берега р. Сіверський Донець, знайдено ряд комплексів давніх речей, один з яких передано нам для дослідження. До його складу входять уламки бронзового клепаного казана, залізні ви-

роби: наральник, стремена (Рис. 1, 1, 2), пряжка (Рис. 1, 3), кільце (Рис. 1, 4), серп та уламок коси, а також фрагмент кераміки, які ми схильні інтерпретувати як неописану поки у науковій літературі складову поховальної традиції половців. Поховання комплексу речей окремо від небіжчика («на стороні») фіксується у тюркських народів від гунського часу, найяскравішим прикладом якого на нашій території є «схованки» салтівської культури. Фіксація та подальше дослідження подібних комплексів дозволить розширити наші уявлення про пізніх козовиків – сусідів Київської Русі.

В.І. Квітковський

ДОСЛІДЖЕННЯ СЕЛИЩА П'ЯТНИЦЬКЕ-І У 2014 р.

У 2014 році Слобожанська ранньосередньовічна експедиція продовжила роботи на багатошаровому селищі П'ятницьке-І. Поселення розташоване за 1 км на південь від с. П'ятницьке Печенізького району Харківської області. Воно розміщене на піщаних дюнах¹ лівого берега річки Велика Бабка, широкою (приблизно 1 км) смугою, видовженою орієнтовно на 2 км. За всі роки дослідження на поселенні були виявлені артефакти, що відносяться до бронзової доби, раннього середньовіччя і нового часу.

У цьому сезоні були продовжені багаторічні розкопки на розкопі 3, який розташований у північній частині селища. Під час робіт у 2014 році, тут було розкрито 111 м², що збільшило загальну досліджену площу розкопу до 949 м².

Цьогорічні знахідки були представлені різними категоріями артефактів, серед яких: каміння, кістки тварин, кераміка салтівської культури (VIII-X ст.),

яка була наймасовішою, а також одиничні фрагменти посуду зрубної культури бронзової доби (XIV-XII ст. до н.е.) і нового часу.

У розкопі також було знайдено кілька предметів із заліза: ніж та черешок від ножа, цвяхи, декілька дрібних уламків від виробів. Всі предмети належать до кола салтівських старожитностей.

На досліджених ділянках було виявлено 7 комплексів салтово-маяцької культури. Серед них 4 стовпові ямки, 2 невеликі господарські ями та великий, заглиблений у ґрунт льох (Рис. 1). Відзначимо, що три стовпові ямки (№№ 57, 59, 60) розташовані майже в лінію на відстані 1,5–2 м одна від одної. Скоріш за все, вони є залишками стовпових опор слабко заглибленої у землю будівлі, яка була розкопана частково. Поблизу ямок та на південний схід від них (до бровки розкопу) спостерігається скупчення знахідок. Окрім того, характер культурного шару в зазначених квадратах має значні вкращення золи та вугілля, що не спостерігається на інших ділянках траншеї.

Серед цьогорічних комплексів найбільш яскравим виявився великий заглиблений льох (Рис. 1). Він мав овальну

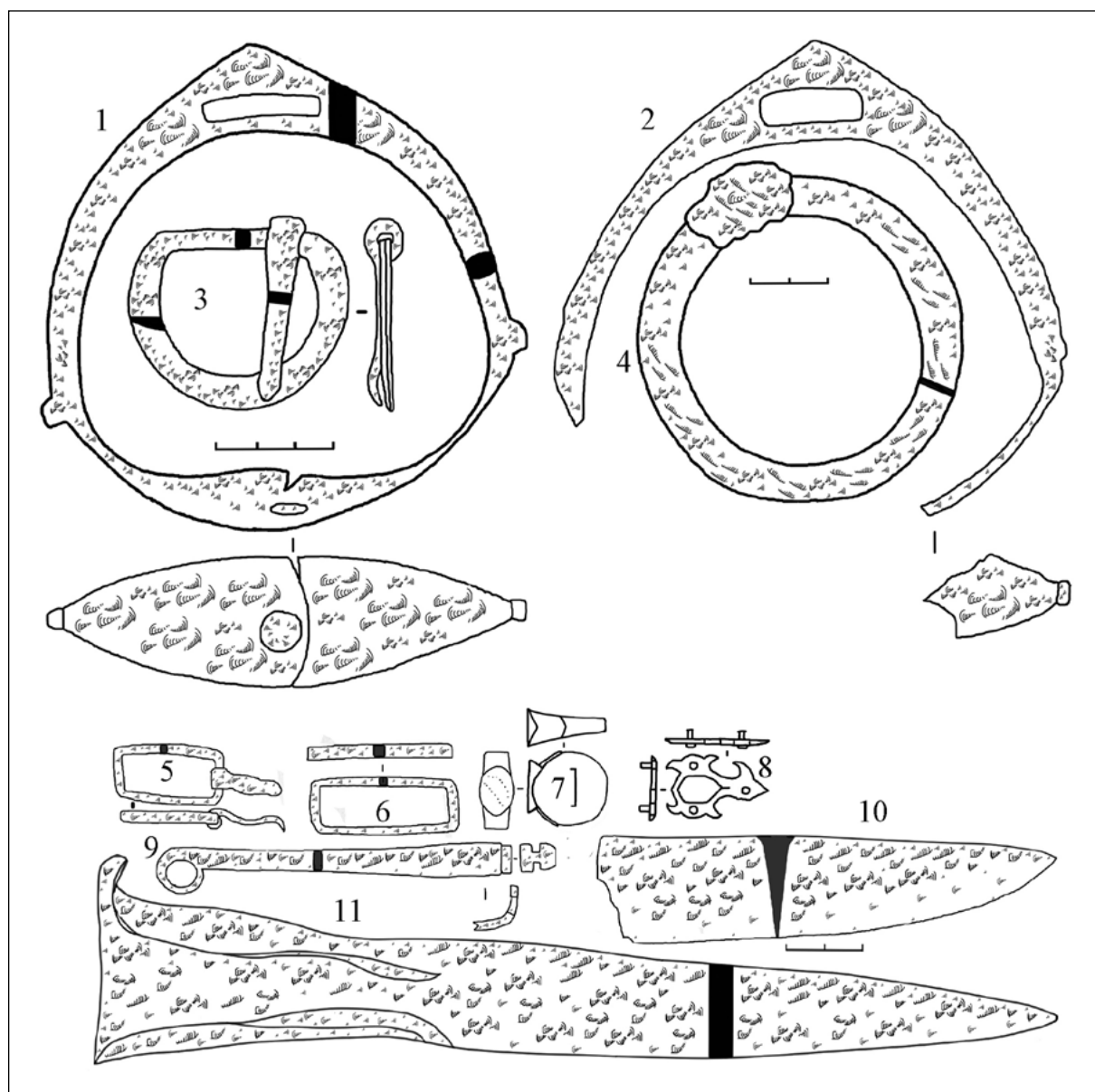

Рис. 1. Артефакти розвиненого середньовіччя з Харківської та Донецької областей.

¹ Скоріш за все, ці дюни в геологічному відношенні є останцями першої надзаплавної тераси. В археологічній літературі такі височини традиційно називають дюнами.

Рис. 1. Залишки
середньовічного
льоуху.
(Комплекс № 56).

форму, витягнуту за віссю південний схід – північний захід. Верхні розміри ями склали 195×150 см при глибині 185 см. Вздовж стінок був зроблений підбій (15–35 см). У північно-західній частині льоху, на глибині 130 см була розташована поличка шириною в 100 см, яка переходила у підбій (загальна довжина 50 см). На північний схід від неї, на глибині 150 см, розташовувалася ще одна поличка-сходінка у вигляді великого материкового останця (Рис. 1). У заповненні комплексу було знайдено велику кількість кераміки салтово-маяцької культури, глиняне прясло, каміння, залізний цвях та уламок ножа.

Окрім робіт на селищі, нами було проведено дослідження залишків зруйнованої грабіжниками кремації салтово-маяцької культури. Вона була знайдена випадково, за 1,5 км на північний захід від селища П'ятницьке-I, на правому березі р. Велика Бабка. Тут були виявлені грабіжницькі копанки, на місці яких був закладений розвідувальний шурф. У ньому, а також у відвалах від незаконних копанок, були знайдені фрагменти столового глека салтівської культури, кальциновані кістки та сильно оплавлені елементи срібного поясного набору.

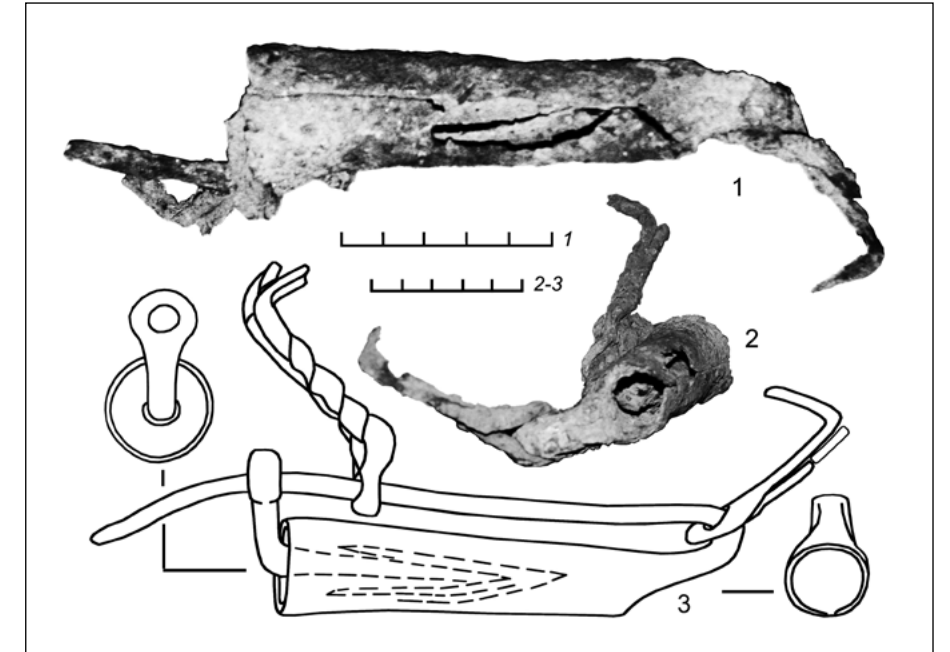
В.В. Колода

ДОСЛІДЖЕННЯ 2014 р. ПОБЛИЗУ с. МОХНАЧ

У 2014 р. Середньовічна археологічна експедиція Харківського національного педуніверситету ім. Г.С. Сковороди продовжила дослідження городища у с. Мохнач Зміївського р-ну Харківської обл. та селища Мохнач-II за 3,5 км на північ від нього. Роботи, що проводились на горо-

дищі, були зосереджені на вивченні великого (північного) двору, що відноситься до салтівської археологічної культури (друга половина VIII – середина X ст. н.е.). Розкопками розширені розкоп-X (499 м²) та розкоп-XI (70 м²), що збільшило загальну вивчену площу цього дворища до 5990 м².

Рис. 1. Замок:
1 – загальний
вигляд, 2 – вигляд з
відкритого торця,
3 – схема замка з
петлями.

Потужність культурного шару розкопу-X сягала від 20 см (на сході) до 60–80 см у західній частині (на схилі). У салтівському культурному горизонті інколи зустрічалися артефакти скіфського та нового і новітнього часів. Серед салтівських артефактів переважають, зазвичай, уламки гончарного посуду, індивідуальних знахідок небагато. Серед них превалюють знаряддя праці (залізні ножі, шильця) та предмети побутового вжитку. Серед скіфських артефактів варто відмітити 2 бронзові втульчасті вістря стріл та керамічний культовий хлібець. У цьому розкопі вивчено 10 ранньосередньовічних комплексів: 2 житла, 5 ям-зернохранищ та 3 господарчі ями. У розкопі-XI потужність слабо насиченого салтівськими артефактами культурного шару становила 25–40 см, комплексів не виявлено

Дослідженнями на селищі Мохнач-II уточнена його площа. Пам'ятка займає край плато з двома балками, які умовно розділяють її на 3 частини: південну (розкоп-1), центральну (розкоп-2) та північну (де з метою пошуку північних меж закладено 2 шурфи).

Площа розкопу-1 розширена на 337 м² і зараз сягає 3848 м². У мало потужному культурному шарі (20–40 см) основу знахідок складали артефакти салтівської культури, зрідка зустрічалися й ті, що репрезентують бронзо-

ву добу (зрубна культура (XIV–XII ст. до н.е.) та нового часу. Серед індивідуальних знахідок раннього середньовіччя відмітимо кілька пряслиць зі стінок гончарного посуду та декілька залізних знарядь (ніж, шило, голка, вістря стріли та дротика). У цьому розкопі виявлено одну господарчу ямку бронзової доби та 4 салтівські комплекси (житло, 2 ями-схованки зі «скарбами» залізних речей та господарчу яму). Найбільшу увагу привертають ями-схованки, які розташовувалися поруч із котлованом житла (не виключно, що вони входили до його внутрішнього господарчого простору). Кожна з них містила групи речей, подібних одна до одної: сільськогосподарський інвентар, деревообробний інструмент, предмети кочового вжитку. Комплекс-36 складали 2 наральники, мотика, 9 серпів, 3 коси струг, 4 стремені, підпружна пряжка та дужка-ручка від казана. Комплекс-37 містив: наральник, 2 чересла, мотику, 7 серпів, 6 кіс, 2 ножі для обробки туш тварин, теслярська сокира, 2 скобелі, долото, три набори вудил із псаліями, підпружна пряжка та циліндричний замок з пелюстковим пружинним секретом (Рис. 1, 3). Остання знахідка викликає додатковий інтерес. По-перше, подібні знахідки в повному комплекті та ще й у замкненому вигляді вкрай

рідко трапляються археологам, а по-друге, замок був виявлений із петлями для кріплення на дерев'яну основу.

На місці свіжого грабіжницького шурфу закладено розкоп-2 (100 м²). У малопотужному шарі салтівської культури (20–25 см) виявлено 2 комплекси. Один з них – господарча яма; характер іншого

(пограбованого) – не з'ясований. Не виключно, що це інгумаційне поховання, тому що в його заповненні виявлено залишену грабіжниками залізну бутероль від шаблі.

У цілому обидві пам'ятки викликають значний інтерес і мусять бути дослідженими надалі.

О.О. Лантєв

ДОСЛІДЖЕННЯ БОЧКОВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА САЛТІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У 2014 р. було розпочато археологічні роботи на салтівському ґрунтового некрополі, розташованому поблизу с. Бочкового Вовчанського району Харківської області. Пам'ятка розміщена на природному останці округлої форми діаметром 70–75 м правого берега р. Вовчої, за 23 км від її гирла. Некрополь був виявлений у 1961 р. В.К. Міхеєвим внаслідок руйнування його глиняним кар'єром. У звіті дослідник зазначив розташування пам'ятки, характер комплексів, але жодного поховання не розкопав, оскільки нижні частини поховальних ям були вибрані місцевими мешканцями.

Невеликий за обсягом розкоп (48 м²) було закладено в південно-західній частині останця, вздовж покинутого кар'єра. Було досліджено шість поховань: одне катакомбне та п'ять ґрунтових. Катакомба мала широкий короткий дромос (1,4×0,6 м) глибиною 2 м від сучасної поверхні. Камера – повздовжня, асиметрична, відокремлена від дромосу похилим лазом. Ґрунтові поховання характеризувалися наявністю підбоїв та заплечиків. Якщо підбої фіксувалися вздовж усіх стінок ям, то заплечики могли бути як по всьому периметру, так і лише повздовжніми. Лише в одному ґрунтового похованні не було виявлено зотлілих решток дерев'яних конструкцій. Орієнтація небіжчиків була строкатою: західною (жіноче, два дитячих), північно-за-

хідною (чоловіче), північною (жіноче). У катакомбі містилося дитяче поховання. При цьому варто зауважити, що в західному напрямку фіксувалося досить значне падіння місцевості (в середньому, 10–15 см на 1 м), тобто небіжчики лежали головами вниз по схилу. Внаслідок цього поховальні ями були досить глибокими: 1,3–1,8 м від сучасної поверхні. Природні умови (крейда та мергель у якості материка) не сприяли збереженості кісток. Тим не менш, поза небіжчиків простежується непогано: майже всі лежали витягнuto на спині, лише одна з жінок була скорчена на правому боці.

Поховальний інвентар досить яскравий: в п'ятьох похованнях знайдено лискований столовий посуд (одна кубушка, чотири кухлі), у тих самих похованнях зафіксовано фракції арабських монет: у катакомбі – четвертинка фельса, в одному жіночому похованні – дві четвертинки фальшивого диргема, в іншому – четвертинка та восьмушка звичайного диргема. В одному дитячому ґрунтового похованні знайдено дві четвертинки диргема, в іншому – уламок обрізаного в коло. У чотирьох випадках (в ґрунтових похованнях) фракції монет розташовувалися біля щелеп небіжчиків, при цьому у трьох випадках друга частина монети розташовувалася поблизу поясничі померлого. В цих випадках фракції склалися в одну половину монети. Моне-

ти, карбовані за часів династії Аббасидів, у II ст. хіджри (друга половина VIII – початок IX ст. н.е.). Також у похованнях виявлено прикраси (сережки, персні, ворворки, бубонці, коповушку, туалетну коробочку) типових салтівських форм. Досить цікавою є знахідка у катакомбі бронзового персня з сердоліковою вставкою, на якій міститься арабський напис у два рядки.

Особливості деяких поховальних конструкцій (катакомба) та поз (скорче-

не жіноче поховання) дозволяє зробити припущення про наявність аланів серед населення, що залишило некрополь. У той самий час, випадки знаходження «оболів мертвих» у салтівських пам'ятках до цього часу були відомі лише на ґрунтових некрополях: Нетайлівському та Ржевському. З метою визначення точного місця пам'ятки серед синхронних некрополів, а також для рятування ділянки вздовж обриву дослідження могильника планується продовжити.

М.В. Любичев, Е. Шультце

ДОСЛІДЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ ПІЗНЬОРИМСЬКОГО ЧАСУ ВІЙТЕНКИ

З 2004 р. Германо-Слов'янська археологічна експедиція Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна у тісній співпраці з Євразійським відділенням Німецького археологічного інституту досліджує археологічний комплекс пізньоримського часу – початку доби Великого переселення народів біля с. Війтенки Валківського району Харківської області. Комплекс складається з поселення та ґрунтового могильника. Поселення займає три мисоподібних виступи на схилі вологої балки до річки шостого порядку дніпровської гідросистеми (річки: Мокрий Мерчик – Мерчик – Мерла – Ворскла – Дніпро), на місці якої зараз обладнано ставок. Поселення умовно поділено на ділянки «А», «Б», «В». Могильник знаходиться вище поселення над ділянками «Б» та «В». З 2005 р. експедиція щорічно проводить паралельні дослідження поселення та могильника.

Розкопки на ділянці «А» проводилися нашою експедицією впродовж 2004–2010 років, на ділянці «В» – впродовж 2004–2006 років. На ділянці «Б» до 2011 р. збирався лише підйомний матеріал на розораній поверхні. У 2010 р. групою Київського національного уні-

верситету імені Тараса Шевченка на чолі з К.М. Бондар було проведено геомагнітну зйомку частини площі ділянки «Б». Починаючи з 2011 р., користуючись складеною геомагнітною картою, експедиція вивчає ділянку «Б» поселення. Впродовж 2011–2013 рр. було досліджено парцелу «А» (суцільна площа 20×20 м) та «площадки» різної площі №№ 1–4 у зонах геомагнітних аномалій. Дослідження принесли відкриття наземних, заглиблених споруд римського часу та бронзової доби різного призначення, у тому числі двох гончарних горен.

У 2014 р. роботи проводилися в межах «площадок» № 5 (120 м²) та № 6 (121 м²).

Досліджено яму (№ 5/Б) конусоподібної за профілем форми з дрібними шматками глиняної обмазки у заповненні. Тут знайдено бронзову ліроподібну пряжку доби раннього середньовіччя з рамкою та обоймою. Це перший випадок знахідки хронологічного індикатора цієї доби за час наших робіт на пам'ятці. Об'єкт № 18 (за суцільною нумерацією об'єктів на ділянці поселення) являв собою гончарне горно, яке складалося з обпалювального, розподільного, топкового блоків та топкового пристрою (Рис. 1,

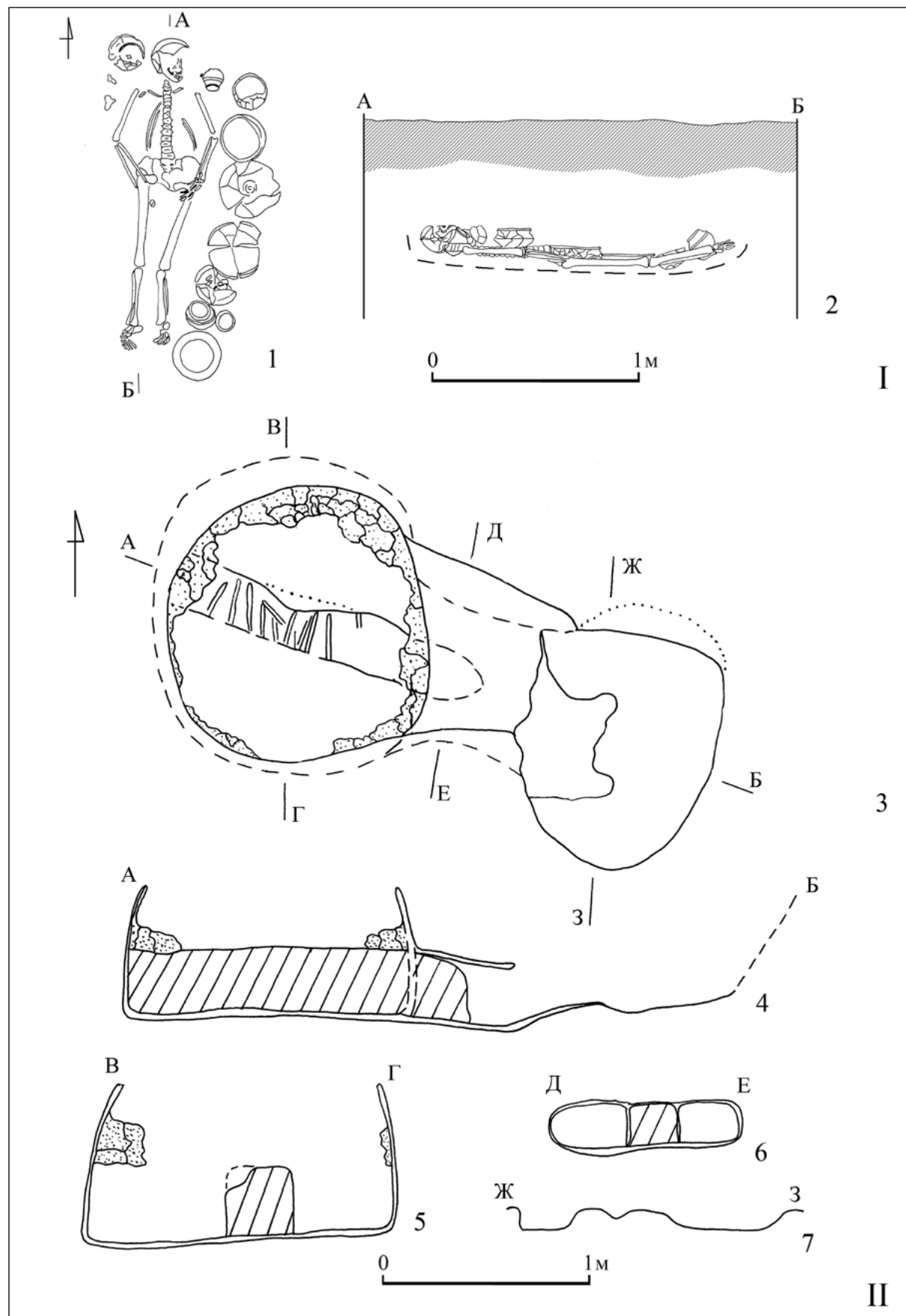

Рис. 1. План (1) та профіль (2) поховання № 200 могильника Війтенки (I); план (3) та профілі (4–7) гончарного горна (об'єкт 18) з ділянки «Б» поселення Війтенки (II).

1). До останнього примикала передгорнова яма. Розподільний блок складався з горизонтальної перемички з отворами (простежено лише три), яку підтримувала вертикальна стінка, що одночасно поділяла топковий блок на дві частини та примикала до топкового пристрою. Сам топковий пристрій був трапецієподібним за планом та сегментоподібним за профілем.

За профілем споруда мала конусоподібну форму, яка розширювалася у напрямку нижньої частини. За планом горно має округлу форму з діаметром у верхній частині 1,8×1,1 м, на рівні горизонтальної перегородки розподільного блоку – 1,2–1,25 м, у нижній частині топкового блоку – 1,55×1,6 м. Висота горна складає 1,45–1,5 м (0,71–0,84 м – обпалювальний блок; 0,35–0,45 м – топковий блок до горизонтальної перегородки із отворами).

Об'єкт 19 являв собою яму циліндричної за планом форми із заокругленим дном. Стінки та дно ями були прожарені вогнем. Сама яма була заповнена шматками обпаленої глиняної обмазки з відбитками плах, жердин, дощок. Скупчення подібних фрагментів обмазки знайдене біля ями. Мова йде про залишки перекриття споруди над ямою. Об'єкт 20 являв собою заглиблену прямокутну споруду, у заповненні якої зафіксовані фрагменти черняхівської кружалної кераміки та ліпної кераміки бронзової доби (ближче до підлоги).

Попередній аналіз об'єктів та артефактів черняхівської культури на ділянці «Б» поселення свідчить про розташування тут його виробничого (ремісничого) центру, функціонування якого було пов'язано, перш за все, з виробництвом кружалної кераміки.

У 2013 р. групою на чолі з К.М. Бондар було проведено геомагнітну зйомку площі могильника за периметром розкопу 2005–2013 років. Керівник зйомки гіпотетично ідентифікувала чотири гео-

магнітні аномалії з глибокими похованнями. Тому головним завданням досліджень на могильнику у 2014 році була перевірка цих аномалій. На могильнику було досліджено 7 поховань (№№ 191–206): 2 кремації (№ 202, 205), 5 інгумацій. З числа останніх поховання № 200 знаходилось у шарі чорнозему, відрізнялось наявністю витягнутого скелету, біля якого знаходились 10 кружалних посудин, бронзова пряжка, жертвна їжа (Рис. 1, 2). Поховання 203 являло собою залишки кісток немовляти з однією намистиною. Поховання № 204 також вирізнялось витягнутим скелетом, але залягало у передматериковому шарі. Там знаходились 6 кружалних посудин, біконічне глиняне прясло, дві бронзові двошчелні фасетовані підв'язні фібули, низка скляного намиста синього кольору. У похованні знаходились також кістки тварини – залишки жертвної їжі.

Перспективні археологічні аномалії виявилися похованнями у глибоких материкових ямах різної конструкції №№ 195, 198, 201, 206. Усі вони були порушеними у давнину. У похованні № 195 залишилось 4 кружалних посудини (горщик, миска, два келихи), у похованні № 198 знайдено лише окремі кістки скелету та фрагменти посудин, у похованні № 201 знаходились фрагменти 4 кружалних посудин (горщик, миска, ваза, келих), залізний ніж, бронзова клюкоподібна булавка. Поховання № 206 вирізнялося ямою великих розмірів, у заповненні якої знайдено фрагменти кружалних посудин, кістяної платівки, скляного келиха групи Kowalk.

За числом досліджених поховань могильник Війтенки є найбільшим із відомих у ареалі черняхівської культури на схід від Дніпра. Геомагнітні дослідження на ньому та їх археологічна апробація являють собою новий внесок у методіку вивчення могильників черняхівської культури за допомогою методів природничих наук.

ДОСЛІДЖЕННЯ МОГИЛЬНИКА ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ЗАЧЕПИЛІВКА

Могильник черняхівської культури біля смт Зачепилівка був випадково виявлений місцевим жителем Ю.О. Салом. У 2011 році в купі піску для будівельних робіт ним була знайдена світлоглиняна амфора «інкерманського» типу із діпінті, а згодом, у піщаному кар'єрі (біля місця знахідки амфори), зібрані фрагменти гончарних посудин черняхівської культури. Інформація про знахідки надійшла до Навчально-дослідної лабораторії Германно-Слов'янської археологічної експедиції Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. У 2012 році територія могильника була оглянута співробітниками експедиції, які в купі порушеного ґрунту виявили зруйноване поховання («поховання 1»). У 2013 році тут були проведені розкопки, в ході яких досліджені кремація та інгумація (поховання 2 та 3). У 2014 році роботи на пам'ятці були продовжені.

Могильник розташований за 2,5 км на північний захід від залізничної станції Зачепилівка на підвищенні (дюні), у заплаві правого берега річки Берестова (річка третього порядку: Берестова – Орель – Дніпро). Частина дюни зруйнована піщаним кар'єром.

Всього у 2014 році була досліджена площа у 169 м². Траншеї прилягали до розкопу 2013 з північного, південного та західного боку. Культовий шар на досліджених ділянках відрізнявся слабкою насиченістю: в основному, це дрібні фрагменти гончарної кераміки, рідше – світлоглиняних амфор. Звертає на себе увагу злегка підвищений відсоток знахідок у шарі фрагментів ліпних посудин. Крім кераміки, у культовому шарі також виявлені частина залізних вудил, фрагмент скляної намистини, а також дрібні фрагменти скляних келихів.

Вивчені залишки двох ям. Котлован однієї з них повністю знаходився в чорноземі і яма фіксувалася тільки на профілі стінки. Контур плями іншої ями

(яма 1) був зафіксований на тлі материкового шару. У плані вона мала форму неправильного овалу, злегка скошені до дна стінки і не рівна, з уступами, підлога.

У ході досліджень вивчено два поховання. Поховання 4 було інгумацією в материковому шарі, зроблене в ямі прямокутної форми із закругленими кутами, з прямовисними стінками, рівним дном і поличкою-уступом (Рис. 1). Кістяк залягав головою на північ у витягнутому положенні на спині та мав погану збереженість. До інвентарю поховання

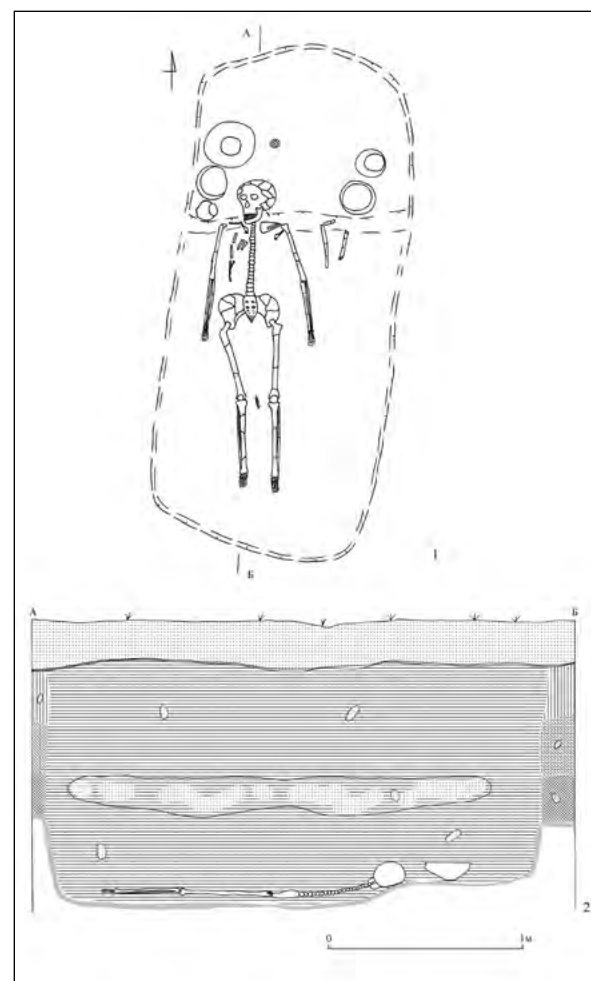

Рис. 1. План та профіль поховання 4
могильника Зачепилівка.

належали п'ять гончарних посудин (дві миски закритого і одна відкритого типів, два гончарні горщики), дві бронзові двохчленні підв'язні фасетовані фібули, два залізні дуже корозовані предмети та глиняне біконічне пряслице. Крім того, поховання супроводжувала жертвна їжа.

Поховання 5 також виявилось інгумацією в материковому шарі, що було зроблене в ямі прямокутної форми із закругленими кутами, злегка скошеними всередину стінками і рівним дном. Поховання було зруйноване у давнину, розкидані по похованню кістки дуже погано збереглися. У невеликому підбої, розташованому в північній частині по-

ховання, був виявлений ліпний горщик.

Виходячи з розташування поховань і ям, досліджених за два роки розкопок на могильнику, а також характеру насиченості культового шару і поширення підйомного матеріалу, передбачається, що кар'єром знищена не вся територія пам'ятки.

Крім робіт на могильнику, також був зроблений пошук поселення, до якого відноситься могильник. Розвідками були обстежені ділянки вздовж схилу першої надзаплавної тераси правого берега р. Берестова. У результаті огляду поверхні були виявлені лише фрагменти кераміки Нового часу.

Окатенко В.М.

ДОСЛІДЖЕННЯ СКИФСЬКОГО КУРГАНУ БІЛЯ с. ЛИПКУВАТІВКА НА ХАРКІВЩИНІ

У серпні – вересні 2014 р. експедицією ДП ОАСУ «Слобідська археологічна служба» під керівництвом автора було покладено початок археологічних досліджень курганного могильника біля с. Липкуватівка, розташованого на землях Ордівської і Ватутінської селищних рад Нововодолазького району. Могильник розташувався у степовій зоні басейна р. Сіверський Донець на високому вододільному плато утвореному балками та ярами правого берега р. Мерефа та р. Джгун вздовж Муравського Шляху. Могильник складається із 1 майдану (сліди селітроваріння) і 46 насипів, що тягнуться ланцюжком з півдня на північ на відстань до 3 км.

Для дослідження було обрано курган № 8 (Ордівська селищна рада) розміром 26×35 м і заввишки 1 м, який виділявся серед інших потужним материковим викидом на ріллі. Насип кургану за допомогою бульдозера було знято повністю за базовою лінією південь-північ, що співпадала з віссю кургану, на якій і було визначено репер. У центрі кургану відкрита одна поховальна катакомба з

одним входом і давній грабіжницький лаз, що йшов із північного заходу (10 м) у вхідну яму і простежувався нами ще при знятті насипу. На захід і на схід тягнулися дві смуги глиняного викиду довжиною 13 м та шириною 5 м. Максимальна товщина викиду сягала до 0,8 м. Прямокутна у плані вхідна яма, розмірами 3,30×1,60 м витягнута за лінією захід-схід розширилася на дні до 4,5×2,25 м і була заповнена затічним чорноземом, в якому зустрічалися роздроблені людські кістки, а ближче до дна в межах грабіжницького лазу на різних глибинах фіксувалися уламки панцирного залізного обладунку та бронзові вістря стріл.

Вхідна яма мала глибину 6 м від рівня похованого ґрунту до дна (долу), що з середини ями повільно понизилося на 0,5 м до дромосу і в поховальній камері вже сягало 6,65 м. Вхід до поховальної камери був зроблений у вигляді арки і здійснювався скрізь дромос (близько 1 м довжиною). Сама поховальна камера мала розміри 3,25×2,5 м і також була витягнута за лінією захід-схід. На момент розкопок на її стінках фіксувалися сліди

РЕЗУЛЬТАТИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ОБСТЕЖЕНЬ НА ТЕРИТОРІЇ м. ХАРКОВА І ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ У 2014 Р.

Впродовж 2014 р. наукові археологічні експертизи та розкопки на території міста Харків проводилися переважно в зоні розташування пам'ятки археології місцевого значення – «поселення Харків» переважно у межах, виділених Департаментом культури і туризму Харківської обласної державної адміністрації (взята під охорону держави наказом МКУ № 1224 від 28.11.2013 р., охор. № 8828-Ха).

У більшості випадків: по просп. Московському, № 50, вул. Мельникова, № 21, вул. Червоножовтневій, № 5-г і 16-ш, вул. Іскринській, № 10-б, вул. Георгіївській, № 9 та ін. у ході археологічних досліджень зафіксовані матеріали XIX ст. (верхні частини горщиків, стінки, ручки, денця гончарного посуду і уламки кахлів) та здебільшого сучасні перекопи із речами XX ст. Крім цих ділянок сучасні комплекси та нашарування були зафіксовані по вул. Енгельса, № 3, вул. Валер'янівській, № 23-б та просп. Гагаріна, № 39-а. По вул. Енгельса, № 3 у житлі XIX ст. виявлені уламки 3-ох люльок для паління, гральна фішка, монети: 2 коп. 1814 р. та 1 коп. 1915 р., фрагменти пляшок і керамічного посуду XIX ст. У кількох господарських ямах, а здебільшого у перевідкладених ґрунтах по вул. Валер'янівській, № 23-б також зафіксовані монети: 2 коп. 1869 р., 1/2 коп. 1899 р. та уламки керамічного і скляного посуду: покритки, фрагменти глечиків, мисок та ін. У свою чергу по просп. Гагаріна, № 39-а у житлі XIX ст. знахідки в заповненні представлені монетою (дуже корозована), фрагментами гончарного (вінця, денця глечиків і мисок) та фаянсового посуду, кахлів, пляшок і скляних виробів XIX ст. і уламками кісток, а у верхніх шарах – кахлями з гончарним посудом початку XX ст. У перевідкладених ґрунтах іноді зустрічались поодинокі речі XVIII ст., що свідчить про заселення цих периферійних на той час районів міста не раніше кінця XVIII-XIX ст.

Цікаві матеріали були отримані під час розкопок у центральній частині міста по вул. Ключківська, № 14/7, де зберігся автентичний культурний шар XVIII ст. та зафіксовані речі XVII ст. (бронзовий уламок руків'я казана, неповний профіль люльки для паління тютюну, монети: лускоподібна копійка Петра I, три малоформатних полушки Петра I (одна з них 1722 р.), денгга та полушка 30-их років XVIII ст., залізна підкова, а також фрагменти гончарного посуду, кахлів, скляних пляшок та ін. XVII-XVIII ст.

Під час проведення наукових експертиз по вул. Сомівська, № 6-а у перевідкладених шарах зафіксовано місцезнаходження фрагмента миски черняхівської культури, а по вул. Пролетарська, № 8 та вул. Іскринська, № 10-б знайдені уламки дна і стінки ліпного горщика доби бронзи, що може вказувати на місцезнаходження неподалік поселень відповідного часу.

Таким чином, можемо констатувати факт, що межі «поселення Харків» встановлені не обґрунтовано з археологічної точки зору. Дослідженнями цього року доведено, що з одного боку, у закріплені межі пам'ятки потрапляють місця, на яких давнього культурного шару не було ніколи, з іншого боку до цих меж не потрапила ціла низка інших давніх поселень та могильники. Враховуючи наявність на території міста багатьох поселень від доби бронзи до козацького часу та могильники вважаємо за необхідне розробити і затвердити нові межі археологічного комплексу на території міста, що буде обґрунтований попередніми археологічними дослідженнями.

На території Харківської області наукові археологічні експертизи та археологічні обстеження проводилися в поодиноких випадках і теж у містах, виділених Департаментом культури і туризму, як пам'ятки археології міс-

Рис. 1. Курган № 8.
біля с. Липкуватівка.
Загальний вид
розкопаного
катакомбного
поховання з
південного сходу.

від землерийного інвентарю (мотик) із робочою поверхнею 3-4 см, а її автентична стеля була вже обвалена. Тож, розкопувати камеру ми вже були вимушені із поверхні кургану за допомогою техніки.

Таким чином, у результаті розкопок з'ясувалося, що поховання зроблено у скіфській катакомбі II типу, довгі вісі вхідної ями та камери якої знаходяться майже на одній прямій, дромос відходить від короткої стінки вхідної ями. Поховання, на жаль, було повністю пограбовано ще в давнину крізь потужний грабіжницький лаз, який прорито у материковій глині (щоб не обвалився) і підбоек крізь вхідну яму аж до дромосу. У ньому і зафіксовані розкидані рештки скелету (кінцівки) і череп небіжчика (чоловік) зі слідами травми та окремі речі поховального інвентарю: 11 тригранних вістрів стріл та елементи

панцирного обладунку (як окремі пластини, так і великі шматки зі слідами тканини), фрагмент ліпного посуду. У поховальній камері зафіксовані лише 2 трилопатеви вістря стріл з однаковими мітками, бронзова ворварка та дрібні фрагменти скелету переважно під південною стінкою.

Загалом за наявними матеріалами досліджене поховання можна датувати серединою – другою половиною IV ст. до н.е. Тип поховальної споруди і її репрезентативність у степових пам'ятках Північного Причорномор'я вказує на походження небіжчика саме зі степового регіону. Слід також відмітити, що кількість досліджених поховань у катакомбах у басейні Сіверського Дінця поступово зростає і свідчить про помітну присутність тут у IV ст. до н.е. степового етносу.

цевого значення (поселення), з охороною метою і вже традиційно у рамках здійснення планової наукової роботи співробітників. Одне з цих міст – м. Богодухів. Ділянка розташована на схилі тераси правого берега р. Мерла, у центральній частині міста (на території посаду міста-фортеці Богодухів) по вул. Кооперативна, № 17. Знахідки представлені залишками ливарного виробництва, фрагментами гончарного посуду, кахлів, скляних виробів другої половини XVII–XIX ст., уламками кісток тварин.

У Валківському районі відкрито найзахідніше городище скіфської доби, що знаходиться під лісом, йому дана назва «Старовалківське». Поселення розташоване на північний захід від м. Валки (біля Перекопського валу), на лівому березі р. Мож, поряд із Можевським (Валківським) острогом середини XVII ст. Складено орієнтовний план, здійснене шурфування, встановлена потужність культурного шару 0,4 м, знайдене базисне і тригранне з виступаючою втулкою вістря стріл та характерна ліпна кераміка, що ставить його в один ряд з іншими синхронними укріпленнями скіфського часу на Сіверському Дінці.

К.Ю. Пеляшенко

ДОСЛІДЖЕННЯ ЦИРКУНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА У 2014 Р.

Археологічна експедиція Харківського історичного музею в 2014 р. продовжила дослідження Циркунівського городища скіфського часу. Пам'ятка розташована на території Харківського району Харківської області, за топографічними умовами займає високий мис правого корінного берега р. Харків (річкова система Сіверського Дінця). Цьогорічні дослідження були зосереджені у північно-східній частині городища, за 40 м на північ від східного входу був закладений розкоп № 13. Завданням розкопок було вивчення житлового майданчика: стратиграфії,

Крім городища, за зверненням директора Валківського краєзнавчого музею Поліщук Т.В. щодо руйнування давнього поселення кар'єром у передмісті м. Валок оглянуто поселення «Костів». Співробітники Служби оглянули вказаний кар'єр на північній околиці м. Валки (правий берег р. Карамушина), поряд із землями с. Костів. Встановлено, що кар'єр із видобутку глини «поглинає» давнє поселення скіфської доби. У стінках його котловану зафіксовано три профілі напівзруйнованих господарських ям із характерним зolistим заповненням та побутовим матеріалом (кераміка, кістки). Під час візуального обстеження прилеглих до кар'єру сільськогосподарських угідь обстежено зольний насип діаметром 30×30 м і 0,40 м заввишки. На зольнику була зібрана ліпна кераміка (вінця із зачіпами і проколами, денця, стінки) та уламок кам'яного прясла. Матеріали подані до Департаменту культури і туризму.

Таким чином, співробітниками Служби у поточному році виявлені нові об'єкти археологічної спадщини і обстежені вже відомі пам'ятки, на яких уточнені характер та межі розповсюдження давніх культурних нашарувань, уточнена їх етнічна та хронологічна атрибуція.

житлових і господарських комплексів, уточнення планіграфії та хронології у цій частині пам'ятки.

Стратиграфія і потужність нашарувань у різних частинах дослідженої ділянки однакові. Під лісовим дереном, до глибини 0,20–0,30 м від рівня сучасної денної поверхні – шар чорноземного ґрунту з матеріальними залишками. Від 0,20–0,30 м починається шар передматерикового суглинку, потужність якого складає 0,10–0,15 м. У цьому шарі фіксуються поодинокі матеріальні залишки. Від 0,35–0,45 м – материковий суглинок

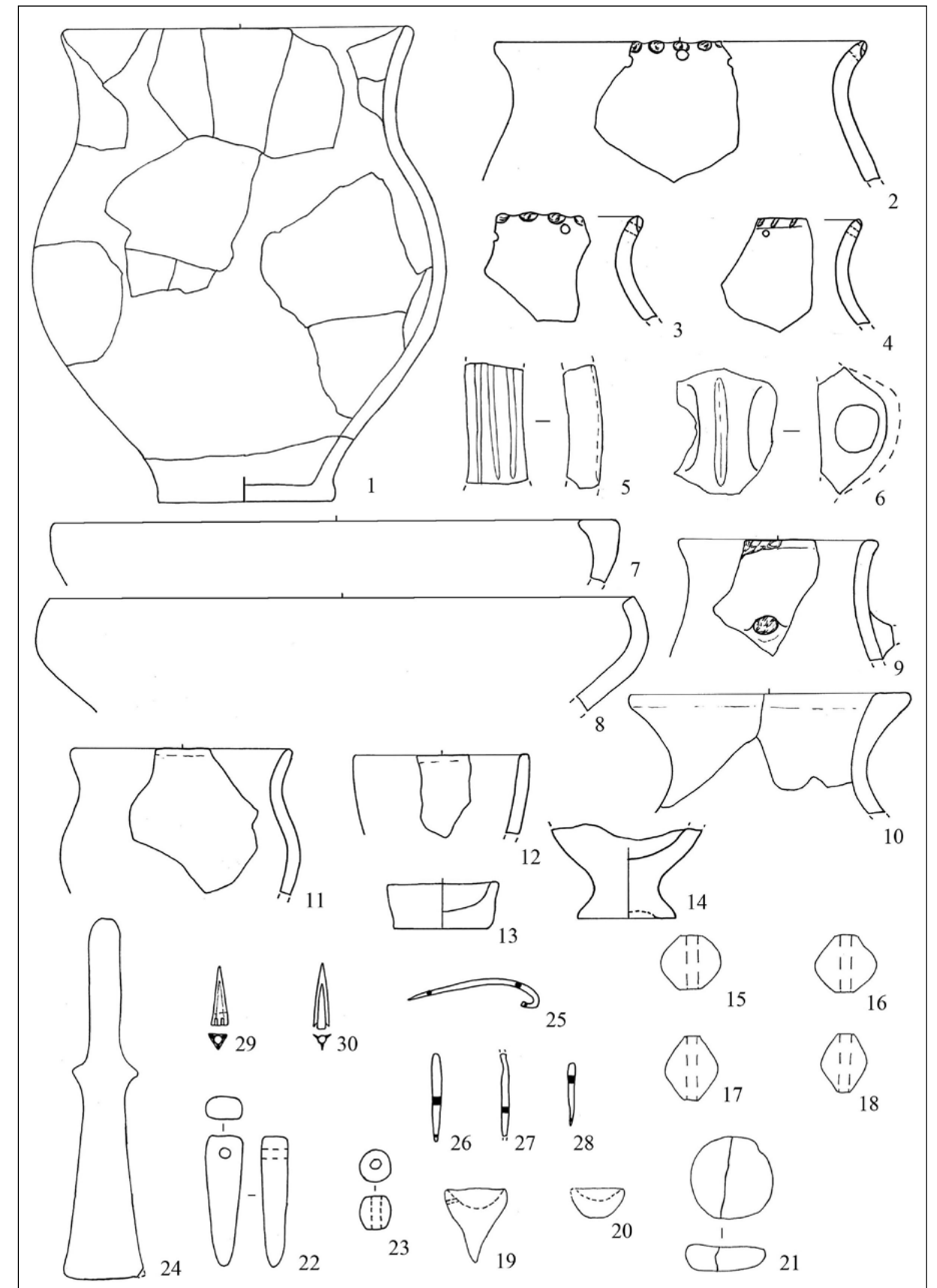

Рис. 1. Знахідки з розкопу № 13 (2014 р.) на Циркунівському городищі.

брунатного, іноді темно-жовтого кольору, без матеріальних залишків. Загалом, культурний шар насичений знахідками. Найбільша концентрація артефактів спостерігається до глибини 0,2 м.

Всього в межах розкопу виявлено чотири заглиблені у материк об'єкти: три господарські ями та заглиблений котлован приміщення. Ями мають округлу або округло-овальну форму, стінки вертикальні, в одному випадку розширюються у підбій, глибина від рівня сучасної поверхні 0,70–1,10 м. Заповнені ями переважно твердим чорноземно-глинистим ґрунтом із незначною кількістю артефактів. У південній частині розкопу зафіксовано котлован приміщення (яма № 4): форма прямокутна з заокругленими кутами, орієнтовна довгою віссю по лінії північний схід – південний захід, розміри 5,20×3,80 м. Північно-східний кут котловану приміщення має невелике заглиблення, що, ймовірно, вказує на розміщення входу з цього боку. Стінки котловану вертикальні, з незначним нахилом у середину. Дно приміщення рівне. В центральній частині зафіксовано дві стовпові ями (основна – 0,50 м у діаметрі і глибиною 0,50 м та допоміжна діаметром 0,20 м і глибиною 0,10 м). Котлован приміщення заповнений чорноземним ґрунтом, у південній частині чорноземно-золистим, насичений матеріальними залишками.

Основна маса речового матеріалу з розкопу представлена численними уламками ліпного посуду: профільовані горщики (Рис. 1, 1–4), фрагменти верхніх частин і ручок глечиків (Рис. 1, 5–6, 9–10),

бортики мисок (Рис. 1, 7–8), уламки посудин малих розмірів (Рис. 1, 11–14). У межах розкопу виявлено кілька бортиків великих глиняних «жаровень». Технічна кераміка представлена глиняними пряслами та їх уламками (Рис. 1, 15–18). Окрему категорію знахідок складають предмети мініатюрної глиняної пластики: дві мініатюрні посудинки та «хлібець» (Рис. 1, 19–21). Гончарний посуд представлений фрагментами стінок античних амфор та уламками сіроглиняного посуду. В культурному шарі та у заповненні комплексів виявлений остеологічний матеріал, що представлений кістками тварин. Також, у напшаруваннях постійно фіксуються шматки каміння (пісковик та кварцит). Виявлені кам'яні вироби: точильний камінь та намистина (Рис. 1, 22–23). Залізні вироби представлені сокирою-теслом (Рис. 1, 24), шильцями-проколками (Рис. 1, 26–28), язичком від поясної пряжки (Рис. 1, 25). Виявлено кілька знахідок нового часу: залізний ніж та три цвяхи. У заповненні приміщення знайдено два наконечники стріл (Рис. 1, 29–30), з культурного шару походить невеликий фрагмент бронзової зооморфної бляшки. Про сліди місцевого металургійного виробництва свідчать знахідки шлаку та бронзового виплеску.

Розкопки Циркунівського городища у 2014 р. дозволили отримати важливу інформацію про планіграфію та інтенсивність забудови пам'ятки у її північній частині. Підтвердилися попередні спостереження і висновки, щодо періоду забудови Другого двору з кінця V – початку IV ст. до н.е.

І.А. Сніжко

ДОСЛІДЖЕННЯ ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ БІЛЯ с. КАМ'ЯНКА У 2014 РОЦІ

Експедиція Харківського історичного музею продовжила дослідження пізньопалеолітичної стоянки біля с. Кам'янка. Пам'ятка знаходиться на високому мисі при впадінні в р. Сівер-

ський Донець невеличкої правої притоки р. Суха Кам'янка, за 1,5 км на південний схід від с. Кам'янка Ізюмського району. Мис являє собою горизонтальну терасу, що піднята над рівнем р. Сіверський До-

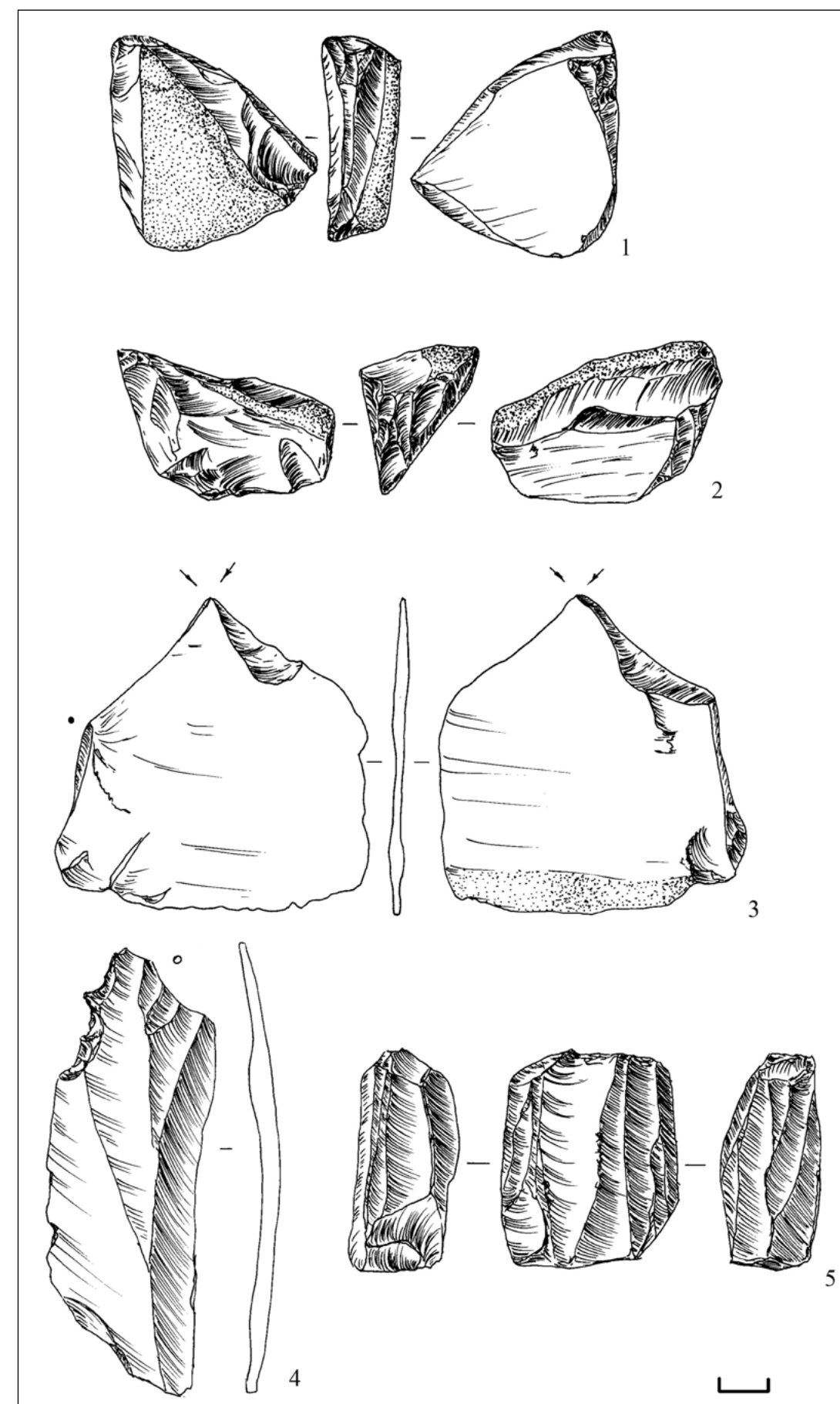

Рис. 1. Кам'янка-2014. 1, 2, 5 – нуклеуси, 3 – різець, 4 – проколка.

нець на 8–10 м. Пам'ятку відкрито 2004 р. Площа, досліджена у 2005–2014 рр. становить 146 м².

Культурні рештки, представлені розщепленим кременем, фрагментами кісток тварин, дрібними шматочками вохри та вугілля, утворюють розтягнутий по вертикалі горизонт знахідок. Найбільша їхня концентрація спостерігається у світло-коричневому та жовтуватому-палевому суглинку, окремі артефакти зустрічаються в гумусовому горизонті та у типовому лесі. Відзначено деяке падіння залягання культурного шару з півдня на північ і з заходу на схід, що відповідає зниженню рельєфу в бік обох річок, та пов'язане з особливостями ґрунтоутворення в голоцені. Він не має специфічного забарвлення, пошкоджений внаслідок дії постгенетичних факторів: відсутності консервації артефактів після завершення функціонування пам'ятки; переміщення артефактів угору внаслідок процесів замерзання і танення; впливу делювіальних процесів; діяльності риючих тварин.

Крем'яні знахідки мають добрий стан збереженості, не обкатані, їх поверхня вкрита шаром патини та кальцитовими патьоками. В якості сировини використовувався місцевий темно-сірий високоякісний кремій.

Пам'ятка досліджується суцільною площею, з використанням методики розкопок шару умовними горизонтами з фіксацією артефактів на місті знахідки. Для завершення дослідження периферійної частини стоянки у 2014 р. зі східної сторони до розкопаної ділянки зроблено прирізку 4 м². Нечисленні артефакти розпорошені, не утворюють скупчень. На поверхні мису зібрано підйомний матеріал.

Колекція артефактів налічує 140 предметів і включає нуклеуси, нуклевидні уламки, технічні сколки, відщепи, пластинки, знаряддя з вторинною обробкою. Із двох пренуклеусів один використовувався як відбійник. Нуклеусів 5: двоплощадковий із зустрічним сколюванням, чотирьохплощадковий кубовидний, одноплощадковий спрацьований, торцевий двох площадковий (Рис. 1, 1). Торцевий (Рис. 1, 2). До цієї групи належать нуклевидний уламок та біфас. Група технічних сколів налічує 47 екземплярів і представлена сколами формування та підживлення нуклеусів, реберчастими сколами та їх фрагментами, сколами підправки площадки нуклеусів. Відщепів та їх фрагментів 64, з них 7 первинні, 19 напівпервинні, 31 пластинчасті. Пластинки та їхні фрагменти утворюють групу з 11 екземплярів. До виробів із вторинною обробкою належать різець плаский на відщепі (Рис. 1, 3), проколка на фрагменті пластинчастого відщепу (Рис. 1, 4), фрагмент реберчастого сколку з ретушованою ділянкою. На поверхні зібрані неолітичні знаряддя, для виготовлення яких було використано пізньопалеолітичні заготовки: скребок кінцевий на відщепі, відщеп з ретушованою ділянкою. Також до неолітично-енеолітичного часу відносяться нуклеус для пластин (Рис. 1, 5), відщеп напівпервинний, два відщепи з ретушованими ділянками.

Цьогорічні розкопки завершили дослідження східної периферійної частини стоянки. Час існування пам'ятки припадає на причорноморський етап пізнього плейстоцену і знаходиться в межах переходу від ранньопричорноморського стадіалу до початку пізньольдовиків'я.

ХЕРСОНСЬКА ОБЛАСТЬ

Д.Д. Никоненко

ДОСЛІДЖЕННЯ ПІЗНЬОСКІФСЬКИХ ГОРОДИЩ НИЖНЬОГО ДНІПРА

Експедицією Національного заповідника «Хортиця» у 2014 р. було проведено обстеження стану частини нижньодніпровських пізньоскіфських городищ. У ході обстеження були оглянуті Консуловське, Червономаяцьке, Зміївське, Любимівське та Знам'янське городища. Проводився збір підйомного матеріалу, зафіксований актуальний стан пам'яток. На добре збережених Консуловському та Червономаяцькому городищах виявлені свіжі грабіжницькі прокопи. Численні сліди вибраних кладок виявлені на Зміївському городищі. Високе вертикальне урвище Любимівського городища повільно руйнується вітряною ерозією, а балка, що обмежує пам'ятку з півдня, перетворена селянами на звалище побутових відходів. Знам'янське городище знаходиться в доброму стані і не знає руйнувань. Археологічна розвідка з шурфуванням була проведена лише на Консуловському городищі, біля сучасного с. Республіканець Херсонської області.

Консуловське городище з'являється на картах Російської імперії з середини XIX ст. і вперше згадується А.П. Чирковим у 1867 р. Докладно описав та провів попередні розкопки городища

В.І. Гошкевич. Повномасштабні розкопки пам'ятки не проводилися.

У ході робіт складено перший інструментальний план городища та визначено його складові як археологічного комплексу – цитадель та передмістя (Рис. 1, 1). Під час обстеження території пам'ятки, на поверхні цитаделі зафіксовано свіжі грабіжницькі шурфи. Площа знищеного культурного шару близько 20 м². Беручи до уваги цю ситуацію, місця досліджень визначались не науковими, а охоронними цілями, – на місці грабіжницьких ям.

Розвідувальне шурфування пам'ятки свідчить про її одношаровість на досліджуваній ділянці та товщину культурного шару 0,75–0,9 см. У деяких місцях однорідний культурний шар має прошарки у вигляді золи чи слідів пожежі. Характер залягання шарів свідчить про те, що ґрунт поступово зміщується вниз по схилу плато.

Під час робіт було виявлено два об'єкти: частина завалу кам'яної стіни цитаделі та залишки кам'яної конструкції з ямою під нею. Оскільки йшлося лише про розвідки, залишки споруд не розбиралися. Обидва об'єкти були законсервовані – закриті плівкою та засипані для подальшого дослідження великою площею.

Перший об'єкт – частина завалу кам'яної стіни, яка була збудована на вершині валу цитаделі і обвалилася в середину укріплення, вниз по схилу. Це скупчення дрібних та середніх за розміром вапнякових брил (до 0,5 м за довгою стороною), розташованих ха-

отично, проте, з великою щільністю. Частина брил, особливо великих, має обтесані грані і напевне використовувалася для будівництва лицевих шарів кладки. Верхній край завалу починається з глибини 0,1 м від рівня денної поверхні.

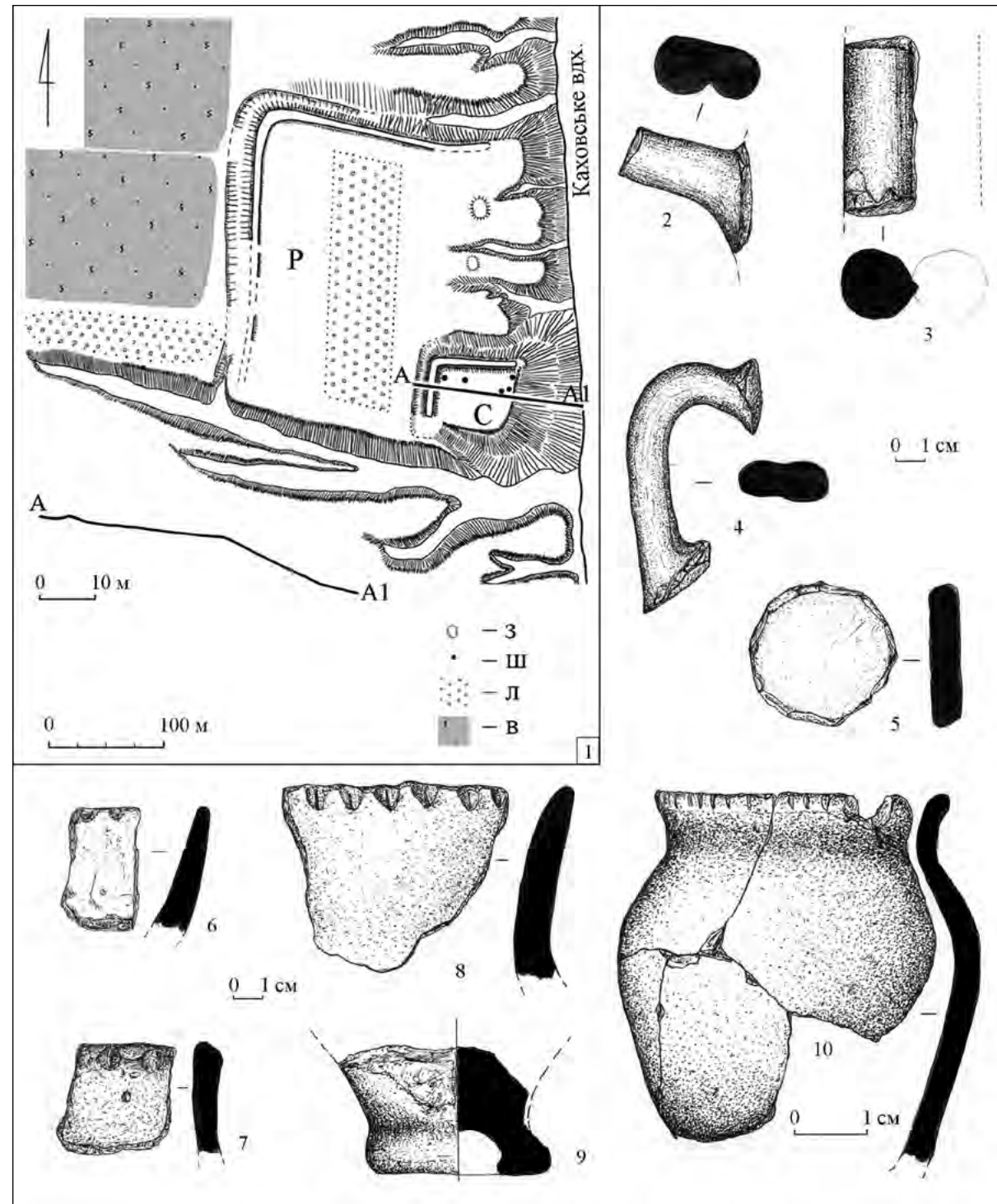

Рис. 1. План та матеріали Консуловського городища: 1 – план 2014 р. (з – ймовірні місця зольників, ш – місця шурфів, л – лісонасадження, в – виноградники, С – цитадель, Р – передмістя); 2–5 – гончарна кераміка; 6–10 – ліпна кераміка.

Другий об'єкт – залишки завалу кам'яної конструкції з ямою під нею. Скупчення каменів середнього розміру (до 0,4 м за довгою стороною) залягало на глибині 0,6 м від сучасної поверхні. Лише невелика частина каменів лежала у горизонтальній площині, сліди регулярної кладки простежити не вдалося. Одразу під завалом було зафіксовано яму, напевне, підпрямокутної форми (шурф відкрив лише один з кутів ями, решта плями увійшла в бровку).

Про насиченість культурного шару знахідками говорити важко, оскільки роботи проводилися на місці грабіжницьких шурфів. Тобто, статистичний аналіз отриманого матеріалу в таких умовах не дасть результатів. Тим не менш, загальна кількість знахідок у п'яти шурфах разом із підйомним матеріалом складає 462 одиниці. З них фрагменти кераміки – 289 одиниці, кістки тварин – 76, фрагменти обмазки стін – 95 та 2 фрагменти кам'яних знарядь. Найбільш репрезентативною групою знахідок є кераміка.

Ліпний посуд представлений 227 фрагментами. Серед знахідок ліпної кераміки переважають фрагменти слабопрофільованих горщиків. Вінця таких посудин мають у більшості заокруглений край та оздоблені частими пальцевими або нігтьовими насічками. Інший тип ліпного посуду, лише епізодично представлений серед знахідок – горщики з горловиною у вигляді розтрубу. Він-

ця таких посудин вкриті вертикальними насічками. Одиначними фрагментами представлені горщики з дугоподібною у розрізі шийкою (Рис. 1, 10) та горщики з прямим горлом. Серед матеріалу також зафіксовано фрагмент чаші на невисокій ніжці або кришки (Рис. 1, 9). Враховуючи закопченість із внутрішньої сторони, даний виріб міг використовуватись як світильник.

Окрім ліпного посуду, серед знахідок зустрічаються традиційні для нижньодніпровських постскіфських городищ типи гончарної кераміки – червоноглиняної, світлоглиняної та сіроглиняної, яка має прямі аналогії також і в ольвійському матеріалі. Окремо слід відмітити кілька фрагментів амфорної тари: двоствольну ручку рожевої глини та підпрямокутну псевдодвоствольну ручку червоно-коричневої глини. Перша (Рис. 1, 3) за С.Ю. Внуковим відноситься до гераклейських псевдокоських світлоглиняних амфор, що датуються I ст. до н.е. – II ст. н.е. Друга (Рис. 1, 2) – до рідкісних (найближчою аналогією є знахідка ручки на городищі Кара-Тобе) поки невідомих різновидів синопських (можливо псевдокоських) амфор.

Подальші дослідження Консуловського городища великими площами дозволять уточнити датування та отримати більше інформації про характер і ступінь античного впливу на його мешканців.

О.В. Симоненко, Д.М. Сікоза, О.С. Дзнеладзе

ДОСЛІДЖЕННЯ ПІЗНЬОСКІФСЬКИХ ПАМ'ЯТОК НА ХЕРСОНЩИНІ

Пізньоскіфська експедиція ІА НАНУ (начальник експедиції д. і. н. О.В. Симоненко) у сезоні поточного року продовжила дослідження пізньоскіфського могильника Червоний Маяк та здійснила розкопки частини валу на городищі Львове в однойменних селах Бериславського району Херсонської об-

ласті. У розкопках обох пам'яток брали участь співробітники ДП ОАСУ «НДЦ Лукомор'є» (м. Миколаїв) та студенти Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухомлинського.

На Червономаяцькому могильнику до розкопу XI з півночі було прирізано ділянку 7×7 м для остаточного дослідження

поховання 121, вхідну яму якого було зафіксовано в 2013 р., та для дослідження поховання 123, кам'яний заклад якого знаходився у північному борті розкопу XI. На ділянці виявлено могили 121 і 122 у західній частині розкопу та 123 – у східній частині. Всі три поховання було здійснено в катакомбах, камери яких розташовані перпендикулярно осі вхідної ями, що характерно для всіх пізньоскіфських катакомб. У камері поховання 121 горілище, головами на північний захід лежали скелети дорослого чоловіка та двох юнаків. Серед начиння – два довгі залізні мечі, бронзові фібули та браслет, залізні вудила.

Парне дитяче поховання 122 супроводжувалося ліпними посудинками та бронзовим браслетом. Поховання 123, де знайдено кістки двох дорослих суб'єктів, було пограбоване в давнину.

Фібули та мечі датують поховання другою половиною I – початком II ст. н.е.

Городище біля с. Львове досліджувалося 1966 р. І.Д. Ратнером та Л.В. Костюк, а в 1973 р. – Я.І. Болдіним та С.С. Бессоною. На момент розкопок майже половину городища з півночі та заходу зруйнував кар'єр. Пам'ятка розташована на високому мисі корінного берега Дніпра. Зі сходу мис уривається у глибоку балку, така сама балка проходила на північ від городища (знищена кар'єром). Таким чином, з півдня територію мису захищав високий берег Дніпра, а зі сходу та півночі – глибокі балки. Західний напільний бік перетинав вал (теж знищений кар'єром). Вал, який досліджувався у поточному році, відокремлював мис на північно-східному кінці плато городища – «акрополь» площею біля 0,6 га. Житлова частина городища на північ та захід від валу сягає площі 4,5 га.

На вимогу замовників розкоп I площею 20×20 м було орієнтовано за віссю північний захід – південний схід, згідно розташування майбутньої ділянки під опору ЛЕП. Практично всю площу розкопу займала ділянка валу. Він проходив східною частиною розкопу в напрямку північний захід – південний схід. Із заходу до валу примикав рів, добре помітний на місцевості. Південна половина валу значно вища (2,2 м від рівня материка) за північну, яка, скоріш за все, зрізана під час риття окопів. Обидва кінці валу схо-

дять нанівець. Уздовж рову та на східному схилі валу залишилися окопи Другої світової війни, поверхня валу в північній частині порушена кулеметними гніздами та бліндажем.

Вал досліджувався квадратами 5×5 м, у найвищій частині валу було залишено бровку 1,5 м завширшки. Крім того, у процесі розкопок залишалися контрольні бровки між квадратами.

Вал мав таку конструкцію. На скельному материка в напрямку північний захід – південний схід на довжину 12–14 м був насипаний первинний вал зі світло-брунатної глини, перемішаної з вапняковою крихтою, заввишки 0,6 м. На цьому рівні по всій його довжині з брил вапняку (розміром 0,7×0,5×0,3 м) було викладено двопанцирний фундамент у середньому завширшки у 2,5 м. Кладка панцирів трирядова, верхній ряд брил у деяких місцях з'їхав у бік рову (на захід). Забутовка – глина з вапняковою крихтою та дрібним камінням. Після забутовки та підсіпки глиною вал набув висоти 1 м та ширини по основі 10 м. На фундаменті було побудовано двопанцирну стіну з підтесаних брил вапняку середніми розмірами 0,3×0,3×0,1 м, забутовану суглинком, перемішаним з дрібним камінням. Збереглося шість рядів кладки західного панциру; решта стіни зруйнована, а розвали каміння вкрили східний схил валу майже на всю його довжину.

Західний схил валу ескарповано під незначним кутом. Ескарп облицьований брилами вапняку, що стоять на ребрі. Уздовж ескарпу проходить рів завширшки 12 м, але незначно заглиблений у скельний материк. Фрагменти світлоглиняних амфор датують перший етап спорудження валу I ст. н.е.

На другому етапі у західному схилі валу по всій його довжині було вирито два ряди зернових ям (досліджено 12). Після їхнього закриття вал був досипаний культурним шаром городища (попелястий чорнозем) до висоти 2,2 м від рівня материка та вкритий панциром з вапнякових брил. Ями та підсіпка валу містять матеріал I ст. н.е. (фрагменти світлоглиняних амфор та червонолакової кераміки), тобто, інтервал між етапами будівництва валу був незначний.

ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСТЬ

В.І. Якубовський, І.П. Русий, С.А. Тимків

ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІТОПИСНОГО ГУБИНА ТА ЙОГО ОКРУГИ

Експедиція Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка у 2014 р. продовжила багаторічні розкопки як на території городища літописного Губина, так і в його сільськогосподарській окрузі.

Городище історичного Губина збереглося у правобережній частині села з однойменною назвою у Старокостянтинівському районі Хмельницької області, розташувалось на стрілці великого скелястого мису, утвореного річками Случ і Ладихка.

Його укріплена частина, площа 4,6 га виявляє чотиридольну історикотопографічну структуру. Кожна частина цього археологічного комплексу має певну форму і свою фортифікаційну систему, яка сьогодні візуально простежується у вигляді валів і ровів.

Південна частина городища, або посад, на якій у цьому сезоні проводилися розкопки, має підковоподібну форму площею 1,6 га, захищену з півдня і сходу двома рядами валів і ровів. Із півночі подвір'я посаду відділено від дитинця ровом. Із заходу південний сектор городища обмежують укріплення південно-західного сектору та урвистий берег р. Случ.

Дослідження валів і ровів посаду, розпочалося 2007 р., а згодом, у 2010–

2013 роках і його подвір'я. Зокрема, до східної частини розкопу 2013 року прирізано у 2014 році три ділянки (XLIX–LI) загальною площею 315,5 м². З них ділянкою XLIX охоплено внутрішню сторону головної оборонної смуги, а ділянками L і LI – прилеглу територію подвір'я у напрямі з півдня на північ. Тобто, роботи проводилися як на схилі валу так і на площі подвір'я. Тому перепад рівнів сучасної денної поверхні і потужність культурних нашарувань – різна. В цілому, чітко виділяють два шари. Верхній із них – давньоруський – темного відтінку, насичений рештками згорілих дерев'яних конструкцій, попелом, кістками тварин, різноманітними виробами XIII ст. Грунт нижнього шару (передмаєтериковий) – сірого кольору зі скупченнями обмазки і фрагментів трипільського лінійного посуду.

На одній лише ділянці XLIX, цього сезону відкрито п'ять давньоруських об'єктів: три порожнистотілі кліті і два об'єкти – зруби-городні. Увагу привертає об'єкт № 25 – залишки кліті порожнистого типу розміром 5×4 м. Повздовжньою віссю будівля спрямована у напрямі на північ. Розміри споруди фіксуються за наявністю будівельних решток і концентрацією різноманітних знахідок XIII ст.

Із заповнень, досліджених у цьому році клітей, походить багато керамічних уламків та певна кількість індивідуальних знахідок. Серед виробів, виготовлених із металів, виділяється, наприклад, пара срібних колтів і бронзовий енкалпціон – знахідки з кліті № 25.

На ділянці L, яка прилягає до ділянки XLIX з півночі, виявлено рештки трипільської площадки 4,6×2,5 м. Її простежено за скупченням обмазки з вкрапленням каміння, уламків тваринних кісток і ліпних фрагментах керамічного комплексу кінця середнього – початком пізнього розвитку Трипілья.

Результативними у цьому сезоні виявилися також і роботи на площі ділянки LI, де вивчено 12 давньоруських поховань у ґрунтових могилах підпрямокутної форми із заокругленими кутами. Поховання здійснено за християнським обрядом. Давньоруське походження поховань сумнівів не викликає, всі вони фіксуються у горизонті, який датується матеріалами XIII ст.

Разом з іншими давньоруськими могилами, які досліджено у попередні роки, сьогодні на подвір'ї посаду вивчено 32 поховань. Як показали матеріали, поховання здійснено не раніше другої половини XIII ст. Тобто, хронологія поховань співпадає з часом існування посаду Губинського городища. Синхронність поховань з часом заселення території середньовічного посаду літописного Губина підтверджується, насамперед, даними стратиграфії і віком виготовлення різноманітних предметів, знайдених у давньоруських об'єктах на території подвір'я посаду.

Отже, дослідженнями цього сезону та розкопками попередніх років встановлено, що укріплена смуга, яка захищала посадську територію Губинського городища, була неоднакова. Найдосконалішою виявилася лінія головної фортифікації, основними елементами якої були городні в основі валу і порожнистотілі кліті-зруби, які, прилягаючи до городень, утворювали суцільний ряд приміщень такого типу. Аналогічна архітектура фортифікації простежена також і в основі головної оборонної лінії, яка захищала територію дитинця літописного

Губина. Загалом, такий конструктивний тип, на думку авторів, є характерним, у цілому, і для всього давньоруського зодчества.

Матеріали розкопок дозволяють також зрозуміти характер забудови внутрішнього подвір'я Окольного града або посаду історичного центру літописного Губина. Вони показують, що більша його половина, як от площа південно-західної частини посаду, у середньовічні часи була вільною від забудови. Саме на вказаній території поки що відкрито лише 32 поховання давньоруського часу. Крайні могили цієї групи поховань локалізуються навколо центральної частини подвір'я посаду, що дає підставу говорити про можливу присутність там давньоруської церкви. Посереднім доказом цього є відкриття будівельної плінфи XIII ст. поблизу житлового комплексу, виявленого у 2012 році.

Не менш важливими для характеристики історичного Губина є матеріали, що стосуються взаємозв'язків населення міста з синхронними селищами його сільськогосподарської округи. Йдеться про контрольну розвідку на поселенні в урочищі Горбок, що біля с. Пасічна (Старосинявський р-н, Хмельницька обл.), яка віддалена на південь від літописного Губина за 11 км.

Пасічнянські поселення розташовуються за 0,5 км на південь від села, займаючи в урочищі Горбок південні та південно-східні схили першої надзапальної тераси лівого берега р. Грабарка (права притока р. Случа). Із заходу територію поселення обмежує болотистий яр, звідки витікають водні джерела. Із півдня і південного сходу пам'ятку оточує заболочена долина, поросла очеретом, вербами та вільхою. Північна лінія умовного кордону проходить по контуру вершини горба урочища. Підйомний матеріал простежено на площі 55,4 га.

Пам'ятка багатопарова. Будь-яких закономірностей стосовно розміщення різночасових культурних залишків поза контурами обмазки на поверхні не спостерігалось. Знахідки фрагментів кераміки та обмазки простежені на поверхні практично на всій площі урочища.

На розкопі 2014 року відкрито 128 м². Досліджено три об'єкти черняхівської культури. З них житло розташовується у північній частині ділянки II. Має прямокутну форму розміром 7,2×4 м. Житло кутами орієнтоване по сторонах світу. Долівка опущена у передматериковий ґрунт (сірий відтінок) на глибину 0,5 м. У межах площі північно-східного кута виявлено рештки печі (розміром 1,4×1,2 м), основа якої кам'яна.

Два інших об'єкти – розмірами 6,2×3,2 (ділянка II) і 6,75×3,2 м (ділянка I) – виконували, очевидно, господарські функції.

У процесі розкопок виявлено значну кількість фрагментів кружальної і ліпної кераміки черняхівської доби (горщики, миски, прясла), а також уламки кісток тварин.

Індивідуальний інвентар представлено уламками та цілими зразками бронзових фібул, знахідкою (заповнення житла) срібного динарія доби римського імператора Коммода (180–182 рр.), уламками і цілими формами точильних брусків тощо.

На основі отриманого матеріалу дослідженні об'єкти функціонували, очевидно, наприкінці II – початку III ст. н.е.

ЧЕРКАСЬКА ОБЛАСТЬ

*М.Ю. Відейко, Й. Мюллер, Н.Б. Бурдо, Р. Хофманн,
С. Церна, В.С. Рудь, Л. Брандштетер*

РОЗКОПКИ ЗАЛИШКІВ БУДІВЕЛЬ ТА ГОНЧАРНИХ ГОРЕН У ЦЕНТРАЛЬНІЙ ЧАСТИНІ ТРИПІЛЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ БІЛЯ с. МАЙДАНЕЦЬКОГО

Під час розкопок 2014 року дослідження було зосереджено у північному секторі центральної частини поселення, де окрім решток спалених будівель магнітна зйомка виявила об'єкти, попередньо ідентифіковані, як залишки гончарних горнів.

Для дослідження залишків будівель закладено вісім розкопів різних розмірів, одна зі споруд розкопана повністю (Рис.1, 1). Вона знаходилася всередині поселення, на межі незабудованої центральної частини. Ця споруда мала відносно невеликі розміри – близько 11 м у довжину та 4–4,5 м завширшки. Рештки представлені двошаровим скупченням обпаленої глини прямокутної у плані форми. Більшість обмазки з домішкою половини та відбитками колотого дерева. Верхній шар зберігся частково. На нижньому шарі обмазки та під ним виявлено численні розвали посудин різних форм – мисок, горщиків, біконічних посудин, а також камені, частина з яких є зернотерками. З інтер'єру збереглися залишки прямокутної платформи для вогнища розмірами біля 2×2 м, а також вівтаря округлої форми у північному секторі.

Під час прокопки на глибині 0,18 м від рівня земляної підлоги у цій частині будівлі виявлено кубок та невелику конічну миску.

Перевірка потужної аномалії невеликих розмірів, попередньо ідентифікованої як рештки гончарного горна, підтвердила наявність даного об'єкта. Встановлено, що на цьому місці послідовно було споруджено три печі для випалу кераміки, кожна з трьома каналами. При цьому попередня конструкція включалася частково у наступну. Розміри у плані – 1,8×1,8 м. Під час переробки змінювався перетин каналів та конструкція опорних стовпів, а при останній реконструкції – змінено орієнтацію на 90 градусів. У стінки первинної конструкції було включено великі фрагменти кераміки, мисок та амфорок, розташованих симетрично. Дрібніші фрагменти кераміки використано при спорудженні стінок останнього (верхнього) горна. Під і стінки обмазано вогнетривкою глиною, помітні шари ремонтів. Горно було залишено до того, як люди пішли з поселення. Купол було розібрано до основи, частково – стовпи. Рештки присипано

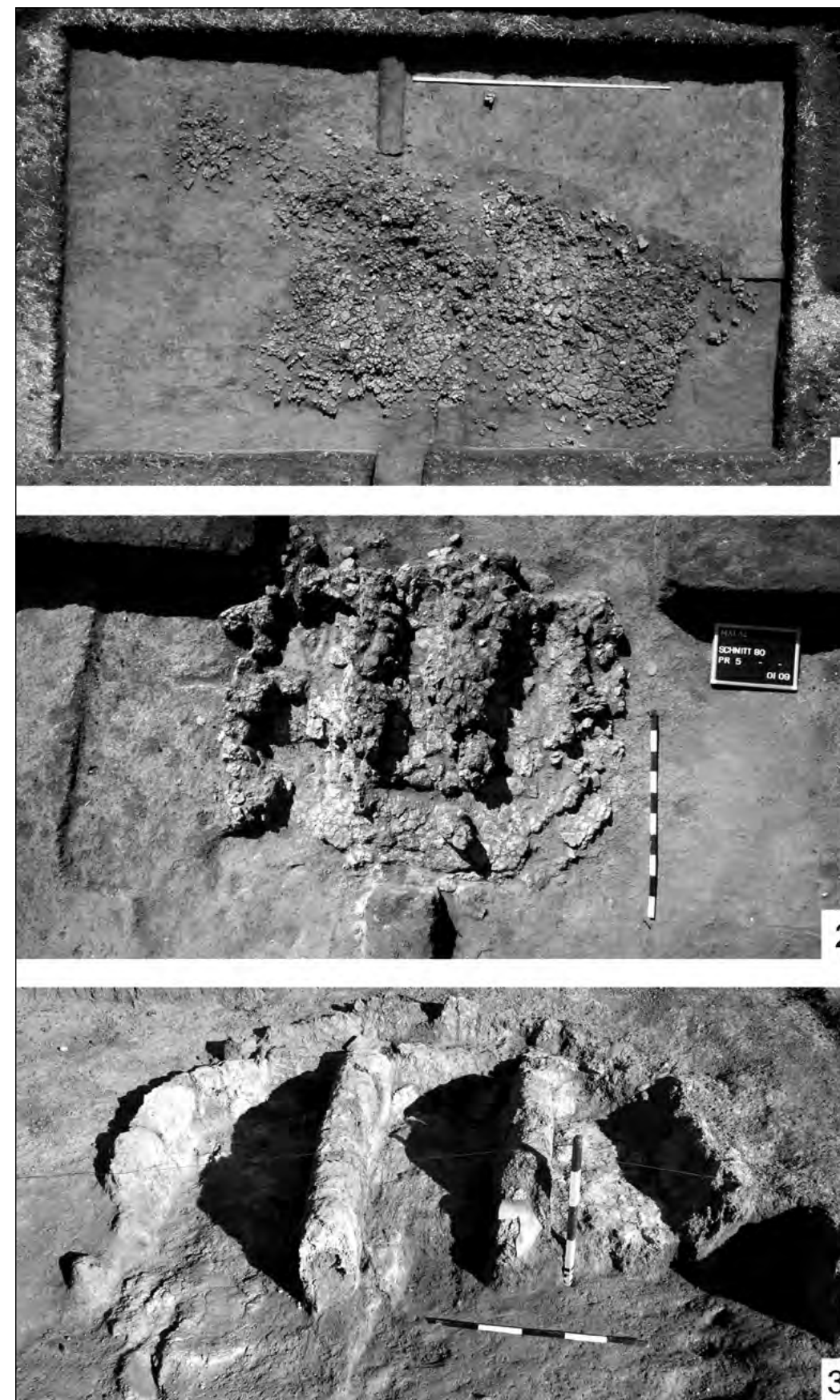

Рис. 1. Дослідження у Майданецькому 2014 р. : 1 – залишки житла; 2–3 – гончарне горно у процесі досліджень: 2 – верхній горизонт; 3 – розріз та вигляд початкового горна з боку топкової камери.

сміттям – фрагментами посуду, кістками тварин. Неподалік магнітна зйомка виявила ще одну аналогічну аномалію, розташовану по інший бік однієї з ям.

Поруч з горном виявлено дві ями, у заповненні яких знайдено велику кількість повторно перепалених фрагментів кераміки та деталі конструкцій горна – фрагменти обмазки стінок, подів, решт-

ки, що утворилися під час перебудови. Ями розташовані таким чином, що одна з них знаходилася навпроти топки двох початкових горнів, а інша – навпроти топки верхнього. У одній з ям були майже відсутні фрагменти кісток тварин, тоді як у іншій вони траплялися у великій кількості. Поруч виявлено мотику з рогу оленя.

*Круц В.О., Корвін-Піотровський О.Г.,
Чабанюк В.В., Шатіло Л.О.*

РОБОТИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ НА ПОСЕЛЕННІ ТАЛЬЯНКИ (2013–2014)

У 2013–2014 рр. було продовжено багаторічні дослідження поселення Тальянки трипільської культури (Тальнівський район, Черкаська область). В плани робіт входило дослідження об'єктів різного розміру, які вдалося зафіксувати (у випадку з малими об'єктами), та деталізувати (у випадку з великими) завдяки новим геомагнітним дослідженням поселення¹. Всі роботи проводилися в північній частині поселення. Всі об'єкти були розкопані повністю, і виявилися залишками від двох будівель та чотирьох гончарних горнів.

Дві споруди (розкоп №XXI) – площадки №48 та №49 – знаходилися у внутрішньому кільці забудови поселення. Відстань між житлами була незначною – від максимальної 1–1,5 м поміж «сінями» споруд до менше 20 см між торцевими кутами, фактично, житла утворювали в плані літеру "V" (Рис. 1.).

Обидві будівлі склалися з двох приміщень – «сіней» та житлової кімнати. Деталі інтер'єру та їх розміщення в будинках були типовими для цього поселення (піч, припічок, «вівтар», подіум та робочі місця). В сінях будівель виявлено великі зернотерки. Крім того, в основних частинах будівель виявлено конструктивні особливості будівництва – сліди направляючих для нівелювання платформи підлоги (в житлі №48 дві паралельних через один метр, орієнтованих по довгій вісі, а в житлі №49 – по поперечній вісі).

Серед знахідок слід особливо відмітити кілька мініатюрних моделей посуду (амфора, кубок), а також керамічний виріб біконічної форми, що отримав назву «кернос».

Іншим напрямком роботи стало дослідження невеликих округлих в плані магнітних аномалій, які були зафіксовані геомагнітними розвідками. У 2013 р. було вивчено три таких об'єкти (шурфи «А», «В» та «С»), а у 2014 р. – один (шурф «D»). Всі аномалії виявилися залишками горнів для гончарного виробництва.

Форма горнів, їх розміри та деякі конструктивні деталі мають відмінності, проте базові елементи однакові, а

саме, всі досліджені горни двох'ярусні (з вертикальною опалюваною камерою). Нижній рівень представлений топочною камерою яка складалася з трьох каналів, що були розміщені між стінками горна та підпорками (так званими «козлами»). Висота каналів була в межах 30 см, ширина – від 25 до 40 см. Перший та другий ярус розділені платформою з отворами – так званий «черень» з продухами або жаропродухами, на якому, власне, знаходився посуд для випалювання. Всі горни були зведені з каміння, глини та значної кількості фрагментів посуду. Каміння закладалося в фундамент стін та «козлів». Кераміка використовувалася в якості будівельного матеріалу при зведенні стін горнів, черенів та «козлів». Кількість одиниць кераміки на трьох горнах практично однакова – від 1600 до 1800 черепків, але на горні «С» вона значно більша – майже 5000 одиниць. Перед горнами на рівні каналів (або трохи нижче) знаходилися площадки з намазаної на ґрунт глини (товщиною близько 3 см), які, очевидно, використовувалися для закладення палива в канали.

Горн «А» (2,1×1,6 м) мав прямокутну форму з закругленими кутами (Рис. 2, 1). Черінь горна містив по три жаропродухи над боковими каналами та два над центральним. З трьох боків споруду оточували стіни (шириною 15 см), які збереглися на висоту до 20 см. Від каркасу стіни збереглися порожнечі від вертикальних стояків (діаметром 2–5 см), які знаходилися на відстані 15–20 см один від одного. Варто зазначити, що подібну конструкцію стін вдалося прослідкувати лише на цьому горні.

Горн «В» (1,9×1,75 м) мав підпрямокутну форму з заокругленими краями (Рис. 2, 2). Черінь горну зберігся частково. В якості конструкції череня між «козлами» та стінами горнів були використані гранітні плити в якості «кам'яної рештівки» (збереглися по дві плити над боковими каналами та одна над центральним). Жаропродухи збереглися гірше ніж на попередньому горні, їх було вісім, по три над боковими каналами та два над центральним. Крім того, прослідковано ще чотири жаропродухи по 5 см у діаметрі впритул до стін горна – два в кутах

Рис. 1. Дослідження у Тальянках 2013–2014 рр. Площадки №48 та №49.

¹ Круц В.А., Корвін-Піотровський А.Г., Рассман К., Петерс Д. Тальянки: перезагрузка. Геомагнітна зйомка три десятиліття спустя после работ В.П. Дуткина // Круц В.А., Корвін-Піотровський А.Г., Рыжов С.Н. и др. Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2011 г. – К., 2012. – С. 60–85.

АРХЕОЛОГІЧНІ ТА АРХЕОЗООЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ МОЛЮХОВА БУГРА

У 2013–2014 роках було продовжено дослідження поселення Молюхів Бугор, яке розташоване в заплаві річки Тясмин, на північ від села Новоселиця Чигиринського району Черкаської області.

У 2013 році розкопки проводились на південній та північній околицях пам'ятки. Було досліджено 16 квадратів розмірами 2×2 м і траншею розмірами 0,60×20 м загальною площею 76 м².

Для продовження розкопок на південній околиці пам'ятки було розбито сім нових квадратів у розкопі III – 9Б, 9В, 9Г, 10Б, 10В, 11Б, 11В та траншея. Вони примикали до дослідженої раніше території поселення. Не дивлячись на те, що основна мета досліджень – виявлення «рову», що підходив до південного входу зі сходу поселення – не була досягнута, розкопки дали свої позитивні результати. Був виявлений південний край піщаної дюни, на якій розміщувалося поселення та зафіксовані сліди заглибленого об'єкта, розкопаного В.М. Даниленком у 1955–56 рр. як частини житла доби пізнього енеоліту. Але за своїми характеристиками він нагадував скоріше «рів», якій оперізує центральну підвищену частину поселення. Розкопками цього року знайдено сліди даного об'єкта та визначено, що це був все-таки фрагмент «рову», який проходив у південно-східній частині поселення та робив поворот до південної околиці пам'ятки.

Для продовження розкопок на північній околиці пам'ятки було розбито 9 нових квадратів – 1Р, 2Р, 1С, 2С, 1Т, 2Т – Р.В, 0'Т, 0'У, 1У – Р.П. Тут був виявлений і розчищений фрагмент «рову», глибина якого від денної поверхні складала 173–182 см, а ширина коливалася на рівні –150 см від 218 см до 182 см, на дні – від 137 см до 156 см. Стінки «рову» були майже вертикальні, дно практично рівне. Склад знахідок на глибині 150–180 см (1 невеликий фрагмент неолітичної кераміки з травою і піском; 31

фрагмент енеолітичної пористої кераміки, 1 фрагмент знаряддя зі стінки енеолітичної пористої кераміки, 4 сколи, 1 нуклеоподібний уламок і 1 ножеподібна пластина з кременю, 2 сколи кварциту, 1 шматочок пісковика, 17 шматочків перепаленого крупнозернистого граніту, 1 фрагмент великої рогової мотики-молота з двох частин із дірочкою для держак, 2 роги косулі і 1 фрагмент рогу північного оленя з обробленими поверхнями, кістки тварин) засвідчує його приналежність до енеолітичного періоду. Там само було виявлено кілька слідів «стовпів» і кілька ламаних темно-коричневих смуг, які, можливо, є залишками певних дерев'яних конструкцій, що були складовою частиною господарського комплексу, та зафіксовано цікаву картину: п'ять паралельних коричневих смуг пересікали квадрати у напрямку схід-захід із невеликим відхиленням на південний схід. Це були дерев'яні колоди різного діаметру (від 18–20 до 32–34 см), які також були частиною житлово-господарського комплексу, для повного з'ясування устрою та розмірів якого необхідні подальші розкопки навколишньої території.

Унікальною знахідкою всередині житлового комплексу стала глиняна статуетка вепра, щоправда пошкоджена: у неї зламана мордочка і відсутні задні ноги. Це вже друга на поселенні статуетка дикого кабана.

У 2014 році відбулося вивчення остеологічних матеріалів з північного рову Молюхова Бугра. Всього О.П. Журавльовим було досліджено 39144 фрагменти кісток свійських та диких ссавців, з яких визначено – 21066 кісток, з них 16399 – свійських і 4667 – диких тварин. Подаємо видовий склад ссавців (Таблиця 1) та підрахунки м'ясної їжі (Таблиця 2) за цими дослідженнями.

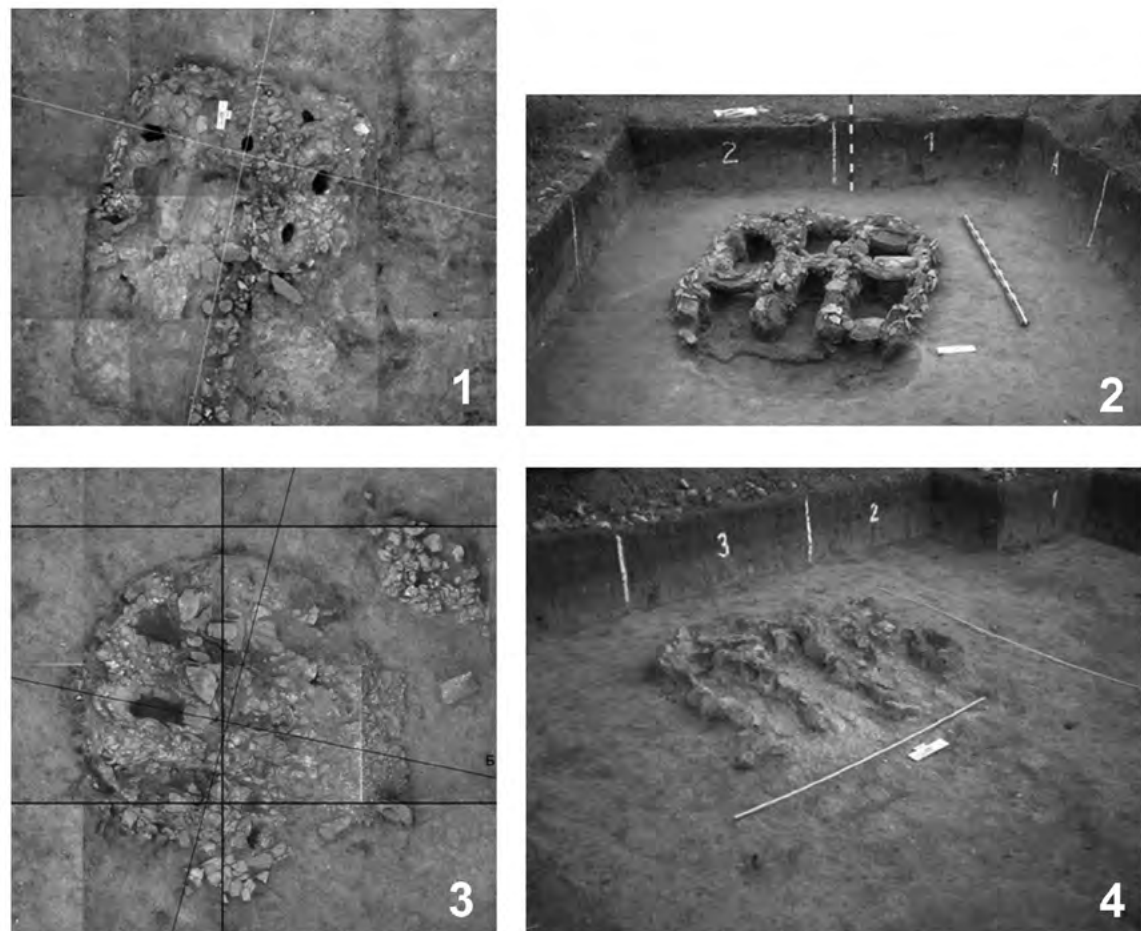

Рис.2. Гончарні горни поселення Тальянки. 1 – гончарний горн «А»; 2 – гончарний горн «В»; 3 – гончарний горн «С»; 4 – гончарний горн «D».

Горн «С» (Рис. 2, 3), на відміну від попередніх, був округлої форми (2 м в діаметрі), накритий великим скупченням кераміки (3×4 м), загальна вага якої складала близько 300 кг. Судячи з усього, ця кераміка була використана як будівельний матеріал при зведенні горну.

Горн «D» (1,9×1,6 м) був підпрямкутним з сильно заокругленими краями, та в цілому повторював конструкцію попередніх горнів (Рис. 2, 4).

Горни «А», «В» і «D» можна пов'язувати з житлом №47 (дослідження 2012 р.)².

Таким чином, упродовж польових сезонів 2013–2014 рр. було здобуто новий цікавий матеріал для розуміння історії поселення. Особливо варто відзначити дослідження двох'ярусних гончарних горнів нової конструкції, які були досліджені вперше.

² Крущ В.А., Корвин-Пиотровский А.Г., Шатіло Л.О., Чабанюк В.В. Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2012 г. – К., 2013.

Таблиця 1. Видовий склад ссавців Моллохова Бугра, північний рів					
№ з/п	Вид	Кістки		Особини	
		Абс.	%	Абс.	%
1. Свійські					
1	Бик свійський	9894	60,3	102 (61/-)*	45,0
2	Вівця свійська	62	0,4	16 (-/2)	7,0
3	Коза свійська	19	0,1	8 (-/1)	4,0
4	Вівця і коза	3290	20,0	11 (11/-)	5,0
5	Свиня свійська	1392	8,4	35 (17/6)	16,0
6	Кінь свійський	1627	10,0	44 (5/8)	20,0
7	Осел свійський	3	0,1	1	0,5
8	Собака свійський	97	0,6	3 (1/-)	1,5
9	Кіт свійський	7	0,1	2	1,0
	Разом :	16399	100,0	222	100,0
2. Дикі					
1	Їжак звичайний	8	0,2	4	2,0
2	Заєць русак	37	0,8	5	3,0
3	Бобер річковий	112	2,4	17 (2/3)	10,0
4	Лисиця звичайна	117	2,5	5	3,0
5	Ведмідь бурий	76	2,0	4 (1/-)	2,0
6	Куниця кам'яна	14	0,3	3	1,5
7	Борсук	18	0,4	7 (3/-)	4,0
8	Видра	3	0,1	2	1,0
9	Лев	7	0,1	2	1,0
10	Кіт лісовий	3	0,1	1	0,5
11	Кулан	3	0,1	1	0,5
12	Кабан	1304	28,0	48 (9/2)	27,0
13	Олень звичайний	742	16,0	12 (9/1)	7,0
14	Козуля європейська	617	13,0	33(7/4)	19,0
15	Лось	423	9,0	16(1/2)	9,0
16	Тур	159	3,0	9 (-/1)	5,0
17	Зубр	83	2,0	6 (-/1)	3,0
18	Тур і зубр	941	20,0	3(1/2)	1,5
	Разом **:.	4667	100,0	178	100,0
3. Співвідношення між свійськими і дикими					
1	Свійські	16399	78,0	222	55,5
2	Дикі	4667	22,0	178	44,5
	Разом:	21066	100,0	400	100,0

* У дужках вказано число молодих / напівдорослих особин

** Окрім цього знайдено: 625 – черепашок беззубок і перловиць, 38 – наземних моллюсків, 90 – кісток риб, 4363 – кісти черепахи, 1518 – кісток птиць, 4 – кісти людини.

Таблиця 2. М'ясна їжа Моллохова Бугра, за матеріалами північного рову		
Вид	Жива вага (в кг)	%
1.Свійські		
1. Бик свійський	42922	65,0
2. Вівця свійська	960	1,4
3. Коза свійська	480	1,0
4. Вівця і коза	330	0,5
5. Свиня свійська	4100	6,0
6. Кінь свійський	16600	26,0
7. Осел свійський	80	0,1
Разом:	62872	100,0
2. Дикі		
1. Заєць русак	25	0,1
2. Бобер річковий	480	1,7
3. Ведмідь бурий	500	2,0
4. Борсук	90	0,3
5. Лев	400	1,4
6. Кулан	120	0,5
7. Кабан	7050	24,5
8. Олень звичайний	3000	10,5
9. Козуля європейська	1180	4,0
10. Лось	1650	6,0
11. Тур	6750	24,0
12. Зубр	6000	21,0
13. Тур і зубр	1200	4,0
Разом:	28445	100,0
3. Співвідношення між свійськими і дикими		
Свійські	64872	70,0
Дикі	28445	30,0
Разом:	93317	100,0

О.О. Прядко

РОЗВІДКИ НА ТЕРИТОРІЇ ЧОРНОБАЇВСЬКОГО РАЙОНУ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У 2014 р. впродовж вересня-грудня було проведено розвідки на правому березі р. Сула та її допливів: Бурімка, Лящівка у межах Чорнобаївського р-ну Черкаської області. Метою розвідок був моніторинг стану збереженості відомих археологічних пам'яток і пошук нових, а також детальна фіксація земляних укріплень: валів, ровів, ескарпів поздовж усієї протяжності право-

го берега в межах району. Здійснено обстеження городищ та поселень поблизу с. Велика Бурімка: ур. Місто, Камінці, Городок, Селище, Поділ, с. Лящівка: ур. Бурти, Хатнища, Лиса гора, с. Кліщенці: ур. Кизівер, с. Жовнино: мис Жовнино.

Під час розвідки у вище зазначених місцях проводилася фіксація курганів і курганных груп.

П.С. Шидловський, Д.Ю. Нужний, Ст. Пеан, О.М. Лизун

ДОСЛІДЖЕННЯ ГОСПОДАРСЬКОЇ ЯМИ № 6 НА МЕЖИРІЦЬКІЙ СТОЯНЦІ

Межиріцька пізньопалеолітична стоянка знаходиться на території с. Межиріч Канівського р-ну Черкаської області. Пам'ятка розташована на мису, утвореному долинами річок Росі та Росави біля 12 км на захід від р. Дніпро і за 200 м від високого корінного схилу плато долини р. Рось. У результаті багаторічних (з 1966 р.) розкопок, здійснених вітчизняними та зарубіжними вченими, виявлено та досліджено чотири житлових конструкції та господарські об'єкти навколо них. Датування за радіовуглецевим методом визначило вік пам'ятки у досить вузьких межах – близько середини 15 тисячоліття тому. З 2003 р. стоянка досліджується комплексною українсько-французькою експедицією спільно з Національним природничим музеєм (Париж) із залученням вітчизняних та зарубіжних спеціалістів у галузі археозоології, геології, палеоботаніки, геоморфології тощо.

В останні роки роботи концентруються переважно на двох об'єктах поселення, а саме: ділянці насиченого культурного шару з ямою № 7 на південь від 1-го межиріцького житла першого господарсько-побутового комплексу (ГПК 1) та ділянці культурного шару з ямою № 6, що належить до 2-го ГПК.

Особливе зацікавлення викликає господарський об'єкт – яма № 6, що розташована на південь від другого житла, розкопаного у 1969–1970 рр., з причини високої насиченості культурними та фауністичними рештками заповнення. Об'єкт було виявлено у 1995 та досліджено південний з чотирьох його секторів у 1996–1998 рр. українсько-американською експедицією під керівництвом Н.Л. Корнієць.

У 2014 р. завершено дослідження східного сектору ями у квадраті 23, що дозволяє провести попередній аналіз стратиграфічних особливостей накопи-

чення заповнення та дати характеристику крем'яного комплексу і фауністичних решток, що походять з нього. Згідно розрізу північно-західної стінки, яма являє собою лінзоподібне заглиблення діаметром біля двох метрів та глибиною до 50–60 см. Яма мала так звані «маркувальні» великі мамонтові кістки та лінзу піску у верхній частині заповнення. Нижче піщаної лінзи розташувався лесовий прошарок та кістково-зольний шар (Z), що відзначався надзвичайно високою концентрацією культурних решток та значною потужністю. Фактично він являє собою суцільну брекчію з кісток, їх перепалених зразків та кісткового вугілля, а також чисельних виробів з кременю (Рис. 1, 1).

Найбільш цікавим комплексом, дослідженим у 2010 р. у цьому шарі виявилась частина скелету лисиці, що лежала на масивній лопатці мамонта. Анатомічна група складалася з практично повного черепа, декількох хребців та відділу верхньої кінцівки. Череп та хребці перекривались ребром мамонта, поперечно зрізаного у дистальній частині (Рис. 1, 2). Зверху ця група також перекривалась лопаткою мамонта. У придонній частині, нижче шару Z спостерігалось скупчення фрагментів великих кісток мамонта, переважно черепів. Поверх цієї концентрації виявлено фрагменти тім'яних та потиличної кісток дитинчати мамонта, інші кістки значно фрагментовані. Дно ями заповнене практично чистим лесом, з невеликими фрагментами кісток та незначними крем'яними артефактами (Рис. 1, 1).

Крем'яний комплекс, що походить переважно з кістково-зольного шару, на рахунок 685 екземплярів, не враховуючи дрібних лусочок, отриманих у ході промивки. Основні типолого-статистичні показники виробів з кременю викладені у таблиці:

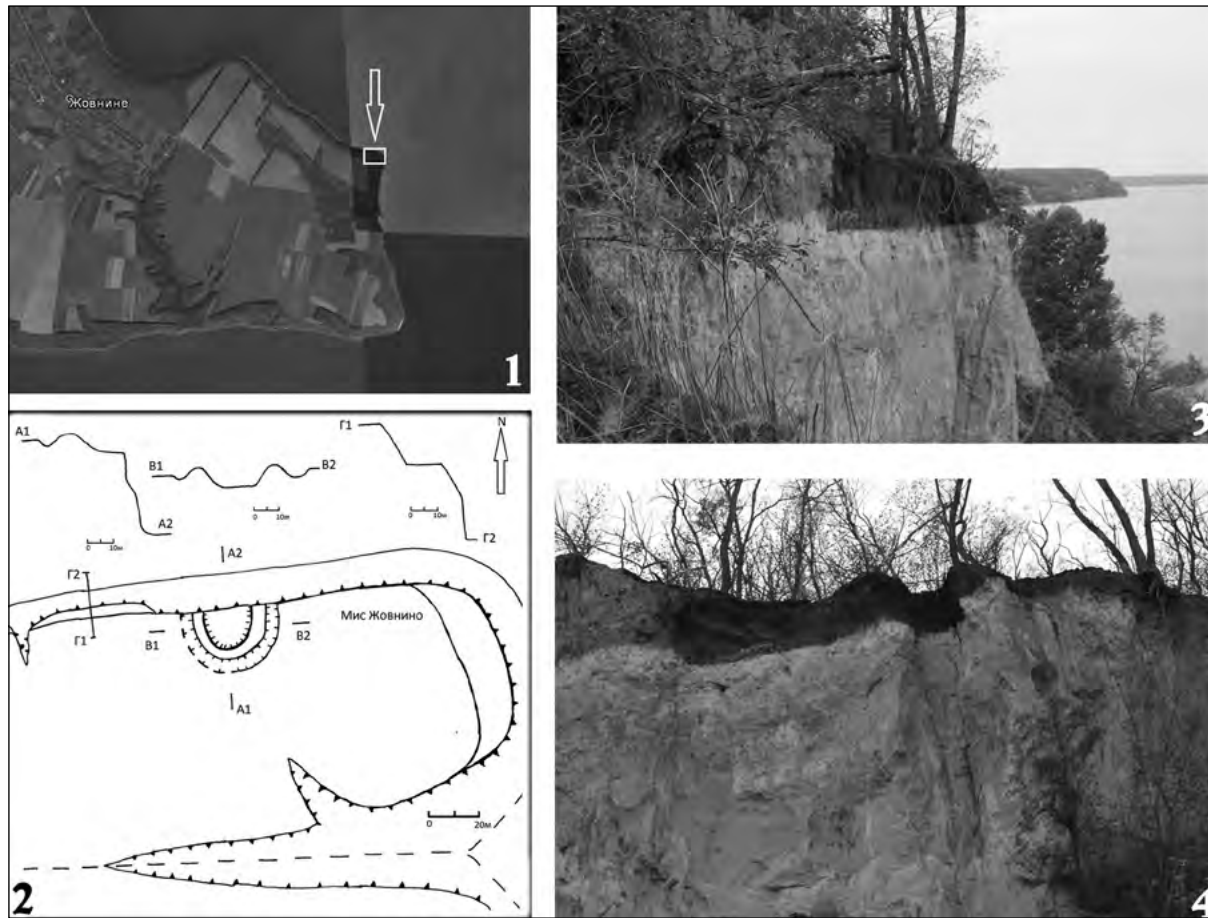

Рис. 1. Розвідки у Чорнобайвському районі.

Обстежено об'єкт (Рис. 1, 2), відомий ще В.Г. Ляскоронському, як городище Узбіч. Дослідник зазначав, що місцеві селяни під час будівництва на ньому вітряка виявляли колоди дерева.

Об'єкт розташувався на мисі високого правого берега р. Сула (Рис. 1, 1). Поруч знаходився геодезичний пункт – мис Жовнино. У результаті обстеження стало відомо, що північна частина знищена водосховищем. Чітко виділяється лійкоподібне заглиблення 18×16 м, яке оточене валом із ровом. Висота валу зі східної сторони 1,5–2 м, з півдня – 1,5 м, із заходу – 1 м. З південного боку, за 65 м від об'єкту, знаходиться глибокий яр, утворюючи таким чином мис, захищений з трьох сторін. На північній та східній сторонах помітно залишки утворення, схожого на ступінчатий ескарп.

З північного та північно-східного боку об'єкта зафіксовано відслонення культурного шару (Рис. 1, 3–4). Його товщина у місці лійчастого заглиблення не більше 0,6–0,7 м, тоді як у місці валу – 1–1,2 м. Слід відмітити, що за зовнішніми ознаками в лійчастому заглибленні культурний шар має більшу гумусацію на відміну валу з ровом, де переважає світло-коричневий шар.

Зачистити відслонення не було можливим, адже об'єкт знаходиться на урвищі 20–25-метрової висоти від рівня поверхні водосховища. У сегменті культурного шару, який сповз, виявлено фрагменти ліпної кераміки з наліпними валиками, поверх якого йдуть насічки.

Стан збереження археологічного об'єкту дозволяє поставити питання про потребу негайних охоронно-рятівних досліджень, адже через 3–5 років він зникне повністю.

ЧЕРНІВЕЦЬКА ОБЛАСТЬ

Авраменко М.О., Діденко С.В., Рейда Р.М.

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ У КЕЛЬМЕНЕЦЬКОМУ РАЙОНІ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Розвідки проводилися у рамках наукового проекту по дослідженню виробничої факторії пізньоримського часу Комарів з метою виявлення пам'яток черняхівської культури та вивчення культурно-історичного оточення даного поселення. Загалом під час досліджень було обстежено 23 пам'ятки, з них 10 відносяться до черняхівської культури. Нижче подаються короткі відомості про обстежені пункти.

Бабин-1-2014 – багатошарове поселення. Розташоване за 1 км на захід від с. Бабин, у витоках балки, по якій протікає р. Мандийка (права притока Сурші – права притока Дністра). Поселення розташоване по обох схилах балки. Його площа складає 3 га. Черняхівські матеріали зустрічаються по обох схилах балки, трипільські – переважно на лівому.

Бабин-2-2014 – місцезнаходження. Розташоване на західному схилі тієї самої балки, що і Бабин-1-2014 за 1 км від гирла р. Мандийки. Було виявлено незначну кількість кераміки трипільської та черняхівської культур, а також кераміки доби бронзи.

Бабин-3-2014 – поселення черняхівської культури. Розташоване за 600 м на південний схід від ґрунтової дороги на

с. Бабин. Знаходиться на лівому схилі безіменного струмка (ліва притока Мандийки – права притока Сурші – права притока Дністра). Було виявлено гончарну кераміку черняхівської культури. Підйомний матеріал зустрічається протягом 300 м.

Бузовиця-1-2014 – багатошарове поселення трипільської культури, доби бронзи та черняхівської культури. Розташоване на обох схилах балки, по якій протікає безіменний струмок (права притока Дністра). Наразі струмок поділений на три ставки. Загальна площа розповсюдження матеріалу складає близько 35–40 га. Підйомний матеріал складає кераміка трипільської культури, кераміка доби бронзи, велика кількість гончарної кераміки черняхівської культури. До пізньоримського часу належить декілька фрагментів амфор, глиняне прясло та скляна поліхромна намистина.

Бурдюг-1-2014 – багатошарове поселення трипільської та черняхівської культур. Розташоване на високому плато над лівим схилом балки, по якій протікає безіменний струмок (права притока Сурші – права притока Дністра). Пам'ятка розташована за 800 м від дороги Кельменці-Бузовиця. Основну масу

матеріалу складає кераміка трипільської культури, вироби з кременю, також зустрічається невиразна кераміка доби бронзи та черняхівської культури.

Бурдюг-2-2014 – місцезнаходження. Розташоване за 400 м на південний захід від поселення Бурдюг-1-2014 вниз по схилу. Було виявлено невелику кількість кераміки трипільської культури.

Бурдюг-3-2014 – місцезнаходження. Розташоване на правому березі р. Сурша, навпроти місця впадіння в неї безіменного струмка, що утворює балку, на якій розташоване поселення Бурдюг-1-2014. Знаходиться за 700 м від дороги Кельменці-Бузовиця. Було виявлено невелику кількість кераміки трипільської культури. Протяжність розповсюдження матеріалу – 120 м.

Бурдюг-4-2014 – місцезнаходження доби бронзи. Розташоване на правому березі у витоках безіменного струмка (права притока Сурші – права притока Дністра). Знаходиться за 500 м на захід від залізничної колії та за 450 м на південний схід від дороги Кельменці-Бузовиця. Було виявлено невелику кількість кераміки доби бронзи.

Кельменці-1-2014 – поселення трипільської культури. Розташоване на південний схід від дороги Кельменці-Бузовиця. Максимальна протяжність поселення 600 м. Виявлено значну кількість кераміки трипільської культури, також вироби з кременю та уламок глиняної антропоморфної статуетки.

Кельменці-2-2014 – багатошарове поселення. Розташоване на обох схилах балки, якою протікає струмок (ліва притока Сурші). Знаходиться за 1,3 км на південний схід від дороги Кельменці-Бузовиця. На лівому схилі балки було виявлено кераміку черняхівської культури, а також поодинокі фрагменти кераміки доби бронзи. На правому схилі виявлено значну кількість черняхівської кераміки, а також велику кількість виробів з кременю, що концентрувалися у північно-східній частині поселення.

Кельменці-3-2014 – місцезнаходження матеріалів трипільської культури. Знаходиться за 800 м на північний схід від дороги Кельменці-Бузовиця на високому лівому схилі балки р. Сурша.

Кельменці-4-2014 поселення черняхівської культури. Знаходиться за 1,1 км на північний схід від дороги Кельменці-Бузовиця. На похилому лівому схилі балки р. Сурша. Довжина поселення 600 м, ширина 50 м.

Кельменці-5-2014 – поселення трипільської культури. Розташоване на високому мисові лівого берега р. Сурша. Знаходиться за 300 м на південний захід від ґрунтової дороги до с. Бабин. Виявлено значну кількість кераміки трипільської культури, а також глиняне прясло.

Кельменці-6-2014 – багатошарове поселення трипільської культури, доби бронзи, ранньозалізної доби, черняхівської культури. Розташоване у верхній частині лівого схилу балки р. Сурша. На пам'ятці була виявлена значна кількість кераміки зазначених культур. Площа поселення 1,5 га.

Кельменці-7-2014 – поселення трипільської культури. Розташоване у верхній частині схилу правого берега р. Рамаданка (ліва притока Сурші), за 300 м на північний схід від місця впадіння до неї безіменного струмка. Виявлено дрібні фрагменти кераміки трипільської культури, а також кременю зі слідами обробки. Довжина поселення 300 м, приблизна ширина 100 м.

Кельменці-8-2014 – поселення доби бронзи, ранньозалізної доби. Розташоване на пологому схилі правого берега безіменного струмка (права притока Рамаданки – ліва притока Сурші). Поселення знаходиться за 350 м на північний захід від сміттєзвалища смт Кельменці. Було виявлено кераміку доби бронзи та раннього заліза, також уламки кременю зі слідами обробки та крем'яний відбійник. Довжина поселення 200 м.

Кельменці-9-2014 – місцезнаходження матеріалів черняхівської культури. Розташоване на правому березі р. Рамаданка за 100 м на південний схід від крайніх будівель смт Кельменці на приватних городах. Було виявлено невелику кількість кераміки черняхівської культури.

Кельменці-10-2014 – поселення доби бронзи. Розташоване на високому схилі лівого берега р. Рамаданка за 150 м на північний захід від ферми, що знаходиться біля залізничної станції «Ларга»

(сміт Кельменці). Було виявлено значну кількість дрібних фрагментів кераміки доби бронзи. Довжина поселення 150 м, ширина 80 м.

Кельменці-11-2014 – поселення трипільської культури. Розташоване на високому плато над правим берегом р. Рамаданка навпроти поселення Кельменці-10-2014. Було виявлено невелику кількість кераміки трипільської культури, а також виробів з кременю. Довжина поселення 380 м.

Кельменці-12-2014 – поселення доби бронзи. Розташоване на низькому схилі правого берега р. Рамаданка за 900 м на північний захід від залізничної станції «Ларга» (сміт Кельменці). Було виявлено значну кількість фрагментів кераміки доби бронзи.

Комарів-2-2014 – поселення черняхівської культури. Розташоване по обох схилах балки, в якій нижче за течією розташоване поселення Комарів, за 1,5 км на південний схід від нього. У зв'язку з

умовами обстеження, лівий схил балки було досліджено більш ретельно. Загальна площа розповсюдження знахідок складає близько 5 га. Знахідки представлені уламками гончарного посуду черняхівської культури.

Комарів-3-2014 – місцезнаходження. У витоках балки, де розміщені пункти 1 та 2, більшою мірою по лівому її схилу було виявлено значну кількість необробленого кременю, а також крем'яних відщепів зі слідами обробки.

Комарів-4-2014 – поселення трипільської культури. На високому плато над правим схилом балки, за 3 км від дороги Комарів-Дністрівка виявлене поселення трипільської культури. Матеріал складає крем'яна пластина, а також фрагменти керамічного посуду.

У подальшому планується продовжити роботи з виявлення археологічних пам'яток у Кельменецькому районі, а також зі співвіднесення обстежених нами пам'яток з уже відомими.

К.М. Бондар, О.В. Петраускас, С.А. Попов, Р.В. Хоменко

ГЕОФІЗИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ ТА МОГИЛЬНИКА ПІЗНЬОРИМСЬКОГО ЧАСУ БІЛЯ с. КОМАРІВ У 2014 р.

Геофізичні дослідження на виробничий факторії пізньоримського часу поблизу с. Комарів (Кельменецький р-н, Чернівецька обл.), розпочаті у 2012 р. археолого-геофізичною групою Київського національного університету імені Тараса Шевченка, були продовжені. Роботи виконувалися у рамках міжнародного договору про спільне дослідження археологічної пам'ятки Комарів між Інститутом археології НАН України (відділ археології ранніх слов'ян; НДЦ «Рятівна археологічна Служба», Київ-Львів) та Вільним університетом Берліну (дослідницька група А-6 проекту ТОРОІ, Берлін)¹.

¹ Керівники проекту: О.В. Петраускас (Київ), Т.Р. Милан (Львів), Х.-Й. Нюссе (Берлін), М. Хегевіш (Берлін).

У 2014 р. геофізичні дослідження виконувалися на поселенні і могильнику. На поселенні зроблено високоточну магнітну зйомку на площі 0,75 га, проведені електрометричні та георадарні спостереження.

На могильнику проводилися магнітні дослідження на площі 0,25 га.

На поселенні магнітні дослідження за допомогою цезієвих магнітометрів виявили низку аномалій, джерелами яких можуть виступати археологічні об'єкти і природні неоднорідності (Рис. 1). Вузкою, біля 2 м смугою понижених значень магнітної індукції характеризується промоїна, утворена внаслідок стікання води з дренажної труби. Водночас, на ділянці присутні видовжені позитивні аномалії інтенсивністю до 10 нТл,

які відображають особливості давнього рельєфу, ймовірно, старі балки, заміті ґрунтом. Менш інтенсивні позитивні «пасма» схожого азимуту також, скоріш за все, є відбитками старого ландшафту.

Археологічне походження можуть мати: 1) окремі слабоінтенсивні аномалії (до 9 нТл); 2) знакозмінні аномалії, позитивна частина яких має округлу форму й інтенсивність до 130 Тл, а спряжена негативна частина знаходиться з північного боку. Перший тип аномалій властивий переважно житловим і господарським спорудам, другий – печам і горнам.

Частина аномалій була розкопана в сезон 2014 р. У цілому попередня інтерпретація отримала археологічне підтвердження. На місці аномалій першого типу (№№ 15, 16, 19) відкриті заглиблені споруди, на місці аномалії № 17 – гончарний горн. Об'єкт 14, визначений археологами як сміттєва яма, насправді міг використовуватись в якості вогнища, тобто горів *in situ*. Про це беззаперечно свідчить відносна йому сильна знакозмінна аномалія.

Об'єкт № 13 – житлова споруда, злегка (на 0,3 м) заглиблена у материк, не мав ані потужного котловану, як споруди №№ 15 та 16, ані насиченого керамі-

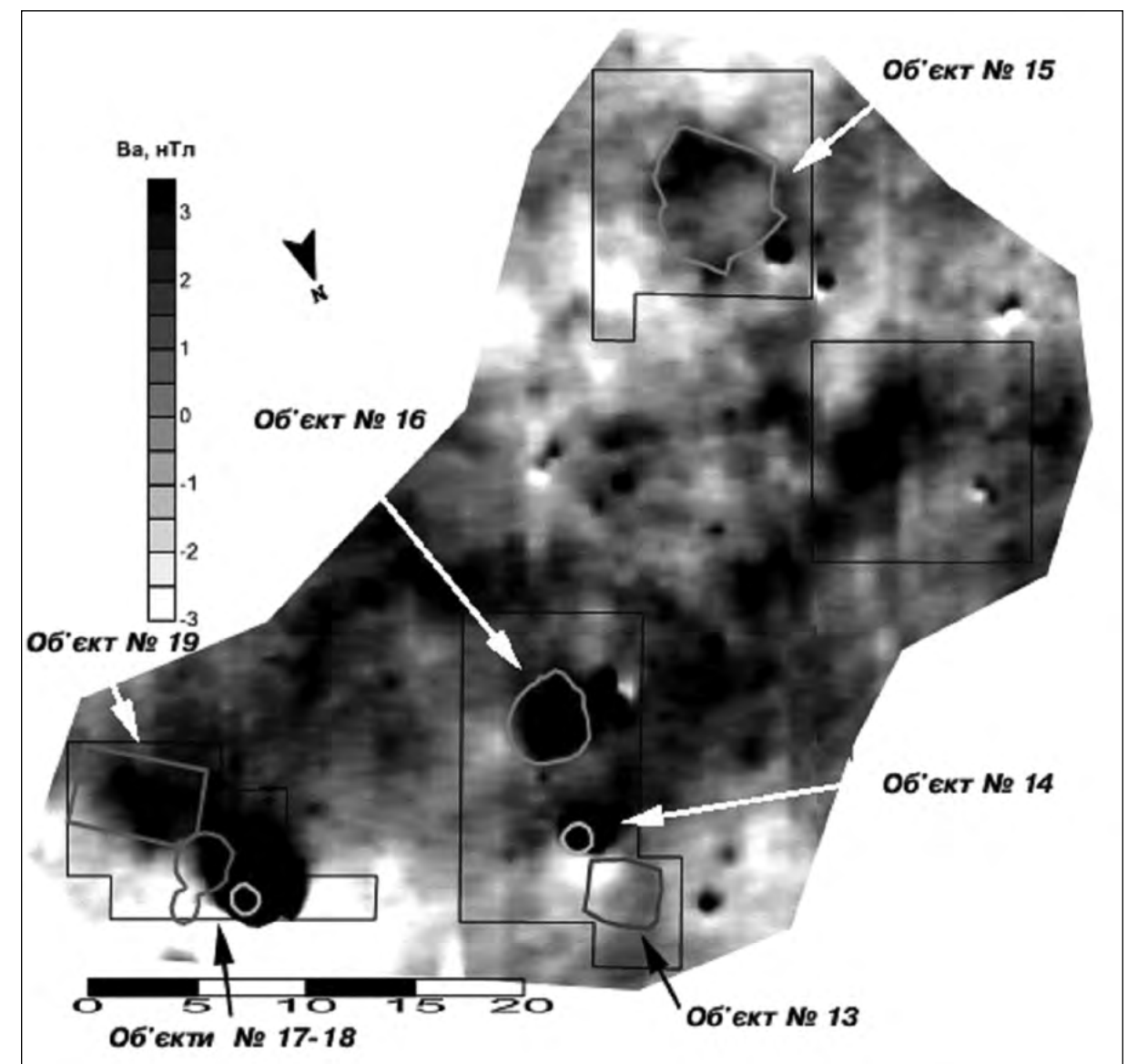

Рис. 1. Фрагмент карти аномалій магнітної індукції, виконаний у монохромній палітрі ± 3 нТл по інтерпольованій регулярній мережі значень $0,25 \times 0,25$ м. Чорними багатокутниками показані контури розкопів 2014 р., сірими – контури археологічних об'єктів.

кою заповнення, як споруда № 19. Цей об'єкт не створив достатньо вираженої магнітної аномалії.

Електрометричні дослідження методом томографії електричного опору 64-електродною установкою при відстані між електродами 1 м виявили тришарову будову геологічного розрізу на пам'ятці. У верхньому 0–2 м і найнижчому (глибше 8 м) шарах опір досягає 35 Ом, у середньому шарі, на глибинах 2–8 м опір падає до середнього значення 8 Ом. Археологічних особливостей не виявлено через недостатню роздільну здатність установки. У подальшому відстань між електродами необхідно скоротити до 0,5 і 0,25 м.

Ґрунтовий покрив на поселенні Комарів являє собою чорнозем важкосуглинистого механічного складу, в якому спостерігається швидке затухання електромагнітного сигналу. Проведені дослідження за допомогою георадара VІУ-2 (Transient technologies, Україна), оснащеного антеною 300 МГц, показали, що цей прилад не може бути ефективним у таких умовах. Зменшення робочої частоти приладу призведе до кращого проходження сигналу крізь ґрунтову товщу, але роздільна здатність щодо окремих археологічних об'єктів суттєво впаде.

Результати на могильнику. На карті аномалій магнітної індукції виділяється група аномалій інтенсивністю до 5 нТл, які, скоріш за все, відмічають окремі поховання. З огляду на неглибоке залягання материка, встановлене під час археологічних розкопок 2013 р.¹, можна очікувати виявлення тут кремацій і неглибоких інгумацій, а не тільки інгумацій в ямах глибиною понад 1,5 м, як на інших могильниках пізньоримського часу в Україні².

Висновки

1. Магнітною зйомкою за допомогою цезієвих магніметрів на поселенні і могильнику виявлена низка археологічно перспективних аномалій, частина з яких підтверджена розкопками.

2. Дослідження методами георадіолокації (з використанням антени 300 МГц) і електротомографії (багатоелектродною установкою при відстані між електродами 1 м) не дали позитивних результатів.

¹ Петраускас О.В. Розкопки могильника черняхівської культури Комарів-1 у 2013 р. / О.В. Петраускас, М.О. Авраменко, С.В. Діденко // АДУ-2013. – К. – С. 272.

² Бондарь К.М. Геофизические критерии поисков и разведки памятников черняховской культуры на территории Украины. – ОІУМ. – К, 2014. – №4. – С. 7–13.

С.В. Діденко, К.В. Мизгін

ЗНАХІДКИ АНТИЧНОГО ІМПОРТУ НА АРХЕОЛОГІЧНОМУ КОМПЛЕКСІ КОМАРІВ

У 2014 році Комарівська археологічна експедиція ІА НАНУ (керівник – О.В. Петраускас) продовжила дослідження поселення та могильника пізньоримського часу біля с. Комарів Кельменецького р-ну Чернівецької обл. Під час огляду поверхні та безпосередньо у процесі розкопок були виявлені предмети античного імпорту, зокрема римські монети, фрагменти амфор та столового посуду.

Римські монети. Усього в археологічному сезоні 2014 р. на поселенні Комарів було виявлено дев'ять римських монет, серед яких вісім зафіксовано під час огляду поверхні пам'ятки, а одна походить з її культурного шару. За емітентами монети розподіляються наступним чином: Веспасіан (69–79 рр. н.е.) – 1 екз. (Рис. 1, 1); Антонін Пій (138–161 рр. н.е.) (Рис. 1, 2) – 1 екз.; Марк Аврелій (161–180 рр. н.е.) – 3 екз. (Рис. 1, 3–5); Коммод

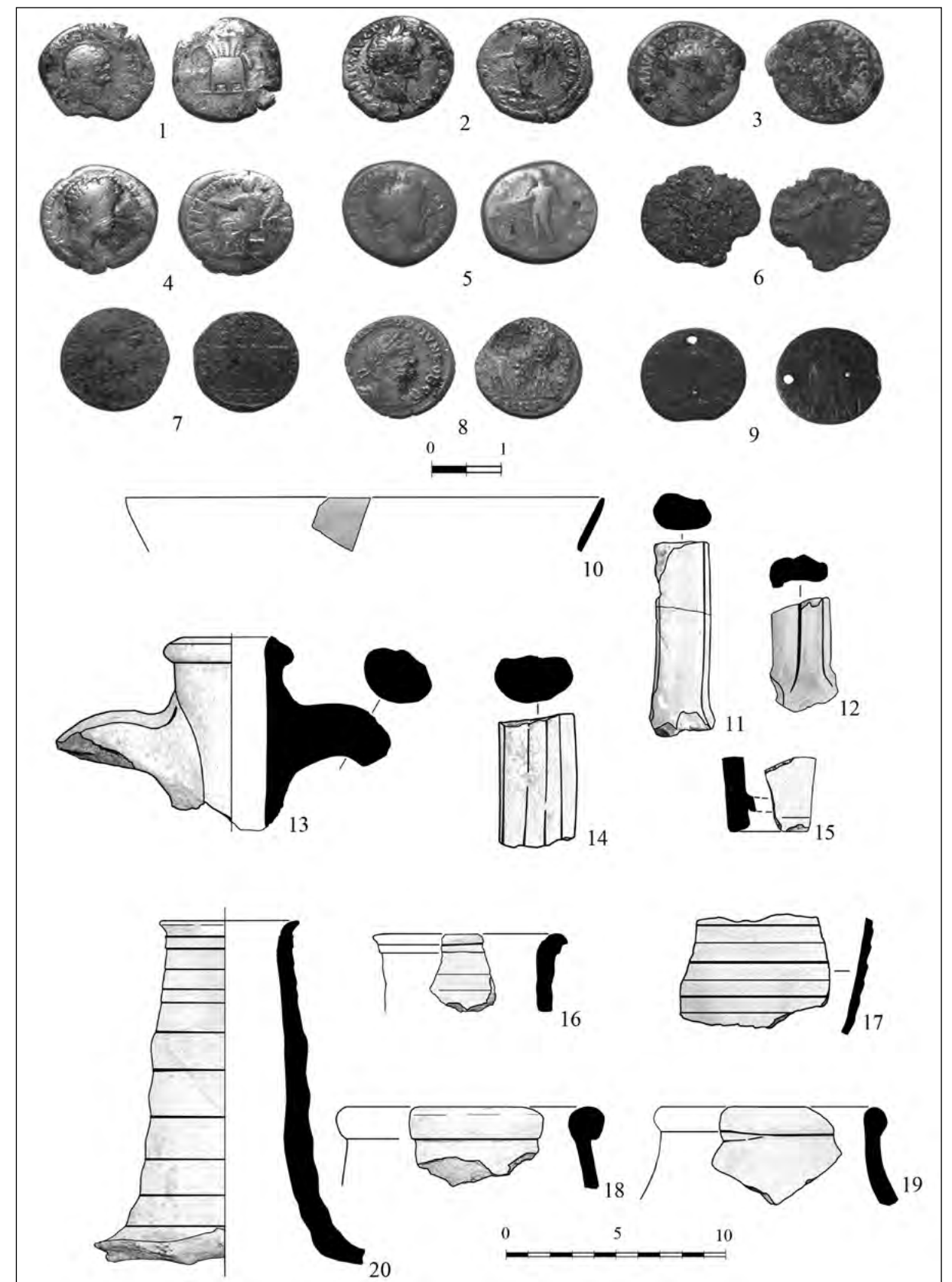

Рис. 1. Знахідки античного імпорту на поселенні Комарів у 2014 році. 1–9 – римські монети; 10–12 – фрагменти столового посуду; 13–15 – фрагменти світлоглиняних вузькогорлих амфор; 16–20 – фрагменти червоноглиняних амфор.

(180–192 рр. н.е.) – 1 екз. (Рис. 1, 6), Костянтин I (306–337 рр. н.е.) – 1 екз. (Рис. 1, 7); Констанцій II (324–361 гг. н.е.) – 1 екз (Рис. 1, 8). Стан збереженості не дозволив визначити одну монету (Рис. 1, 9).

Найбільшу групу складають римські монети I–II ст. н.е. Найбільш ранньою монетою з них є денарій Веспасіана 77–78 рр. карбування (Рис. 1, 1), найбільш пізньою – денарій Коммода 189 р. випуску (Рис. 1, 6). Переважна кількість монет цієї групи має погану збереженість – сильну потертість, сліди перебування у вогні, тріщини. Звертає на себе увагу монета Марка Аврелія, яка, імовірно, відноситься до т.зв. *limes falsa* – античних литих підробок денаріїв (Рис. 1, 5). Зокрема, монета має неоднакову товщину у різних місцях монетного кружка, сліди лиття та візуально – низький зміст срібла.

Другу групу нумізматичних знахідок складають бронзові монети, датовані у межах першої половини IV ст.: Костянтин I (Рис. 1, 7) та Констанцій II (Рис. 1, 8). Обидві монети мають непогану збереженість (у випадку з монетою Констанція II – досить добру), що свідчить про їх нетривалий обіг. Обидві монети були відкарбовані на монетному дворі у Нікомедії. Можливо, до другої групи слід також віднести бронзову монету з отвором. Монета має дуже сильну ступінь зносу (імовірно, після довготривалого носіння), внаслідок чого легенда та зображення на обох боках практично не видні (Рис. 1, 9). Однак, подібними розмірами і металом у регіоні Середнього Подністров'я володіли саме монети першої половини – середини IV ст.

Представлені монети є досить характерними для регіону. Як відомо, переважна більшість знахідок римських монет як у Середньому Подністров'ї, так і на території черняхівської культури в цілому, належить саме монетам карбування перших двох століть нашої ери. Монети IV ст. в ареалі черняхівської культури поширені, в основному, на правобережжі Дністра, при чому щільність їх знахідок збільшується в міру наближення до римського лімесу.

Амфори та столовий посуд. За результатами досліджень поселення Ко-

марів у 2014 р., з розкопаних ділянок загальною площею 402 м² походить 422 фрагменти посуду античного виробництва. З них 415 уламків належать амфорній тарі та 7 одиниць відносяться до столової кераміки. Керамічний імпорт постійно траплявся у культовому шарі пам'ятки та в кожному з семи досліджених об'єктів. Найбільша концентрація амфорного матеріалу спостерігалася у заповненні господарчих споруд 13 і 19, у виробничій споруді 15 та передгорновій ямі горна (об'єкт 17).

Переважну більшість знахідок керамічної тари складають уламки червоноглиняних амфор причорноморських та східносередземноморських центрів (Рис. 1, 16–20). Насамперед це значна кількість фрагментів широкогорлих амфор із розширеним у нижній частині рифленим тулубом типу Robinson M. 273. Продукція Синопи представлена фрагментами великих амфор з включеннями піроксену у глиняному тісті. У заповненні господарської споруди 13 зафіксовано більше 20-ти уламків тулуба та горло синопської амфори з рифленою ангобованою поверхнею (Рис. 1, 20). Серед знахідок, що походять із заповнення господарської споруди № 19, вирізняється група фрагментів тонкостінних червоноглиняних тарних посудин із великою кількістю слюди у глиняному тісті (Рис. 1, 17). Вони належать невеликим одноручним амфорам типу Benghazi MRA 3 або морфологічно наближених до них дворучним амфорам типу Benghazi MRA 10/ Зеест 95. Склад мікродомішок у глині вказує на їх виготовлення у західній частині Малої Азії в районі р. Меандр. Останнім часом центром їх виробництва вважаються Сарди. Суттєвий відсоток червоноглиняної тари становлять уламки вкритих світлим ангобом рифлених амфор типів Зеест 72/73 або Харакс, поховання 33, імовірно, боспорського виробництва.

Дещо меншою кількістю представлені знахідки фрагментів світлоглиняних вузькогорлих амфор з домінуванням піроксену у глиняному тісті типів D та F за Д.Б. Шеловим виробництва Гераклеї Понтійської. Уламки ручок та фрагмент ніжки типу D походять з поверхні

та культурного шару пам'ятки (Рис. 1, 14, 15). У заповненні передгорнкової ями горна (об'єкт 17) знайдено горло амфори типу F із залишками профільованих ручок (Рис. 1, 13).

Імпортна столова кераміка представлена шістьма фрагментами глеків та блюд. З культурного шару походить частина ручки червоноглиняного глека зі світлим щільним ангобом та уламками профільованих ручок червонолакових

глеків (Рис. 1, 11, 12). На поверхні, у культурному шарі та у заповненні господарчої споруди 13 знайдено три фрагменти червонолакових блюд групи African red slip ware, що виготовлялися у Північній Африці на території теперішнього Тунісу (Рис. 1, 10).

Загалом датування амфорного матеріалу та столового посуду з досліджень 2014 року не виходить за межі III – початку V ст. н.е.

С.А. Горбаненко

ПАЛЕОЕТНОБОТАНІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ 2014 р.

У 2014 р. автор співпрацював з двома археологічними експедиціями з метою отримання палеоетноботанічних даних у вигляді макрорешток (обгорілих зернівок культурних рослин і рудеральних та супутніх бур'янів).

Поселення *Комарів* (Кельменецький р-н, Чернівецька обл.) знаходиться на обох схилах невеликого потічка (права притока Дністра) (Рис. 1, 1). Переважна більшість знахідок і об'єкти з пам'ятки належать до черняхівської культури і датовані III–IV ст. н. е. Також є матеріали палеоліту, доби бронзи й раннього залізного часу. Дослідження проводилися на виробничій частині поселення. *Глинський археологічний комплекс* (територія с. Глинське, Зіньківський р-н, Полтав-

ська обл.) знаходиться на правому березі р. Ворскла. У 2014 р. завершено дослідження об'єкту 2 на селищі (посаді?) Глинського городища в ур. Леваднюкова гора (Рис. 1, 2). Об'єкт датовано XIII–XIV ст.

З метою отримання додаткової інформації, у тому числі про культурні рослини, нами була проведена вибіркова промивка й флотація зразків ґрунту. На поселенні *Комарів* методом промивки досліджено заповнення об'єктів 13, 15–17, 19. У промивках з трьох об'єктів (13 (20 дм³); 15 (40 дм³); 16 (40 дм³)) палеоетноботанічних макрорешток виявлено не було; в об'єкті 19 (30 дм³) виявлено три зернівки злакових культурних рослин¹. В об'єкті 17 з контрольного зразка (30 дм³) отримано понад два десятки зернівок, після чого методом флотації було досліджено ще близько 13 відер заповнення; загальний об'єм таким чином склав близько 16 відер (приблизно 160 дм³).

У *Глинському* з об'єкта 2 (напівземлянки) послідовно методами флотації й промивки досліджено близько 70 дм³.

В обох випадках отримано вуглики (передано на визначення порід де-

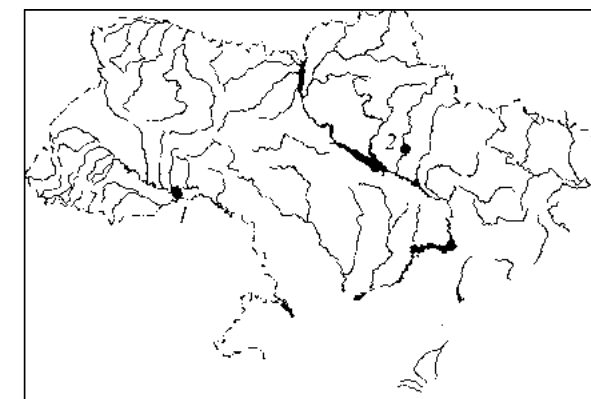

Рис. 1. Місця розташування пам'яток.

¹ Визначено просо, ячмінь пливчастий, фрагмент культурного злаку; далі по тексту не враховано.

рев М.С. Сергєєвій); з Глинського також отримано іхтіологічні матеріали та яєчну шкаралупу (передано на аналіз Є.Ю. Яніш).

Палеоетноботанічні дані з об'єкта 17 (виробничий комплекс з горном) Комарова представлені 198 зернівками і насінням культурних і бур'янових рослин та їх фрагментів; з Глинського – 120 одиниць (включаючи фрагменти шкаралупи горіхів).

За характеристиками, запропонованими О.Ю. Лебєдєвою для стандартизації палеоетноботанічних досліджень, заснованих на флотації, показники матеріалу такі. Комарів: *результативність* – 1 (100%, себто – матеріал виявлено у кожній пробі об'ємом 10 дм³), *середня насиченість* – 12,4 зернівки, *збереженість* – ближче до 4 балів (за п'ятибальною шкалою). Глинське: *результативність* – 1, *середня насиченість* – 17,1, *збереженість* – ближче до 4 балів (хоча деякі крихкі зернівки розсипалися у ході транспортування й визначення).

Зі 198 одиниць матеріалу з Комарова визначено 146 зернівок: 124 – культурних рослин, 22 – бур'янів. Матеріал представлений таким чином: культурних зернових (за зменшенням кількості): 56 проса (очищене – пшоно, а також у плівках¹) (*Panicum miliaceum*), 18 жита (*Secale cereale*), 17 ячменю плівчастого (*Hordeum vulgare*), 14 пшениці двозернянки (*Triticum dicoccon*), 12 пшениць м'яких голозерних (*Triticum aestivum* s. l.²), 2 вівса (не визначено до виду) (*Avena* sp.); бобових: 5 фрагментів, імовірно – гороху (*Pisum sativum*); зернівок бур'янів: 15 стокосу (не визначено до виду) (*Bromus* sp.), 7 березки польової (*Convolvulus arvensis*). Також 52 фрагменти сильно пошкоджених зернівок злакових культурних рослин не визначено (*Cereal*ia).

Зі 120 одиниць матеріалу з Глинського визначено 105 зернівок і насінин: 86 – культурних рослин, 19 – бур'янів. Матеріал представлений таким чином: культурних зернових (за зменшенням кількості): 33 проса, 18 жита, 9 пшениць

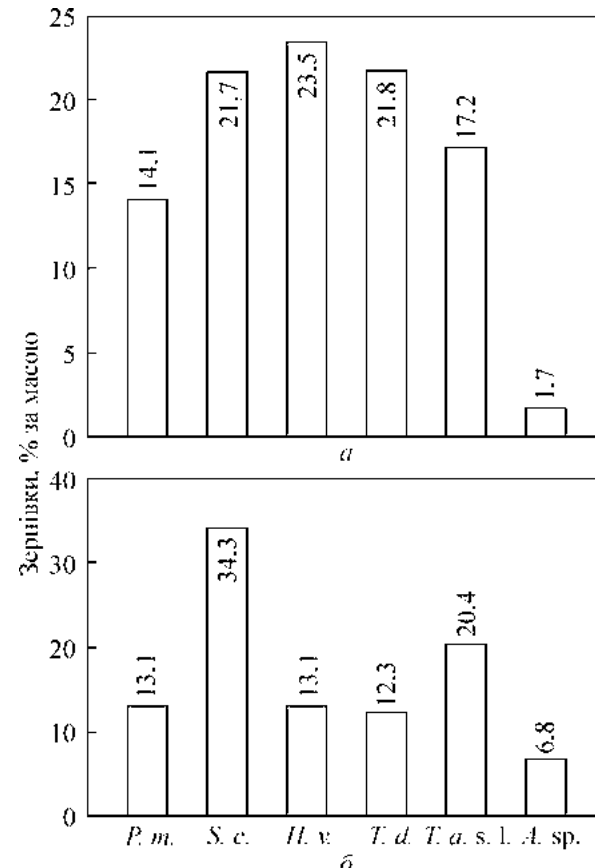

Рис. 2. Палеоетноботанічний спектр зернівок злакових культурних рослин за масою: а – Комарів; б – Глинське; *P. m.* – *Panicum miliaceum* (просо); *S. c.* – *Secale cereale* (жито); *H. v.* – *Hordeum vulgare* (ячмінь плівчастий); *T. d.* – *Triticum dicoccon* (пшениця двозернянка); *T. a. s. l.* – *Triticum aestivum* s. l. (пшениці м'які голозерні); *A. sp.* – *Avena* sp. (овес).

м'яких голозерних, 6 ячменю плівчастого, 5 пшениці двозернянки, 5 вівса (не визначено до виду), 1 ячменю голозерного (*Hordeum vulgare* var. *coeleste*), 1 пшениці однозернянки (*Triticum monococcum*); бобових: 5 насінин сочевиці звичайної (*Lens culinaris*), 3 половинки гороху; зернівок бур'янів: 8 стокосу (не визначено до виду), 6 одиниць споришу звичайного (зернівки і лусочки) (*Polygonum aviculare*), 3 зернівки гірчака березкоподібного (*Polygonum convolvulus*), 2 – гібікуса трійчастого (*Hibiscus trionum*). Також 15 фрагментів сильно пошкоджених зернівок злакових рослин не визначено. Фрагменти шкаралупи горіхів (13 шт.) належать ліщині (*Corylus avellana*).

Якісний аналіз зернового господарства передбачає перерахунок кількісних

показників із застосуванням коефіцієнтів співвідношення мас зернівок (1 зернівка ... злакової культурної рослини = *n* зернівкам проса): просо – 1, ячмінь плівчастий – 5,5, пшениця двозернянка – 6,2, пшениці м'які голозерні – 5,7, жито – 4,8, овес – 3,4.

За цим перерахунком для Комарова, показники ячменю плівчастого, пшениці двозернянки і жита становлять приблизно по 1/5 частці й відрізняються між собою усього менше ніж на 2%. За ними з розривом до 5% знаходяться пшениці м'які голозерні, далі – просо.

У зерновому господарстві Глинського перше місце займало жито (близько 1/3), наступна позиція за ним належить пшеницям м'яким голозерним (1/5); тре-

ті місця з майже однаковими показниками поділяють просо, ячмінь плівчастий, пшениця двозернянка (трохи більше 1/10; різниця у показниках 0,8%); овес виявлено у незначній кількості (близько 1/15).

Зауважимо, що отримані показники поки не можуть бути безпосереднім відображенням зернового господарства для всього поселення: ці дані співвідносяться лише з часом існування досліджених об'єктів. Проте, цілком імовірно, що такі чи подібні показники будуть притаманні для ПБС пам'яток загалом. Сподіваємося, що подальші дослідження й співпраця у цьому напрямі дадуть підстави для верифікації й перевірки стабільності показників.

М.В. Ільків, С.В. Пивоваров, Л.П. Михайлина, В.А. Калініченко

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

У 2014 р. експедиція Чернівецької філії ДП «НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ та Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича продовжила науково-рятивні розкопки на території Хотинської фортеці, пов'язані з благоустроєм внутрішнього двору цитаделі та вивченням виявлених у попередній сезон об'єктів. Так, на території Нової фортеці завершено дослідження решток житла-напівземлянки Х–ХІ ст. розмірами 4,25×4,3 м, приблизно орієнтованого стінами за сторонами світу. У його південно-східному кутку містилася прямокутна піч-кам'янка (1,4×1,5 м) з передвогнищевую ямою. Серед розвалу печі виявлено фрагменти кружальних горщиків з домішкою в тісті шамоту чи піску, а також невелику ліпну бочкоподібну посудину (Рис. 1, 1-4). З долівки походять також кістяні проколки, 2 точильні бруски та 2 дрібні залізні вироби. Під одним із кутів печі-кам'янки виявлено половину щелепи бобра з 5 астрагалами з боковими отворами. Найбільший з них орнаментований насічками у вигляді сітки та

ялилки. Навколо заповнення котловану напівземлянки простежено культурні нашарування трипільської (етап В І) та давньоруської (ХІІ – перша половина ХІІІ ст.) культур. Кілька фрагментів ліпного посуду віднесено до епохи пізньої бронзи – доби раннього заліза.

У заповнення котловану напівземлянки було впущено християнське поховання, датоване за литовським півгрошем Сигізмунда Августа 1562 р. та угорським денарієм Рудольфа ІІ 1584 р. Кістки нижніх кінцівок пошкоджені кам'яною кладкою, імовірно, турецького періоду.

Біля Північної вежі зафіксовано чергову квадратну у плані опору та цегляну вимостку, розкрити свого часу Б.О. Тимощуком. Більшість виявленого у цьому районі рухомого матеріалу датується ХІХ ст., у т.ч. свинцеві російські плумби, й зрідка – ХVІІ–ХVІІІ ст.

У межах розкопу вздовж західної куртини замку зафіксовано кам'яну вимостку біля Південно-Західної вежі, кам'яний фундамент легкої будівлі роз-

¹ П'ять зернівок розсипалися.

² S. l. = sensu lato = у широкому розумінні.

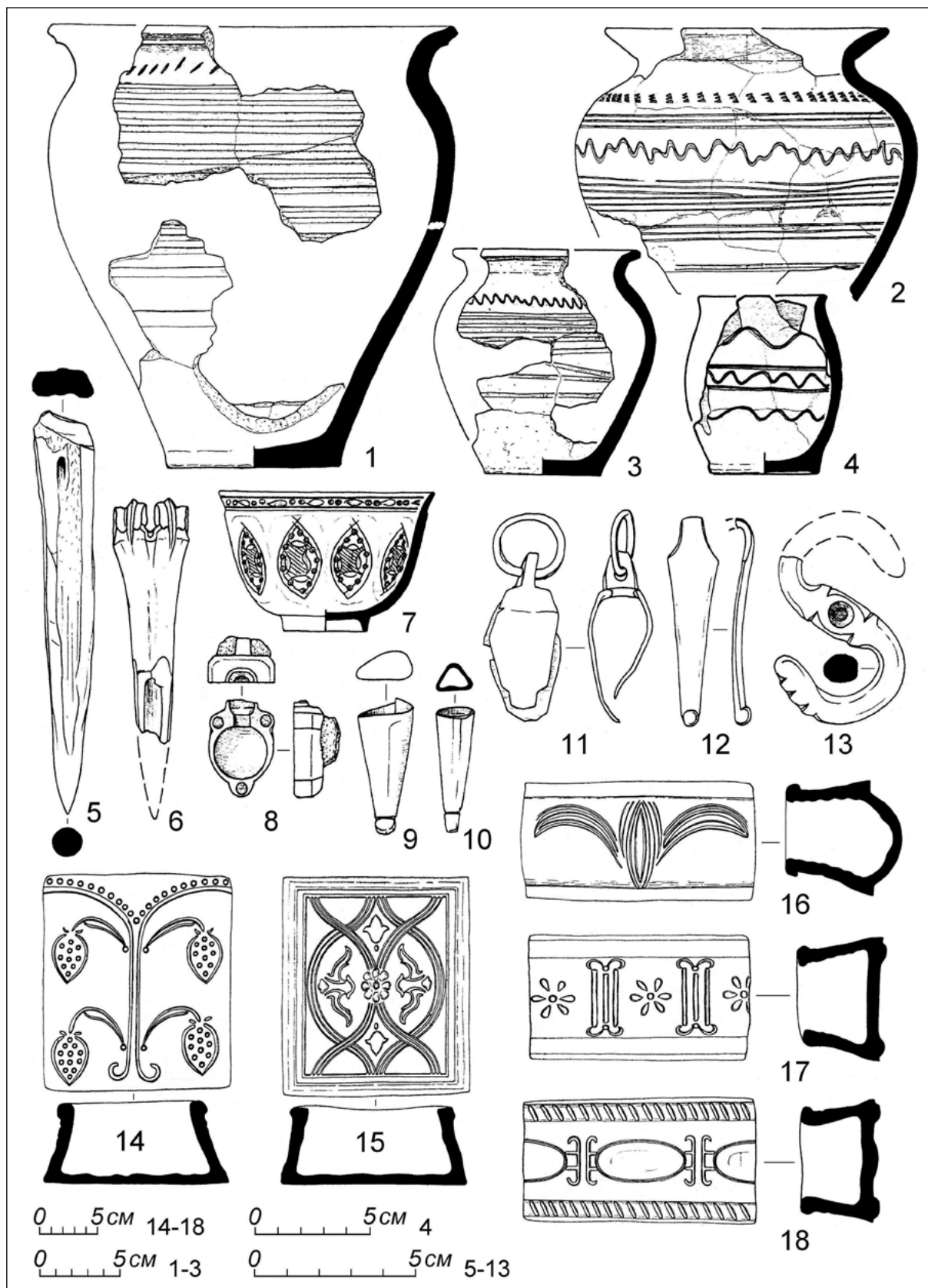

Рис. 1. Середньовічні матеріали з напівземлянки на території Нової фортеці (1-6) та знахідки нового часу з Хотинського замку (7-18).

мірами 4,45×2,85 м та мурування з тесаного каменю, перекриті квадратною опорою (?). Біля останніх досліджено рештки печі у вигляді цегляної основи та череня на глиняному розчині (1×1 м) з кам'яним входом та великого розвалу різних кахель (6 орнаментальних мотивів) (Рис. 1, 14-18) і димаря з керамічної водопровідної труби, серед яких знайдено російську полушку 1736 р. На долівці печі лежала роздавлена напівфаянсова піала виробництва м. Кютахія (Рис. 1, 7). У культурних нашаруваннях виявлено фрагменти керамічного посуду, підсвічників, значну кількість керамічних люльок (у т.ч. з клеймами), чавунні ядра і гранати різних калібрів, свинцеві кулі,

осколки скляних гранат. Серед індивідуальних знахідок також трапилися деталі шабель (Рис. 1, 11-12) і шпаг (?) (Рис. 1, 9-10), бронзові пряжки (Рис. 1, 13), стулка кулелийки (Рис. 1, 8), рушничні кремені у свинцевих обгортках тощо. Нумізматичний матеріал представлений грошем Сигізмунда III 1614 р., солідом Густава II Адольфа, солідами (боратинками) Яна II Казимира 1661, 1664 та 1666 рр., російською полушкою 1739 р., турецькими парами й акче XVIII ст. та іншими номіналами.

Нововиявлений матеріал доповнює інформацію про минуле мікрорегіону і твердині в період енеоліту, середньовіччя та нового часу.

М.В. Ільків, С.В. Пивоваров,

Л.П. Михайлина, В.А. Калініченко

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ФІЛІЇ ОАСУ

У 2014 р. Чернівецькою філією ДП «НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН України проводилися археологічні розвідки й експертизи земельних ділянок, під час яких обстежено пам'ятки і місцезнаходження в кількох населених пунктах області: поселення-супутник Ленківецького городища XII – першої половини XIII ст. (м. Чернівці, вул. А. Сиявського), де виявлено характерні фрагменти давньоруського посуду галицького типу; багатошарове поселення Драчинці, уроч. Драшівське (Мокирець) на лівому березі р. Глиниця з матеріалами культур Ноа, лукашівської, карпатських курганів та нового часу; курганий могильник Заставна (2 розорані насипи) на території колишнього аеродрому; двошарове поселення Заставна західніше населеного пункту, на правому березі струмка, де зібрано фрагменти посуду голіградської культури (на місці розораної наземної споруди) та кераміку й кам'яний точильний брусок черняхівської культури; поселення черняхівської

культури Росопшани на північний захід від населеного пункту, на правому березі ставу, а також Бузовиця на лівому березі ставу біля дороги на с. Комарів.

На території Чорнівського городища першої половини XIII ст. продовжено дослідження відвалів з розкопок житлово-оборонних клітей, під час якого виявлено фрагменти давньоруського посуду, керамічного тигля та скляних браслетів, а також пряслице, наконечник стріли, двоциліндровий замок, пряжки, кресало (?), півтораобертове скроневе кільце та мідну візантійську монету першої половини XIII ст.

У центральній частині м. Чернівці (кінець вул. А. Барбюса) досліджено одноступінчастий гончарний горн, частково зруйнований зсувом. У його заповненні містилася значна кількість керамічного посуду, представленого сірими горщиками різних розмірів з домішкою в тісті піску, частина з яких орнаментована у верхній частині горизонтальним рифленням, а також трьома глеками без по-

Рис. 1. Керамічний посуд з гончарного горна у м. Чернівці.

мітних домішок у тісті, з поясками горизонтальних або хвилястих заглиблених ліній (Рис. 1). У верхній частині заповнення горну серед кераміки знайдено кістяний гудзик (?) та особливо важливий для датування комплексу мідний пів-

гріш 1480–1504 рр. молдавського господаря Штефана III Великого.

Проведені дослідження доповнили археологічну карту регіону й асортимент рухомого матеріалу пізньосередньовічного часу.

*О.В. Петраускас, М.О. Авраменко, О.А. Коваль,
А.М. Чорний, Р.Г. Шишкін*

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗКОПКИ ПОСЕЛЕННЯ КОМАРІВ

У 2014 році були продовжені роботи по дослідженню виробничої факторії римського часу поблизу с. Комарів (Кельменецький р-н, Чернівецька обл.). Роботи виконувалися у рамках міжнародного договору про спільне дослідження археологічної пам'ятки Комарів між Інститутом археології НАН України, НДЦ «Рятівна археологічна Служба», Київ-Львів та Вільним університетом Берліну¹.

¹ Керівники проекту: О.В. Петраускас (Київ), Т.Р. Милан (Львів), Х.-Й. Нюссе (Берлін), М. Хегевіш (Берлін).

За час розкопок на поселенні було досліджено площу понад 400 м², на якій виявлено сім об'єктів (№№ 13–19). Розкопки проводилися у північно-східній частині поселення за попередніми результатами геофізичних досліджень, на місцях ймовірних археологічних об'єктів. У трьох випадках археологічні об'єкти співпали з геофізичними аномаліями. Всі об'єкти відносяться до черняхівської культури. Окрім того, у культурному шарі поселення знайдено значну кількість фрагментів гончарної і ліпної кераміки та ряд індивідуаль-

них знахідок, переважна більшість яких представлена уламками скляних посудин. Нижче наводиться короткий опис досліджених об'єктів¹.

Об'єкт № 13 (житло). Розміри котловану 2,8×3,2 м, глибина 0,3 м (тут і далі глибини об'єктів подається від рівня виявлення). У середньому це складає 0,3 +/- 5 см від сучасної денної поверхні). Вздовж стінок простежено стовпові ями. Заповнення складалося з темного гумусованого ґрунту, уламків кераміки, кісток тварин, каміння та індивідуальних знахідок. У південно-західному куті зафіксовано скупчення обпаленого каміння, можливо залишки вогнища.

Об'єкт № 14 (смітєва яма). У плані яма мала округлу форму, діаметром біля 1,2 м та глибиною 0,35 м. Стінки похило звужуються до середини. Дно рівне. Заповнення об'єкта – суглинок сіро-коричневого кольору, в якому простежено шар крупних шматків перепаленої глини з відбитками дерев'яних конструкцій. На дні ями зафіксовано розвали кількох ліпних та окремі уламки гончарних черняхівських посудин. З південного боку об'єкту розташовані дві стовпові ями.

Об'єкт № 15 (виробнича споруда). У плані мала складну конфігурацію. Загальні розміри котловану 4,8×6,4 м, долівка споруди з кількома заглибленнями різної конфігурації знаходилась на глибині 1,2 м. Заповнення об'єкта у вигляді суглинка чорно-коричневого кольору включало уламки кераміки, кістки тварин та індивідуальні знахідки. Заповнення об'єкту інтенсивно насичено вапном, особлива його концентрація спостерігалася на рівні долівки.

¹ Інформація про об'єкти носить попередній характер, оскільки обробка матеріалів не завершена.

Об'єкт № 16 (господарська споруда). Вона мала округлу форму розмірами 3,6–3,8 м, глибина котловану споруди біля 1,7 м. Основну частину заповнення становив темно-сірий суглинок із вкрапленнями каміння, силікатного шлаку, фрагментів ліпної та кружалної кераміки, скляних посудин, кісток тощо.

Об'єкти № 17–18 (гончарний горн та передгорнова яма). Розміри горну на рівні розподільчого блоку 1,8×1,8 м, товщина перегородки (ТРБ за О.А. Бобринським) між обпалювальною і топковою камерами складає 0,8 м. Робоче приміщення (передгорнова яма) знаходиться з південного боку від гончарного горну і мало розміри 2,4×3 м, глибина долівки 0,9 м. Заповнення ями являло собою чорний гумусований супісок із включенням великої кількості уламків гончарного посуду, індивідуальних знахідок, каміння, кісток тварин та обпаленої глини.

Об'єкт № 19 (гончарна майстерня - ?). Північно-західний кут будівлі безпосередньо примикав до передгорнкової ями гончарного горну. Заглиблений у землю котлован мав прямокутну форму розмірами 6×2,5 м, долівка заглиблена на 0,4 м. Заповнення складалося з чорно-коричневого супіску з великою кількістю уламків гончарного та ліпного посуду, каміння, обпаленої глини, кісток тварин та індивідуальних знахідок.

Знахідки з культурного шару поселення переважно представлені уламками гончарного та ліпного посуду, індивідуальними знахідками. Серед останніх, чисельні знахідки пов'язані зі скляним виробництвом (напівфабрикати, відходи виробництва, уламки готової продукції), римські монети, фібули, золота підвіска, ножі, точильні камені тощо.

ПІДСУМКИ ДОСЛІДЖЕНЬ БІЛЯ с. КОМАРІВ

Поселення III–IV ст. н.е. біля села Комарів (Кельменецький р-н, Чернівецька обл.) відкрите у 1950 р. У 1950–60-х роках його розкопки проводив М.Ю. Смішко. У 1974 р. на пам'ятці працювала Ю.Л. Шапова. У 2012 р. було відновлено дослідження цієї унікальної археологічної пам'ятки. Проект виконується спільними зусиллями Інституту археології НАН України та НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАН України. За 2012–2013 рр. практичної реалізації проекту вдалося вирішити низку питань та отримати нові відомості щодо пам'ятки. Уточнено площу археологічного комплексу – близько 35 га (на обох схилах зволоженої балки); зроблено геодезичний план північно-західної чверті поселення та розмічено локальну сітку координат. На площі 2,2 га проведено геофізичні дослідження, що дозволило визначити 18 аномалій археологічного походження. На місці кількох з них та поруч із ними досліджено 12 археологічних об'єктів, серед яких два гончарні горни з передгорновим ямами, житло та кілька господарських споруд. Внаслідок цілеспрямованих пошуків був відкритий синхронний поселенню могильник (Комарів-1), де досліджено три трупопокладення. Також, розпочато планомірне тотальне обстеження території, прилеглої до виробничої факторії в Комарові. У рамках проекту проводяться аналізи виробів зі скла (WD-РФА) та гончарної кераміки із розкопок 2012 р в Комарові в Німеччині та Польщі¹.

У 2014 р. відповідно до міжнародного договору про спільне дослідження археологічної пам'ятки Комарів між Інститутом археології НАН України (відділ археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень; ДП НДЦ «Рятівна археологічна Служба», Київ-Львів) та Вільним університетом Берліну (дослід-

ницька група А-6 проекту ТОРОІ, Берлін) були продовжені роботи по дослідженню виробничої факторії римського часу поблизу с. Комарів.

Для з'ясування загальної планіграфії пам'ятки та визначення перспективних місць археологічних розкопок було проведено геофізичне обстеження північної частини поселення, яка безпосередньо пов'язана з різноманітним виробництвом (склоробство, гончарство, обробка чорних та кольорових металів). Роботи виконувалися дослідницькими групами під керівництвом У. Бурккарта (Eastern Atlas GmbH & Co., Берлін) та К.М. Бондар (КНУ ім. Т. Шевченка, Київ) із застосуванням різних методів. Загальна площа обстеження склала близько 12 га, що практично перекриває більшу частину північної половини пам'ятки. Попередній аналіз отриманих даних дозволив локалізувати на карті 17 аномалій, які ймовірно належали горнам, та 18, які можливо пов'язувати з житлово-господарськими спорудами. Із врахуванням досліджень 2012 р. (керівник: К.М. Бондар, відповідно 5 та 11 аномалій) можливо зробити наступні спостереження. Північна частина поселення по всій площі рівномірно зайнята стаціонарними археологічними об'єктами. Крім того, підтвердився попередній висновок про те, що виробничі об'єкти пов'язані з використанням високих температур (гончарні горни), розташовані вздовж схилу балки і вище від житлових споруд.

На синхронному поселенню могильнику (Комарів-1) проведені геофізичні дослідження на площі 50×50 м (керівник: К.М. Бондар) дозволили визначити біля 10 аномалій, походження яких можливо зв'язувати із трупопокладеннями здійсненими на глибині не менше 1,5 м. Відмітимо, що аномалії утворюють певні ряди витягнуті по лінії північ-південь.

За результатами геофізичних та візуальних обстежень у 2014 р. на поселенні було обрано ділянку для проведення

археологічних розкопок. Було виділено певні зони концентрації знахідок уламків скла на поверхні та їх близькість до геофізичних аномалій. Таким чином обрано ділянку у північно-східній частині поселення, де було зібрано понад 40 уламків скла та зафіксовано п'ять геофізичних аномалій, які були попередньо визначені як три житла та два гончарні горни. На цій ділянці розкопано близько 400 м² і тут виявлено сім археологічних об'єктів пізньоримського часу (№№ 13–19). Серед них: житло, сміттєва яма, виробнича та господарська споруди, гончарне горно з передгорнвою ямою, гончарна майстерня (?)¹. Таким чином за результатами археологічних розкопок, одна аномалія (житло) не підтвердилася, друга аномалія (горно) виявилася сміттєвою ямою з великим вмістом обпаленої глини. Поза локаціями геофізичних об'єктів виявлено житло та гончарна майстерня (?).

Для вивчення культурно-історичного середовища, де в пізньоримський час існував ремісничий центр біля Комарова, у 2014 р. проведено розвідкові роботи прилеглої території². У результаті цих робіт відкрито 10 пам'яток черняхівської культури. Знахідки з поверхні жодної з пам'яток не засвідчили виразних ознак виробництва скла. Характер підйомного

матеріалу відповідає звичайним знахідкам з поверхні черняхівських поселень. З'ясовано, що найближче поселення знаходиться за 2 км вгору за течією струмка від поселення в Комарові. Ще кілька поселень черняхівської культури розташовані південніше від Комарова. Звертає увагу велике за розмірами (понад 40 га) поселення, яке розташоване у найближчій (південній) балочній системі від Комарова (пункт Бузовиця-1-2014).

Отримані під час археологічних досліджень матеріали були передані для аналізу фахівцями різних галузей. Для визначення остеологічного матеріалу (Журавльов О.П., Горобець Л.В.) та палеоботанічного (Горбаненко С.А.), античного імпорту (Мизгін К.В., Діденко С.В.)³.

¹ Див. статтю в цьому збірнику: Петраускас О.В., Авраменко М.О., Коваль О.А., Чорний А.М., Шишкін Р.Г. Археологічні розкопки поселення Комарів у 2014 р.

² Див. статтю в цьому збірнику: Авраменко М.О., Діденко С.В., Рейда Р.М. Археологічні розвідки у Кельменецькому районі Чернівецької області в 2014 р.

³ Див. статтю в цьому збірнику: Діденко С.В., Мизгін К.В. Знахідки античного імпорту на археологічному комплексі Комарів у 2014 р. (римські монети, амфори, столовий посуд)

Д.К. Черновол

РОЗКОПКИ ПОСЕЛЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ОЖЕВЕ-ОСТРІВ

Поселення Ожеве-острів було виявлене у 2009 році. Розкопки на ньому проводились упродовж 2012–2013 рр. Дністровською археологічною експедицією ДП «НДЦ «Охоронна археологічна служба України» у зв'язку з гідротехнічними вимогами ГАЕС щодо необхідності ліквідації острова.

Поселення знаходилося на острові на річці Дністер, на схід від с. Ожеве Сокирянського р-ну Чернівецької обл. Острів

у трипільський час, напевно, був виступаючим мисом правого берега р. Дністер і утворився в результаті подальших розливів Дністра і його правої притоки. Більша частина пам'ятки знаходиться під водою. До моменту розкопок збереглась лише ділянка у південній частині острова площею близько 2000 кв. м. Надводна частина пам'ятки досліджена повністю.

Було розкопано залишки 6 глинобитних споруд №№ 1, 3, 4, 5, 6, 7. Окрім

¹ Аналізи проводяться у рамках дослідницького проекту ТОРОІ (Freie Universität, Berlin).

того було виявлено близько 10 будівель, які були затоплені р. Дністер. За результатами розкопок зроблена спроба реконструкції планування стародавнього поселення. Воно складалося, швидше за все, з двох кіл забудови. До першого кола належали споруди №№ 1, 3, до другого кола – споруда № 6. Будівлі №№ 4, 5, 7 розміщувалися перпендикулярно круговій забудові, між першим і другим рядом.

Досліджені будівлі реконструюються як двоповерхові глинобитні споруди з дерев'яним каркасом. В основі глинобитної платформи збереглися відбитки дерев'яних конструкцій, окрім того, були виявлені великі фрагменти обгорілого дерева від них. Практично у всіх площадок збереглися рештки стін що випали за межі будівель. В одному випадку (площадка № 6) фрагменти стін були виявлені під заляганням платформи. Окрім того, в основі площадки № 6 були виявлені стовпові ями, що розміщувалися по периметру споруди на відстані одного метра одна від одної.

Перший поверх споруди мав господарське призначення, другий – житлове. Другий поверх розділений на два приміщення – вхідне і житлове. Піч розміщувалася в житловому приміщенні праворуч від входу. Проте, печі були виявлені тільки в будівлях №№ 1, 3, 6. В будівлі № 6 біля печі виявлено припічне підвищення. У всіх спорудах у торці розміщувалися стаціонарні посудини, які були вмонтовані у підлогу. Вони були виготовлені з глини з домішкою полови, діаметром 10–20 см і висотою 5–15 см.

На площадках №№ 1, 3 уздовж довгої стіни, ліворуч від входу, ближче до торця перебували фрагменти глинобитних конструкцій висотою 5 см, шириною 30 см, з трьома рядами ямок діаметром 2–3 см. Оскільки на цих площадках було виявлено багато гральних фішок, ці площини інтерпретуються як гральні дошки.

На першому поверсі будівель були виявлені ями, коритця і вимостки. Під площадками №№ 1, 3 розміщувалися тільки ями, діаметром близько двох метрів, глибиною понад 1 м. Поруч з цими будівлями виявлена складна система

ровиків. Ровики з внутрішньої сторони були обмазані глиною і направлені в ями під площадками. Складність конструкції ровиків пов'язана з тим, що вони одночасно були спрямовані не тільки під зазначені будівлі, але й під споруди, що знаходяться по сусідству. На дні ровиків знаходилася речовина попелястого кольору. У її складі були фрагменти обугленого дерева, річкових і морських черепашок з крейдяних відкладень, що знаходяться вздовж берегової лінії Дністра і, можливо, зола. Цією самою сумішшю було заповнено дно ям під площадками. Суміш попелу і перепалених черепашок (вапна) використовується в первинній обробці шкіри, для зняття з неї шерсті. Власне ровики і зазначені споруди представляли єдиний господарський комплекс, ймовірно пов'язаний зі шкіряним виробництвом.

Під трьома іншими площадками були виявлені залишки глиняних конструкцій інтер'єру (споруди №№ 4, 5, 6). У торці цих будівель розміщувалися глинобитні коритця розмірами 0,5×0,5 м. Поруч з коритцями були розташовані ями приблизно таких же розмірів і глибини. По центру приміщення, ближче до торця, знаходилися вимостки на ґрунтовій підсипці. Підлога цих жител була ретельно підмащена глиною. Під площадкою № 6 знаходилося три вимостки, розміщені в один ряд і ще одне коритце уздовж довгої сторони, праворуч від входу.

На поселенні Ожеве-острів розкопано два варіанти жител. Площадки №№ 1, 3, 7 які не мали інтер'єру на першому поверсі і були пов'язані з певним видом господарської діяльності. Площадки №№ 4, 5, 6 на першому поверсі насичені об'єктами інтер'єру різного господарсько-побутового призначення.

Кераміка поселення розподілена на три типи: столову, кухонну і тарну. Столова кераміка прикрашена заглибленим орнаментом і канелюрами, а також поліхромним розписом. Однак поліхромним орнаментом прикрашено менше 1% виробів. Заглиблений і канельовний орнамент наносився за допомогою стеки – кістяного циліндричного стрижня

із заточеним на конус кінцем. Товстостінним посудинам притаманний заглиблений орнамент, тонкостінним – канельований. Для столового посуду виділено 4 варіанти глиняного тіста, з якого він виготовлявся. Столовий посуд представлений мисками, грушоподібними посудинами, горщиками, покришками, кубками і кубкоподібними посудинами.

Кухонна кераміка представлена горщиками з широкими циліндричними горловинами і злегка виступаючими плічками. Вона виготовлена з декількох варіантів глиняного тіста з різного виду добавками.

Тарний посуд за формою аналогічний кухонному посуду, проте виготовлений з глиняного тіста, притаманного столовому посуду. На стінках цих посудин наліплено кілька рядів ручок, кількість рядів коливається від 2 до 4 залежно від розмірів горщика. За стилістично-морфологічним аналізом посуду поселення Ожеве-острів відноситься до етапу В-І розвитку трипільської культури.

Після проведених розкопок острів було повністю розібрано забудовником. Однак існує велика ймовірність того, що поселення могло частково зберегтись вздовж правого берега р. Дністер у межах села Ожеве.

ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСТЬ

О.М. Веремейчик

ДОСЛІДЖЕННЯ У СМТ ЛЮБЕЧ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ У 2013 Р.

Впродовж польового сезону 2013 р. у смт Любеч були проведені археологічні дослідження на посаді Любеча поблизу кам'яниці П. Полуботка та продовжені роботи на городищі Монастирище.

На посаді розкоп площею 200 м² розташований за 17,50 м на північ від північної стінки кам'яниці П. Полуботка XVIII ст. У розкопі досліджено залишки 3 споруд та 7 ям.

Споруда № 1 досліджена частково. Вона орієнтована кутами за сторонами світу. З північно-східного боку простежено вхід із трьома сходинками. Зліва від входу, у верхніх шарах заповнення котловану споруди зафіксована у розвалі піч. У заповненні споруди виявлено численний керамічний матеріал XVII–XVIII ст., 15 глиняних грузил від рибальської сітки та металеві предмети (Рис. 1, 8–10).

Від наземної споруди XVII ст. (№ 3) залишилися два фундаменти з цегли для печей. Фундаменти (1,90×1,40 та 1,90×1,20 м) розташовані на відстані 3 м один від одного та орієнтовані довгою віссю у напрямку північний захід – південний схід. У першій печі збереглося 5 рядів цегляної кладки, у другій – три.

В обох печах використані як жолобчасті, так і гладкі цеглини. Жолобчастих

цеглин зафіксовано 299 фрагментів, що становить 82% у печі 1, та 224 фрагменти у печі 2, що становить 78,7%.

Викликає інтерес співставлення розмірів цегли обох печей. Довжина цегли у печі 1 становила 28–32 см, у печі 2 – 29–31 см, але найчастіше траплялась цегла довжиною 29 см. Ширина цегли в печі 1 складала 13–17 см, у печі 2 – 13–19 см, але переважала цегла, яка мала ширину 14 см. Висота цеглин коливалася у межах 3–7 см у печі 1 та 4–7 см у печі 2, але переважна більшість фрагментів мала висоту 5 см. Таким чином, незважаючи на незначні розбіжності у розмірах цегли, стандартні її розміри в обох печах становили 29×14×5 см.

Залишків наземної дерев'яної споруди не збереглося, але ідентичність мурування печей і цегли, яка була використана, свідчить про те, що побудовані вони були одночасно, з однакового будівельного матеріалу та, вірогідно, одними майстрами.

Споруда № 2 підовальної форми 3,75–1,5 м та 7 ям, досліджених у розкопі, містили керамічний та речовий матеріал XVI–XIX ст.

У розкопі досліджено три безінвентарні християнські поховання поганої

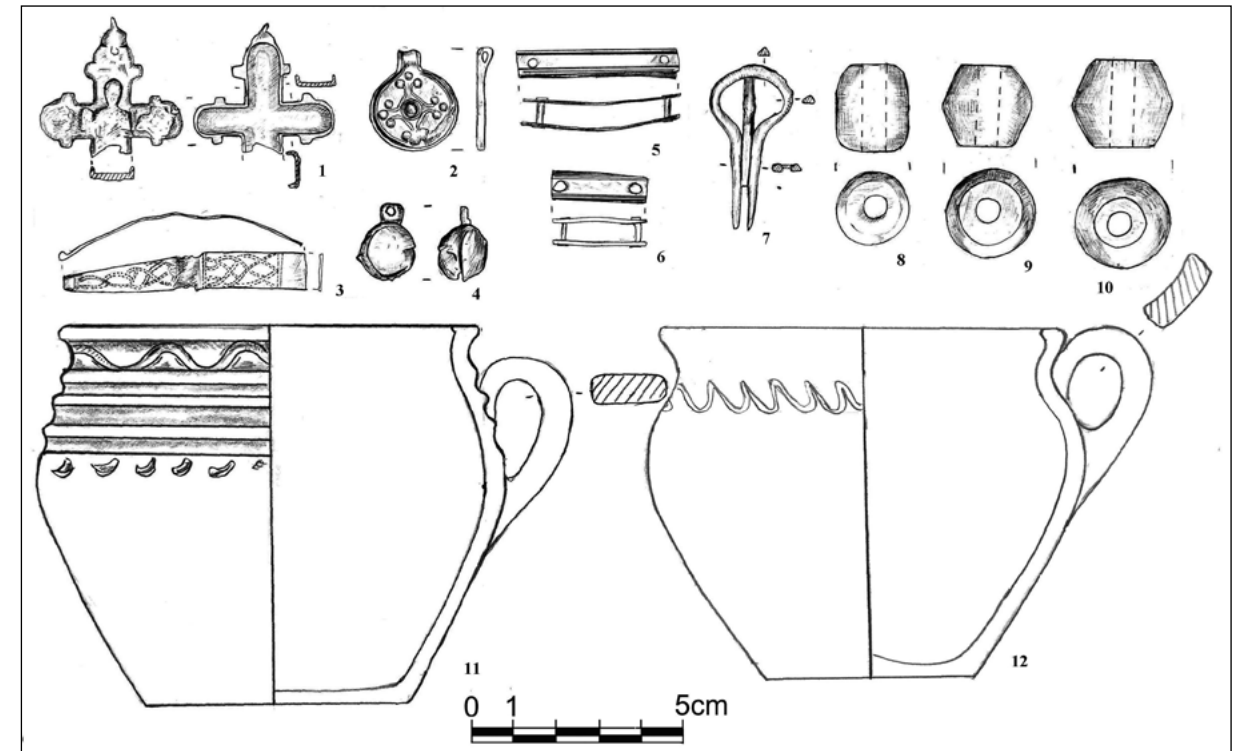

Рис. 1. Речі з розкопів на посаді Любеча (1–10) та городища в урочищі Монастирище (11–12).

збереженості. У засипці одного з них виявлено фрагмент вінця XI ст.

У культурному шарі розкопу, поряд з пізньосередньовічними речами, виявлені виготовлені з мідного сплаву предмети XII–XIII ст.: підвіска, пластинчастий браслет та фрагмент стулки енкалпіону (Рис. 1, 1–7).

На городищі в урочищі Монастирище (сучасна назва – Цвинтар), що знаходиться на території смт Любеч по вул. Героїв Дніпра, розкоп 2 розбитий на місці траншеї 1 (2012 р.). Розкоп 2 (8×8 м) орієнтований за сторонами світу. У північно-західному куті розкопу на глибині 0,4–0,6 м від сучасної денної поверхні виявлені фрагменти кладки XVIII ст., вірогідно, від трапезної церкви Іоакима та Анни. У західній частині розкопу знайдена надмогильна плита першої половини XIX ст. з датою поховання 1837 р.

У розкопі 2 на глибині 0,6 м від сучасної поверхні виявлена пляма темно-сірого супіску з великою кількістю вугликів. Пляму перерізали поховання XIX ст., розташовані рядами за східною частиною церкви Іоакима та Анни. На місці плями досліджено споруду № 4, що загинула у пожежі середини XIII ст. Її

котлован розмірами 3,70×3,40 м (по підлозі 3,40×3,10 м) своїми сторонами орієнтований за сторонами світу. Вхід до споруди зафіксований зі східного боку. У центрі, по кутах та посередині північної стіни, зафіксовані стовпові ями діаметром 0,35–0,4 м та глибиною 0,3–0,53 м від рівня підлоги споруди. Уздовж стінок котловану простежена канавка від конструкції дерев'яних стін будівлі.

У споруді, справа від входу, досліджені залишки глинобитної печі розмірами 1,60×1,40 м з двома череннями, побудованої на материковому останці висотою 0,2 м від рівня підлоги.

У нижній частині котловану поблизу стінок, у горілому шарі виявлені залишки однієї цілої та ще трьох розвалів гончарних посудин (Рис. 1, 12). Речовий матеріал нечисленний, представлений фрагментом скляного браслета, уламками двох ножів, точильними каменями, пірофілітовим пряслицем і пряжкою з мідного сплаву. Поблизу північно-західного кута споруди зафіксована монета з мідного сплаву.

Для з'ясування характеру оборонних споруд на городищі, у північно-східній частині була розбита траншея 2 розміра-

ми 14×7 м. Виявилось, що залишки валу XII–XIII ст. у XIX ст. були знівельовані, й у цій частині городища також знаходилось кладовище.

У траншеї була досліджена половина споруди XIII ст. (№ 3). Котлован її орієнтований кутами за сторонами світу. У західному куті споруди, у верхній частині заповнення, досліджені залишки зруйнованої печі, яка, вірогідно, впала з верхньої, наземної частини споруди. У потужному завалі обгорілої глини виявлені фрагменти череня печі та бортики від жаровні. Тут також знайдені уламки перепаленої плінфи, яку, можливо, використовували для збільшення теплоємності обпалювального пристрою. У розвалі печі виявлено стулку оплавленого енколпіону.

По підлозі, поряд зі східною стінкою споруди, досліджена дзвоноподібна яма глибиною 1,60 м, з діаметром на рівні підлоги 0,70 м та 1,10 м у місці найбільшого розширення. У ній знайдені розвали чотирьох кругових посудин XIII ст. (Рис. 1, 11), а також фрагменти скляних браслетів, частина кістяного гребеня та фрагмент свинцевої плумби.

Загалом, роботи 2013 р. на городищі Монастирище дозволили дослідити елементи планування кінця XII –XIII ст. Виявлені споруди були залишені жителями та загинули у результаті пожежі середини XIII ст. Окрім того, вдалося локалізувати місце розташування пізньосередньовічної церкви Іоакима та Анни.

О.М. Веремейчик, О.М. Бондар

ДОСЛІДЖЕННЯ ЛЮБЕЦЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

Любецькою експедицією Чернігівського національного університету імені Т.Г. Шевченка впродовж липня-серпня 2014 р. були продовжені дослідження городища в ур. Монастирище на території колишнього Антоніївського чоловічого монастиря XVII–XVIII ст. у смт Любеч Ріпкинського району Чернігівської області. Роботи тривали на майданчику городища та у найближчій окрузі до нього.

У північно-західній частині городища, у районі розташування церкви Іоакима та Анни, зовнішня частина апсиди якої була зафіксована у 2013 р., були закладені розкоп 3 (70 м²) та траншея 3 (11 м²), розташовані на північ і захід від дослідженої у 2013 р. ділянки.

Дерев'яна церква Іоакима та Анни (у радянські часи виконувала функцію селищного клубу) була розібрана на початку 60-их рр. XX ст. Від радянського періоду існування споруди залишився шар битої цегли XX ст., який знаходився переважно у північно-західній частині споруди. Вірогідно, тут була побудо-

вана сцена для клубу. У верхніх шарах дослідженої ділянки виявлений також завал кахлів від печі з фрагментами жолобчастої цегли. З шару руйнації церкви походять уламки плиток підлоги шириною 16 см та товщиною 2,5 см, а також численні фрагменти тиньку блакитного кольору.

У розкопі на глибині 0,55–0,65 м від сучасної поверхні зафіксовані залишки підмурків з цегли, покладеної у два ряди без певної системи, шириною 0,6–0,7 м від частини південно-західної стіни та апсиди церкви. У підмурках стіни простежено вхід шириною 1 м. У північно-східному та північно-західному кутах розкопу також зафіксовані розвали підмурків церкви, що дало можливість з'ясувати внутрішні розміри споруди. Центральна частина церкви мала розміри у напрямку південний схід – північний захід 7,50 м та південний захід – північний схід 8 м; апсида розмірами 2,10×3,60 м. Цегла (24–26 ×12–13×5–6 см) датується серединою XVIII ст. На відстані приблизно 3 м від південно-західної

стіни простежено ряд дерев'яних стовпів діаметром 0,3–0,35 м, в ями яких була покладена бита або ціла жолобчаста цегла теракотового кольору. Її розміри відрізняються від цегли підмурків церкви і становлять 31–33×15,5–17×6–7 см. Така цегла була характерна для будівель кінця XVII ст.

Таким чином, проаналізувавши інформацію письмових джерел та археологічних даних можна зробити висновок, що дерев'яна трапезна церква була побудована у 1694У розкопі і траншеї досліджені залишки трьох споруд XII–XIII ст. Одна з них була житловою, дві інші господарськими. Житлова споруда (№ 5) представлена котлованом прямокутної форми розмірами 4,20×3,9 м, орієнтованим довгою віссю у напрямку південний захід – північний схід (Рис. 1). З північно-східного боку простежений вхід. Зліва від входу споруди досліджені залишки глинобитної каркасної печі розмірами 1,60×1,40 м з двома черенями. Для збільшення теплоємності печі під верхній черінь були покладені биті горщики, шлаки, криця та керамічна плитка від підлоги розмірами 20×20×2,5 см.

Біля печі та всередині зафіксовано понад 10 цілих та битих горщиків, що датуються кінцем XII – серединою XIII ст. У кутах споруди та біля входу простежені стовпові ями діаметром 0,35–0,4 м і гли-

биною до 0,4 м та канавки вздовж стінок по підлозі. Споруда загинула у пожежі середини XIII ст.

Господарська споруда № 7 підовальної форми розмірами 2,70×2,50×0,4 –0,45 м, розташована у північно-західній частині розкопу. Верхня частина заповнення її котловану перекрита материковим викидом зі споруди № 5, що дозволяє говорити про більш ранній час її існування. На підставі виявленого матеріалу споруда датується XII ст.

У розкопі 3 і траншеї 3 частково досліджені рештки ще однієї господарської споруди (№ 6), що датується XII–XIII ст.

У культурному шарі виявлена також незначна кількість фрагментів ліпної кераміки зарубинецької культури, у тому числі й уламки мисок з лискуванням.

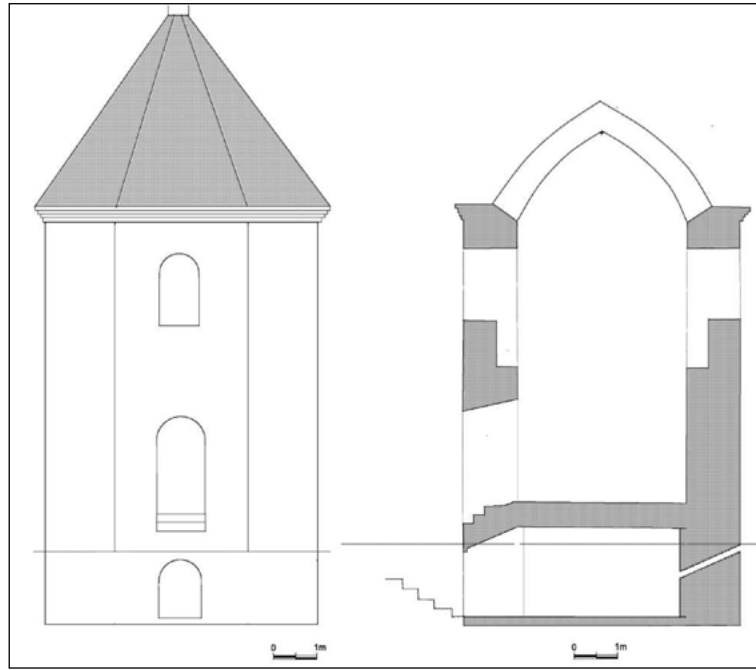
Навколо городища Монастирище проводилися пошукові роботи з метою виявлення залишків так званого Антоніївського скиту, який згадується у документах XVIII ст. При обстеженні схилів корінного берега р. Дніпро південніше городища була виявлена підрізка схилу тераси. Шурфування цього майданчика показало, що тут існувала споруда із залишками мурованого фундаменту з цегли, аналогічної цеглі з церкви Іоакима та Анни.

У с. Суличівка була обстежена церква Різдва Богородиці кінця XVIII ст. з вось-

Рис. 1. Городище Монастирище. Фундамент церкви Іоакима та Анни та споруди XII – XIII ст. у розкопі 3. Вид зі сходу.

Рис. 2. План східного фасаду та розріз вежі-дзвіниці в с. Суличівка. Обміри О. Бондаря.

мигранною дзвіницею. За документами XVIII ст. кам'яна церква побудована у 1786 р. на місці однойменної дерев'яної. Дата спорудження дзвіниці залишалася невідомою. Це двох'ярусна восьмигранна призма, увінчана шатром (Рис. 2). Вхід до дзвіниці розташований у східній її грані, навпроти західного порталу церкви. На другому ярусі по боках прорізани чотири аркові отвори дзвону. Перекрита дзвіниця високим восьмигранним склепінням. Під дзвіницею знаходився прямокутний підвал розміром 3,58×3,43 м, перекритий коробовим склепінням. У східній його стіні є двер-

ний отвір, в інших гранях – віддушини, що виходять на рівні денної поверхні на відповідні грані дзвіниці. Обстеження пам'ятки показали, що і підвальне приміщення, і наземна частина споруджувалися одночасно, про що свідчить ідентичність цегли і типу кладки. Вірогідно, що дзвіницю побудовано у другій половині XVII ст. Товщина стін підвального приміщення становила близько 1,8 м, а наземного – 1,3 м. Фасад і внутрішня частина не мали жодних ознак декору. На сьогодні споруда прибудована до церкви коридором. Вірогідно, дзвіниця мала оборонне призначення.

І.С. Кедун, О.Г. Пархоменко

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ ВЕТХЕ-І НА р. ОСТЕР

У рамках проведення археологічної практики студентів та магістрантів Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя влітку 2014 р. було проведено дослідження поселення Ветхе-І, розташованого на західній околиці міста Ніжин. Воно займає підвищену ділянку 200×300 м на лівому березі р. Остер (допливу Десни).

Пам'ятку було відкрито співробітником Ніжинського краєзнавчого музею О.С. Морозовим у 1994 році. На підставі зібраного підйомного матеріалу він визначив її як багатошарове поселення доби бронзи – раннього залізного віку (II–I тис. до н.е.) та післямонгольського часу (друга пол. XIII–XIV ст.).

Розкопки поселення були започатковані І.С. Кедуном у 2012 р. Роботи 2014 р. стали їхнім продовженням. Загальна площа, досліджена у 2014 р., склала близько 60 м². У ході робіт вдалось зафіксувати горизонти доби бронзи та післямонгольського часу.

Матеріали доби бронзи відносяться до першого етапу заселення даної території. Вони представлені керамічними посудинами середнь-дніпровської археологічної культури. Серед колекції ліпної кераміки, зібраної під час розкопок, виділяється ціла форма посудини. Вона являє собою кубок з високою відігнутою шийкою, округлим тулубом та закругленим дном. Посудина ангобована коричневою глиною, її поверхня прикрашена паркетним орнаментом, нанесеним відбитками шнура (Рис. 1).

Культурний шар післямонгольської доби містить матеріали XIV–XV ст. У ході його дослідження окрім уламків кругових посудин було знайдено ножі, шпору (Рис. 2), пірофілітове пряслице, взуттєву підковку.

До цього ж горизонту належать всі виявлені археологічні комплекси – споруда та 6 господарських ям. Котлован споруди прямокутної форми, площею 6 м² був врізаний у материк на 0,6–0,7 м. З нього походять уламки кругових посудин XIV ст. Як можна встановити, будів-

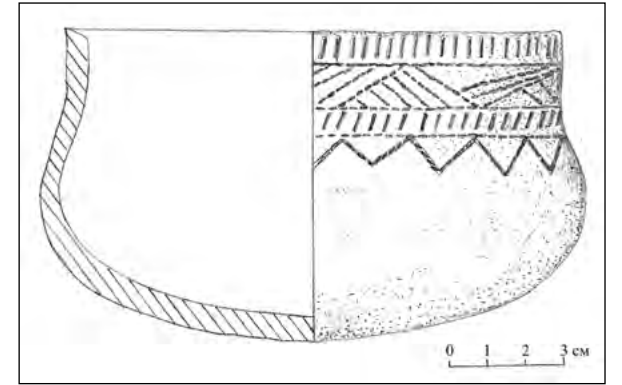

Рис. 1. Кубок із розкопок пос. Ветхе-І 2014 р.

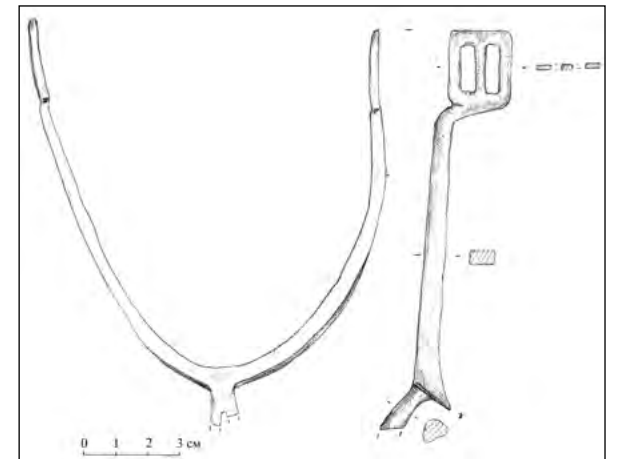

Рис. 2. Шпора з розкопок пос. Ветхе-І 2014 р.

ля мала каркасно-стовпову конструкцію. Судячи з характеру заповнення, будівля загинула внаслідок пожежі.

Ю.М. Ситий, В.І. Мезенцев

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ У БАТУРИНІ

Батуринська Міжнародна експедиція Чернігівського Національного університету імені Т.Г. Шевченка за фінансової підтримки Чернігівської обласної державної адміністрації та Канадського Інституту Українських Студій у 2014 р. продовжила дослідження археологічних пам'яток у межах охоронних зон Батуринського національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

На території Фортеці Батурина поряд з дослідженими фундаментами собору Живоначальної Трійці на вільній від сучасної забудови території у 2013 р. було закладено розкоп № 1 розміром 48 м². Вивчалася ділянка забудови Фортеці на північний схід від апсиди, у результаті вдалось дослідити 11 великих ям та 4 споруди для зберігання припасів. Ближче до апсид собору було виявлено 6 могил, що відносяться до різних пері-

одів існування цвинтаря (XVII–XVIII ст.). У розкопі вдалося знайти межу, що розділяє цвинтар та забудову території Фортеці. У сезоні 2014 р. з півдня до розкопу була зроблена прирізка розмірами 8×2 м. У прирізці виявлений північний кут котловану споруди XVIII–XIX ст., 3 зернові ями та 10 поховань цвинтаря храму.

Серед зернових ям слід відзначити повністю розкопану зернову яму № 14 діаметром 1,4 м та глибиною до 2,6 м нижче рівня материка. Із заповнення ями походить різноманітний матеріал, що просів туди після припинення її використання за призначенням. Серед знахідок – уламки порцелянової тарілки з орнаментом, фрагменти кахель та посуду XVII – початку XVIII ст.

Поховання цвинтаря собору Живоначальної Трійці належать щонайменше до трьох горизонтів. Серед заповнення могил другого горизонту трапляються вуглики від пожежі 1708 р.

Одним із нез'ясованих питань археології Батурина є місцезнаходження двору та дерев'яного палацу К. Розумовського. Узагальнивши описи мандрівників XVIII–XIX ст., досить впевнено можна локалізувати подвір'я останнього гетьмана на місці сучасної загальноосвітньої середньої школи м. Батурина. Проте межі та детальне планування садиби на сьогодні не визначені. З метою пошуків місця розташування будинку, у південно-західній частині шкільного подвір'я, біля спортивного майданчика, була зроблена зачистка на довжину 6 м. Тут вдалося зафіксувати верхню частину котловану завширшки 3 м, орієнтованого паралельно до вулиці XVIII ст., що обмежувала східний край садиби К. Розумовського. Із заповнення котловану походять фрагменти посудин XVIII–XIX ст., що побіжно вказують на час руйнації об'єкта у XIX ст. Скоріш за все, виявлений котлован є фундаментним ровом будинку К. Розумовського.

Пошуки церкви, що за документами XVIII ст. розташовувалась на подвір'ї В. Кочубея на Чорній річці, були розпочаті у 2013 р. Роботи здійснювалися на ділянці на схід від будинку та на південний схід від поховань 1943 р. У 2014 р. ро-

боти були продовжені на площі 31 м² – закладено три траншеї.

У траншеї № 3 було зафіксовано шар цегляного бою на ширину 1,0–1,3 м, орієнтований по осі північ-південь. Він пов'язаний з шаром темно-жовтої глини з включенням уламків цеглин та кахель, що сформувався під час ремонту будинку В. Кочубея у XIX ст. Скоріш за все, неглибока западина, що утворилася після переносу дерев'яної церкви з подвір'я садиби Кочубеїв до с. Матіївка, була засипана під час ремонтних робіт у XIX ст. Концентрація уламків цеглин неширокою смугою може знаходитися на місці існування однієї зі стінок церкви.

У 2014 р. основні роботи велися в ур. Гончарівка, де було продовжено дослідження розкопів, закладених у 2013 р. на території замиської резиденції гетьмана І. Мазепи.

На південний схід від котловану палацу та котлованом покоївкової хати у розкопі № 1 здійснювалися роботи по дослідженню канавки від огорожі, що була зафіксована біля північного кута котловану флігеля. Вдалося встановити, що дана огорожа проходила у бік від палацу паралельно краю тераси, а потім повертала і під гострим кутом дотикалася до котловану приблизно посередині його ширини.

У процесі робіт знайдено уламки залізної завіси, свинцевий предмет та два оброблені кремені. Керамічний матеріал представлений поодинокими фрагментами горщиків та кахель від зовнішнього декору стін палацу.

У розкопі № 2 (на площі 46 м²) досліджено північну частину великого наземного будинку. За результатами робіт розміри споруди становили 19×5 м. Матеріал концентрується всередині будинку. Серед знахідок наявні імпорتنі XVII – початку XVIII ст. – уламки голландських люльок і мундштуків, керамічного та порцелянового посуду з Північної Європи, виявлені різноманітні монети дрібного номіналу. Значні розміри споруди, знахідки решток амуніції та речей військового вжитку вказують на перебування в будинку значної кількості чоловіків, пов'язаних з військовою справою, що, на думку начальника розкопу Л.В. Миро-

ненко, міг бути вартівнею біля палацу І. Мазепи на Гончарівці.

Продовжено дослідження дворової дерев'яної церкви на території садиби. У попередні роки вдалося виявити апсидну частину храму та з'ясувати його ширину. З метою встановлення повних розмірів споруди, роботи 2014 р. велися на південний захід від ділянок попередніх років.

Окрім продовження (у західному напрямку) храму було досліджено два об'єкти, засипані у XVIII ст. залишками руйнації гетьманського палацу. Із за-

повнення споруд походять попалені у пожежі кахлі та шматки плитки підлоги, окремі профільовані цегляні деталі оформлення стін палацу.

Під час експедиції проводилися розвідка, шурфування та була зроблена зачистка на території охоронних зон Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця», що дозволили уточнити місцезнаходження окремих ділянок природного середовища та рукотворних об'єктів, зафіксувати руйнацію археологічних пам'яток.

В.Я. Руденок, Т.Г. Новик, П.В. Солобай

ДОСЛІДЖЕННЯ НИЖНЬОГО ЯРУСУ АНТОНІЄВИХ ПЕЧЕР У ЧЕРНІГОВІ

Нижній (Перший) ярус Антонієвих печер – це компактна ділянка завдовжки 85 м, яка розташована з північно-східного боку від підземних церков Антонія Печерського та Феодосія Тотемського. Він складається з орієнтованої на південний захід центральної галереї завдовжки 30 м та восьми приміщень і поховальних камер, розташованих з обох боків від неї та з'єднаних між собою вузькими ходами. Всі вони викопані у суглинку і не укріплені. Будь-яких писемних джерел щодо виникнення Нижнього ярусу та його перебудов ми не маємо. На найбільш ранньому з відомих планів Антонієвих печер, який датується 1791 р., дана ділянка комплексу не позначена. Не згадують про нього і дослідники та реставратори, які працювали в Іллінській церкві та Антонієвих печерах у середині XX ст. Відкрита ця ділянка сучасного печерного комплексу була випадково у 1965 р.

У 1970 та 1972 рр. її обстежила експедиція Чернігівської спелео-археологічної секції Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Було з'ясовано, що у XVII–XVIII ст. це була локальна печера поховального призначення. У 1978 р. були здійснені об-

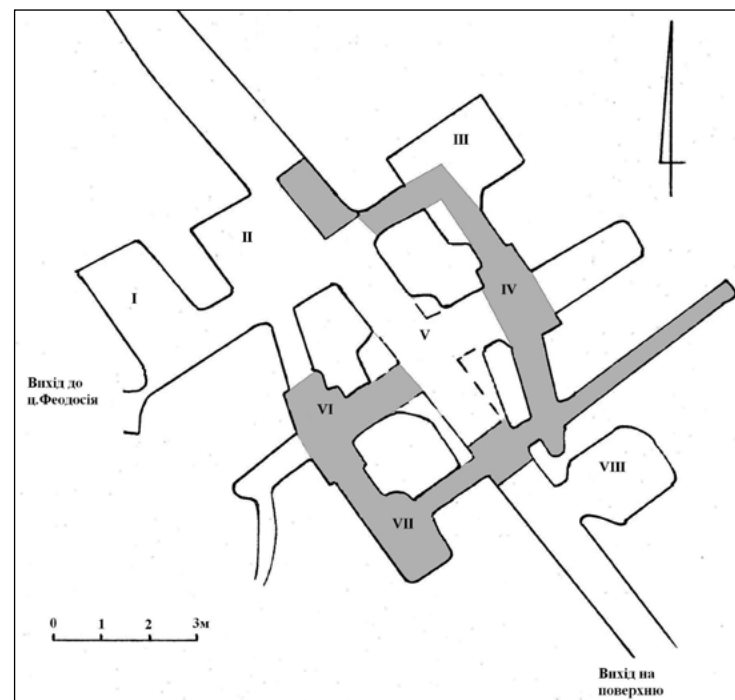
стеження, обміри та фотофіксація 1-го ярусу та встановлені тимчасові дерев'яні кріплення.

У 1988 р. внаслідок археологічних розкопок було з'ясовано, що у давньоруську добу ця ділянка сучасного печерного комплексу мала інший вигляд, розміри, призначення та окремий зв'язок з поверхнею. Вона складалася з галереї завширшки близько 0,7 м і завдовжки близько 20 м, з обох боків якої були влаштовані келії у вигляді вузьких заглиблень з ґрунтовими сидіннями. Рівень підлоги був на 0,7 м нижчим від сучасного. У нижній частині стін центральної галереї на відстані 4 м від входу з поверхні зафіксовані залишки глиняної випаленої обмазки. У поховальних камерах були досліджені поховання, які за речовими знахідками датуються другою половиною XVII – початком XVIII ст.

У 1992 р. після завершення досліджень вхідний отвір було укріплено металевими та цегляними конструкціями. У 1993 р. над входом до Нижнього ярусу зведена цегляна каплиця.

У 2014 р. дослідження були продовжені. Загальна досліджена площа складала близько 10 м² (Рис. 1). Було закладено

Рис. 1. Схематичний план Нижнього ярусу Антонієвих печер в Чернігові (сірим кольором виділені ділянки досліджень 2014 р.).

два шурфи у центральній галереї для з'ясування характеру наміву над стародавньою підлогою. Також розчищені до рівня давньої підлоги ходи до поховальних камер №№ 3; 4; 6 та 7. Підлога у цих ходах земляна, добре втрамбована. Ширина ходів на рівні підлоги складає 0,4–0,5 м, ширина центральної галереї – 0,65 м. Висота ходів – 1,8–2,0 м, висота центральної галереї на окремих ділянках сягає 2,7 м. Шар замиву над підлогою має товщину 0,1–0,15 м. Вище – шари пізніх замивів та засипки потужністю до 0,8 м.

У шарі замиву над підлогою в одному з бокових ходів знайдено неполив'яну

кахлю з рельєфним рослинним орнаментом. У камері № 6 досліджене поховання, здійснене у ґрунтовій ямі в підлозі. Поховання дитяче, у дерев'яній домовині розмірами 0,25–0,4 × 1,2 м, скріпленій кованими цвяхами. Кістяк доброї збереженості, орієнтований головою на північний захід, на залишках дощок та глині простежено відбитки тканини. Речей у похованні не виявлено, але за стратиграфічними спостереженнями його можна віднести до пізньосередньовічного часу.

Також були здійснені архітектурні обміри вхідної частини та центральної галереї.

В.М. Скороход, О.П. Моця, Ю.М. Ситий, В.С. Жигола

ДОСЛІДЖЕННЯ ВИПОВЗІВСЬКОГО ГОРОДИЩА

У сезоні 2014 р. продовжено дослідження Виповзівського городища, що розташоване за 80 км від м. Чернігів вниз за течією р. Десна, на краю мису, який виступає на 600 м у заплаву річки. Городище розмірами 70×90 м займає верхівку природної дюни, що на 4,0–5,0 м височіє

над рівнем сучасної денної поверхні посаду.

Розкоп 5 (площею 40 м²) закладено на схід від розкопу минулого року, з метою дослідження споруди 7 виявленої у 2013 р. Під шаром дюнного піску потужністю до 1,35 м у північній частині роз-

копу залягав тонкий (до 0,3 м) культурний шар чорного гумусованого супіску, а у південній частині розкопу одразу під дюнним насипом починався коричневий плямистий супісок (передматерик), що пояснюється станом збереженості культурного шару. У північній частині розкопу, безпосередньо над передматериком, залягав культурний шар, що містив керамічний матеріал енеоліту, бронзового віку та давньоруського часу. З шару походять фрагменти кременю та крем'яних знарядь праці, металеві вироби давньоруського часу. У культурних напшаруваннях X ст. виявлено значну кількість металургійних шлаків та болотної руди (сліди металургійного виробництва на майданчику городища зафіксованого 2012–2013 рр.).

На рівні передматерика виявлено чотири підпрямокутні плями від християнських поховань XVII–XVIII ст. Поховання 8, 9 та 10 були орієнтовані головою на захід та південний захід, тоді як поховання 11 – північний захід. Дослідженнями 2013 р. також було виявлено декілька поховань, які різнилися за орієнтацією могильних ям. Всі вони були без супроводжуючого інвентарю і містили лише рештки дерев'яних дощок та тліну. Поховання 10 було досліджене повністю, поховання 8 та 9 частково входили у схід-

ну стіну розкопу. Поховання 11, влаштоване у верхньому заповненні споруди 8, має аморфні контури. Від небіжчика виявлено лише дитячий череп, розташований у західній частині могили.

На рівні передматерика також виявлено декілька об'єктів, зокрема ями 30–32, споруди 7, 8 та 9. Яма 31 мала округлу форму та була пошкоджена пізнішим котлованом споруди 7 та похованням 10. Заповнення ями (вдалося прослідкувати до глибини 0,95 м від рівня материка) містило коричневий плямистий супісок та керамічний матеріал енеоліту – бронзового віку та матеріали давньоруського часу.

Котлован споруди 7, західна частина якого була досліджена в 2013 р., у межах розкопу 5 мав розміри 3,0×3,0 м. Північна та західна стіни пошкоджені пізнішим котлованом споруди 9. Верхня частина споруди містила прошарок чорного гумусованого супіску з печиною (просадка культурного шару) потужністю до 0,4 м. Дно споруди (глибина до 1,15 м від рівня материка) підстилав прошарок пропеченого болотного глею з печиною потужністю до 8 см. Нижня частина споруди була заповнена шарами горілого супіску (потужністю до 0,6 м) з печиною та вугликами, що маркують загибель споруди у вогні. У цьому

Рис. 1. Загальний вигляд розкопу 5, споруди 7, 8 та 9.

заповненні в північно-східному куті вцілілої частини споруди трапилася велика конкреція болотної руди вагою близько 20 кг. У південно-східному куті споруди на материковому дні досліджено зруйновану глеєву піч, зафіксовані розміри якої 0,5×1,0 м. За залишками обпаленого череня та залишків глеєвої основи можна стверджувати, що піч було орієнтовано устям на захід (вздовж південної стіни котловану). Над залишками печі та глеєвої підлоги до верхньої межі горілого шару зафіксовано концентрацію конкрецій болотної руди (загальна кількість близько 50 одиниць, загальною вагою до 200 кг), які утворювали завал підпрямокутної форми розмірами 1,0–1,5 м (Рис. 1). Між конкреціями не виявлено глею чи будь-якого іншого розчину. У материковому дні споруди зафіксовано стовпові ями у кутах, а також низку ямок (діаметром 0,15–0,5 м) вздовж центральної вісі споруди (захід – схід). Також зафіксовано ямки від конструкції печі у південно-східному куті споруди. Вздовж східної стіни житла виявлено шар білого плямистого піску потужністю до 0,5 м. Заповнення споруди 7 містило фрагменти крем'яних знарядь, керамічний матеріал та металеві вироби давньоруського часу (X ст.) а також металургійні шлаки та болотну руду.

Котлован споруди 8 частково зафіксовано у північно-східному куті розкопу 5. До меж розкопу потрапила західна половина споруди зі сторонами 2,0×2,0 м. Верхня частина містила чорний гумусований супісок – просадка культурного шару потужністю до 0,45 м. Материкове дно зафіксовано на глибині 0,95–1,15 м від рівня материка й має пониження до центру споруди (ймовірно, через ухил мису). Його підстилав прошарок чорного гумусованого супіску потужністю до 0,08 м, поверх якого залягали шари сірого, темно-сірого, чорного плямистого та чорного гумусованого супісків, загальною потужністю до 0,8 м, які містили печину, попіл та вуглики і можуть маркувати загибель споруди у вогні. У цьому заповненні в північно-східному куті розкопу трапилася конкреція болотної руди вагою близько 18 кг. У материковому дні споруди зафіксовано три стовпо-

ві ямки діаметром до 0,4 м та глибиною до 0,38 м від рівня підлоги. Заповнення споруди містило фрагменти точильних каменів, залізну пластину та керамічний матеріал X ст., металургійні шлаки, болотяну руду.

Вказаний шар зі слідами пожежі має спільні риси для споруд 7 та 8, адже він має однакову потужність та глибину залягання від рівня материка, а також містить конкреції залізної руди. Можна зробити висновок, що споруди гинуть одночасово. Споруда 7, що раніше була житлом, вже мала господарське призначення (зруйновано піч) для зберігання болотної руди, тоді як споруда 8 являла собою житло.

Споруда 9 зафіксована у центральній частині розкопу між спорудами 7 та 8 і виходить під східну стінку розкопу. У межах розкопу її досліджені розміри – 3,5×3,0 м, орієнтація вцілілої стіни котловану південний захід – північний схід, що є спільним для усіх трьох споруд. Верхнє заповнення котловану складав чорний гумусований супісок (просадка культурного шару) потужністю до 0,3 м. Нижче залягали шари сірого, світло-сірого та сірого плямистого супіску (загальною потужністю до 1,08 м), які утворилися після припинення функціонування споруди та її засипання. Материкове дно споруди, яке зафіксоване на глибині 1,0 м від рівня материка, вкриває шар чорного гумусованого супіску з вугликами потужністю до 0,2 м. На цьому рівні добре помітно місце розташування східної стіни споруди 7, а також прошарок жовтого мішаного піску між спорудами 7 і 9 завширшки до 0,5 м, що вказує на пізніший час влаштування споруди 7.

У материковому дні споруди 9 влаштовано декілька округлих стовпових ямок діаметром 0,1–0,5 м глибиною 0,05–0,3 м, глибші за дно споруди. Крім того, вдалося зафіксувати систему каналок паралельних та перпендикулярних стінам споруди, які мали ширину 0,05–0,15 м та глибину 0,03–0,20 м від дна споруди та заповнені чорним гумусованим супіском. Канавки закінчувалася згаданими стовповими ямками. Подекуди зафіксовано деревний тлін від залишків конструкції дерев'яної долівки.

У південно-східному куті споруди 9 зафіксовано розвал глеєвою печі розмірами 1,4×1,7 м (Рис. 1), що була було орієнтована устям на північ (вздовж західної стіни котловану). Залишки печі було законсервовано для подальших досліджень, які дадуть змогу дослідити житло на всю площу. Заповнення споруди 9 містило керамічний матеріал та металеві вироби давньоруського часу X ст.

Таким чином, у 2014 р. було виявлено чотири християнських поховання XVII–

XVIII ст., яму доби бронзи та три котловани від жител давньоруського часу, що існували впродовж X ст. Найбільш ранньою є споруда 9, до другого періоду належить споруда 7 (час існування у якості житла), до третього періоду – житлова (?) споруда 8 та використання споруди 7 як господарського приміщення (руїнація печі). Наступного польового сезону заплановано подальші дослідження споруди 8 і 9 на даній ділянці Виповзівського городища.

В.М. Скороход

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ВИПОВЗІВСЬКОМУ ПОДОЛІ 2014 р.

У 2013 р. біля підніжжя тераси, з північної сторони мису було досліджено ділянку на території подолу, що розташовувалася за 200 м на захід від городища і знаходилася у безпосередній близькості від русла р. Кримки (стариця Десни). Тут була закладена стратиграфічна траншея 2×11 м, орієнтована перпендикулярно русла річки. У процесі робіт вдалося дослідити залишки портових конструкцій у вигляді каналу для витягування човнів із залишками навісу¹.

У сезоні 2014 р. були продовжені дослідження Виповзівського подолу. На захід і на схід від траншеї 1, на 5-му метрі її довжини закладено траншею 2 розмірами 1×11 м. Метою досліджень 2014 р. було виявлення інших каналів для човнів та уточнення стратиграфії даної ділянки.

У результаті досліджень вдалося отримати стратиграфічний розріз досліджуваної ділянки та виявити сліди трьох каналів і наземної споруди X ст. (Рис. 1). За стратиграфічними даними культурні нашарування подолу сформувалися на піщаному березі притоки

р. Кримки, мають потужність 0,35–0,4 м і перекриваються стирольними шарами запустіння. Канави були викопані у культурному шарі на різних рівнях. В окремих випадках вони вриваються у материк. Ширина канав складає 1–1,4 м, глибина – від 0,4 до 0,7 м. В одній з канав (кв. 1–2) вдалося простежити сліди дощок, що підстиляли її по дну. Стратиграфія заповнення канав вказує на їх постійні замулення у результаті сезонних паводків. В окремих випадках можна простежити взаємоперекриття канав одна одною. Керамічний матеріал представлений уламками кругових посудин першої половини X ст.

Над канавами залягає прошарок сірого-плямистого супіску з вуглинами. В одному з випадків (квадрат 1) у цьому шарі зафіксовані залишки горілих колод. Не виключено, що цей прошарок є синхронним пожежному горизонту середини X ст. на городищі та посаді. У східній частині траншеї 2 досліджено залишки наземної споруди. Вона фіксувалася у вигляді плями 0,5×1,0 м під шаром пожежі. Вдалося дослідити лише її південно-східний кут зі стовповою ямою. Споруда була заглиблена у культурний шар на 0,2 м. За стратиграфічними спостереженнями вона припинила своє існування ще у першій

¹ Скороход В.Н., Фетисов А.А. Исследования на подоле Выползовского городища // Археологические исследования в Украине 2013 г. – К., 2014. – С. 289–291.

ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗКОПІВ 6, 8 НА ПОСАДІ ВИПОВЗІВСЬКОГО ГОРОДИЩА

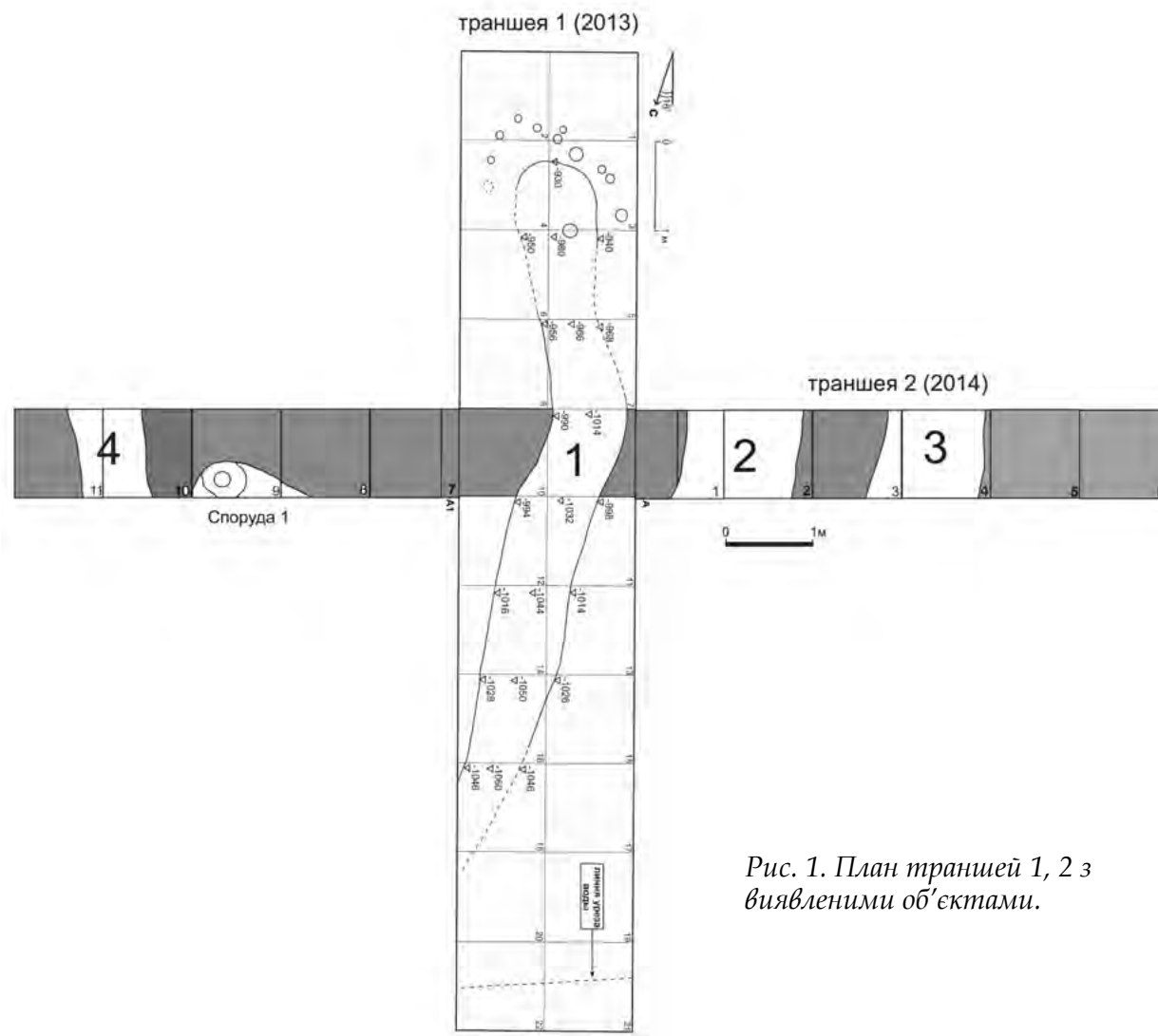

Рис. 1. План траншей 1, 2 з виявленими об'єктами.

половині Х ст. Після занепаду над нею встиг сформуватися новий культурний шар, що був прорізаний канавою для витягування човнів.

Над горілими прошарками залягають потужні алювіальні нашарування товщиною до 0,4 м, що утворилися у результаті сезонних паводків після занепаду життєдіяльності на подолі. Над цими шарами залягав прошарок культурного шару змитого з тераси посаду. Через близькість до перелому тераси тут можна простежити намиви до 0,7 м, що поступово зменшуються у напрямку русла.

Таким чином, археологічні дослідження подолу дали змогу виявити нові конструкції портової зони Виповзова Х ст. Тут існували канали для витягування човнів, що розміщувалися перпендикулярно руслу р. Кримки та тераси мису. Взаємоперекриття каналів засвідчує не тільки їхню різночасовість але й сезонність. Через сезонні паводки канали замулювалися, тому їх потрібно було постійно поновлювати. У 2014 р. на Виповзівському подолі вдалося виділити окремі стратиграфічні горизонти та зафіксувати сліди пожежі середини Х ст. після якої тут припиняється життєдіяльність.

У сезоні 2014 р. було продовжено роботи на посаді Виповзівського городища. Тут було закладено розкопи №№ 6–8. Загальна площа дослідженої ділянки посаду складала 112 м².

Розкоп 6 було започатковано у 2013 р., тоді ж досліджено житло, дві господарські споруди та шість ям, що датувалися серединою – другою половиною Х ст. У сезоні 2013 р. у розкопі залишилася недослідженою частина південної стінки житла (споруда 11). У північно-західному куті споруди розчищено цілу глинобитну піч діаметром 1,2 м, устям обернена у південно-східному напрямку, до центру приміщення. Від основного простору піч відгороджувалася вертикально поставленими дошками довжиною 1–1,2 м, що разом із західною стіною утворювали запічок. Піч зі споруди 11 було законсервовано і досліджено вже у 2014 р.

Під час розрізу печі у споруді 11 вдалося виявити залишки трьох опалювальних пристроїв, що змінювали один одного у результаті використання котловану житла у різний час (Рис. 1). Важливо зазначити, що часта зміна котлованів та опалювальних пристроїв у них, властива майже всім дослідженим житлам Х ст. на Виповзівському посаді. Детально це явище розглядається в окремих публікаціях авторів¹.

Глинобитна піч, розташована у північно-західному куті споруди 11, була повністю збережена на висоту 83 см від дна котловану, верхній діаметр складав 94 см, а нижній 110–130 см. Устя печі обернене у південно-східному напрямку до центру приміщення.

Піч розташовувалася на глиняному підмурку більших розмірів, що дало змогу на початку робіт припустити існування більш ранньої печі 2. Поверхня печі 1 була обпалена внаслідок пожежі, що стала причиною загибелі житла. Під дією високих температур поверхня керамізувалася, внаслідок чого можна було спостерігати сліди загладжування під час її спорудження (сліди рук і допоміжних знарядь). Товщина обпалу нерівномірна. Склепіння печі частково провалене всередину. Під час розрізу у верхній частині зафіксовано наявність отвору овальної форми діаметром 0,35–0,4 м. Склепіння масивне, товщина близько 0,25 м. Тіло сформоване з сірого болотяного глею.

На відстані 0,57 м від поверхні печі (найвищої її точки) фіксувалися залишки черені 1 (0,64×0,66 м), що являла шар рихуватої жовто-коричневої обпаленої глини товщиною до 2 см з потовщенням у бік стінок печі. Над черінню у шарі сіро-жовтого супіску з дрібними вугликами виявлені залишки горілої деревини. Нижче знаходилася черинь 2 (жовта обпалена глина), залишки якої фіксувалися лише біля стін піднебіння печі, ближче до устя. Товщина черені 2 сягала 2–2,5 см.

Піч № 1 відділена від печі № 2 підсилюючою з сірого піску з вугликами і поодинокими включеннями сірого глею. Піч № 2 фіксувалася з глибини -295 см від нульового репера (на відстані 65 см від верхівки печі № 1). Піч складена з сірого болотяного глею, мала округлу форму діаметром близько 1,3 м. Всередині печі, між її стінками були виявлені сліди сіро-зеленого глею, наявність якого можна пояснити результатом її розбирання для вирівнювання поверхні перед спорудженням печі 1. Піч 2 збереглася на висоту 0,16 м від дна котловану споруди 11.

Під шаром глею, що являв собою забутовку внутрішнього простору печі 2, знаходився шар сірого супіску з включеннями дрібних вугликів і печини. Ближче

¹ Моця О., Ситий Ю., Скороход В. Виповзівський археологічний комплекс у світлі нових досліджень 2009 – 2013 р. // Міста Давньої Русі. Збірка наукових праць пам'яті А. В. Кузи. – К.: «Стародавній Світ», 2014. – С. 26 – 37.

Рис. 1. Процес дослідження печі у житлі X ст.

до краю устя з глибини -289–299 см (від нульового репера) з цього шару почали фіксуватися розвали двох гончарних горщиків X ст. Розвал більшого знаходився ближче до устя вінцем до північної стінки печі, другий (менший) знаходився у положенні вінцем до устя.

Розвали горщиків розташовувалися над черінню печі 2, що мав погану збереженість і фіксувався у більшій мірі біля стінок піднебіння печі. Товщина черені сягала від 3 до 5 см.

Під піччю 2 у материковому дні котловану житла було виявлено безліч дрібних плям темно-сірого і сірого супіску з домішками вугликів округлої форми діаметром від 2 до 7 см від конструкцій печей 1, 2. Окрім того, зі зміщенням у північно-східному напрямку відносно печі № 2 знаходилася пляма сірого глею з включенням печини округлої форми діаметром 0,75 м (фіксувалася з глибини -310–313 см), що являла собою залишки печі 3. Розріз залишків печі № 3 показав наявність декількох шарів: верхній шар, представлений сірим глеєм з печиною, товщиною 4 см мав лінзоподібну форму. Під ним знаходився шар горілої деревини товщиною від 2 до 6 см. Підстилав цей шар темно-сірий супісок потужністю до 6 см.

Від печі 3 виявлені дрібні ямки від каркасу, що розташовувалися у формі підкови. Відсутність їх у плані з північно-східної сторони дозволяє припустити, що

саме в цю сторону було обернене устя (з деяким відхиленням від печей 1 і 2). Діаметр ямок, заповнених темно-сірим супіском з вугликами, становить від 3 до 7 см.

Дослідивши залишки печей 1–3 у споруді 11 можна зробити висновок про неодноразове використання котловану споруди впродовж досить короткого часу. Керамічний матеріал із заповнення житла датується початком – серединою X ст.

Розкоп № 6 (2014 р.) було закладено з півдня від ділянки 2013 р., він мав розміри 4×4 м.

З культурного шару походять фрагменти кругової кераміки X ст., XII ст. та поодинокі уламки амфор. На глибині -289–292 см (від нульового репера) у південно-східній частині розкопу фіксувалися поодинокі уламки пізньосередньовічної кераміки, що за формою профілювання вінця можна віднести до початку XVI ст. До цього ж часу належить і залізна підкова на чобіт. Наявність знахідок (кераміки і підковки на взуття), які можна датувати початком XVI ст., співвідносяться у часі з першою писемною згадкою Виповзівського поселення і, відповідно, може свідчити про використання городища у цей час.

Вдалося довивчити південну стінку житла (споруди 11), що увійшла до розкопу на довжину 1 м. Східний її край був знищений котлованом споруди 13, яка її прорізала. Дерев'яні конструкції південної стінки житла фіксувалися з глибини

-276–278 см (від нульового репера) і були орієнтовані по осі захід-схід з незначним відхиленням у північно-східному напрямку. У ході розчистки з'ясувалося, що стінка житла фіксувалася фрагментарно на довжину 0,6 м і на глибину однієї плахи (близько 0,4 м).

Південний край котловану житла був заглиблений у материк на глибину 0,2 м, зі зменшенням у напрямку краю тераси.

Північна частина споруди 13 була досліджена у 2013 р. Згідно стратиграфічних спостережень було встановлено, що даний об'єкт прорізає житло (споруду 11) у південно-східній частині. Споруда 13 мала підпрямокутну форму. Ширина котловану по материк усягала близько 3 м, а досліджена у 2014 р. довжина становила 1,2 м. Нижнє заповнення споруди представлено сірим супіском з вугликами і горілою деревиною потужністю до 0,18 м. З даного шару походить залізний ніж.

Згідно стратиграфічних спостережень, споруда 13 прорізає не лише споруду 11, а й об'єкт, виявлений біля південної стінки розкопу (споруду 19).

За результатами робіт 2013–2014 рр. було з'ясовано, що споруда має розміри 3,7×3 м і заглиблена у материк на 0,6–0,8 м. Стіни котловану орієнтовані за сторонами світу довгою стороною по осі північ-південь. Відсутність опалювальних пристроїв дозволяє відносити її до господарських. Наступний об'єкт, що у ході польових робіт отримав назву споруда 19 знаходився в квадратах 22, 24 і майже повністю заходив до площі розкопу. Вона мала ширину 2,4 м, довжину 2,5 м і була заглиблена в материк на 0,2–0,35 м.

Згідно стратиграфічних спостережень верхній шар складається з темно-сірого супіску, що, скоріше за все є результатом змиву культурного шару. Нижче знаходився сіро-жовтий плямистий супісок потужністю 0,3 м, який вже безпосередньо можна віднести до заповнення об'єкта. Нижнє заповнення представлено темно-сірим плямистим супіском (товщина 0,18–0,25 м) і темно-сірим супіском з вугликами (товщина 0,1–0,15 см), з якого походить пірофілітове пряслице та керамічний матеріал X ст.

Характер заповнення, нечіткість країв та розташування на схилі тераси спо-

руди 19 ставлять під сумнів її інтерпретацію як штучного об'єкта. Скоріш за все, даний об'єкт є просто слідами розмиву краю тераси.

У західній частині розкопу при зачистці по рівню материка ближче до західної стінки розкопу було виявлено декілька невеликих ям, заповнення яких складалося з сірого, сіро-жовтого супіску, іноді з включенням жовтого піску.

У південно-західному куті розкопу у ході розчистки було виявлене незначне заглиблення в материк. Стратиграфія південної стінки розкопу у цьому місці фіксувала об'єкт, заповнення якого представлене сірим супіском з поодиноким включенням жовтого піску. З даного шару походять знахідки фрагментів кераміки XII ст. та уламків амфор.

Таким чином, у археологічному сезоні 2014 р. вдалося закінчити дослідження споруди 11 і південну частину споруди 13, що дало змогу встановити її розміри, та виявити низку дрібних об'єктів на південному схилі тераси.

На північ від розкопу 3 (2011 р.) було закладено розкоп 8 загальною площею 60 м². На розкопі досліджено 5 різночасових господарських споруд (споруди 15–18, 20) та 8 ям.

Споруди 15, 16, 20 належать до X ст. і складають господарську зону від раніше досліджених жител з півдня. Споруда 18 та ями 24, 26, за керамічним матеріалом датовані раннім залізним віком і належали представникам милоградської культури. Споруда 17, що частково вийшла із західної стінки розкопу, за керамічним матеріалом датується кінцем X – початком XI ст., що значно доповнює наші уявлення про хронологію поселення.

Таким чином, ділянка поселення у південній частині мису, що досліджується єдиною площею з 2011 р. розкопами 3–8 дає змогу отримати єдину картину забудови поселення, що відзначається своєю унікальністю через часті і безсистемні перебудови жител, часту зміну опалювальних споруд в одних і тих самих котлованах впродовж X ст. Мала чисельність господарських об'єктів, відсутність садибного планування, велика щільність споруд вказує на цілкове виникнення пам'ятки у даному регіоні.

ДОСЛІДЖЕННЯ НА РОЗКОПІ 7 У ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ЧАСТИНІ ПОСАДУ ВИПОВЗІВСЬКОГО ГОРОДИЩА У 2014 р.

У 2014 р. продовжено вивчення південно-східної частини посаду Виповзівського городища. Для досліджень було обрано ділянку (розкоп № 7), розташовану на схід від розкопу № 6 (2013 р.) та південний схід від розкопу № 4 (2012–2013 р.), орієнтовану стінками за сторонами світу, площею 36 м².

За час робіт вдалося дослідити житло Х ст. та ряд господарсько-побутових об'єктів Х ст. та XII ст. Найбільше інформації вдалося отримати у ході розчистки житла Х ст. (споруда № 14), розташованого у центральній частині розкопу.

Отже, споруда № 14, добре простежувалась від рівня передматерика і мала вигляд аморфної плями темно-сірого супіску із включеннями дрібних вугликів та печини.

Після розчистки об'єкта по материк у вималювався котлован підпрямокутної форми, розміром 3,75×4,0 м. Споруда № 14, орієнтована стінками за сторонами світу із незначним відхиленням на захід, була заглиблена у материк на 0,84–1,32 м і мала вертикальні стінки. У

південно-східному кутку зафіксовано залишки теплотехнічного пристрою. Піч, для спорудження якої було використано річковий глей сіро-зеленого кольору, знаходилася на материковому останці (висотою 0,2–0,24 м), мала розміри 1,53×1,56 м і була повернута устям на захід.

Теплотехнічна споруда декілька разів перебудовувалась. Найбільш рання піч у центральній частині мала незначне заглиблення. На рівні материка вдалося зафіксувати стовпові ямки (округлої форми, діаметром 0,06–0,09 м) – залишки конструкцій. Під час розчистки виявлено декілька фрагментів кругової кераміки початку Х ст. (Рис. 1).

Дещо пізніше опалювальну споруду було перебудовано – для зведення нової печі використали залишки (обпалені до червоного стінки, великі фрагменти склепіння) більш ранньої. Вони слугували основою каркасу, який надавав більшій міцності конструкції. Із заповнення об'єкта походять фрагменти кругового посуду Х ст.

Перед опалювальною спорудою було влаштовано передпічну яму, що складалася із двох овалів: розміри східного – 0,3×0,45 м, західного – 0,32×0,46 м. Біля західної стінки житла влаштовано господарську яму розмірами 0,55×0,70 м, заглиблену у материк на 0,36 м. Ще дві стовпові ями знаходилися вздовж північної стінки котловану, мали діаметр 0,25 та 0,3 м і були заглиблені у материк на 0,23–0,26 м.

Із нижньої частини заповнення об'єкта походять фрагменти гончарних горщиків Х ст., уламки печини, кістяний кочедик, проколка, 2 фрагменти точильних брусків, виготовлених із дрібнозернистого сланцю, керамічне пряслице тощо.

Окрім споруди № 14, на розкопі досліджено 10 господарсько-побутових ям: деякі об'єкти є синхронними із дослідженою спорудою № 14 (ями 20, 28), деякі існували дещо раніше (ями 17, 18, 21, 30, 31), деякі пізніше (ями 19, 29). Найбільш пізньою є яма № 32 (досліджена частково, розміром 0,75×1,0 м, заглиблена у материк на 0,21 м). Із неї походить невелика кількість уламків гончарних горщиків (деякі вінця, одне за особливостями про-

філювання, можна датувати XII ст.), кістки тварин, фрагменти печини.

Загалом же, відзначимо досить значну концентрацію об'єктів давньоруського часу у цій частині посаду. Дослідженнями 2014 р. зафіксовано неодноразові пошкодження котлованів одних об'єктів іншими, простежено кількаразову перебудову глеєвої печі зі споруди № 14, зібрано доволі чисельну колекцію гончарного посуду Х ст., XII ст., індивідуальні знахідки (сільськогосподарський реманент, кістяні проколки, кочедик, кістяні астрагали, пірофілітова намистина тощо). Не характерною рисою домобудівництва населення є влаштування опалювальної споруди на материковому останці. Не виключено, що ця традиція була привнесена вихідцями із суміжних регіонів (зокрема, така традиція добре відома за матеріалами розкопок поселення давньоруського часу біля с. Моностирьок на Канівщині).

Подальші дослідження дозволять уточнити наші уявлення про домобудівництво, особливості забудови посаду, специфіку матеріальної культури та етнічного складу населення регіону.

О.Є. Черненко, Р.М. Луценко, Р.А. Кравченко

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ МЕЗИНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПРИРОДНОГО ПАРКУ

У 2014 році Мезинська археологічна експедиція Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка за участі співробітників Мезинського національного природного парку здійснювала дослідження на пам'ятках в окрузі сс. Свердловка (городища Свердловське 1, Свердловське 3) та Радичів (городище Пузир Хутір) (Рис. 1).

Ці городища відомі в літературі ще з XIX ст. Їх дослідження здійснювались С.А. Гацуком (1908 року), О.М. Мельниковською (1967–68 роки), О.В. Шекуном (1983 року). Окрім цього, у другій половині XX – на початку XXI ст. пам'ятки

неодноразово обстежувались В.Є. Куреленком, а на початку XXI ст. – Д.В. Каравайком.

Городище Свердловське 1 розташовалося на мисовидному виступі другої надзаплавної тераси р. Десна між сс. Мезин та Свердловка. Від плато воно відділялося ровом та валом, сліди яких слабо помітні в сучасному рельєфі. Площадка городища прямокутної форми, площею 50×80 м, була витягнута у напрямку південний захід – північний схід, з незначним нахилом у бік річки. З південного заходу на неї був підведений пандусний в'їзд. Її північно-східний край зазнав ак-

Рис. 1. Житло
(споруда 14) Х ст.
Вигляд з півночі.

тивної руйнації внаслідок розвитку ерозійних процесів.

У 2014 році на площадці городища було закладено траншею (траншея 1) та зафіксовано ділянки культурного шару, оголені в місцях її руйнування. Потужність культурного шару складає 0,25–0,45 м. Він містить матеріали юхнівської та роменської археологічних культур, а також доби Давньої Русі. Під час дослідження у траншеї 1 було зафіксовано споруду, що відноситься до часу існування роменської культури. В її заповненні виявлено уламки ліпного (горщики та сковороди) та давньоруського гончарного посуду, а також залізний ніж. Окрім цього, під час огляду пам'ятки було зібрано кераміку юхнівської культури.

З півдня до городища примикає посад (селище). Для з'ясування характеру культурного шару на різних ділянках посаду були закладені шурфи. Було з'ясовано, що потужність культурного шару складала 0,3–0,4 м. Він слабо насичений археологічними матеріалами (виявлено окремі дрібні фрагменти юхнівської та роменської кераміки).

Городище Свердловське 3 розташоване знаходиться на південній околиці с. Свердловка. Пам'ятка розташована у гирлі струмка Головесна, на його південному березі, на мису правого берега р. Десни. Площадка городища розміром 60×90 м була з'єднана з плато вузьким перешийком, на якому зафіксовані сліди рову. Східний край площадки зазнав активної руйнації внаслідок розростання яру. На цій ділянці було здійснено зачистку та зафіксовано характер нашарувань. Потужність культурного шару тут сягала 0,6–0,7 м. Під час дослідження вдалось зафіксувати рештки котловану споруди (основний об'єм знищено яром), у заповненні якої містились дрібні невиразні фрагменти ліпної кераміки.

Городище Пузир Хутір знаходиться між сс. Свердловка та Радичів. Воно розташоване на високому (до 50 м) мису на правому березі р. Десни і видається у заплаву. Площадка городища овалоподібної форми, 95×30–50 м. Її східний край (з

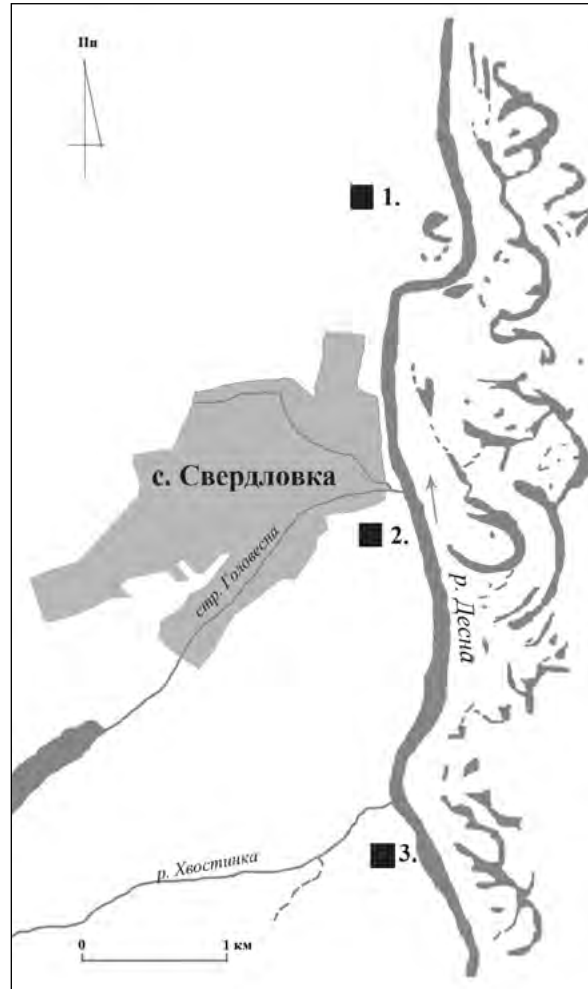

Рис. 1. Схема розташування городищ в околиці с. Свердловка Коропського р-ну: 1 – Свердловське 1; 2 – Свердловське 3; 3 – Пузир Хутір.

боку річки) обвалився, з трьох боків вона опоясана ровом (глибина рову 1,7–2 м; ширина 4–5 м).

У 2014 році дослідження пам'ятки були спрямовані на фіксацію культурного шару на ділянці зруйнованого північно-східного краю городища. Потужність культурного шару тут сягала 1,1–1,5 м. У ході робіт було виявлено матеріали юхнівської культури (уламки ліпних посудин, керамічних грузил та пряслице), денце амфори та фрагменти гончарних посудин козацького часу. Також зафіксовані залишки котловану зруйнованої ерозійними процесами споруди, заповнення якого містило невиразні фрагменти ліпної кераміки.

О.Є. Черненко, І.С. Кедун, Р.А. Кравченко

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ У НОВОГОРОДІ-СІВЕРСЬКОМУ

У 2014 році було продовжено дослідження дитинця стародавнього Новгорода-Сіверського (городище Замкова гора; Замок; Литовський замок). У літературі ця пам'ятка відома з XIX ст. Впродовж XX ст. вона обстежувалася С.А. Гатцуком (1907 року), Т.М. Тралло (1938 року), М.В. Воеводським (1946 року), О.М. Мельниківською (1965 року). Розкопки городища були започатковані І.І. Єдомахою (у 1959–1960 роках) та продовжені О.В. Кузою (у 1979–1984 роках). З 2011 року систематичні дослідження Замкової гори здійснювалися експедицією під керівництвом І.С. Кедуна та О.Є. Черненко. За результатами проведених робіт було встановлено, що городище Замок багатощарове. Тут представлені матеріали доби бронзи, юхнівської та роменської археологічних культур, нашарування часів Давньої Русі, післямонгольської доби та епохи пізнього середньовіччя.

Роботи 2014 року стали продовженням досліджень попередніх років, спрямованих на визначення ступеню збереженості та характеру культурного шару на різних ділянках городища. У цьому сезоні загальна розкрита площа склала близько 40 кв. м.

Роботи здійснювалися у північно-східній частині Замкової гори. Як з'ясувалось, на досліджуваній ділянці давні культурні нашарування були перекриті аморфними шарами потужністю 0,5–0,6 м, що утворилися внаслідок нівелювання площадки городища у 1987 році в ході улаштування міського парку. З цих шарів походять чисельні фрагменти різночасових керамічних виробів – від епохи бронзи до XVIII ст. Нижче даного рівня на окремих ділянках збереглися шари XV–XVI ст., потужність яких сягає 0,5 м. Горизонти X–XI та XII–XIII ст. виявились майже повністю знищеними більш пізніми об'єктами, переважно – часів існування на Замку фортеці XVII–XVIII ст.

У ході робіт було досліджено залишки п'яти різночасових споруд. Серед них – рештки котлованів двох будівель X – початку XI ст. (Споруди 1, 4), в одній з яких (Споруда 1) збереглися залишки печі, вирізаної в переміщеному матеріаловому останці. Під завалом склепіння печі знаходилися розвали кількох керамічних посудин, з яких одна – ліпна, типова для роменської археологічної культури, а інші – гончарні, що мають численні аналогії серед давньоруських курганних старожитностей Чернігівщини X – початку XI ст. Інші досліджені споруди датуються XII – початком XIII ст. (Споруда 3), XVI ст. (Споруда 2) та XVII ст. (Споруда 5).

Окрім цього, виявлено 9 господарських ям, з яких одна належить до доби раннього заліза, одна – до періоду Давньої Русі, а інші – до часів козащини (XVII–XVIII ст.).

Серед виявлених артефактів окремо слід відзначити денце давньоруської гончарної посудини з клеймом у вигляді сонця, якому надано антропоморфних рис, писало, кістяну пластину від захисного обладунку, а також шахову фігурку і польські монети XVII ст. (Рис. 1).

Паралельно з роботами на Замковій горі здійснювались розкопки в ур. Заручав'я, що знаходилося на північний захід від території стародавнього дитинця та відділено від нього глибоким яром. Дослідження на території Заручав'я були розпочаті у 1962 році І. І. Єдомахою. З 2008 року вони систематично здійснюються І. С. Кедуном. За матеріалами цих робіт визначено, що на території урочища збереглися залишки культурного шару та забудови кінця X – початку XIII ст. та XVII–XVIII ст.

У 2014 році розкопки проводилися на ділянці площею 66 м². Досліджені археологічні об'єкти представлені однією спорудою кінця X – початку XI ст. та господарськими ямами давньорусько-

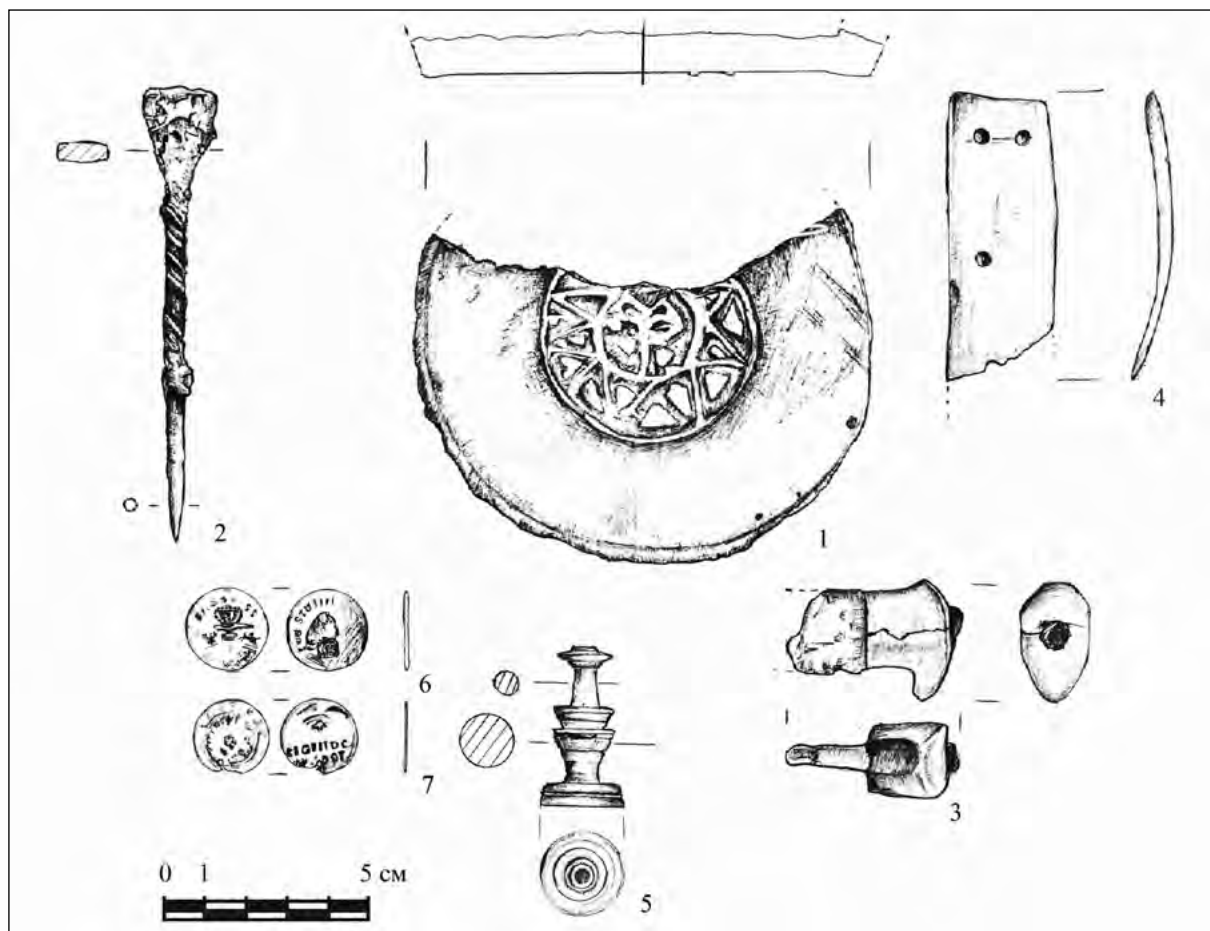

Рис. 1. Знахідки з розкопок на дитинці Новгород-Сіверського 2014 року. 1 –кераміка; 2 –залізо; 3-5 –кістка; 4 –кістка, залізо, кольоровий метал; 6,7 –кольоровий метал.

го часу. З них походять уламки ліпних роменських та кругових давньоруських посудин X–XI ст., фрагменти скляних браслетів, залізні голки, вістря стріли тощо. Окрім цього, було розкрито кілька

ям доби козаччини. Вони були віднесені до часу існування в ур. Заручав'я селітроварного виробництва (залишки печі для виробництва селітри були відкриті в урочищі у 2010–2011 роках).

О.Є. Черненко, О.М. Іоаннісян, Т.Г. Новик

АРХІТЕКТУРНО-АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЧЕРНІГІВСЬКОГО СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКОГО СОБОРУ

У 2014 році були продовжені архітектурно-археологічні дослідження Чернігівського Спасо-Преображенського собору XI ст., розпочаті у 2012–2013 роках. Впродовж попередніх сезонів у ході цих робіт вдалось розкрити залишки археологізованих прибудов храму – північної

та південної капел, південної галереї, а також двоярусної капели, так званої «хрещальні», залишки якої збереглися в основі південної вежі Спаса XVIII ст. (Рис. 1).

У 2014 році здійснювались дослідження фундаментів та нижньої час-

тини північної стіни Спаського собору в межах підвального приміщення, улаштованого під будівлею північного тамбуру XIX ст.

Нижні частини стін та фундаменти собору на інших ділянках (в основі центральної апсиди, південної стіни та західного відсіку нартексу) досліджувались М.О. Макаренком (1923 року), М.В. Холостенком (1969 року) та авторами цієї статті (2012 року).

Виникнення приміщення під північним тамбуром відноситься до 1899 року та пов'язане з підведенням у храм першої системи опалення. Південну стінку підвалу утворює мурування нижньої ділянки стіни та фундаменту Спасу. У північній стіні підвалу в його межі частково входять залишки фундаментної стрічки тамбуру XVII ст. Ця стрічка завширшки 2,1 м, потужністю 0,4 м. Вона складена з цегли-пальчатки (т. зв. «литовка»). Ідентична цегла була зафіксована під час досліджень 2012–2013 років у ремонтних кладках головного об'єму та прибудов собору (північної та південної капел,

двоярусної «хрещальні» та південної галереї).

Слід відзначити, що у XIX ст. труби опалення були підведені в собор через тамбур внизу північного порталу, на глибині 1 м нижче рівня сучасної поверхні, що відповідає рівню порогу XI ст. Під час цих робіт портал частково зруйнували. Серед іншого, була знищена пірофілітова плита, яка утворювала його нижню поверхню. Рештки цієї плити, збережені *in situ*, вдалось виявити у ході робіт 2014 року.

Внаслідок руйнування стіни на ділянці порталу стало можливим вивчення її внутрішньої структури, недоступної в інших місцях нині існуючої будівлі храму. На досліджуваній ділянці товщина стіни сягає 1,65 м. Її зовнішні поверхні складені з масивних підтесаних блоків пісковика на цем'янковому розчині. Всередині знаходиться забутовка з пролітої розчином булиги. На фасадній поверхні вціліли залишки товстого шару щільної рожевої затирки.

З плінфи виконано лише двохступчасте обрамлення порталу. Воно майже

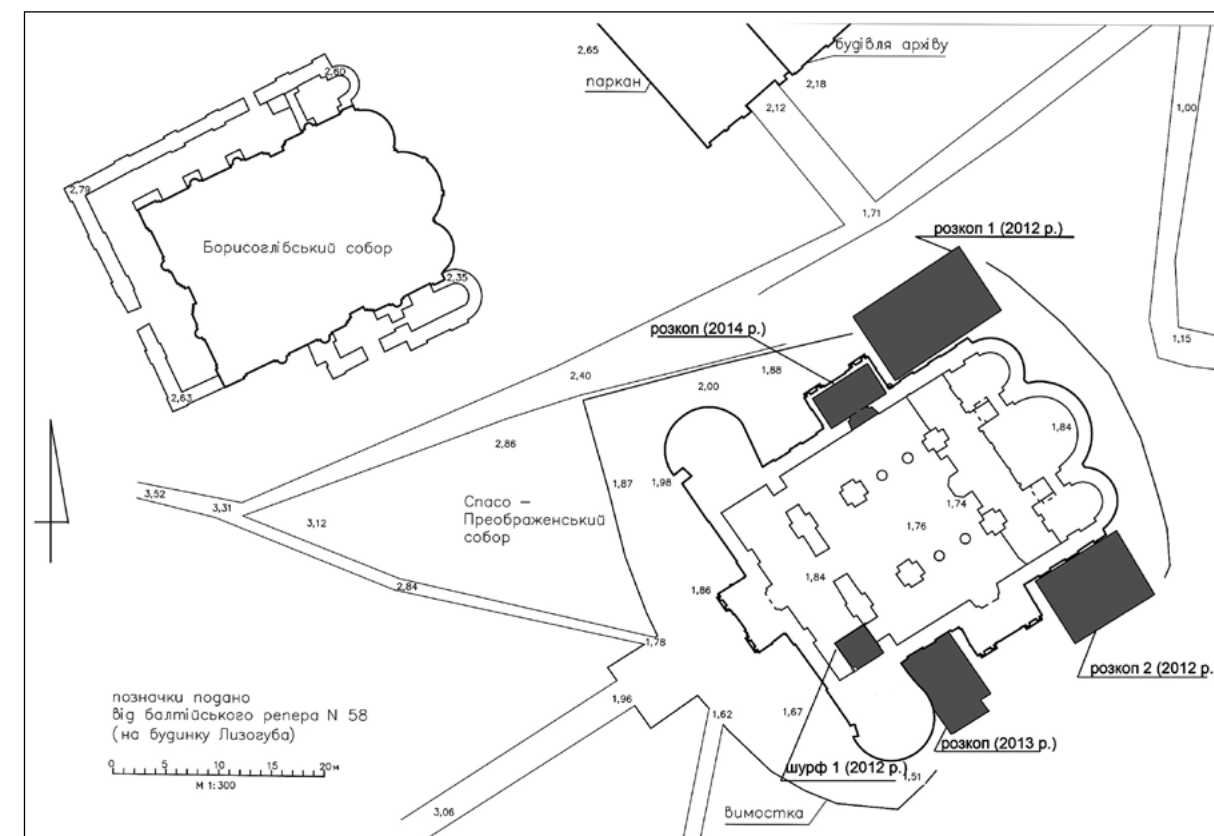

Рис. 1. Чернігів. Спасо-Преображенський собор XI ст.
Схема розташування розкопів 2012–2014 років.

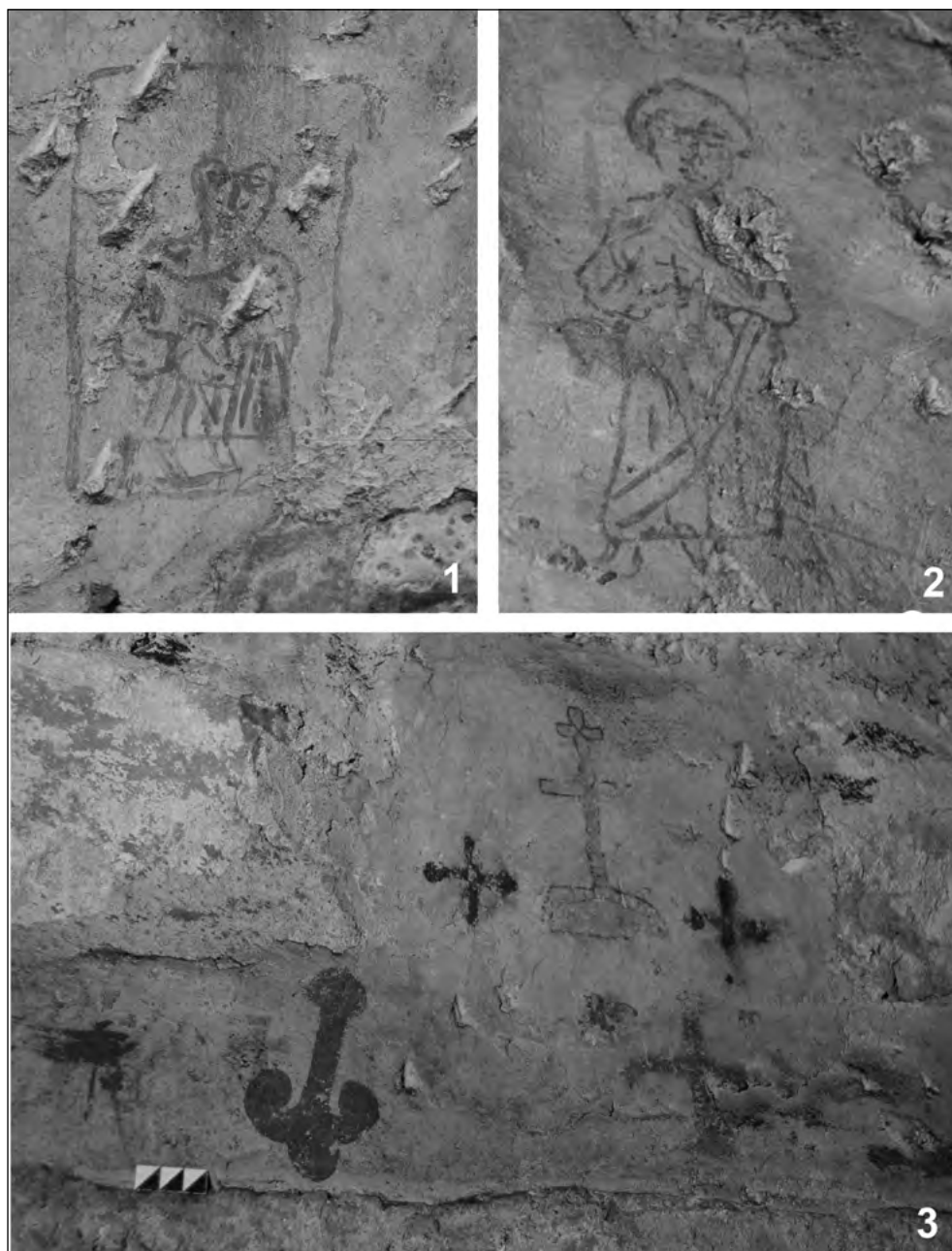

Рис. 2. Чернігів. Спасо-Преображенський собор XI ст.
Малюнки на західному стовпі південної аркади.

повністю знищене під час реконструкції Спасу в XVIII ст. та переносу його бокових порталів на вісь підкупольного квадрату (тогочасні ремонтні роботи детально розглянуті М.В. Холостенком). Від давнього мурування збереглося всього кілька плінф, покладених на цем'янковому розчині. Товщина горизонтальних швів між ними більша ніж плінфа; утоплений ряд відсутній. На поверхні мурування збереглися залишки тиньку, розграфленого під квадрати.

Східна стінка північного portalу перекрита муруванням з цегли XIX ст., що відповідає часу улаштування підвального приміщення. Західну стінку утворює закладка з пізньої великоформатної цегли XVIII ст. На її поверхні збереглися залишки штукатурки, які вкривали стіну від рівня порогу. Слід відзначити, що цьому рівню відповідає і верхня площа на залишків фундаментної стрічки тамбуру XVIII ст. Припустимо, таким чином, що на момент реконструкції XVIII ст. по-

верхня навколо собору відповідала рівню давнього входу та була принаймні на 1 м нижче сучасної.

Ниже portalу мурування стіни Спасу прямовисно спускається донизу. На глибині 1,6 м від сучасної поверхні (0,6 м нижче рівня порогу) знаходиться фундаментний виступ 0,4 м завширшки. Від мурування стіни його відділяє чіткий шов, що може відповідати сезонній перерві у будівництві. Місце стику стіни та фундаменту вкрито щільною, старанно загладженою цем'янковою обмазкою. Фундамент складений з ледь підтесаних блоків пісковику на цем'янковому розчині. Безпосередньо під порталом його під гострим кутом пересікає наскрізна тріщина до 2 см завширшки.

Паралельно з археологічними роботами у Спаському соборі було здійснено фотофіксацію ділянок, відкритих у зондажах на другому ярусі храму, на висоті розібраних після пожежі 1750 року хорів у північній та південній навах (хори були улаштовані як дерев'яний настил, що спирався на балки та доходив до східної пари хрещатих пілонів).

У південній наві, на західному стовпі південної аркади вдалося зафіксувати

графіті та малюки фарбами і свинцевим олівцем (?). У літературі вони відомі за згадками у публікації М.О. Макаренка «Біля Чернігівського Спасу: археологічні дослідження року 1923» (К., 1929). Дослідник відзначав, що ці зображення відкрили у 1923 році після видавлення нашарувань тиньку XVII-XIX ст. Втім, до сьогодні вони не були запроваджені у науковий обіг та не стали предметом спеціального розгляду; їх фіксація та каталогізація не здійснювалася.

Серед згаданих зображень особливий інтерес становлять малюнки, нанесені чорною, червоною та жовтою фарбами. Вони різноманітні за сюжетами – зображення христів та якоря (Рис. 2, 1), три замальовки постатей святих у повний зріст. Одна з них, виконана чорною фарбою чи свинцевим олівцем, мають дуже погану збереженість; її контури ледь помітні. Дві інші, виконані червоною фарбою (кіновар'ю) досить чіткі, збереглися непогано (Рис. 2, 2, 3). Більшість зображень нанесено на тиньковану поверхню давньоруського часу, кілька (ряд зі схематично прокреслених христів на західній грані стовпа) – безпосередньо на плінфу та мурувальний розчин.

О.Є. Черненко, Т.Г. Новик, О.М. Бондар

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ЄЛЕЦЬКОГО СВЯТО-УСПЕНСЬКОГО МОНАСТИРЯ У ЧЕРНІГОВІ

Експедицією Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка за участі Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» у 2014 р. були продовжені дослідження на території Єлецького Свято-Успенського монастиря. У цьому році головний обсяг робіт охопив ділянку, розташовану на мисовидному виступі високої правобережної тераси р. Десна, на схід від існуючої монастирської огорожі XVIII ст. Відомо, що територія мису досліджувалась у 1949 році В.А. Богусевичем та у 1983

році О.В. Шекуном. На жаль, результати їх робіт не знайшли належного відображення у матеріалах досліджень.

На різних ділянках мису було розбито два розкопи та дві траншеї загальною площею близько 100 м². Як вдалось встановити, потужність культурного шару на цій території складає 0,7–1 м. Він сильно ушкоджений численними похованнями XIX – початку XX ст.; нашарування переважно перевідкладені та містять кераміку роменського часу і X-XVIII ст. Збереглися котловани археологічних об'єктів, впущених у материк.

ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ КОМПЛЕКСНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

Рис. 1. Чернігів.
Єлецький Свято-
Успенський
монастир. 2014 р.
Котлован споруди
XII ст. (Розкоп 1,
споруда 1).

Вони належать до різних періодів освоєння даної території. Так, виявлено три господарські ями, заповнення яких містило ліпну кераміку роменської культури. Одна з ям – характерної форми (кругла яма з циліндричним під'ямком), яка дозволяє визначити її як смолокурню. Діаметр ями по верхньому краю – 0,75 м, глибина від рівня материка – 0,65 м.

Більшість досліджених об'єктів відносяться до давньоруського часу. Серед них слід відзначити зернову яму дзвоноподібної форми, заглиблену в материк на 2,5 м. З неї походять уламки кругових посудин X ст., а з верхньої частини – бойова сокира. Там само знайдено численні уламки великої (діаметр по вінцю близько 1 м) глинобитної жаровні овалоподібної форми. Судячи з відбитків дощок на її нижній та бокових поверхнях, жаровня була влаштована на дерев'яному каркасі.

Найбільш цікавим об'єктом виявились залишки великої двоярусної будівлі XII ст. стовпової конструкції (Рис. 1). Її котлован прямокутної форми, розміром 3,6×6 м, був орієнтований уздовж вісі схід-захід та впущений у материк на 1,7 м. У заповненні котловану виявлено залишки згорілого обваленого перекриття та глинобитної печі, що впала з верхнього ярусу. В його придонній частині містилися численні обломки різно-

типних амфор та кришки до них, зроблені з уламків амфорних стінок.

До XIV–XVII ст. відноситься група поховань, розосереджених по всій ділянці мису. Всього було досліджено 11 різночасових могил, здійснених за християнською обрядовістю.

На східній ділянці мису було досліджено залишки мурованої монастирської стіни, яка проходила вздовж краю яру та спускалася до підніжжя Єлецької гори. Ця стіна, відома за планами Єлецького монастиря XVIII–XIX ст., була розібрана до рівня сучасної поверхні у XX ст. Вона складена у техніці верстового мурування з червоної цегли-пальчатки (формат 37×19×5,5–6 см) на вапняковому розчині. Шви у муруванні завтовшки 2–4 см.

Завширшки стіна 1,15 м. Її зовнішній (з боку яру) фасад розчленований прибудованими зовні пласкими пілястрами завширшки 1,15–1,2 м, розташованими за 4,4 м один від одного (у межах досліджуваної ділянки відкрито залишки двох пілястрів).

Фундамент стіни впущений до глибини 2,35 м від рівня сучасної поверхні. Він складений з такої самої цегли. У ньому наявні розвантажувальні арки шириною близько 3,5 м та висотою 1,75 м, розділені простінками завширшки близько 2 м.

Лівобережна комплексна експедиція ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» ІА НАН України та ДП «Старожитності Полісся» впродовж польового сезону 2014 р. провадила охоронні дослідження на території Чернігівської, Сумської та Полтавської областей.

У зв'язку з необхідністю відведення земель під об'єкти нафтогазовидобування проведена археологічна експертиза низки земельних ділянок у Полтавській області. Зокрема, на території Полтавського району (Куликовська сільрада) поблизу свердловини 78 Східнополтавського газоконденсатного родовища зафіксована периферійна частина поселення Куликово 3 епохи бронзи та раннього залізного віку (II–I тис. до н.е.), а також курган та курганна група з трьох насипів. Низка курганів доби бронзи та раннього залізного віку (II–I тис. до н.е.) виявлена й біля свердловини 15 Східнополтавського газоконденсатного родовища.

У результаті археологічної експертизи низки земельних ділянок у Чернігівській області виявлено 11 нових археологічних пам'яток, зокрема, багатошарових поселень, що належать переважно до доби бронзи – раннього залізного віку, а також до ранньослов'янського часу. Серед них дві пам'ятки знайдено в межах Козелецького району, одна – у Прилуцькому районі, чотири – у м. Чернігів, по одній – у Прилуках та Ніжині.

У м. Чернігові продовжені охоронні дослідження в зоні багатошарового поселення «Інститут мікробіології», що охопили площу близько 400 м². Культурний шар на цій ділянці дуже пошкоджено пізніми нашаруваннями та будівлями XIX ст. У межах розкопу виявлені господарські ями, що містили ліпну кераміку епохи бронзи (II тис. до н.е.), пізньозарубинецького чи київського типу перших століть I тис. н.е.

На території поселення «Замкова Гора» – посаду літописного міста Варин (Варвинський район) у зоні прибудови до житлового будинку на площі 26 м² виявлено ушкоджений культурний шар, що містив фрагменти ліпної кераміки доби бронзи (II тис. до н.е.) та гончарного посуду пізньосередньовічного часу.

Проведено також шурфовку поселення «Замглай-Кар'єр» (Репкинський район) з метою уточнення його меж. Пам'ятка займає площу не менш 5 га, потужність культурного шару, що містить ліпну кераміку сосницької та лебедівської культур доби бронзи, сягає 0,6 м.

У результаті археологічної експертизи земельних ділянок на території Конотопського району (Шевченківська сільська рада) Сумської області виявлено п'ять курганів та низку поселень доби бронзи, раннього залізного віку (II–I тис. до н.е.), селищ черняхівської культури (III–V ст.) та Київської Русі (XI–XIII ст.). Під час обстеження заплави р. Псел у межах Сумського району знайдено три багатошарових поселення (Токарі 6, 7, 8), що містили матеріали доби бронзи – раннього залізного віку та ранньослов'янського часу.

Протягом сезону 2014 р. продовжені охоронні розкопки на розташованому неподалік поселенні «Токарі 5» (Сумський район). На площі 2500 м² досліджено культурний шар та 18 господарських ям, що містили кераміку доби бронзи – раннього залізного віку.

Під час охоронних досліджень поселення «Захухра» (Охтирський район) на площі 1500 м² досліджено культурний шар та сім господарських ям скіфського періоду (I тис. до н.е.).

На території Роменського району (Рогинцівська сільська рада) здійснені охоронні розкопки поселення «Стайкин Верх 3» у зоні спорудження під'їзної дороги до глиняного кар'єру, що належить ЗАТ «Слобожанська Будівельна Керамі-

ка». Досліджена периферійна частина поселення. На площі 1500 м² виявлено три господарські ями раннього залізного віку.

Крім того, були продовжені охоронні розкопки розташованого неподалік поселення «Стайкин Верх 1» у зоні розробки південного кар'єру з видобування глини, розпочаті ще 2011 року. На площі понад 3500 м² досліджено п'ять заглиблених об'єктів, що, очевидно, належали хутору XVII-XVIII ст. Окремі знахідки відносяться до більш ранніх періодів – доби бронзи (зокрема, бондарихинської культури XIII-X ст. до н.е.) і раннього залізного віку. Велика горщикоподібна зернова яма мала діаметр

горловини понад 2 м, діаметр дна 1,15 м і глибину 2,15 м від рівня материка. Стінки ями були вкриті шаром глини. У цілому за час проведення розкопок поселення «Стайкин Верх 1» досліджено дві підкліті наземних жител, господарська споруда, кілька великих зернових ям і ям-льохів менших розмірів, а також сліди огорожі у вигляді канавки навколо хутора. В ході розкопок отримана представницька колекція біло- та сіроглиняного гончарного посуду. Значимо, що дослідження пам'ятки періоду становлення української державності являють значний науковий інтерес, оскільки матеріальна культура цього часу вивчена ще недостатньо.

РЕСПУБЛІКА МОЛДОВА

М.П. Тельнов, С.М. Разумов, С.Д. Лисенко, В.С. Сініка

РОБОТИ МОЛДОВСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

(попередні результати досліджень 2012-2013 рр.)

У 2012-2013 рр. спільною молдовсько-українською археологічною експедицією були проведені розкопки чотирьох курганів доби бронзи, розташованих біля с. Глине Слободзейського району на території Республіки Молдова¹. Експедиція стала першою міжнародною експедицією ІА НАНУ, яка досліджувала кургани доби бронзи за межами України.

У 2012 р. було розкопано два кургани доби бронзи, що входили до складу великого курганного некрополя. Могильник розташований на лівобережжі Нижнього Дністра, на північній околиці с. Глине, на схід від траси Тирасполь-Дністровськ, на плато другої надзапальної тераси р. Турунчук. Всього за 18 років на могильнику було вивчено 115 курганних насипів, 113 з яких були споруджені у скіфський час, і тільки два – за доби бронзи (кургани №№ 1 та 110).

¹ Крім авторів цієї публікації, в роботі експедиції брали участь молодший науковий співробітник ІА НАНУ О.В. Манігда, антрополог з Університету ім. А. Міцкевича у Познані С. Лукашик (2012 р.), волонтери І.В. Шевченко та О.С. Вікторов (2013 р.).

Розкопки кургана № 1 було розпочато у 1995 р. Є.В. Яровим, який на той час очолював Дністровську археологічну експедицію Придністровського державного університету ім. Т.Г. Шевченка. Насип діаметром близько 30 м та висотою 1,3 м розкопувався бульдозером із залишенням трьох бровок за напрямком північ-південь. У результаті в 1995 р. були досліджені повністю тільки дві центральні траншеї, а ще дві – частково. У цих траншеях були виявлені 43 поховання, які датуються від пізнього енеоліту до XVIII ст. У 1996 р. співробітниками лабораторії «Археологія» ПДУ ім. Т.Г. Шевченка у стінках траншей, що руйнувалися, було виявлено ще три поховання – №№ 44 (катакомбна культурна спільність), 45 (доба пізньої бронзи), 46 (XVIII ст). Є.В. Яровий, знаючи, що в кургані № 1 залишилися недосліджені східна та західна поли, а також частина північної поли, не зробив спроби завершити розкопки. На площі кургану місцевими жителями спочатку було влаштовано кар'єр з видобутку глини, який, без сумніву, знищив декілька поховань, а пізніше на його місці з'явилося звалище.

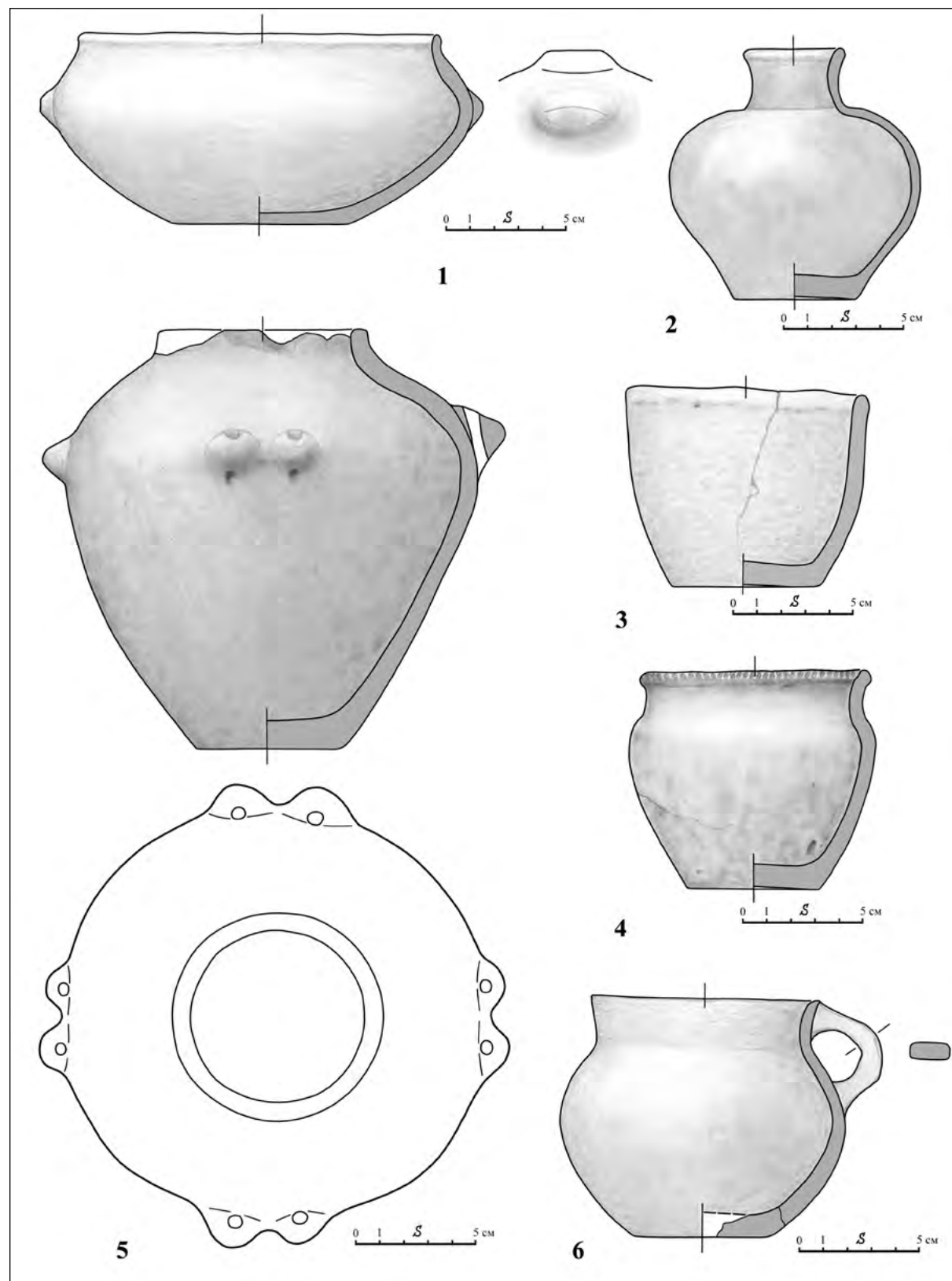

Рис. 1. Глине, 2012 р. Кераміка з кургану № 110.

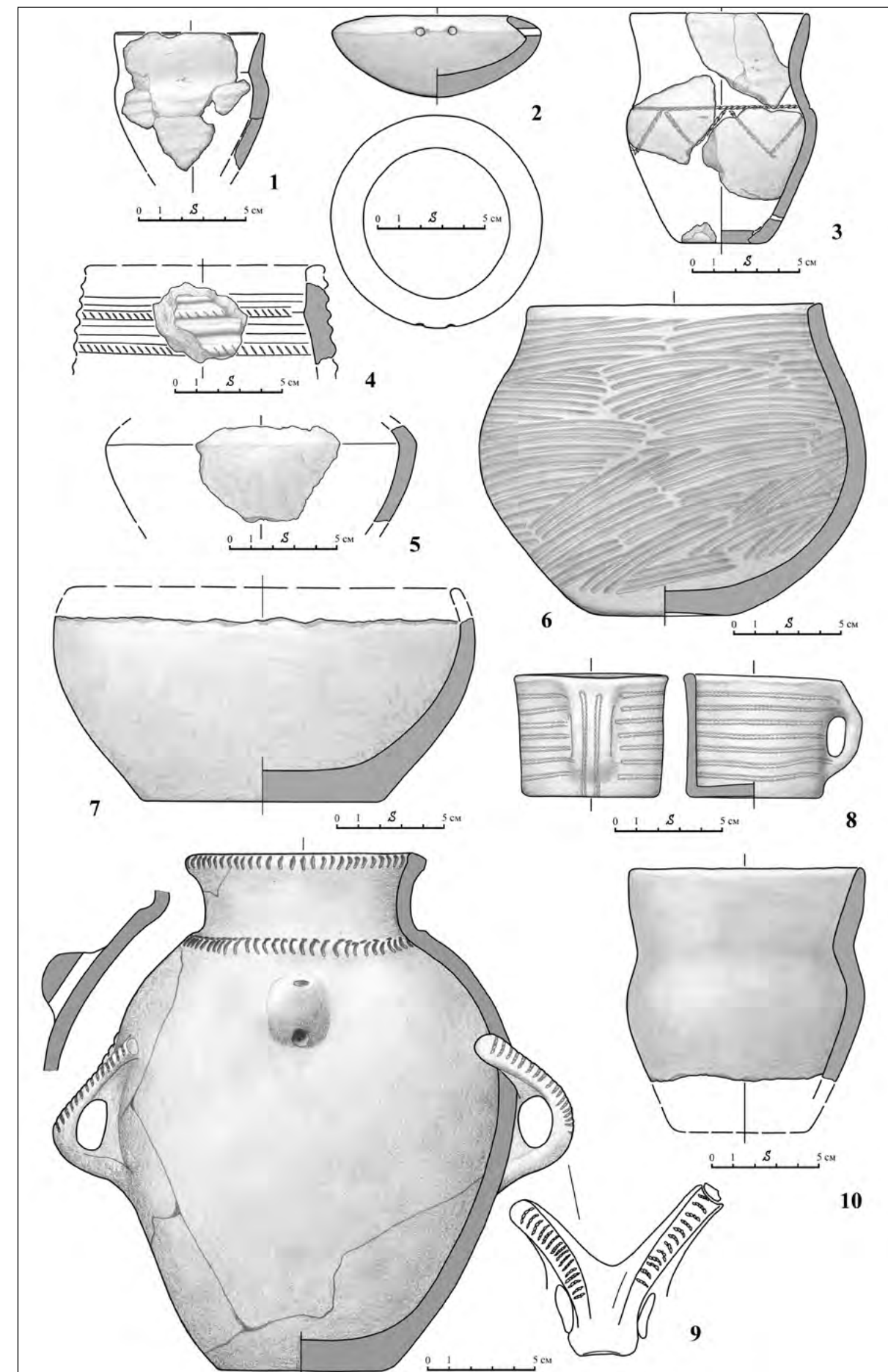

Рис. 2. Глине, 2013 р. 1-6 – кераміка з кургану № 1 групи «Дот»;
7-10 – кераміка з кургану № 1 групи «Сад». →

Остаточне дослідження кургану № 1 було проведено нашою експедицією лише у 2012 р. Для вивчення останців кургану, враховуючи ступінь їхньої руйнації, було розбито II західна та II східна бровки. Під час дослідження було виявлено ще 10 впускних поховань (№№ 47–56): одне ямної культурної спільноти, два – інгульської культури катакомбної культурної спільноти, одне – доби пізньої бронзи, три ногайських і ще три – XVIII ст.

Курган № 110 досліджувався у 2012 р. паралельними траншеями із використанням бульдозера. Були розмічені три бровки за напрямком захід-схід. Курган було зведено в один прийом із чорноземного ґрунту, взятого з кільцевої виїмки навколо насипу. Діаметр кургану – 22–23 м, ширина виїмки – 4–5 м, висота насипу, що збереглася над похованим ґрунтом – 0,4 м. Найбільш ранніми в кургані є поховання №№ 3, 4, 5 та 8, які відносяться до ямної культурної спільноти. В основному жіночому похованні № 3 знайдено ліпну амфору з вісьмома ручками-упорами (Рис. 1, 5) та кременевий наконечник стріли з виїмкою в основі (серед ребер небіжчиці), у похованні № 5 – ліпний черпак з петлеподібною ручкою (Рис. 1, 6).

Пізніше до кургану було впущено два поховання катакомбної спільноти (поховання № 1 та 2). У дитячому похованні № 2 знаходився ліпний горщик (Рис. 1, 4). За доби пізньої бронзи (культурне коло Бабіне або сабатинівська культура) були впущені поховання № 6 та 9. Поховання № 6 містило ліпну банку, бронзову підвіску, кістяну шпильку та шліфовану плитку кам'яного вугілля. Для спорудження поховання № 7 – кенотафа білозерської культури, на дерев'яному перекритті якого знаходилися дві ліпних посудини (Рис. 1, 1-2) та кістки теляти – на вершині кургану було вирівняно майданчик розмірами до 30 м², перекритий потім невеликою чорноземною досипкою. Найпізнішим у кургані було поховання № 10, віднесене до пізньокочівницьких старожитностей.

У 2013 р. експедиція продовжила розкопки курганів біля с. Глине. У ході робіт експедиції було досліджено два

кургани, що містили в сумі 46 поховань, 44 з яких було здійснено за доби бронзи (кінець IV–II тис. до н.е.) і тільки два – у середньовіччі (X–XIII ст.).

Досліджено 22 поховання ямної культурної спільноти. Саме з ними пов'язане спорудження обох курганних насипів.

У кургані № 1 групи «Дот» основне ямне поховання було оточене ровом із проходом у північно-західній частині. Впритул до лівої ноги похованого чоловіка знайдено наконечник стріли у вигляді трапеції, який, судячи з шару кальцію, що відклався на ньому, був причиною смертельного поранення. Такі наконечники використовувалися носіями пізньотрипільської усаївської культури. Одночасно з центральним у проході рову було здійснене поховання немовляти, перекрите кам'яною антропоморфною стелою. Пізніше до кургану було впущене ще одне ямне поховання, перекрите другим, значно більшим за розміром, насипом. Похована жінка носила на шийі намисто з мідних рюрок, в центрі якого знаходилася циліндрична підвіска-амулет, виточена зі шматка скам'янілого дерева. Показово, що і це поховання супроводжувалося похованням немовляти. У могилі дитини стояла мініатюрна чаша (Рис. 2, 2); ще дві посудини були розбиті на краю ями (Рис. 2, 3) і в її заповненні (Рис. 2, 1). Третє за часом ямне поховання містило залишки сагайдака – 4 наконечники стріл, спрямованих вістрями донизу, знайдені за спиною небіжчика, що лежав на боці. Потім до кургану було впущено ще 6 ямних поховань.

Також 11 поховань ямної культурної спільноти досліджено в кургані № 1 групи «Сад». Серед знайдених у них предметів – амфора (Рис. 2, 9) і кубок (Рис. 2, 10), пов'язані з культурами Карпато-Балканського регіону, срібна прикраса у вигляді скроневого кільця, кременевий ніж.

У кожному кургані досліджено по 6 поховань катакомбної культурної спільноти. Серед знахідок у кургані № 1 групи «Дот» – керамічні (Рис. 2, 4-6) і дерев'яна посудини, наверхі жезла у вигляді кам'яної сокири-молота, залишки ще однієї сокири-молота з крихкого мінералу.

У катакомбних похованнях кургану 1 групи «Сад» знайдені ще дві сокири-молоти з крихкого мінералу, набір гральних (ворожильних?) кісток, кременева скребачка. У одному з поховань в кадику чоловіка знайдено кременевий наконечник стріли, врослий у кістку і покритий шаром кальцію – причина смертельного поранення. Поховання № 18 відносилося до ранньокатакомбної культури, інші – до інгульської катакомбної культури.

У 2013 році досліджено 10 поховань доби пізньої бронзи (9 із них у кургані № 1 групи «Сад»). Інвентар (імпортований кубок із шнуровим орнаментом (Рис. 2, 8), кам'яна сокира-молот, керамічна чаша (Рис. 2, 7)) і поховальний обряд більшості

з них дозволяє віднести їх до культурного кола Бабіне. Найбільший інтерес представляє циліндричний кубок із ручкою з поховання № 2 (Рис. 2, 8), що є імпортом з ареалу подільської групи підкарпатської культури шнурової кераміки (пізній етап; за І.К. Свешніковим). Частина поховань в ямах без інвентарю може відноситися до сабатинівської культури.

Із поховань курганів №№ 1 та 110 могильника Глине та курганів № 1 курганних груп «Дот» та «Сад» були відібрані зразки для антропологічного, археозоологічного, палеоботанічного, мінералогічного та радіовуглецевого аналізів.

У 2015 р. дослідження курганів доби бронзи біля с. Глине планується продовжити.

Н.П. Тельнов, С.Н. Разумов, С.Д. Лысенко, В.С. Синика

ИССЛЕДОВАНИЯ КУРГАННОГО МОГИЛЬНИКА ПОД ТИРАСПОЛЕМ

В 2014 г. молдовско-украинской экспедицией были проведены исследования курганного могильника эпохи бронзы – раннего железного века, расположенного на землях с. Ближний Хутор Слободзейского района на территории Республики Молдова.

Курганная группа «Спутник» расположена справа от шоссе Тирасполь-Григориополь, при выезде из г. Тирасполь, напротив строительного рынка «Спутник», в 1 км к юго-западу от с. Ближний Хутор. Насыпи всех курганов интенсивно распахивались. В состав группы входило пять курганов, один из которых (№ 5) был полностью уничтожен коммунациями 1980-х гг. Все курганы группы «Спутник» были ограблены в древности одинаковым способом – с помощью траншеи, идущей от северной стороны к центру насыпи.

Курган № 1 содержал одно погребение, обнаруженное в центральной части насыпи. Яма прямоугольной формы 3,3×1,6 м, ориентирована по линии север-

северо-запад – юг-юго-восток. Стенки ко дну расширяются, глубина ямы 3,5 м от R₀ (3,2 м от древнего горизонта). На глубине около 2,5 м от R₀ вдоль длинных стен ямы были устроены заплечики шириной 0,15–0,2 м. Близ юго-западных и северо-восточных углов ямы на заплечиках зафиксированы остатки плах от поперечного перекрытия шириной 0,1–0,2 м. Погребение ограблено в древности.

На дне ямы обнаружена только крышка гончарной пиксиды (Рис. 1, 1). В заполнении на различных глубинах найдены кости человека (женщины?) – фаланги пальцев, фрагменты костей рук, ребер, зубы и т.д. Также в заполнении обнаружены: фрагменты керамических сосудов – красноглиняной римской амфоры (Рис. 1, 4), венчика гончарной пиксиды (Рис. 1, 1), гончарной трёхручной орнаментированной чаши (Рис. 1, 7) и двух лепных курительниц (Рис. 1, 3, 8); фрагмент лепного пряслица (Рис. 1, 9); фрагмент (налеп) фракийского лепного сосуда со следами вторичного ис-

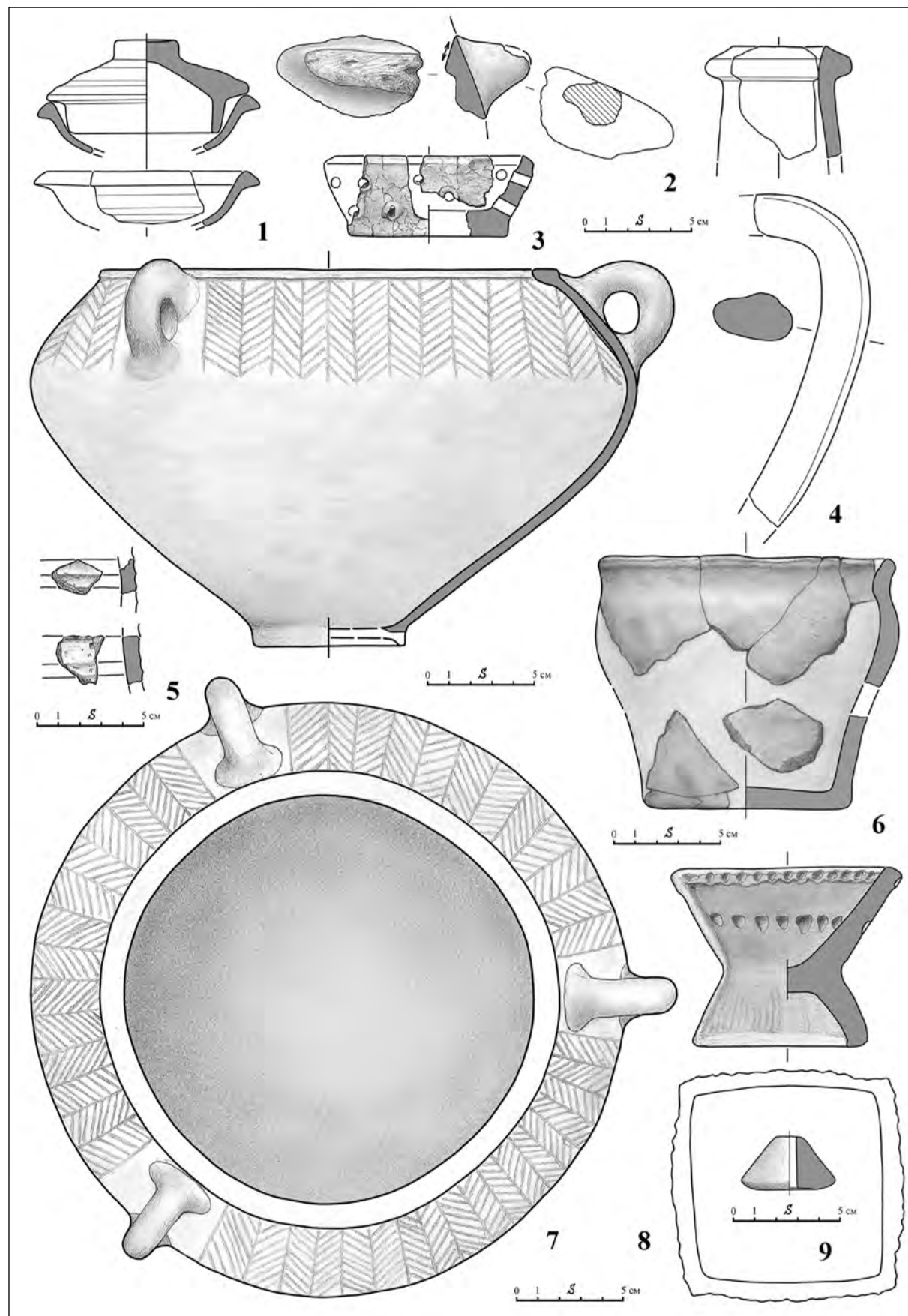

Рис. 1. Ближний Хутор, группа «Спутник», 2014 г.
Керамика из курганов № 1 (1-4, 7-9), 2 (5), 3 (6).

пользования в качестве растирального (Рис. 1, 2); полоски золотой фольги и их фрагменты; две золотые полусферические нашивные бляшки; серебряная поясная пряжка; бронзовые детали деревянной шкатулки; фрагменты клинка железного ножа; бусины из стеклопасты, янтаря, гешира, перламутра, кости/рога (?); фрагмент абразива из мелкозернистого песчаника; известняковая плита со следами обработки.

Судя по сохранившемуся инвентарю, погребение датируется последней четвертью III – первой четвертью IV в. н.э.

Курган № 2 содержал одно погребение, обнаруженное в центральной части насыпи. Вокруг погребения в виде кольца был уложен материковый выкид. Внешний диаметр выкида 10,5 м, внутренний – около 5 м. Мощность выкида до 0,05 м. Поверх выкида было уложено сложное деревянное перекрытие, площадь которого составляла до 100 м². Сохранились пять групп брёвен. Кроме брёвен, поверхность материкового выкида были зафиксированы остатки прутьев и коры (от веток?).

Яма прямоугольная с закруглёнными углами, размерами 3,30×1,80 м, ориентирована по линии 3-В, глубина 3,15 м от R₀ (2,65 м от древнего горизонта). Вдоль длинных стен, а также вдоль короткой западной стены ямы на глубине 1,80–1,90 м от R₀ были устроены заплечики шириной от 0,15 м до 0,25 м. В северной части заплечиков зафиксирован коричневый органический тлен (от подстилки?). В заполнении встречались многочисленные фрагменты жердей и прутьев деревянного перекрытия; 2 мелких фрагмента стенок лепного сосуда, орнаментированного каннелюрами (Рис. 1, 5); на уровне заплечиков – нижняя челюсть и фрагменты длинных костей и суставов ног лошади. Погребение полностью ограблено. Вероятнее всего относится к скифскому времени.

Курган № 3 содержал остатки пяти погребений эпохи бронзы. Основное погребение (№ 1) относится к ямной культурно-исторической общности. Погребение № 3 – к культурному кругу Бабино. Остальные, полностью ограбленные, вероятно, были совершены в эпоху поздней бронзы.

Погребение 1 находилось в центре кургана. Было совершено в яме с заплечиками. Размеры заплечиков 2,1×1,7 м. Глубина 1 м от R₀. Погребальная яма размерами 1,5×0,9 м, глубина 2 м. Продольное деревянное перекрытие состояло из шести плах либо брёвен шириной 0,15–0,25 м, длиной до 2 м. Под перекрытием в северной части заплечиков белый органический тлен от циновки либо слоя тростника. На дне погребальной ямы находился костяк ребёнка, уложенный скорченно на спине, головой на запад-юго-запад. Руки вытянуты вдоль тела, ноги упали влево. Между черепом и правым плечом были найдены височные подвески в 1,5 оборота – серебряная и медная (?). Под правым тазобедренным суставом зафиксирован кусок алой охры; под костяком – белый органический тлен от подстилки.

Погребение 3 было впущено в насыпь в северо-восточном секторе кургана. Костяк подростка лежал скорченно на правом боку с разворотом на спину, головой на северо-восток. Правая рука вытянута к коленям, кости левой руки не сохранились. От ног сохранились только тазобедренные суставы и пяточная кость, судя по которым, ноги были пятками подтянуты к тазу. Перед черепом находился развал лепной банки (тип VII по Е.Н. Савве) (Рис. 1, 6).

Курган № 4 содержал одно погребение, расположенное на юго-восток от визуального центра поверхности насыпи. В материке прослежена яма подпрямоугольной формы размерами 1,9×1,05 м, ориентированная по линии запад-юго-запад – восток-северо-восток. Глубина 1,2 м от R₀. Придонное заполнение затёчное, в нём фрагменты костей человека и кусков дерева (от перекрытия?). Над погребением фиксировалась грабительская воронка.

Из насыпи кургана происходят каменная «зернотёрка» и курант. В 16 м северо-западнее погребения, на дне древней, в настоящее время почти полностью заполненной чернозёмным грунтом естественной ложбины (глубина 0,55–0,8 м), были найдены остатки тризны в виде амфорного боя (Синопа, IV в. До н.э.?) и костей крупного копытного животного.

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ 2014

українською мовою

Редактор: І. В. Черновол
Верстка: А. В. Панікарський

ПП «Видавництво «Стародавній Світ»
тел.: (044) 599-34-43
e-mail: books@ancientry.org
www.ancientry.org

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготівників і
розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3991 від 24.02.2011 р.

Підписано до друку 20.11.2015 р. Формат 60 × 84 1/8. Папір офсетний.
Друк офсетний. Гарнітура Antiqua. Ум. друк. арк. 36,5.
Тираж 300 прим. Зам. № 20-11.